

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ

1932-1933

Свідчення тих,
ХТО ВИЖИВ

ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ • 1932-1933

Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України
Державний комітет архівів України
Канадський інститут українських студій
Альбертського університету (Едмонтон)
Українсько-канадський
дослідно-документаційний центр (Торонто)

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив
ТОМ 2

За редакцією
о. Юрія Мизака

книга

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»

2014

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України
Державний комітет архівів України
Канадський інститут українських студій
Альбертського університету (Едмонтон)
Українсько-канадський
дослідчо-документаційний центр (Торонто)

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив
ТОМ 2

За редакцією
о. Юрія Мицика

КИЇВ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2004

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – голодомор-геноцид 1932–1933 рр., спрямований на вигублення українського народу.

Спогади, зібрані впродовж багатьох років, доповнені документальними матеріалами й свідченнями про голод 1946–1947 рр., дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

Цю книгу упорядкували:

Частина I, вступ і додатки – *о. Юрій Мицик*, священник Української Православної Церкви Київського патріархату, д-р іст. наук, проф.;

частина II – *Анатолій Бойко*, д-р іст. наук, проф., зав. кафедри джерелознавства Запорізького Національного університету;

частина III – *Сергій Таранець*, канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ.

Керівник *о. Юрій Мицик*

Видання здійснене
коштом Фондації ім. І. Багряного (США)

© А. Бойко, Ю. Мицик, С. Таранець,
упорядкування, 2004

© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2004

ISBN 966-518-302-8

Вступ

Трагедія українського голокосту 1932–1933 рр., геноциду, влаштованого українському народу більшовицькою Росією, стала досліджуватися відносно недавно. Майже до самого відродження державної незалежності України у 1991 р. про неї не можна було навіть згадувати, не наражаючись на репресії з боку КГБ. Тільки в США завдяки зусиллям прогресивної громадськості і в першу чергу передчасно померлого дослідника голодомору проф. Джеймса Мейса (1952–3.05.2004) Конгрес цієї держави у 1983 р. визнав штучний характер голоду 1932–1933 рр. За незалежності в Україні відбулися принципові зрушення, що засвідчило відзначення 60-ї (1993 р.) та 70-ї (2003 р.) роковин геноциду. Зокрема, з 21 по 30 листопада 2004 р. по всій країні та за її межами були проведені панахиди в церквах, траурні мітинги й зібрання, наукові конференції, виставки тощо. У 2003 р. події 1932–1933 рр. врешті набули досить широкого міжнародного розголосу. Так, 3.04.2003 р. сенат Бельгії вшанував пам'ять жертв голодомору. Президент США Джордж Буш звернувся зі спеціальним посланням до українського народу, в якому підкреслив, що «світ повинен взяти урок з цієї чорної сторінки історії, щоб подібне ніколи не повторилося» [1]. 26 держав світу (США, Канада, Австралія, Аргентина, Бразилія, Угорщина та інші), ряд народів (парламент Країни Басків та ін.), авторитетних громадських організацій визнали український голокост геноцидом проти українського народу. Представники Всеукраїнської Ради Церков звернулися з листом до Генерального Секретаря ООН Кофі Ананда, в якому просили його докласти зусиль у клопотанні перед ООН про визнання голоду 1932–1933 рр. актом геноциду проти українського народу. Тут зокрема говорилося: «Найбільш спустошливим для нашого народу і таким, що поставив питання про саме його існування, став штучний голод 1932–1933 років... Це була зловісна цілеспрямована політика, скерована на цілковите знищення українського народу, його генофонду і навіть згадки про його існування у світовій історії, політика т. зв. остаточного вирішення українського питання. Радянський уряд не лише відмовляв у допомозі вимираючим від голоду регіонам, але й свідомо погіршував їхнє становище, конфіскуючи найменші запаси продовольства і збіжжя для майбутніх посівів. Людей, які намагалися врятуватися від голодної смерті за межами України, на її кордонах зустрічали озброєні загони... Ця жахлива катастрофа, яка забрала життя близько 10 мільйонів, стала найбільш масштабною за кількістю жертв і, водночас, найменш відомою з-поміж трагедій XX століття» [2]. Були й інші численні звернення до ООН, яка

врешті заслухала дане питання; було прийнято Спільну заяву ряду делегацій як офіційного документа 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. На жаль, перш за все через тиск Росії, штучний голодомор 1932–1933 рр. було визнано тільки трагедією. Характерно, що посол Росії в Україні Чорномірдин заявив, що Російська федерація як правонаступниця СРСР не має наміру навіть вибачитися перед Україною за вчинений голодомор 1932–1933 рр. Насамперед через це до адекватної оцінки голодомору з боку ООН з усіма правовими наслідками ще далеко...

Провина за те, що ООН не дала належну оцінку голодомору, лягає і на вище керівництво України, і на ті антиукраїнські сили, які представлені навіть у Верховній Раді. Ці сили й нині замовчують голокост, прагнуть применшити його масштаби, обілити колоніальну політику Москви, устами своїх горе-«теоретиків» всупереч очевидним фактам прагнуть довести, що головною причиною голоду був природний неврожай, помилки (!?) в «хлібозаготівельній політиці» тощо. І це тоді, коли тільки до Німеччини у 1932 р. було вивезено майже 2 млн тонн зерна, коли по всій Україні працювала ганебна система «Торгсинів», через яку у помираючих з голоду людей за шматок хліба викачували золото та інші цінності! Це тоді, коли у людей забирали не тільки зерно, а й усе істівне, а це зерно нерідко спалювали, топили, гноїли! Це тоді, коли один з катів – винуватців голокосту, сталінський посланець Постишев так оцінював винищення мільйонів українців: «У 1933 р. ми, образно кажучи, наступили ногою на осине гніздо націоналістичної контрреволюції» [3].

Характерно, що представник комуністичної партії, саме тієї, яка свого часу влаштувала штучний голодомор, Петро Симоненко на слуханнях про цю трагедію у Верховній Раді України (2003 р.) і нині відмовляється визнати штучний характер трагедії. Характерно, що й у 2003 р., як і в усі попередні роки, представники Московського патріархату навіть кадилом не махнули на панахидах по жертвах голокосту; характерно, що й досі в Україні не поставили жертвам голокосту гідного пам'ятника чи меморіалу, а в день пам'яті жертв голодомору ефір був переповнений веселими пісеньками та розважальними передачами. Ці та багато інших подібних фактів яскраво ілюструють моральне обличчя сучасної влади, певною мірою і постголодоморного українського суспільства...

Є й інші причини неусвідомлення значною частиною українського суспільства і справжніх масштабів голокосту, і дійсних його винуватців. Варто нагадати про те, що донедавна досліджувати українські голодомори було неможливо, а нині створені окремі центри практично не фінансуються державою. Ще одна важлива причина полягає у неповноті і деформації джерельної бази. Голодуюча Україна була практично недоступною для журналістів з вільного світу, за винятком хіба що мерзотника Уолтера Дюранті, московського кореспондента «Нью-Йорк таймс», який, прекрасно знаючи, що у 1933 р. «Україна стекла кров'ю...», у Радянському Союзі безпосередньо від нестачі продуктів чи пов'язані з цим причини померли, ймовірно, 10 мільйонів людей» (його власне приватне визнання!), тим не менше переконував читачів

своєї газети у тому, що в Україні ніякого голоду немає і називав повідомлення про голодомор «переважно нісенітницею» або «роздуваною злісною пропагандою» [4]. Рептильна комуністична преса взагалі була слухняним знаряддям у руках партії (цю злочинну організацію і партією можна назвати лише умовно!), до того ж існувала цензура, врешті розгалужений каральний апарат з військами НКВД, потужними силами міліції, армією «сексотів» – донощиків. За таких умов неможливо було зафіксувати на плівці наслідки голодомору (на той час фотоапарати й кінокамери були в СРСР великою рідкістю, їх брали на облік; робити відповідні знімки суворо заборонялося), не можна було по гарячих слідах провести дослідження ситуації, не кажучи про те, щоб діяла якась слідча комісія, подібна до Нюрнберзької. Документи про голокост засекречувалися у «спецфондах», нищилися, між тим свідки поступово відходили в інший світ...

І все ж завдяки насамперед національно-демократичним силам в Україні протягом останніх 15 років вийшло ряд цінних документальних публікацій, наукових досліджень. Вагомі підсумки досліджень знайшли відображення в сотнях публікацій свідчень та наукових розвідок, які зафіксовані у цінному бібліографічному покажчику праць про український голокост 1932–1933 рр., виданому в 2003 р. одеськими книгознавцями.

Почали виходити з друку різноманітні книги й статті, присвячені різним аспектам проблеми, нарешті стали доступними емігрантські видання, як-от книга Семена Старіва про трагедію голодомору 1933 р. в с. Вергуни під Черкасами [5], і що особливо важливо – свідчення очевидців. Перші кроки були зроблені свого часу передчасно померлими українськими журналістами Володимиром Маняком та Любов'ю Коваленко, котрі видали фундаментальний збірник [6], вміщені у якому свідчення охоплювали всю територію тодішньої УРСР; письменником Олександром Міщенком, який простежив трагедію на прикладі одного тільки району (Козельщанського р-ну Полтавщини) [7]. Потім стали виходити солідні документальні збірки, у яких матеріал групувався по областях України [8] і в перспективі має охопити всі регіони без винятку. Дуже цінними були відносно невеликі за обсягом публікації спогадів, здійснені ентузіастами краєзнавцями. Через брак коштів вони виходили в світ мізерним накладом, на поганькому папері, без обкладинки, за оформленням нагадуючи «самвидав» брежневських часів. Прикладом таких видань можуть служити брошури краєзнавців Тараса Кохно [9] та Бориса Демківського [10]. Останній, подавши історію свого с. Мазепинці – батьківщини гетьмана Івана Мазепи – і торкнувшись теми голодомору, вказав на той разючий факт, що за чотири роки Другої світової війни до села не повернулося, бо загинуло на фронтах, 68 чоловік, а за один 1933 р. було заморено голодом 424 селянина, що в 6,3 раза більше. Враховуючи надзвичайну бібліографічну рідкість цих брошур, їх подано у додатках або у майже повному вигляді (праця Т. Кохна), або в уривках (праця Б. Демківського). Слід відзначити також брошуру – спогад про трагедію колективізації та голокосту 1932–1933 рр. у селі на Житомирщині, написану в еміграції вихідцем з цього села Павлом Глушаницею, який

нині живе в Торонто (Канада). Мені пощастило бути упорядником і автором передмови до цієї брошури, вдруге опублікованої коштом автора у доповненому вигляді у видавництві «Києво-Могилянська академія» [11].

Однак темпи збору свідчень очевидців невдовзі суттєво знизилась, і хіба що в деяких українських газетах («Слово Просвіти», «Народна газета», «Шлях перемоги», «Українське слово» та ін.) час від часу друкувалися листи-свідчення або ж записані науковцями спогади. Причини цього лежать на поверхні. Насамперед відхід голодоморного покоління, який останнім часом прискорився через тяжку економічну кризу, що особливо вдарила по селу. Дався взнаки і «відкат» у розбудові Української держави, внаслідок чого владні структури все частіше ігнорують трагедію голодомору, щоб не викликати невдоволення Москви. Звідси – відмова у фінансуванні відповідних програм, навіть видань вже підготовленої до друку наукової продукції, в т. ч. й публікації свідчень тих, хто пережив цей штучний голодомор. Крихітна ж група науковців неспроможна за таких умов зробити найголовнішу в даній ситуації річ – зафіксувати для нащадків голос тих, хто пережив голокост. Але якщо документ можна видати і через сто років, то розпитати свідка через такий період часу уже буде неможливо: надто короткий час відведено людині на землі. До того ж минуло вже понад 70 років – і рештки покоління голокосту тануть на очах.

Автор цих рядків почав збирати спогади про голодомор від своїх рідних ще в 70-х роках ХХ ст., і це були записи від людей, котрим під час голодомору 1932–1933 рр. було 20–40 років. Вони могли досить детально відтворити картину подій у конкретному селі чи хуторі, але тоді розгортати роботу по запису свідчень за межами родини та найближчих сусідів було надто небезпечно, а про якусь публікацію годі було й думати. Після 1991 р. я повернувся до реалізації цього завдання з допомогою студентів Дніпропетровського державного університету (ДДУ, нині – Дніпропетровського Національного університету), а з 1996 р. – студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). Хоча ця робота проводилась на громадських засадах (тим більше, що мені треба було виконувати завдання у сфері дослідження козацької доби та історії Української Православної Церкви, де я й спеціалізуюсь), із перервами, викликаними з поважних причин, однак врешті було підготовлено солідний збірник спогадів-свідчень. Вдалося знайти кошти і для видання цієї книги. Принагідно висловлюю ширю подяку працівникам Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету в Едмонтоні (Канада), Фонду Кафедр Українознавства (США), а також вітчизняним спонсорам (ЗАТ компанія «Райз», журнал «Сіверянський літопис», парафіяни Благовіщенського храму УПЦ Київського Патріархату), завдяки фінансовій допомозі яких побачив світ підготовлений мною перший том книги спогадів [12]. Деяко пізніше завдяки вищезгаданому добродію Павлу Глушаниці та створеному ним фонду його імені Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто, було видано додатковий тираж першого тому свідчень-спогадів про голодомор, до якого написав передмову д-р Всеволод В. Ісаїв, професор соціо-

логії Торонтського університету [13]. Відзначимо, що на обидва варіанти книги вийшло вже вісім позитивних рецензій [14], особливо на сторінках «Народної газети», які, у свою чергу, привели до отримання мною ряду цінних листів-свідчень, які стали додатковим стимулом до продовження збору свідчень. Крім того, частина зібраних раніше матеріалів з різних причин не потрапила до першого тому. Особисто мною були зроблені також важливі записи свідчень під час подорожей Україною, допомогли у цій справі і парафіяни Благовіщенського храму УПЦ Київського Патріархату. Але головне джерело надходження спогадів – це зібрані студентами НаУКМА свідчення, записані переважно від своїх рідних. Про методику збору свідчень, зміст анкети, яка містила в собі головні орієнтовні питання, вже розповідалося у моїй вступній статті до першого тому збірника свідчень [15] і тому немає потреби повторюватися. Відзначимо тільки особливості свідчень, які вміщені у другому томі, викликані деякими позитивними і негативними факторами.

До позитивів, безперечно, слід віднести більшу відкритість респондентів. Якщо на початку 90-х років ХХ ст., не кажучи про раніший період, було ще багато людей, котрі боялися свідчити, часом відмовлялися називати свої імена та прізвища, то тепер цього вже практично непомітно. Особливо це видно з адресованих мені листів. У даному випадку респонденти не чекали, поки до них прийдуть студенти чи науковці з пропозицією дати свідчення про голодомор, а самі бралися за перо, прагнучи донести нащадкам правду про голокост, а головне, щоб ця трагедія більше не повторилася. Аморальна позиція сучасної компартії у питанні про голодомор несе у собі потенційну загрозу повторення трагедії, і свідки голодомору, які на своєму гіркому досвіді переконались у злочинності комуністичного режиму, особливо бурхливо відреагували на одіозні заяви комуністів (КПУ, Партія «прогресивних» соціалістів) та російських великодержавних шовіністів.

Без сумніву, це є важливим показником незворотності суспільних змін. Переважна більшість респондентів позбавилася страху перед КГБ та йому подібними «органами» й увірувала у незворотність незалежності України. Навіть коли я проводив опитування незнайомих людей, вони цілком спокійно відповідали на запитання, не були проти публікації їхніх свідчень, називали свої імена й прізвища, хоча не завжди погоджувались давати свій телефон чи домашню адресу.

Але негативів, на жаль, більше. Неважко помітити, що за минуле десятиліття ряди очевидців значно поріділи. Якщо у 1991–1994 рр. можна було відносно легко знайти свідків подій, котрі під час голодомору були повнолітніми, то тепер таких, особливо чоловіків, майже не залишилося. Тепер свідчать переважно ті, хто у 1932–1933 рр. був у дитячому, навіть дошкільному віці. Зрозуміло, що інформативність таких свідчень значно менша порівняно з тими, що їх давали люди попереднього покоління. Але й ці, дитячі, спогади ні в якому разі не можна ігнорувати! Діти голодоморного часу надзвичайно яскраво запам'ятали і смак тодішнього «їдла» (їжею його назвати не повертається язик, і не випадково саме так іменують його дослідники [16]), і смерть рідних людей та сусідів, і людодіство. Діти нерідко дуже добре

запам'ятовували і злочини «червоної мітли» – «активістів», котрі до зернини вимітали все істівне, прирікаючи сім'ї на голодну смерть; зловісні «червоні валки», коли під червоним прапором на передній підводі під гармошку «активістів» вивозили з села хліб, і факти знущання «активістів» над дітьми та членами їхніх сімей (вигнання з хати, образи, жорстоке побиття, навіть згвалтування і вбивства) тощо. До публікації цього разу були включені й деякі спогади, взяті, образно кажучи, «з других рук»: у сім'ях, які пережили голодомор, пам'ятали його і, незважаючи на страх і заборони, часом розповідали дітям про пережиту трагедію, які свідчення своїх батьків і матерів пронесли через усе життя.

Уважно читати, особливо набирати на комп'ютері, таку книгу надзвичайно важко. Страхітливі непридумані картини минулого настільки вражають, що нерідко після кількох прочитаних свідчень доводилося тимчасово припиняти роботу...

Основу першого тому складала свідчення, зібрані студентами ДДУ, які вступали до цього навчального закладу переважно з Дніпропетровської та деяких сусідніх областей. Внаслідок цього там домінували свідчення, що стосуються сучасних Дніпропетровської та Кіровоградської областей, меншою мірою Полтавської, Черкаської та ін. Де-що врівноважили їх географічно спогади, зібрані студентами НаУКМА. Ці спогади-свідчення стосувалися північніших земель України.

У другому томі основу складають свідчення, зібрані студентами НаУКМА, насамперед у 2003–2004 рр. Вони стосуються вже переважно Київської, Чернігівської, Житомирської та Вінницької областей. Але є матеріали і щодо інших областей і навіть етнічних українських земель (Чорноморія, Слобожанщина) або принаймні місць компактного поселення українців у Російській Федерації. Сюди були долучені спогади, зібрані студентами ДДУ на початку 90-х років ХХ ст., які не увійшли до першого тому. Вони були раніше передані мною на зберігання до відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею (ДІМ), але здійснити їх набір стало можливим тільки зараз і то завдяки допомозі ст. наук. співроб. ДІМ, канд. іст. наук Світлани Абросимової, якій висловлюю щире подяку.

На відміну від першого тому в упорядкуванні нинішнього, другого, брали участь також д-р іст. наук, завідувач кафедраю джерелознавства Запорізького Національного університету Анатолій Бойко та канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства (ІУАД) ім. М. Грушевського Сергій Таранець. Перший очолює також місцевий відділ ІУАД, який, зокрема, проводить археографічні експедиції в регіоні та запис свідчень про голодомор 1932–1933 рр. Якраз частина цих матеріалів, зібрана А. Бойком та іншими членами експедиції, вміщена до збірника як окремий розділ. С. Таранець у ході власних польових експедицій з історії старообрядчества провів записи свідчень у с. Куренівка Вінницької області. Зібрані ним матеріали також представлені у другому томі в окремому розділі. При цьому збирачем у невеликому вступі зроблені важливі зауваження щодо методики й обставин опитування.

Під час збору свідчень студентам згідно з орієнтовним переліком питань у анкеті (вона наводилася повністю у першому томі) пропонувалося зібрати якомога більше даних не тільки про сам голод, а й про колективізацію та пов'язані з нею події. Внаслідок цього були зафіксовані унікальні свідчення про трагедію тих, кого затаврували «куркулями», прирекли на неймовірні страждання, на висилку на північ Росії або до Сибіру, де вони масово гинули. Є навіть свідчення дитини, яку кинули в товарняк до батька-«куркуля», і вона запам'ятала той шлях, устелений трупами засланих, і архангельський лісоповал, з якого мало хто виходив живим. Взагалі, зібрані свідчення дозволяють рельєфно уявити важливі деталі життя й побуту мільйонів простих українських селян, великі працьовиті і співучі сім'ї, які чесно заробляли свій хліб, годували державу і були винні тільки в тому, що вони були українцями, а до того ж не хотіли йти в колгоспи, вигадані більшовиками для зручності експлуатації трудящих й утримання їх у покорі. Невелика частина спогадів зафіксована від жителів міст, які спостерігали масовий відхід селян із сіл у міста за пошуком шматка хліба у (буквальному розумінні!), бачили й масу трупів на вулицях, знали про поставлені навколо міст міліцейські, енкаведистські та військові кордони...

Під час збору матеріалу в поле зору потрапляли свідчення про інші голодомори, тобто 1921 і 1946–1947 рр. Якщо свідків голодомору 1921 р. вже майже не залишилося, то свідків трагедії 1946–1947 рр. відносно багато. Настав час збирати й ці дані, бо свідчать про неї вже люди пенсійного віку, а за якісь 10–15 років будемо мати таку ж ситуацію, як нині під час запису свідків голодомору 1932–1933 рр.: основна їх маса відійде в інший світ або забуде унікальні свідчення, бо старість нерідко сильно руйнує пам'ять. Отже, і в основному тексті, щоб не розривати свідчення людей, які пережили два голодомори, і у додатках до 2-го тому, подаються спогади про повоєнний голодомор.

У додатках вміщено також деякі інші матеріали, про які уже трохи говорилось. Вміщені тут також спогади, зафіксовані учнями шкіл Могилів-Подільського та деяких інших районів Вінницької області; і спогади, і розлога недрукована досі стаття дніпропетровського журналіста Бориса Матюценка, в якій ретельно проаналізовані дані про голодомор обласної газети «Зоря» за 1933 р. Тогочасні матеріали «Зорі», проаналізовані Б. Матюценком, є яскравим свідченням людиноненавистливості спрямованості більшовицької ідеології і практики. Вони є важливим джерелом для вивчення злочинів ВКП(б)–КПРС, її вождів та вождиків в особі Сталіна, Молотова, Постишева, Хатаєвича, Косіора, Реденса, Балицького і К°. Вміщено в додатках деякі важливі матеріали, видані у малодоступних працях та на шпальтах провінційних газет.

У деяких з наведених свідчень, наприклад зі смт. Підгороднього під Дніпропетровськом, відчувається певна ностальгія за колгоспним ладом, респонденти не розуміють або приховують зв'язок між міфологізованим образом більшовицької радянської влади та злочинами, які вони чинили. Власне, респондент з Підгороднього не приховує, що був членом більшовицької партії, жив у «комуні», але спроби обліти

похмуру дійсність спростовуються свідченнями інших очевидців трагедії, наведеними і в першому томі нашої публікації, і в інших. Інший респондент наводить вражаючі факти голоду, але водночас не бачить зв'язку між ними та злочинною політикою партії Леніна–Сталіна. Третій, будучи тоді зоотехніком, пише не стільки про голод серед людей, скільки про голод серед свиней... Однак усі ці збережені нами спогади, оскільки вони теж є свідченням епохи та соціальної психології, допомагають дослідникам краще зрозуміти «механізм» голодомору на місцях, адже не завжди «активісти» примушувалися «зверху» до злочинів, не завжди серед них були відверті кримінальні злочинці та люмпени, була серед «активістів» і група людей, засліплена більшовицькою ідеологією, яка вважала, що на крові свого ближнього можна збудувати комуністичний «рай». Дехто з респондентів такого типу з часом прозрів, дехто й сьогодні перебуває в полоні тієї ідеології...

Частина спогадів було подано в скороченні, про що часом зазначається. Ці скорочення стосувалися тільки тих місць спогадів, де респонденти відходили від теми голодомору, наводили надто детальну розповідь про своїх батьків, дідів і предків, рід, про свою численну рідню, про роки Другої світової війни тощо, не подавали ми і фотографії чи копії паспортів респондентів, якщо вони додавалися до спогадів. Звичайно, тут є і потенційно важливий матеріал для історика, однак вмістити все це у книзі спогадів про голокост було б не зовсім доречно. До того ж це значно збільшило б обсяг книги, не кажучи про кошти на її видання.

Вже збирачі спогадів вільно чи не вільно проводили певну редакцію спогадів. Живе звучання оповіді респондентів, яке особливо добре відчувається, коли проводився запис на магнітофон (див. особливо матеріали Запорізької експедиції проф. А. Бойка або С. Таранця), блякне у разі фіксування олівцем чи авторучкою на папері відповідей на питання анкети. Редагування, крім вищезгаданих скорочень, робилося і мною як упорядником. Хоча й залишалися певні русизми, діалектизми та вирази, наприклад форми дієслова типу «ходе», «носе» замість «ходить», «носить» тощо, але все ж мова свідчень була наближена нами до літературної української. Оскільки окремі свідчення було подано російською мовою або «суржиком», більше зближеним з російською мовою, тому їх було збережено без перекладу, в оригінальному звучанні.

Були здійснені часом і деякі перестановки матеріалу, тобто окремих абзаців чи речень, щоб надати розповіді більшої послідовності й логічності у викладі подій. Річ у тому, що респонденти під час розповіді переходили до нового сюжету, потім поверталися до попереднього, щось пригадували після завершення інтерв'ю-опитування. Оскільки респонденти у більшості випадків називали місце свого народження згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом України, то доводилося брати ці слова в дужки і додавати слово сучасний (у скороченні). В окремих випадках студенти по недосвідченості вели запис свідчень то від першої, то від третьої особи, і тоді доводилось робити уніфікацію викладу, подаючи його або тільки від першої, або тільки від третьої особи. Свідчення про голодомор у першій частині

цього тому подано по областях сучасної України, крім того, вони по можливості групувалися і по районах, і навіть по селах. Якщо автор спогадів описував події, свідком яких він був і які стосувалися різних областей, у такому разі спогади вміщувалися під рубрикою тієї області, про яку переважно йшла мова.

Насамкінець варто підкреслити, що наведені свідчення є надзвичайно цінним історичним джерелом, котрий походить із середовища жертв, а не катів, змальовує правдиву й об'єктивну картину голокосту. Вони цілком узгоджуються зі свідченнями, зробленими саме під час голодомору, які чудом збереглися в архівах. Так, один зі спогадів стосується голодомору в с. Орестополь Покровського р-ну Дніпропетровської області. Жахливу картину голоду в цьому селі, що знаходиться неподалік від Гаврилівки, яка була занесена на «чорну дошку» і майже повністю вимерла, описує лист, датований 25 березня 1932 р., жителя Орестополя П. І. Чорнуватого. У ньому знаходимо страшні свідчення про те, що тільки на початках голодомору, ще до збору врожаю 1932 р. і тотального вилучення харчів, «деякі (селяни) коней дохлих їдять, собак та ін.» [17]. Тут варто згадати, що в Україні, як і в більшості європейських країн, на відміну від Китаю, Філіпін та ряду інших азійських країн, не було й не існує традиції вживати в їжу м'ясо котів, собак, пацюків, так само як коней, тим більше здохлих; що й ті нещасні тварини, котрі були в українських селах, були з'їдені вже в перші місяці голодомору.

Звичайно, спогади як історичне джерело мають свої недоліки. Так, ці спогади, крім зазначених вище особливостей, містять певні неточності у хронології подій, автори забувають або плутають прізвища, назви колгоспів тощо, але ж це можна сказати про будь-яку пам'ятку, яка відноситься до категорії мемуарних джерел. Попри всі ці несуттєві і природні погрішності ці спогади в комплексі змальовують яскраву картину українського голокосту 1932–1933 рр., засвідчують умисне нищення українського народу російською більшовицькою імперією. Вони підтверджують надзвичайно сильний розмах голокосту. Мають цілковиту рацію ті дослідники, котрі вважають, що тоді вимерло від 9 до 14 млн населення України (в т. ч. 4 млн дітей), причому це були переважно етнічні українці. Але загибеллю цих людей трагедію не було вичерпано, оскільки ще ніхто не простежував (та й навряд чи це можливо зробити у належній мірі) віддаленіших наслідків голокосту, того, що маса людей продовжувала померати у наступні роки, отримала внаслідок голоду тяжкі хвороби і невилгоїні моральні травми, втратила можливість народжувати здорових дітей або взагалі мати потомство. Як відзначав на підставі висновку демографів відомий народний депутат Верховної Ради Ярослав Кендзьор, якби не штучний голодомор 1932–1933 рр., то зараз в Україні було б 150 млн населення, а не 49. І те, що нині чисельність населення України і насаперед українців, невблаганно скорочується, то однією з головних причин цього є наслідки голокосту 70-річної давності.

Але ж були й інші негативні наслідки голодомору. Саме тоді зникло традиційне українське село з його віковичним укладом життя, саме з того часу зникають і багатодітні українські сім'ї (за інформацією

однієї з чільних українських вчених-демографів проф. Ірини Прибиткової у 10–20-х роках ХХ ст. на одну українську сім'ю припадало в середньому 7 (!) дітей), саме з того часу зникає і природна любов до землі хлібороба, який мусив тяжко і майже безоплатно працювати на нових кріпосників... У короткому вступі неможливо і навряд чи доцільно подати історію української трагедії голокосту. Наше завдання є значно скромнішим: врятувати для нащадків безцінні свідчення тих, хто вижив, зберегти для дослідників унікальне історичне джерело.

У зборі свідчень про голодомор студентами велику допомогу надали мені деякі викладачі НаУКМА (проф., д-р іст. наук В. О. Щербак, доц., канд. іст. наук Г. Денисенко, викладачі М. Ю. Болгарова, Н. Д. Довженко), ст. наук. співроб. Дніпропетровського історичного музею, канд. іст. наук С. В. Абросимова, яким я висловлюю свою глибоку подяку. Так само я глибоко вдячний усім тим, хто записував спогади і передавав їх мені, а також мол. археографу ІУАД І. Ю. Тарасенку, яка набирила текст книги.

Особлива подяка спонсорам цього видання: Павлу Глушаниці (Канада), Марусі Онищук та Івану Харуку (Канада), а також тим, хто допоміг у вирішенні ряду організаційних проблем: Петру Малофію (Канада) і Богдану Кліду (Канада).

Примітки:

1. «Вісник. The Herald» (Вінніпег, Канада).– 15.05.2003 р.– № 10.– С. 5; 11–15.08.2003 р.– № 15–16.– С. 4; 1–15.12.2003 р.– № 23–24.– С. 4.
2. Церкви засуджують // Українське слово.– 22–28.01.2004 р.– № 4.– С. 9; «Вісник. The Herald» (Вінніпег, Канада).– 15.05.2003 р.– № 10.– С. 5.
3. Новоженець Р. Народовбивство голодом // Шлях перемоги.– 4–10.12.2003 р.– Ч. 49.– С. 12.
4. Довга тінь Уолтера Дюранті // Слово «Просвіти».– 10–16.12.2003 р.– № 4. 50 (218).– С. 2.
5. Старів С. Страта голодом.– К., 2002.
6. «Голод – 33. Народна книга – меморіал».– К., 1991.– 583 с.
7. Міщенко О. Безкровна війна.– К., 1991.– 176 с.
8. Див. наприклад: Трагедія століття: голодомор 1932–1933 років на Миколаївщині.– Миколаїв, 2003.– 472 с.; Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади (упор.: Кондратюк Р. Ю., Самолюк Д. Я.; підготовка спогадів: Костриця М. Ю.).– Житомир, 1993.– 83 с.; Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине.– Чернигов, 1999.– 98 с.

9. Кохно Т. Моє Пережиття під час Голодомору в Україні 1932–1933.– [Б. м.], 1996.– 10 с.
10. Демківський Б. Мазепинці: від передісторії до сьогодення.– Біла Церква, 2002.– 24 с.
11. Глушаниця П. Війна без пострілів.– К., 2004.
12. Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив.– К., 2003.– 296 с. Частина спогадів була опублікована нами майже одночасно в іншому виданні: Мицик Ю. А. Спогади про штучний голодомор 1933 року // Голодомори в підрадянській Україні.– К.–Львів–Нью-Йорк, 2003.– С. 217–251.
13. Ісаїв В. Голодомор у джерелах живої історії // Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив.– К., 2003 [передмова до додаткового видання книги].– С. 5–6.
14. Див. напр.: Сущенко О. Автором можете стати й ви // Вечірній Київ.– 29.07.2003 р.– № 108 (17098).– С. 11; Шаповаленко О. Цілеспрямоване нищення нації // Народна газета.– 9–14.01.2004 р.– № 1(606).– С. 5; Кратік А. Розчахнута правда // Шлях перемоги.– 28.01.2004 р.– № 5(2593).– С. 13; Український голокост 1932–1933 // Академічна панорама.– Червень 2003; Танюк Л. Що читати влітку? // Книжник Review.– Липень 2003.– № 14.– С. 16; Сімак Г. Страшне відлуння тридцятих // Зоря.– 22.11.2003 р.– № 131(20119).– С. 2.
15. Мицик Ю. Від упорядника // Український голокост 1932–1933...– С. 7–18.
16. Їдло 33-го. Словник голодомору (упор. Різників О.).– Одеса, 2003.– 168 с.
17. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933.– К., 1992.– № 222.– С. 443–444.

протоіерей УПЦ
Київського Патріархату
Юрій Мицик, д-р іст. наук, проф.

Частина I

(упорядник о. Юрій Мицик, д-р іст. наук, проф.)

Вінницька область

Жителі Бершадського району на Вінничині

(записав у 2003 р. студент НаУКМА М. Ковальчук
ФГН-І, гр. 2)

Вступ збирача матеріалу

Збір матеріалу виконано протягом 28.02–1.03.2003 р.
у м. Бершадь Вінницької обл.

Зазвичай респонденти дуже недовірливо, насторожено ставились до пропозицій опитування. Зокрема, російські старовіри категорично відмовились брати участь у таких дослідженнях. Одна досить поважна людина просто показала партквиток (члена КПРС). Тому матеріал зібрано завдяки моїм дідусяві та бабусі, котрі, крім того, познайомили мене з Євдокією Петрівною. Дідусь та бабуся фактично переказували спогади батьків. (Зокрема, бабуся Галини Вікторівни Ковальчук, моєї бабусі, багато їй розповідала про голод, маючи у розпорядженні кілька родинних фотографій та записів. – М. К.). Однак я їм цілком довіряю – таке не забувають і про таке не брешуть.

А для Євдокії Петрівни ці спогади були надто важкими, тому, щоб не травмувати її довгим опитуванням, я приходив до неї двічі. Наприкінці опитування бідолашна жінка мовила: «Пиши, пиши найгірше, що можеш уявити, і то буде лиш півправди». Я намагався бути максимально точним у передачі свідчень своїх респондентів.

1. Ковальчук Михайло Васильович, 1927 р. н.

Сучасне місце проживання: м. Бершадь Вінницької області, вулиця Чапаєва, буд. 24.

Освіта: вища технічна (40 років працював на цукровому заводі в електроцеху, останні шість років – начальник електроцеху); безпартійний.

Народився у слободі Михайлівка, що біля Глибочка. (Ця слобода фактично вимерла у 1933 р., тому навряд чи можна вважати,

що вона збігалася за місцезнаходженням із суч. Михайлівкою Бершадського району. Судячи зі слів дідуся, вона, очевидно, знаходилась у Ладизинському районі Вінницької обл. неподалік від Південного Бугу. – М. К.). Крім нього, в сім'ї був ще один хлопчик, старший на чотири роки, батько та мати.

На час голоду батько вже вступив до колгоспу, вірніше, був змушений вступити. До колективізації люди тримали вівці, корів та поросят, домашню птицю (гуси, качки і кури). Коли пішла чутка про те, що «созники» все забирають, люди почали різати худобу, м'ясо продавали за безцінь. Масово людей почали заганяти у «СОЗи» навесні 1932-го року. Ватагами ходили молоді здорові хлопці і дядьки з небагатих дворів і, називаючи себе «комнезамами», забирали лопати, граблі, борони, вози тощо; виганяли худобу, казали, що все це піде в колгосп. Батько мусив пристати на те, бо казали, що заберуть хату, шкода було дітей. Потім ще й наказали допомагати комнезамам забирати харчі, худобу та реманент у людей. Тоді батько наварив якоїсь трави і випив той настій. Йому почало дуже боліти всередині, він блював, не міг їсти і пив лиш воду. Через день не міг встати з ліжка: так охляв. Спочатку «комнезами» на нього кричали, погрожували, але коли побачили, що він справді слабкий, залишили його в спокої. Пізніше батько розповідав, що перед цим йому наказали забрати у попа телицю: піп тримав її під замком і годував через вікно, то сказали брати коваля, збити замок і забрати. А він не міг грабувати. Коли батько трохи охлигав (два чи три тижні), він таємно зібрав речі, сів уночі на товарний поїзд і поїхав десь на Кавказ.

На селі ж почалась «продрозв'орстка». У людей забирали хліб, усі харчі, насіння. М. В. Ковальчук пам'ятає це дуже погано, лиш згадує, як сильно голосила і побивалась матір. Якоїсь ночі батьків друг (один з «комнезамів») приніс півмішка муки і писульку від батька. Далі Михайло Васильович пам'ятає тільки те, що почали вмирати люди. Десь під кінець літа батько приїхав і забрав усіх на Кавказ. Люди з села палили хати з усім скарбом, зо всім, що там було і, поки гасили, щоб пожежа не перекинулась далі, тікали світ за очі. Потім декого зустрічали дорогою на Кавказ. Поїзди були повні людей, хто не влавив у вагони, вилавив на них або чіплявся збоку. Більше було чоловіків, жінок і дітей мало. Назви населеного пункту «в Кавказі» він згадати не може. Напевно знає лиш те, що життя там було зовсім інше. Голоду не було й близько, спокійно. Батько працював на консервному заводі (кілька разів дідуся згадує «баночки томату, такі повненькі, добрі такі, не те, що зараз»). Мати наймитувала у якогось «хазяїна», прала, прасувала одяг та інша така робота. Брат навіть ходив до школи, здається.

Додому повернулися у 1935-му. Села вже фактично не було, знайомих теж не лишилося нікого, жили вже у Глибочку.

2. Ковальчук (Воронюк) Галина Вікторівна

Дід Галини Вікторівни відмовився йти до колгоспу. Його сім'я проживала на хуторі Тартаки, на високому (лівому) березі Дохни недалеко від Піскобершаді. Село Піскобершадь – це сучасне місто Бершадь – райцентр Вінницької обл. Рід Воронюків щонайменше вже шість поколінь живе на вказаному місці. Зараз це вул. Чапаєва (номери будинків, що стоять на родових землях – 20–28).

Коли прийшли «комбіді» й наказали здавати худобу в колгосп, він, дід, відмовився. Коли ж ті почали погрожувати, він схопив чи то косу, чи то сокиру і сказав, що повбиває усіх, хай лиш спробують щось рушити. Приблизно через кілька днів діда Галини Вікторівни забрали й заслали на Сибір. Потім бабуся Галини Вікторівни погодилась вступити в колгосп, але їй сказали, що без хазяїна її не приймуть. Тому з хати родину вигнали, а весь скарб забрав бабусин рідний брат (він таки вступив до колгоспу після того, як забрали чоловіка його сестри). Сестрі ж, за словами Галини Вікторівни, він нічим не допомагав. Однак бабуся із синами врешті влаштувалась у колгосп, щоб мати хоч хліб. Хати їм так і не повернули, жили у сараї, бо худобу забрали.

На початку літа (1932 р.) почали забирати хліб і насіння. Але бабусю не чіпали, бо знали, що у неї й так майже нічого немає. Ну, може, коли й забрали який клумак бараболі, якщо знайшли. Люди почали голодувати, бо з колгоспу теж не давали хліба.

Хутір був над річкою, тому люди ловили там усе живе: рибу, раки, жаб, виловлювали скойки (беззубки, двостулкові молюски), вужів та ящірок (по долинах їх було безліч). Тим і жили, та ще товкли липовий цвіт, кору й лободу на муку і з того пекли перепічки. Померло кілька хуторян, переважно вмирили діти. Саме в тих сім'ях, де були немовлята чи малі діти, «активісти» забирали геть усе, ще й сміялися. Найстрашніше те, що серед них чужого не було нікого, всі свої, піскобершадські. Забирали не тільки харчі, а й коштовні речі, ікони з позолотою, хрести, казали, що все зносять до церкви. Хуторяни не опиралися, бо їх було мало: всього 8 дворів на правому березі й 6 – на лівому. Може, тому й вижили.

3. Хміль Євдокія Петрівна, 1920 р. н.

Сучасне місце проживання: м. Бершадь Вінницької обл., вул. Маяковського, буд. 12.

Євдокія Петрівна народилася в багатодітній сім'ї (12 дітей) і жила у Піскобершаді, найвірогідніше, у одному з дворів по тій вулиці, якій зараз відповідає вул. 50-річчя Жовтня. Сучасне місце проживання – той же х. Тартаки, але правий берег р. Дохни – притоки Південного Бугу, на якій стоїть сучасна Бершадь. На час

голоду родина не перебувала в колгоспі, батько був, очевидно, засланий до Сибіру.

Тоді у Піскобершаді нараховувалось близько 300 дворів. Тут працювали пивзавод, маслозавод, сушарка (де виготовляли сухофрукти, сушили овочі тощо), спиртзавод, пекарня, заготскот (відгодівельні пункти), торговиця, дві аптеки, цукрозавод (що з 1873 р.). Ще було дві школи: Піліпоновська та Бершадська, дві церкви (одна дерев'яна, одна кам'яна; кам'яна ще й досі стоїть, а дерев'яну знесли, зараз там автовокзал; приміщення шкіл теж є, Тімпановський і досі функціонує), єврейська синагога (тепер на її місці ринок).

У 1932-му врожай був поганий як ніколи. Земля була суха, аж порепалась. Зерна ледь вистачало на насіння. З овочами було трохи краще. Після жнив «активісти» почали забирати усі харчі. Зерно вимітали із засіків віником, витягали з льохів усе їстівне, розбивали діжки. Коли хто казав хоч слово упоперек, то били, виносили з хати все цінне, навіть одяг.

Євдокія Петрівна згадує, як грабували їхню господу. Коли все винесли з подвір'я, мати почала істерично сміятись, схопила наймолодшу дитину і винесла з хати та посадила на воза і все кричала, щоб забрали краще, ніж щоб воно, те дитя у неї на руках помирало. Один з грабіжників брутально вилаявся і вдарив матір в обличчя, а другий кинувся на дітей. Ті розбіглись, але він упіймав ще малу (12 літ) Євдокію й захотів зняти з неї новенькі чобітки. Вона пручалась, а негідник просто схопив її за обидві ноги і рвонув угору. Дівчинка впала і, вдарившись головою об кам'яний приступок (сходинку), втратила свідомість. Побачивши кров, негідники трохи схаменулись і пішли далі. Євдокія Петрівна показала шрам: біля самісінької скроні; хтозна-як і вижила...

Почався страшний голод. За словами Євдокії Петрівни, що-тижня виносили по 2–3 мерці з двору. Священиків не було, а якби й були, то не вистачило б часу відспівувати мертвих. Мерців скидали у неглибокі, але великі за площею ями й заливали вапном. Але через день-два ті ями вже були порожні: вовки, пси, а може, й люди, намагаючись вижити, їли трупи.

Колгоспникам давали по 100 г хліба (пшениці) на трудовдень. Але й тим вони ділилися з сусідами: якщо хоч дрібка харчів з'являлась у одному дворі, діставалось і сусідам. Але смішно було б думати, що це могло зарадити лиху. Теж ловили рибу, скойки, усе живе. Євдокія Петрівна згадує, як вперше спробувала смажену скойку: після цього всередині жажливо пекло і хотілося пити. Їли печені, варені, смажені бур'яни, кору, корінці. Кілька разів спиртзавод роздавав брагу й патоку. Коли її вживали потроху, все було гаразд (наскільки ще було можливо), але більшість голодних пили її, запікали і вживали у великих кількостях. Від цього харчу їх через кілька днів страшно корчило, люди помирали в страшних муках.

На кінець літа у селі почали з'являтися зайшли люди, котрі тікали з півдня. Вони були такі голодні, що їли навіть сушений гній тощо. Селяни тримались від них подалі, ховали од них дітей, боячись канібалізму.

Як не дивно, зиму теж пережили: хто встиг запасти кори, а хто мав приховані запаси. Багато людей намагались дістатися залізницею до Західної України, міняли речі на харчі, а потім повертались, часто не застаючи вже рідних. Але й цьому більшовики намагались зашкодити: викидали людей з потягів або стягали гаками на повному ході, відбирали речі чи харчі. Іноді те саме робили й інші селяни. Восени 1933-го врожаю теж майже не було, але ті, хто спромігся хоч щось вкинути в землю, мав нагоду вижити. Голод відчувався до 1935 року. Врожай 1935 показав, що Піскобершадь минула смугу голоду.

Євдокія Петрівна навела іронічні приказки про «созників»:

*Де на хаті серп і молот,
там смерть і голод;*

*Сидить «созник» в бур'яні
і щитає трудовні;*

*Сидить созник під лавкою
і б'є воші булавкою.*

Мандрик Ганна Мойсеївна, 1914 р. н.

*(записав у 2003 р. студент НаУКМА С. І. Березенко,
ФЕН-2)*

Ганно Мойсеївно, чи був голод у вашому краю за часів Радянської влади?

Г. М.: «Я мешкаю в с. Романівка Бершадського району Вінницької області. В 1932 р. я якраз віддалася, а навесні 33-го почали люди здихати. Я 9 років до війни дуже голодувала. Той колгосп у селі Романівка (суч. Бершадського р-ну на Вінничині) був уже заснований у 30-му році, і людей туди гнали, як бичків у ярмі. Оце все та «колективізація». Але, синок, ти не подумай, врожай був, хліба було багато. Людей грабували, забирали геть чисто, що мали. Коли мене віддали за мого Карпа, то дід подарували шкафа, стола дуже гарного. Але все обложували, бо ми ще у колгоспі не були. Хто були трошки заможніші й мали чим харчуватися, то ще більш-менш жили. От моя сваха, мого сина Альоші теща, тримала корову, то вони трохи молоко пили».

Невже люди дійсно «здихали», як ви кажете? Невже не мали зовсім власної землі, на якій можна було б працювати незалежно від колгоспу?

Г. М.: «Здихали, бо пухли... Нічого не їли, лише бур'ян, лободу. Хто брав бурячиння з лободою різав, як ото свиням, може, знаєш, і

виходили макарони. Ті, хто мали корову, могли зварити це в молоці. Отак і їли цей узвар. Інші ходили на ставок та збирали скойки (равлики), варили та й їли. З весни вже потрошки бурячок сходив, то це вже була не біда – його їли. Дуже крали. У кого були корови, то вони в сінях жили, бо за ніч могли пошматувати. А ще пам'ятаю коржик пекли з жолудиння. А люди пухли, особливо ноги, отак казали: «Все, вже спух з голоду». От моя двоюрідна сестра була в Кидрасівку віддалася заміж, та й здохла, бо не мала «піддержки». Їх тоді ще й обікрали: килимки забрали, рядно».

А хто ж обкрадав?

Г. М.: «Та свої ж і крали! Дуже голодно було, люди стерво їли. Дуже коні здихали у колгоспі. Були там і їздові, їздили на них, але харчі тим коням не поступали. Отак здохне кобила, кинуть її на воза та й везуть помалу на цвинтар, а за ним баби йдуть. Хто шустріший, той і більше м'яса наскубе. А врожай був і в 32-му, і в 33-му, та хто його бачив?! Все йшло в комору під замок. Ти питав, чи земля своя була? Була, небагато, біля хати. Оце ще там могли посадити бараболку, то ми її іспользовали. Порпалися, копали, бурячки сушили. Мій Карпо тоді ще в колгоспі не був, а я спочатку жила з мамою, то ми першими в колгосп пішли. От тоді і трудовні почалися».

Не могли б ви детальніше про трудовні розказати?

Г. М.: «А, що трудовні – робили. Нам нічого не давали, а тільки писали, що був. Кожен мав відбути 365 виходів у рік. Отак, годин у вісім ідеш і у вісім приходиш – цілий день робили. А ти кажеш – власна земля. Оце після колгоспу встигнеш у себе дотемна попорпатись, то й восени й матимеш. Свої городи обробляли прихапці. Але не всі люди трудовні виконували. Це ті, які постійно працювали: хто в конюшні, хто на короварні. А більшість посезонне працювала. Бо це ж таке, то робота є, то нема. У колгоспників це називали «виходи-дні». Взимку взагалі по хатах сиділи. Головне було – жнива! Баби ходили в поле на норму сапати. Перші роки на буряки всіх зігнали. Мені якраз 16 років було. На полі котла поставили, там повар був і він всім, хто працює, варив їжу. З дому йдеш голодна, бо нема чого їсти, на буряки йти треба (бригадири з хат виганяли). Опівдня сходимось до котла. Що варили? Якийсь рідкий «розсоленьник» і на кожного видавали 100 г хліба. Вип'єш черпак – і знов до роботи. Отак голодна і назад чимчикуєш. Вкрасти з поля нічого не можна було – судили. А хліб був сірий з висівком, хоча в колгоспі пшениці було дуже багато. Її давали в село бабам, щоб хліб пекли на трудовні. На село таких було кілька жінок, то, що казати, якийсь припік був».

А на малих дітей видавали якісь пайки?

Г. М.: «А діти малі також голодні були. Тоді, в 32-му, коли я пішла до Мандрика, дітей у нас ще не було. Це тільки через зиму, в

33-му, у півлітті мій Альоша народився. То на норму не ходила, мало доглядала».

Тобто жінки з маленькими дітьми мали право залишитись дома?

Г. М.: «Гонили! Так знущалися над цими бабами, ніхто уваги не звертав, що вона вагітна. Оце зранку відкриєш очі, а бригадир вже у вікно заглядає. Я трохи дома пересиділа, бо була колгоспниця. Тому мене не сильно цькували. А мій Карпо був одноосібником з братом. Я сиділа п'ять років через сіни з тим братом. Одноосібництво не довго було, десь кілька років. І так щодня збори і розбирають: чому не в колгоспі, чому заяви не маємо? Багатьох за це з хат гонили. От мій сусід Іван добрим хазяїном був, багату землю мав, то його за півдня з дітьми з хати вигнали. Але більше всього людей обложували налогом. Кожен у рік мав здати 40 кг м'яса, 500 яєчок, 300 літрів молока з корови. Отак тягнули з усіх, не дивлячись, колгоспник ти чи одноосібник. Ще ж, крім цього, грошовий податок встановлювали. Ті люди, хто не ходили на трудовні, на свій город виходили. Орати не було чим, то під лопату садили. Що казати, хазяї не довго були, вже після 33-го їх пригнітили, пограбували і всіх чисто зігнали до колгоспу. Людина продана була, тільки про трудовдень думала, а на нього 300 г зерна давали. Це ж, бувало, роботу не закінчиш, то тільки півтрудодня запишуть. Головне було на добру роботу попасти».

Коли був найбільший голод, взимку?

Г. М.: «Самий сильний голод був і зимою, і літом 1933-го, коли люди здихали».

А як Ви вижили під час голоду?

Г. М.: «Недалеко жила моя мати. Вона мала корову та добрий город за селом, де родила кукурудза. Мати моя довго згадувала, щоб не той город, ми пропали б з сім'єю. Всі діти мої та я виздихали б. У кого города не було, то ті і не дожили. Мене моя мати піддержала. Я приходила до неї, випивала кружку молока та приносила чоловікові. А в сусіднє село Голдашівку колгосп дав по 2 кг пересіву (ячмінного). Чи його держава не приймала, чи що? То люди вижили. А люди знали, що в цьому селі можна ЩОСЬ проміняти на пересів. То я мала гарну спідницю, хустку та й носила в це село, щоб обмінати на зерно. Гарну велику хустку обміняла на кварту зерна. Та й то це була поміч. В Бершадь носила рядна, що самі робили, щоб обмінати на які-небудь харчі. Мати мені дала ці рядна на весілля».

А Ви вже мали сина в 1933 році?

Г. М.: «Мій син Альоша народився за три тижні до Пречистої».

Кого називали куркулем? Це був Ваш сусід?

Г. М.: «Він мав корову та коней. Він жив одноосібне, хазяїнував. Коли колгоспу не було, то всі люди мали. Не мав лиш той, хто не хотів працювати».

Коли наступила колективізація, то все треба було віддати. Давай підпис, пиши заяву».

То що, все Ваше майно пішло до колгоспу чи Ви лише відпрацьовували?

Г. М.: «Чого ж, гонили в колгосп, щоб писати заяву та здаєш, що маєш. Наприклад, в моєї матері та тата були коні, віз, реманент, мали 5 га землі, що дістались від діда. Тата призвали на збори та сказали, щоб писав заяву та здавав весь реманент та поле. А що, як ти не підеш? Якщо не підеш, то таких людей висилали десь на Соловки. Це не дуже багаті люди, як всі. В нашому селі лише один був багатий, що наймав людей, то його вигнали з хати і не вислали. А одного вислали геть з сім'єю. Не знаю куди».

А були такі випадки, щоб людей їли під час голоду?

Г. М.: «В нашому селі не було такого. Дуже коні здихали, їх возили на скотомогильник, то люди туди ходили. Люди їли стерво. Я не їла, бо була вагітна, не могла. Лише вип'ю у матері кружку молока. Я лише чула, що десь їли людей. Кажуть, що в інших місцях голод був гірший, ніж у нас. Здається, на Донбасі. То кажуть, що там їли».

Куди вивозили весь хліб?

Г. М.: «Знаю, що в Бершадь на станцію, а куди далі – не знаю. Хліб родив. Машина молотила день і ніч. Я ходила на поле з дітьми. Одному хлопчику 3 неділі, а другий маленький тільки почав ходити. Беру тих дітей та йду на поле сапати. Сусід каже: «Візьми цю дитину (показує на маленького) та зарий його в ріллю, і гріха тобі не буде». Тоді дуже багато жінок викидали дітей, як були вагітні. Нащо ж його родити, як немає чим годувати? Був у нас такий грамотний чоловік з села, що жив в Москві. Він приїздив до батьків у гості. Коли він мене побачив з маленькими дітьми, то запитав, що я тут роблю з маленькими дітьми. Сказав, що таким жінкам не положено працювати в полі. А я кажу, що мене бригадир послав. Може воно десь і було так; тут, що хотіли те й робили. Аж до війни, як прийшли румуни до нас, то так було. А коли прийшла румунська влада до нас, то поле роздали людям. До війни було погано, я хліба в сім'ї практично не бачила. Я білий хліб 9 років не бачила, а якби не війна, то б і смак його забула...»

с. Черлків (Цілінків) і Бохоники

*(записала 22.02. і 14.03.2004 р. студентка НаУКМА
Любов Стрельбіцька)*

Бондар (Гаврилюк) Параска Лук'янівна, 1921 р. н.

«Я, Бондар (Гаврилюк) Параска Лук'янівна, народилася 30.10.1921 р. в селі Черлків (Цілінків), тепер частина с. Бохоники

на Вінничині, там же жила і під час голоду. Батьки: Бондар Лук'ян Варфоломійович, Бондар Фекла Данилівна, нас було 3 дітей. Освіта – 7 класів, закінчила школу в Бохониках. Це село було може приблизно 300 хат. Ненабагато менше, ніж тепер. Школа – семирічка. Було дві церкви: в Бохониках – св. Іоанна Богослова (знищили в 30-х роках), в Черлінкові – Різдва Богородиці (розібрали в 60-х).

Я працювала 33 роки поваром і на інших роботах. Чоловік, Гаврилюк Микола, вже помер, він довго збирав матеріали про село, він добре пам'ятав, а я ні.

У 1928 чи 1929 році заснували колгосп. Взимку 1930 року СОЗи, 10 хазяїв, посіявши озимину, вирішили об'єднатися. Перших колгоспів було три: «Народинці», «Нове життя», «Червона скала». В березні 30-го з прапорами всі колгоспи прийшли до контори. Об'єдналися і назвалися колгоспом «Червона перемога». Потім – ім. Постишева і остання назва – «Комуніст». Коли об'єднали колгоспи, тоді об'єднали й два села. Першим спільним головою був Штойко Остап Мойсейович. Наскільки я пам'ятаю, він був свій, не партійний, потім він був головним садівником у селі, до сих пір зберігся сад, посаджений ним. Потім його репресували.

В колгосп агітували. Але головне те, що якщо не хочеш йти, то – «план до двору», або розкуркулювали. Розкуркулювали на Соловки в чому є, а те що було, в людей забирали. В Цілінкові дві сім'ї розкуркулили, а в Бохониках – багато. Хто не йшов, було дуже мало, то знущалися власті. Все забирали (корови, одягу) і змушували платити все більші й більші податки. Люди не витримували і йшли. Йшла «сплошна колективізація». В ті часи люди склали частівку:

*Тато в СОЗі, мама в СОЗі,
Діти плачуть по дорозі.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.
Нема хліба, нема кики (м'ясо з салом),
Тільки кіно та музики.
Нема хліба, нема сала,
Бо советська власть забрала.*

У 1932 р. була нормальна погода. Звичайний рік. Але все забирали. В сім'ї чоловіка все забрали. Бляху з даху здерли, корову забрали, а потім забрали й хату. В одній половині поселили єврейку з дітьми, а в другій поставили круподерку. Сім'я чоловіка зробила на городі землянку й там жила. Працювали мати і сини в колгоспі. Один брат на свинарнику, мати в ланці. Добре працювали. Одного вечора уповноважений Кульберій побачив, що в городі щось світиться, подумав, що самогонку женуть, підійшов до землянки, питає: «Що ви тут робите?» – «Живемо». – «А чого не в хаті?» – «Нема». – «Ви в колгоспі?» – «Так». – «То я на нараді про вас

запитаю». Слово стримав, взяв що за сім'я, що добре працюють в колгоспі. «Чого ж ви хату в них відібрали?» – «?» Після цього круподерку забрали в інше місце, а сім'ю чоловіка поселили в другій половині їхньої хати. Колгоспи – це була колотнеча. Скільки сліз. Скільки образ...

Від голоду 1932–1933 рр. в нас голодомору великого не було, бо близько Вінниця. В нашій сім'ї ніхто не помер. Тільки бідні по селу помирили, але дуже мало. Нас спасав батько. Він працював у колгоспі різноробочим, а по ночам шив. Дуже добре шив. Навіть замовлення брав в інших селах. Ноги тільки в нього були опухші.

Спасалися від голоду чим могли. Їли бур'яни, гичку, ховалися, як різали свою худобу. Щоб ніхто не знав, бо як визнають – заберуть все. А чоловіка в ДОПР. Допомоги від держави не було. Але працювала кухня і на поле обіди вивозили. Людоїдства в Бохониках не було. А от у Сосонці Вінницького району були випадки. В нас тільки крали все, що можна.

А от сестра моя вийшла заміж на Черкащину, в Звенигородський район, то там голод був великий. Поголовно вимирали. Спеціальна підвода їздила, вивозила трупи. Сестра пішла в сім'ю дуже заможну, її свекра на селі за те, що він такий багатий, називали дворянином. Багато землі він мав у різних місцях, а сили такої, що цвяхи кулаком забивав. Сім'ю в голод він спасав, а сам помер з голоду».

Сніцар (Рачук) Поліна Сильвестрівна, 1921 р. н.

«Я, Сніцар (Рачук) Поліна Сильвестрівна, народилася 30.10.1921 р. в Цілінкові (частина с. Бохоники на Вінничині), там же жила під час голоду. Батьки – Рачук Сильвестр Іванович, Рачук Ганна Кіндратівна. Село було ненабагато меншим, ніж зараз. Я закінчила 6 класів, але в 13 років носила їсти і воду в поле до трактора. Працювала в колгоспі та в столовій, посуд мила. Чоловік, Сніцар Іван Микитович, вже помер. Маю двоє дітей. Село ненабагато виросло.

Колгосп якийсь називався «8 Березня». Спочатку були малі колгоспи, а потім зібралися великі. Головою колгоспу міг бути тільки комуніст. Штойко Остап Мойсейович головою не був. Він був в активі. Хороша людина. Головою був Гаврилюк Юхтим. А потім Окопнюк Степан. Він із Західної України приїхав. Як, чого, не знаю. Комуніст. Хороший голова був. Його відправили на висилку, там він і пропав. Залишилося четверо дітей.

Батько мій, як тільки збиралися малі колгоспи, казав мамі, щоб йшли, бо ми були бідні, троє дітей, і важко було прогосуватися. Мама не хотіла. Але тим, хто йшов у колгосп давали буряки й клевер. Ми в колгосп йшли серед перших. Мамі на вулиці не

давали проходу. «Ти – колгоспниця. Не ходи нашою вулицею. По воздуху літай».

В нас тільки висилали, розкуркулювали. Був такий випадок. У наших сусідів жили родичі з Тютюк. Там їх розкуркулили. Жили вони тихо, але й тут їх знайшли. Я пам'ятаю, як їх забирали. На вулиці вже темно, але в хаті світло, й дуже плачуть мама. На вулицю не йдуть, бо не пускають. В дворі підводи, на неї посадили всю сім'ю. Серед дітей була Танася. Я з нею дружила. Але нікого з хат не випускали попрощатися. На підводі трое дітей. Страшно, бо дуже плачуть. Вислали їх на Сахалін. Чоловік там залишився. Син в них помер. А жінка з дочкою повернулися пішки в Бохоники. Вогнищами спасалися від вовків. Люди допомагали в дорозі. Повернулися вони в Бохоники. Але тут їх спіткало лихо. Люди наговорили на дочку, знеславили, вона вдома й повісилась на ленті. Це було перед війною, в 1939 р. А коли прийшли німці, то партійців ловили, а тих, хто від влади постраждав, не чіпали. Жінці цій віддали хату в Тютюках. Там вона і померла. А багато пізніше прийшов її чоловік в гості. На Сахаліні він одружився і живе.

Щодо погоди, то 1932 рік був звичайним. Але хліб тоді не дуже родив. Поля були запирені. Тільки коли уже техніка з'явилася, то пирій вивели. Але хліба в людей не було, почався голод, бо все витаскували на заготівлю. Батько в мене був завгосп, одного разу він приніс паляницю. Мені до сих пір пахне цей хліб.

Тоді «активісти» все забирали. Колона йде, всі запрягають коней, лозунги. Всі везли, ні в кого не питали. Уполномочені були з Вінниці. Обходили село. Вимагали хліб. «Ми здали».– «Вези!» На них своє начальство нажимало.

Коли був голод, люди пухли, але небагато померло. Людоїдства не було.

Я добре запам'ятала помідори. Сусідка наша повезла на базар помідори. Мати й питають: «А де ж в тебе такі помідори?» – «Та межі бараболею вирости». Мати розповіла батькові, батько й сміється. Виявляється, що хто спритніший, кради помідори в колгоспі. Вони там лежали на полі, пропадали. А сторож за четвертушку горілки давав красти, аби тільки тікали швидко. Ті помідори продавали у Вінниці. Купити що було дуже важко. Євреї все тримали і платити треба було втридорога. Можна було прогостувати скотиною, але різати не можна було. Тому чоловіки кололи свиню тихо, бо міліція прийде. Надівали на морду мішок, щоб свиня захлинулася попідом. В нашій сім'ї хліба не було в голод, але була корова. То мене мати посилала кожного ранку в Вінницю з молоком (9 км). Мені було 12 років. Молоко я продавала, але одного разу, коли мостили дорогу, то робочі запропонували мені обмінювати молоко на хліб, велику таку скибку. Я прийшла додому, розповіла мамі. Мама дуже зраділа. Я кожного ранку ходила, обмінювала молоко на хліб. Поверталася тільки в обід. В нашому

селі була сім'я. Жінку прозивали Косьминиха. Вони жили краще, бо мали січкарю. І ми знали, що вони випікають хліб. Діти, тоді ясел не було, голодні ходили по вулиці. І от ми вирішили піти до Косьминихи, бо знали, що сьогодні вона пече хліб. Прийшли і кажемо, що мама просили позичити хліба. Вона посміхнулася, подивилася на нас і каже: «Скоро буде підпалочок, от я вам його й дам». А підпалочок – то це все тісто, яке в кінці збирається. Ми довго сиділи чекали, і ось нарешті підпалочок наш. Ми його з'їли і мамі нічого не сказали. А Косьминиха, як зустріла маму, то розповіла їй, але за хліб нічого не взяла, не турбувала. Мама на нас дуже сварилася. Біля хреста вивозили обіди і роздавали колгоспникам, а я була маленька і дуже хотіла цієї кандьори, так називали ту баланду, що нам давали. І я понесла своє горнятко. Той, хто роздавав, мене відштовхнув: «Ти не робиш!» Я заплакала, мама прийшла додому й каже: «Чого плачеш? Де твоя кандьора?» Вони пішли і взяли свою норму.

Я більше пам'ятаю, як рятувалися від голоду у 1947 році. Люди виїжджали у Челябінськ, бо там давали хату й роботу, але то було після війни».

Яропуд Олександра Миколаївна, 1916 р. н.

«Я, Яропуд Олександра Миколаївна, народилася 15(27). 04.1916 р. в с. Бохоники, де проживаю і зараз (вул. Івана Богунна, 16). Батьки: Яропуд Ганна Олексіївна, Яропуд Микола Якович, мали 5 дітей. Незаміжня, мій наречений, Жеребнюк Федот, загинув на війні.

Село було менше як зараз, може, номерів 400, школа в приміщенні церковноприходської школи. Був один вчитель, всі класи в одному приміщенні, вчителя дуже поважали, не так, як зараз, класи розподілялися по лавам, перший, другий клас – багато лав, але після цього діти йшли на роботу, в 3 класі було 6–7 лав, а в 4 – тільки одна. Мама не дуже хотіли, щоб ми вчилися. Казала: «Робіть, бо з книжки й хліба не будете їсти». А тепер виходить, що і з книжки можна їсти. Дві церкви було в селі. Бохоничької в 1933 р., мабуть, вже не було. А може, ще й була. Люди ходили до церкви, мали свої поля, але в неділю не працювали. Мама казали: «Діти, неділі не зачіпайте». Я до сих пір в неділю не працюю.

Освіта – 2 класи, пішла в школу з 8 років. Ходила, доки босою можна було ходити (до Пилипівки). Все життя проробила в ланці (38 років, з них 20 – ланковою).

Перший колгосп був на Народинцях. В роках 27-х. Перші колгоспники: Петрусь, Іван Олексійович Коваль, Омелько Коваль, Кулик Домка, Коваль Марійка, Савчук Петро Гнатович. Вони над Бугом побудували дерев'яні хліви. Там тримали корів, свиней, овець. Жили в селі, а там на будинку чергували. Люди до них

ставилися нормально. Але вони там довго не пробули. До цих пір це місце називається «будинком», там не орють і не сіють. Головою там був Штойко Юхтим. Потім малі колгоспи об'єдналися. Голови були свої місцеві. Гаврилюк Юхтим, комуніст, до 33-го року був, помер. Савчук Прокіп. Репресували Остапа Мойсейовича Штойка, Савчука Петра Гнатовича. Чужих забирали.

Ми з мамою не хотіли іти в колгосп. Жили самі. Але Семен Маринюк, завклубом, як прийду в клуб, то вижене. Не пускав, доки не прийду в колгосп. Я вже межі подружками сховаюся, а все одно побачить і вижене. Не давав жити, як прийду в клуб. Після нас вже тільки чоловік 30 в колгосп записалися. Але було троє чоловік, які в колгосп не пішли. Яропуд Юхтим Романович до смерті не пішов в колгосп. Діти десь у Вінницю подалися. Землі йому не давали, тільки біля хати город. Поле відібрали. А ми все рівно свої поля в колгосп здали. Зралко Степан. Той десь приладнався діжурити, але в колгосп все рівно не пішов. Штойко Марко. В нього теж діти десь порозходилися. А налоги і на них, і на нас складалися. І до колгоспу, і в колгоспі – все рівно налоги залишилися. На нас з мамою налогів було на рік 800 рублів, 300 яєць, 300 літрів молока і 44 кілограма м'яса. Тільки при Малінкові половину стало менше. В колгоспі ми робили за трудовні. На один трудовдень давали 100 грамів зерна. І треба не один день, щоб той трудовдень заробити. Люди так шуткували: «Сім день – буде трудовдень. Дайте хліба хоч на день». В рік мінімум це було 120 трудовднів. Але були роки, що ми й не виробляли. Бо мало писали. В неділю робили. Одного разу, на Великдень, послали нас коровами горати (?). Ми вже так просилися, бо Великдень. А нам бригадир каже: «Нема ніякої Пасхи». То ми вигнали корів в поле, посиділи та й пішли додому. Свої городи обробляли або ввечері, або рано. Або якийсь день, чи півдня залишишся. А скоріш обробляли старенькі, що в полі не могли працювати. Одним словом – панщина. Сестру мою (Савчук Софію Миколаївну) розкуркулили в 1932 р. Небагата була, але не подобалася. Свої ж розкуркулили, голова, Сироветник Петро. Так раніше було: хочуть – розкуркулять, хочуть – не розкуркулять. Розібрали хату, клуню, шопу і вивезли у Вінницю. Вона довго там стояла, ця хата, недалеко від ринку «Урожай». Сподобалась, напевно, хата, дуже гарна була, дерев'яна. З хати нічого не брали, нічого не було. Перед цим їх обікрали ще. Чоловіку (Савчуку Михайлу Кузьмовичу) три роки тюрми дали. За свою коняку, бо вона здохла. А жінку з трьома дітьми переселили до сусідки (Єдинак), через три роки сусідка їх теж вигнала. Вони повернулися на своє обійстя, поставили маленьку хатку. Цих три роки на їх обійсті ніхто не жив. Але й вони нічого не могли зробити. Чоловік у тюрмі, вона гола-боса, як поставиш? А за цих три роки вона працювала в сусідки на верстаці й

заробила гроші. Ми з мамою помогли. Чоловік повернувся. От вони і поставилися, але чоловік трохи побув, заслаб та помер.

Про хлібозаготовки казали, що то «викачка хліба». Приходив уполномочений і наказував: «Все под метелку». Нічого не залишали. Норми хлібоздачі? Бог його знає. Голодували люди. Свиной не можна було колоти. То одягали торбу попелу на морду, як кололи, свиня захлинеться, її і не чути. Спочатку шкуру вимагали, як люди кололи свиню. А потім справку, що ти маєш право колоти свою свиню. А хто ж цю справку дасть? Власть на то й сиділа, щоб не давати. Хто хлібозаготовками займався, не знаю.

Під голод у нас небагато помирало людей, бо Вінниця близько. У людей не було хліба, але була корова, та й до євреїв ходили заробляти. У Вінниці жиди мали землю, були багаті, але їх не розкуркулювали. Вони жили тепер там, де «Урожай». Жиди платили і грішми, і сухарями. Люди все робили: хати мастили, городи копали... А по других селах? Що говорили? Знаю про село Пилява. Недалеко від нас. Жінка, моя знайома, туди віддалася. Там щорання їздив віз, по 15 душ скидали. Відвозили і заривали в ями.

В голодовку ми з сестрою в Вінницю пішли, на базар. І купили скибочку хліба. Через всю хлібину, але таку тоненьку... хилиталася. Заплатили 5 рублів. Тоді пляшка молока, 750 г, певно, коштувала копійок 30. От ми її розділили навпіл, сіли, щоб з'їсти, а босяк нахилився над сестрою та й вкрав. В місті крали, в селі не дуже. От ми з сестрою половину ще поділили навпіл. Як голодовка була, то стару бараболю шпортали. Як бараболя, що посадили, проросте, бадилля закріпиться, то ту картоплю, що посадили, стару, вишпортували і їли. Буряки кормові квасили. Сирі їли. Висадки по полям забирали, їли. Вони, коли їси, так печуть, г'валт, їли, хоч і печуть. За колоски, як підбереш в полі, давали 3–5 років. Одну жінку посадили, Макарчук Софію, Софронову. 6 місяців дали. Вона дітям голодним квіточку колосків узяла.

Був у нас в селі «котьолочок». Це люди з собою брали горнятко на роботу, і їм давали баланду. Пухлі люди були, під очима лилось. До дітей несли це горнятко. Біда була. Коли сьогодні кажуть «біда», то я сердюся. Тоді в Вінниці нічого не було купити. Жидам легше жилось. Багаті, їх не розкуркулили. Тільки в війну їм важко було, лентами перев'язували. Ми тоді нічого не мали, бо все забирали. Молотили навіть квасолію. І все рівно забирали. Кожний день ходили. Чоловіки в хаті закопували, все рівно ходили, стукали і находили.

Їхали з села тільки в Челябінськ. Чотири сім'ї виїхало. Одна повернулася, а де інші три, не знаю.

Чула, що було людодіство. Але в нас не було. Коні дохлі, свині їли, але рідко. У нас з мамою корова була. То не дуже голодували».

**Савчук Олексій Антонович, 1919 р. н.,
Савчук (Гаврилюк) Марія Лук'янівна,
1925 р. н.**

«Я, Савчук Олексій Антонович, народився у 1919 р. в с. Бохоники. Батьки: Савчук Антон Юхимович (1870), Савчук Фотіна Васиївна (1876).

Освіта – 7 класів. Навчався в Бохониках. У 1932 році в Бохониках була семирічка. Дітей було багато. Навчалися в дві зміни. У приміщенні церковноприходської школи. У 1933 р. в конторі (поміщицька садиба) зайняли ще дві кімнати. А в 1934 р. всю контору зайняли.

Почалися колгоспи у 1924 р. Засновниками були Король, Мудрик, Бондар, Рачук (дід Зарецької), Коваль. У січні 1929 р. вже почалася загальна колективізація. В Черлінкові був колгосп «Боротьба», в Бохониках – «Народинці». Були вони на будинку. Там у них були свої плантації. Землю між колгоспами розділяла дорога: від комори до джерела на Народинцях. У 1928 р. пройшов землеустрій. І бохоницькі зайняли більше землі. В кінці 1928 р. пішла загальна колективізація і рідко хто залишився поза колгоспом. Малі колгоспи об'єднали. Їх ще називали СОЗами. Загальному колгоспу дали назву ім. Чубаря Василя Яковича. До війни і після колгосп називався «8 Березня». Мою сім'ю розкуркулили, бо ми не йшли в колгосп, а пішли тільки в 1934 р. В нас постраждали батько і брат. До нас у Черлінкові розкуркулили дві сім'ї. Відправили на Соловки. Довбанюка Кіндрата з жінкою і сином, Пуздрановського з жінкою і дочкою. В хаті Пуздрановського залишився жити його зять Ковердинський і дочка Настя. Хто в хаті Довбанюка, не знаю. Нас розкуркулили в 1931 році. Забрали мало, в ліжках нишпорили. Забрали кожу, полотно і два кожухи. Тата відправили на Дніпрострой на чотири місяці до 14 серпня 1931 р. Він повернувся опухлий і помер. Після нього брата забрали (Савчук Оксентій Антонович, 1908 р. н.) за невиконання хлібоздачі. В хаті все забрали, геть з горщиків повисипали. Засудили на 5 років, просидів 3. Але він все рівно загинув. До війни закон був: засуджені не мали права жити на батьківщині. Він поселився в Бердичеві, пішов якимось на роботу і не повернувся. Ніхто не знає, де він. Його засудили 14 листопада 1932 року, а не повернувся він в 1936 році. Головами колгоспів в Бохоницькому був Мудрик Микита, а загальним колгоспом керував Гаврилюк Юхим, вони були партійні. Головою артілі також був Штойко Остап.

Ми пішли в колгосп у 1934 р. Все забрали, то й мусили йти. Землю не забирали, але податки були такі великі, що люди все віддавали і йшли в колгосп. На нас і закінчилася колективізація. В колгосп тільки не пішли Яропуд Юхим Романович, Зралко Степан. Вони мали по гектару та по коняці. От і хазяйнували.

Хлібозаготовками під час голоду займався Сироветник Петро. Від голоду померло 8 чоловік. Я пам'ятаю таких: Бондар Іван, Савчук Гринько, Солодар Іван Лук'янович, Савчук Фот, Савчук Яропуд Мефодій і одна жінка, бабушка Косьмінка Гріші Яропуд. В нас небагато померло, бо було де працювати. Поруч лісництво, радгосп, спочатку був Браїлівський сахартрест, а в 1932 р. перевели його. Та й у Вінниці можна було купити які продукти. Одної ночі зимою з 1932 на 1933 рік до нас виконавець привів чоловіка. Він від голоду замерзав. Дядько цей був з Горбанівки, і на ранок він уже був мертвий. А от у Солодаря Івана Лук'яновича цікава історія. До революції Бохониками володіли Лотоцький, який перепродав їх Тарутину, а той Гусакову перед самою революцією. У Лотоцького було троє дочок: Соня, Вера, останньої не пам'ятаю. Були вони освічені. А Іван був дуже гарний парубок. І от, здається, Соня за нього вийшла заміж. 20 років вони прожили разом. З ними і жила сестра Соні Вера. В полі вони не працювали. Все робив Іван, дуже гарний і сильний. А я пам'ятаю, як вони йому в поле носили їсти. Такі маленькі, худенькі, в шляпках. Може, вони там щось вишивали чи шили, але в полі вони нічого не робили. В голод Іван помер. А вони вижили. Син залишився після нього. Коли Іван помер, то сестра Соні й Вері, що жила в Кам'янець-Подільському, забрала їх до себе.

В нас мама спухла. То ми з братом ходили працювати в радгоспі Агрономічному. Заробляли кусок хліба та кусочок оселедця. Приносили також буряки-висадки. А в неділю ходили в ліс до липи, кору дерли – так і виживали. Нам не допомагали, бо ми не колгоспники. Не їхали в «мертві села».

Бабуся Марія доповнила цю розповідь:

«Мої батьки: Гаврилюк Лука Тодосійович, 1894 р. н., Гаврилюк Настасія Костянтинівна, 1898 р. н.

Наша сім'я пішла в колгосп у 1929 р., бо до нас прийшли, забрали коні, віялку, клуню розібрали, то ми вирішили самі піти і все здати. В голод моєї сім'ї було легше, ніж сім'ї чоловіка, бо ми вже були в колгоспі. В голод, пам'ятаю, до нас приходили люди з інших сіл, з Ведмежого Вушка приходили просити. Мама якраз зварили дрібною бараболі та лушпиння, з печі витягнули. А жінка – в горщик. Мати кажуть: «Руки пошпариш», а вона не чує, тільки бараболю бере, бо голодна. Мати її нагодували, в торбинку склали і відправили. Куди вона пішла, не знаємо. З Рівця приходила жінка. Переночувала, поїла і пішла далі. Тоді по людям все ходили. В неділю та свята хата не зачинялася. Це було в 32–33-х роках. Мама моя казали: «Самі не їмо, але дати треба».

Гуцал Петро Дмитрович, 1923 р. н.

(записала 7.04.2004 р. слухачка ДДП НаУКМА Катерина Микитівна Задорожна)

«Я, Гуцал Петро Дмитрович, народився 30.06.1923 р. в с. Михайлівка (суч. Гайсинського р-ну Вінницької обл.). К. М. Діденко – це моя дружина.

Моя сім'я складалася з семи душ, які жили в одній хаті: батько, мати, дядько, дід і нас четверо синів. Я був найстарший. У хазяйстві мали коней, корову, реманент, засівали землю... Коли був голод, то батько з моїми трьома братами вмерли. Мати вивезли в іншу хату, а з нашої зробили школу на два класи і квартиру для вчительок. Дідусь пішов у прийміч (?), дядько теж, але через два тижні помер. Згодом і мати померла від голоду. Вся родина вмерла, а я вижив. Ходив і просив у людей їсти, а потім забрали мене у колгосп пасти лошат для армії. Потім попав у патронати...»

Діденко Катерина Микитівна, 1919 р. н.

(записала 7.04.2004 р. слухачка ДДП НаУКМА Катерина Микитівна Задорожна)

«Я, Діденко Катерина Микитівна, народилась 14.11.1919 р. в с. Михайлівка (суч. Гайсинського р-ну Вінницької обл.). У сім'ї, окрім батька й матері, було нас шестеро дівчат (я була друга). Пам'ятаю, мали в хазяйстві коней, корову, сівалку, косилку та реманент. Одним словом, не бідували.

Ще до голоду хотіли постройти на нашому обійсті колгосп, а потім вигнали нас із хати, забрали всю худобу, сказали, що ми куркулі. Так пішли ми в пусту хату, де жила колись наша тітка, яка виїхала в місто. Але згодом і звідти нас вигнали, щоб поселити приїжджого «комнезама». Батько ж утік тоді, щоб не забрали на Соловки. А ми з матір'ю три тижні жили надворі, незважаючи на те, що йшов дощ. Із села в хату ніхто не пускав, бо боялись, що їм за це щось буде. Отак ходили від хати до хати, може, хто що дасть поїсти.

Того року був нормальний врожай, збирали люди. З колгоспу зерно вивозили, а залишали те, що було за планом. Якщо план не виконували, то забирали усе. У селі вибирали уповноваженого, який з бригадою їздили по селу і забирали все з хат: і зерно, й худобу, і все, що тільки можна було забрати. Зерно, кажуть, вивозили в Росію. Повстань не було, бо боялись, що вб'ють.

Хліба людям не давали. Коли почався голод, старшій дочці мати сказала, щоб та їхала в Москву – може, хоч вона виживе. Згодом і мати з ще двома дочками поїхали на Кавказ, щоб заробити там на життя (теребили там кукурудзу). А я зосталась з двома найменшими. Жили в пустій хаті, з якої виїхали люди. Ходила в

колгосп на буряки. За те, що робили в колгоспі, нам давали зранку латуру (борошно з водою), а то були цілий день голодні. Бувало, як дуже хотілось їсти, то пекли на полі буряки, додому не брали, боялись, що осудять за крадіжку. Пшеницю крали з поля у чоботях. А якось принесла додому гороху – то аж ноги набрякли. Менші сестри ж мої ходили по березі і їли щавель, рвали листя з вишень. А коли приїхала мати з Кавказу, то привезла трохи борошна. Наша сім'я в голод вижила вся.

Під час голоду багато людей виїхало з села, а скільки вмерло – не пам'ятаю, померлих ховали на цвинтарі. Від старших чула, що було й людодіство.

Сидить баба в бур'яні

Та й щитає трудодні.

А йде дід із граблями

Та й каже: «Дурна ти,

Бабо, із своїми трудоднями.

Жито і пшеницю

Віддали за границю,

А ячмінь і овес забрав МТС.

А осталося трохи головні,

То на твої, бабо, трудодні».

Падалка Сергій Іванович (1912–2000),

Падалка Анастасія Романівна

(записано у 2000 р. їхнім онуком Андрієм Огородником)

Дідусь, Сергій Іванович Падалка, народився в Ростовській області, а армійська доля закинула його у Гайсин на Вінничині. Він змалку дуже любив коней, тому попросився на службу кіннотником-кавалеристом...

Під час відбуття військової служби С. І. випадало чергувати в їдальні, довкола якої бродили голодні діти. Худі, обірвані, опухлі, вони просили чогось їстівного. С. І. вибирав момент, щоб не побачив старшина і кидав через вікно шматки хліба, картоплини та ін. А старшина, якщо побачить такі дії чергового, жорстоко його карав.

Одного разу на заняттях солдати запитали політрука: «Чому так багато людей помирають з голоду?» Той відповів: «Это враги народа, они не хотят трудиться и поэтому умирают сами и их дети».

Анастасія Романівна Падалка походила з Козятинщини. Під час голоду вона завжди намагалась допомогти голодним людям. В холодну зимову ніч до неї в двері постукали двоє перехожих – сімейна пара. Жінка-швачка ось-ось мала народити. Доки вони з чоловіком могли ходити по селах, то шили людям одяг за їжу та

ночівлю. А. Р. прийняла жінку у свій дім і ділила з нею останні крихти їжі. Навесні, коли настав час іти, ця жінка-швачка залишила А. Р. свою швейну машинку «Зінгер».

**Бугайова (Луценко) Дарія Никифоровна,
1911 р. н.**

(записав на початку 2004 р. разом з донькою респондента Олександром Степанівною Патак (Бугайовою) студент НаУКМА Кім Олександрович Веремійчук, ФПвН-1, гр. 2)

Дарія Никифоровна Бугайова (Луценко) народилася 15.03.1911 р., але в її паспорті (і її рідних) з невідомих причин були змінені дати (у неї поставлено: 15.03.1916 р.). Місце народження: село в суч. Дашевському р-ні Вінницької обл. Освіти майже немає. Вміє читати й писати, бо провчилася в школі півтора року, після чого потрапила з сім'єю на сибірське заслання.

Батько: Луценко Никифор Никифорович 1878 р. н. (?), помер в 50 років від отруєння неякісною їжею. Разом отруїлося на смерть ще багато людей.

Мати: Луценко (Чернишова) Мотрона Кирилівна (р. н. невід.– 7.03.1953).

Брати та сестри: Євдокія (1898–1917) померла від нещасного випадку; Лукерія (8.07.1900 – серпень 2000 р.) не була заслана, бо вийшла заміж за бідняка; Олена (1902–1977) разом з усією сім'єю була заслана на Сибір, повернулася звідти у 1947 р.; Корній (1904–1933) не був засланий, бо одружився з біднячкою, помер під час голоду у 1933 р.; Ірина (1918 р. н.) живе у доньки в м. Саки; Никифор (р. н. невід.) у 1941 р. дезертирував з армії, після війни був за це засуджений і направлений у Сніжне в суч. Донецькій обл. Єдиний з сім'ї, який мав спеціальну освіту.

Вже у 1919 р. всю сім'ю, крім Лукерії та Корнія, заслали до Сибіру. Їх транспортували на баржі по Волзі. Д. Н., хоч вона мала всього 8 років, змушували працювати, зокрема розподіляти хліб. Хліба давали менше, ніж положено. У 14 років Д. Н. зі своєю подружкою-одноліткою втекли із заслання. У 1925 р. вона повернулася до сестри Лукерії, деякий час переховувалася від радянської влади, потім втекла до знайомих у Харків. У 1930–1931 рр. переїхала до брата Корнія, який жив у Магнітогорську під іншим ім'ям. Він влаштував Д. Н. під іменем Анни Задорожньої на шахту, де вона розвозила вибухівку.

Під час голодомору Д. Н. жила в Магнітогорську. Працюючи на шахті, вона отримувала пайки, які склалися з норми хліба та різних відварів з несвіжих продуктів. До 1933 р. на власних земельних ділянках можна було вирощувати картоплю, капусту та інші овочі, хоча земля та природні умови не сприяли доброму врожаю.

у Магнітогорську помирали тоді переважно слабкі, хворі та німечні люди, які не працювали на підприємствах та не мали допомоги від рідних. Брат Корній був знесилений від голоду і не переніс хвороби, яка його і вбила.

Коли почалася паспортизація, Д. Н. повернулася на Батьківщину, де й отримала паспорт, але з відміткою «кулачка». Потім вона знищила цей паспорт, а отримала новий «чистий». У цьому їй допоміг директор шахти у Кривому Розі, де вона працювала. У Кривому Розі Д. Н. зустрілася з військовим, Степаном Микитовичем Патакою. У 25 років вийшла заміж. 12.08.1937 р. народила доньку Олександрю, а 29.05.1940 р. – сина Валентина. Під час війни жила з дітьми у Вінницькій області у сестри Лукерії, у 1945 р. переїхала до Києва. Тут працювала на заводі ім. Лепсе й мешкала в гуртожитку. Разом із зарплатнею отримувала продуктові картки на себе й дітей; в день можна було отримати 300 г хліба дитині, 400 г дорослому, масло, маргарин, цукор та ін. У 1947 р. жахливого голоду в місті майже не було, гинули слабкі, безробітні та хворі люди. В цілому голод був не такий важкий, як на селі.

Кашук Борис Лаврентійович, 1924 р. н.

(записав у 2003 р. студент НаУКМА Микола Загороднов, ФЕН-II).

Мій дід Кашук Борис Лаврентійович народився 7 квітня 1924 року в с. Черепашинці Калинівського р-ну Вінницької обл. Дід по батьку мав 7 дітей. У період стелищини йому була виділена земля на Степу у 18 км від Черепашинців, де він жив із сім'єю. Там він мав гарну пасіку, великий садок і 4 га землі. Мій дід Борис має єдиного брата Юру. Мати – Ірина, батько – Лаврентій Кашук. Усі жили в Черепашинцях. На Степу мали багато родичів Кашуків – двоюрідних братів і сестер.

Черепашинці було дуже гарне село: велике озеро в центрі села з очеретом. У той час, коли дозволялося полювання, батько брав діда з собою. Дичини стріляли дуже багато. Риба теж ловилася чудово. У південній частині села ріс великий дубовий ліс, де завжди можна було зібрати чимало грибів. Там же на околиці був плац, де діти на перервах гуляли. Недалеко від школи на пагорбі була велика церква.

До 30-х років родина діда мала 4 га землі, яку наділила радянська влада. Але в 1930–31 рр. ця земля була здана в колгосп, який тоді заснували. Назву колгоспу дід не пам'ятає, але каже, що щось на зразок «Комінтерну». Туди також здали пару коней, плуг, борони і віялку. Голова колгоспу – місцевий.

За розповідями батьків у колгосп вступали добровільно. Але багатші люди («куркулі») не хотіли вступати у колгосп. В таких забирали всю тяглову силу і земельний інвентар. Тих, хто не дуже

опиралися, відпускали їхати, куди вони самі хотіли. Але були випадки, коли злісних противників колективізації вивозили насильно з села невідомо куди.

Погодні умови на початку 30-х років були чудові: тепле літо, зима помірна, багато снігу. Врожай пшениці і жита був високий. Вирощували цукрові буряки (у Калинівці був цукровий завод). Врожай збирали серпами і жатками. Хліб люди здавали в основному добровільно, згідно доведеного плану. До тих, хто не виконував плану, приїздили «комнезами» (місцеві активісти), котрі перевіряли, де сховане збіжжя й забирали на хлібоздачу.

У 1933 році був голод. У родині ніхто не помер, бо мали корову. Ні в близьких, ні в далеких родичів ніхто не помер. Продали швейну машинку на хліб. Також змінляли на хліб деякі коштовності мами. Інколи їли лушпайки, мерзлу картоплю, їстівні трави – кропиву, лободу, «калачики». Влітку все село жило завдяки ставку та лісу. Ловили рибу, раків, били дичину, збирали гриби. Але цього, звичайно, на всіх не вистачало. Допомоги з боку держави не було.

Власними очима дід не бачив (або не пам'ятає) мертвих суїцидів. Але розповідали, що по селу пухли й помирили з голоду. Канібалізму в селі не було – дід стверджував це напевно.

З інших районів і областей переселенців не було.

Борис Лаврентійович пройшов війну у І Українському фронті, звільняв Прагу, брав Берлін. 24 роки працював директором лісгоспу у Костополі Рівненської обл. і Ромнах. Пенсіонер з 1984 року. Інвалід І групи. Нині проживає у м. Ромни Сумської обл. Має дружину, 2 дочки, 3 онуків.

Бржезицька Софія Миколаївна, 1922 р. н.

(записала студентка І курсу НаУКМА Ксенія Константинова, ФГН-1, гр. 3)

«Я, Бржезицька Софія Миколаївна, народилася у 1922 р. в с. Немиринці. Мій батько працював на залізниці, а мати була домогосподаркою, виховувала п'ятьох дітей. Дідусь теж працював на залізниці. Тоді був такий закон: або отримуй пенсію, або за вислугу років тобі віддають всі гроші відразу. Дідусь вибрав останнє, а на ці гроші купив землю у пана в с. Чернятині. Мій дід дуже поважав мого батька і тому подарував йому половину своєї землі. Але в 30-х рр. під час колективізації у нас відібрали землю і все господарство. Тому ми змушені були переїхати до Козятини. Тут ми знімали маленьку квартиру. Жили дуже бідно, і мій батько знову почав працювати на залізниці.

Взимку 1933 р. почався голод. У людей все забрали, рік був неврожайний. Але з моєї сім'ї вижили всі, бо у моєї матері була знайома заможна жінка, яка, щоб ніхто не бачив, давала їй разом з лушпайками пару картоплин. А саму картоплю вона намагалася

так чистити, щоб її якомога більше лишалось на лушпинні. Також ми збирали картоплю, залишену в землі ще з попереднього року, робили з неї картопляну муку. Найбільше мені запам'ятався бабуся глечик, в який вона кидала картопляне лушпиння й заливала молоком або водою. Їли також листя з вишень, траву...

Пам'ятаю, що біля мене жила сім'я з 10 душ, а після 1933 року вижила лише одна жінка. Врятувалася вона дивом, жебракувала, просила дати їй їжу, напевно, завдяки цьому й зараз живе. У Козятині почав існувати спеціальний магазин «Тормаг». Його завдання полягало в тому, щоб «викачувати» у голодних людей коштовності. Люди були змушені збувати все, щоб вижити. Наприклад, за золоту каблучку давали 5–6 стаканів пшона. Але в Козятині була залізниця, то не всі дуже бідували. Машиністам за картками видавали хліб, крім того, вони мали свої присадибні ділянки.

Молоді хлопці ходили на ферму й забирали м'ясо дохлих коняк. М'ясо було вже з черв'яками, а його їли, рятуючись таким чином від голоду.

У с. Сестренівка Козятинського р-ну одна жінка до того голодувала, що зарізала свого сина. Люди, що жили в сусідніх будинках, помітили, що десь немає цього хлопчика, й заявили у сільраду. Одразу прийшла комісія й побачила, що в печі варяться ноги хлопчика, пізніше в коморі знайшли інші частини тіла.

Ще пам'ятаю, як в с. Козятині йдеш вулицею, а на ній просто лежать трупи, їх їздили й збирали, а потім ховали у одну яму. Бували випадки, коли людина була ще живою, а її кидали до ями».

Хоронюк (Перевознюк) Віра Трохимівна, 1926 р. н.

(записав у березні 2004 р. слухач Департаменту доузівської підготовки НаУКМА Володимир Браніцький)

«Я народилася 1926 р. Під час голодомору проживала в с. Сестренівка Козятинського р-ну Вінницької обл. Зараз живу у с. Комсомольське Козятинського р-ну Вінницької обл.

Коли почалася голодовка, мені було 6 років, але я все одно помню все, наче бачу оце зараз перед очима...

Сім'я була велика: нас 5 дітей, мама з батьком, а ще бабуся й татова сестра. От якраз бабуся пережила голодомор, пережила 33-й рік, але померла потім, бо дуже перехворіла. Тато робив на залізниці в Козятині (13 км від села), у 1933 р. він в сутки получав по 200 грам хліба на дітей і по 500 грам на себе й маму, але ж ділили все на дев'ятьох, бо ще була бабуся й тютя. Оце так мама дасть трохи хліба, поділить, а інше замкне в шафчику, бо ще на вечір треба.

Пам'ятаю, як починалось. У 1932 р. приїжджали такі бригади й вичищали погребі, забирали зерно, хліб, коротше все, що було

їсти. Якось одна жінка, яка жила на краю села, заховала була у такі горшки проса, пшениці й поховала у печі, у комину. Вони ж все одно знайшли й витрусили все, позабирали. На паралельній від нашої вулиці була хата, то туди як прийшли забирати, а господарі хотіли їх вигнати – то й по сей день не знають, куди вони поділися.

Коли вже все забрали, не було вже зовсім чого їсти, то помню, мама візьме буряка, почистить, наріже, кине туди щавлю, пирію, ще такий бур'ян – спитка називається – теж туди, і оце такий борщ у нас був. А коли вже й такого не було, то їли лободу, зелені «калачки», що росли на подвір'ї. Ще була така «горубка», цвіте жовтими квіточками, то мама з нього блинчики жарила (а воно ж таке гірке!). Якось ще помню, бабуся брала перегнившу картоплю, терла в руках, а воно таке біле получалося, як мука. То візьме його, потре квасом в макітрі і ще візьме сушеного листя з вишні, й така мука виходила, з неї теж пекли блинчики. Все було... Було, що ходили на поле зривати ті колоски, що з осені осталися, гнилу картоплю збирали... Як не було що їсти, то все робили, аби вижити. А те зерно, що позабирали, люди казали, що втопили в морі...

У селі переїли всіх котів і собак, вважай всіх до єдиного. А як не було котів, то мишей і пацюків розвелось багато. То це у нас був кіт, та якось його не стало. Ми вже потім взнали, що його вкрав Левчик (сільський обліковець). То він його як вкрав, то не з'їв, а ходив людям вимінював за кружку (?) молока в день, щоб той їм мишей ловив.

А ще була одна жінка, Килиминюк. Вона жила біля Грабарського ставка. У неї був син 9 років. Якось він подівся кудись, і ніхто не знав, де він. Але тут почали шукати, прийшли до неї й почали розпитувати, а вона каже: «Не знаю... пішов кудись, не знаю куди». Тут хтось замітив за пічку кадушку, вони туди, а він там порубаний і засолений. Це вона свого сина так потроху їла... Забрали цю жінку, і ніхто не знає, що з нею далі було.

У нас була корова, завдяки якій ми й вижили. То мама як надоїть молока, то дає нам півлітру й каже, щоб йшли до сусідів, дали їм молока, а ті, щоб дозволили нарвати черешень. То ми з сестрою як прийшли до них (там жили дві сестри) та й просимо їх, щоб розрішили нарвати черешень. А вони обидві лежать головами на столі, дуже розпухли, прямо як стіклані, на їх ногах геть вода повиступала. Вони говорити вже не могли, тільки махнули рукою, щоб ми йшли черешні рвати, а самі до вечора й померли...

Тоді був такий дядько – козунь, він їздив і збирав, звозив на кладовище мерців. Їздив він на безтарці (віз із високими бортами). Йому давали по півкіла хліба на день за роботу. Ото ми з сестрою на вигоні прив'яжемо корову, спутаємо ноги і дивимося, щоб ніхто не вкрав. Бачимо, як їде козунь і везе повну безтарку померлих. А якось ще було так, що він їде, а біля хати під забором сидить жін-

ка, вже доходить. А він подивився та й каже: «Я другий раз сюди не буду їхати», взяв її на вила, кинув на воза та й поїхав на кладовище.

Ми з сестрою як ходили по веку (бур'ян для корови), то проходили біля кладовища й бачили, як тих людей ховали: викопали великий кагат, як прийде козунь, викидає з воза померлих, посипле їх вапном, щоб не смерділи, і далі поїде. Отак воно було...

Село у нас було велике – 7 км в довжину, було 6 ставків, 3 колгоспи (потім, правда, 2 зробили, а вже пізніше – «бригадне село»). Десь жило тут чоловік 5 тисяч чи більше, а після 1933 року осталося менше 2 тисяч...

Ще, помню, такі пісні були:

Стоїть Ленін над рікою і показує рукою,

Куди їхать за мукою:

– В Ленінград, у Баку, –

Туди їдьте по муку...»

Чижова (Титянчук) Ніна Прокопівна, 1927 р. н.

*(записала від своєї бабусі студентка НаУКМА Ксенія
Константинова, ФГН-1, гр. 3)*

«Я, Чижова (Титянчук) Ніна Прокопівна, народилася у 1927 р. в с. Сестренівці (суч. Козятинського р-ну Вінницької обл.), де й жила під час голодомору. Освіта – початкова. На час голодомору сім'я складалася з 7 душ (батьки та п'ятеро дітей).

У 20-х роках батько отримав землю від держави, а його батько, сільський староста, прикупив ще 3 га землі та молотарку. Отримали землю й інші. Найближчим часом одні розгорнули господарство, а інші, як от М., пропили землю в шинку. Цей же М. став першим головою колгоспу, як казали, «першим записався в колгосп».

Я пам'ятаю, що осінь 1932 р. великого лиха не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Ми здали, як і раніше, частину хліба, аж раптом прийшли ще раз, потім і втретє. Приїхали десь по обіді, все, що було в горщику, вилили просто на підлогу. Все інше забрали.

Йти вулицею було дуже страшно, весь шлях був вкритий трупами. Коли я йшла із сестрами з дитсадка, ми просто перечіпалися через них. Ті, котрі знаходили «свого» серед цієї гори трупів, ховали його за 5–6 кроків, бо нести далі ні в кого не було сил. Інших же просто кидали до однієї ями без розбору.

В той час померла з голоду моя матір. Напевно, не тільки від голоду, а й від безнадії: незадовго до її смерті у сім'ї викрали телицю, яку всі берегли як єдину надію порятунку. Після того довго моя молодша сестра бігала на могилу до матері й кричала: «Я хочу їсти».

За одну подушку в селі давали один кусень хліба. Та навіть і той їсти потрібно було, міцно тримаючи в руках, бо хтось міг просто підійти ззаду й забрати, особливо у маленької дівчинки.

Батько працював на цукровому заводі й отримував невеликі пайки. Ще він намагався насипати цукор у чоботи та рукавиці, коли йшов додому з заводу. Там же те, що він ненароком розсипав, знімаючи чоботи та рукавиці, старанно збиралося мною і сестрами. Ховали залишки зерна на печі, закладали його дошки, на них розстиляли ковдри, тобто робили таку собі лежанку, під якою і ховали зерно. Аля ця схованка врешті-решт була викрита, і все забрано до амбарів. Щастило приховати лише людям, які мали смужки землі під лісом.

Рецепт тодішнього борщу був такий: різна трава (кропива, солома), три картоплини та відро води. Діти на полях зрізали колосся, їли зерна, тільки дещо вдавалося донести додому. Тих, кого наглядачі схоплювали на полі, вони жорстоко били. Котів та собак на вулицях не було. Ті ж, хто добровільно записувався у колгосп (а вибір був: або в Сибір, або в колгосп), отримували пайку, яку люди так і називали – бурда, бо була вона з однієї трави та води. Колгоспних «активістів» селяни ділили так: «комсомольці» – найактивніші, які ходили по селу, вривалися в хати, загірбали все, що бачили. Був ще й «осавула» – той, що йшов погід хати й гнав на роботу в поле, та «об'їздчик». Цікаво, що ні районне, ні міське начальство не наганяло такого страху, як ті комсомольці.

В сусідній хаті жила сім'я: мати, батько та маленька дівчина. Не можу забути тих криків, що постійно долітали до нашої хати. Дівчинка розпухла з голоду і не могла ходити, бо вже не мала сил. Мати, знесилена, падала з ніг, щоб знайти їжу своїй дитині, та так і не змогла. Вимерла вся ця сім'я...

Лядова (Шлапак) Галина Василівна, 1927 р. н.

(записала студентка ДДУ С. Кіяшко)

Лядова Галина Васильевна родилась в селе Марьяновка Копайгородского района Винницкой области 22 апреля 1927 г. в семье бедняков. Закончила в 1964 г. Киевский геолого-разведочный техникум (заочно). В данное время проживает в Днепропетровске.

«Село Марьяновка находилось в 12 км от Житомира и в 13 км от Копайгорода. Рядом с селом не было ни шоссе, ни железной дороги. Село располагалось по пологой балке. В нём насчитывалось 130 дворов, школа, которая вначале была школой ликбеза, небольшая водяная мельница на речке Лядово; Троицкая церковь, существовавшая до 1936 г., а позже как колхозный склад. Базара в селе не было. Приусадебные делянки были по

10 соток. Село было очень бедное. Все жители села были колхозниками. И так как село было глухим, а жители не противились советской власти, в 1932–1933 гг. репрессированных не было. Был свой председатель колхоза и председатель сельсовета – Олекса Свицерский. Старосты в селе не было.

Наша семья состояла из 8 человек: отец – Василий Ефремович, мать – Ксения Макеевна, сёстры – 4-х, 6-ти, 12-ти, 14-ти лет и 4-летний брат.

Летом и осенью 1932 г. в нашем колхозе был хороший урожай пшеницы, картофеля. Осенью 1932 г. обложили тремя налогами. Обыскивали в стогах, коморах, на огородах, забирали последнее. У нас забрали последние 2 пуда жита, которые мама спрятала для посева, увели лошадь, а корову оставили. Но после налогов мы её зарезали.

Зимой умерла половина села, не осталось ни одной кошки, ни собаки. В соседнем селе Бар были случаи людоедства. Зарезали малых детей, стариков. Убийц судили. Но были семьи, где не голодали – там были взрослые дети. В семье председателя колхоза, который приходился мужем сестры нашей матери, тоже был голод, у них был маленький ребёнок.

Весной 1933 г. стали собирать для еды листья крапивы. Из листьев сливы и лободы мама варила отвар и на ведерный чугунок такого отвара сыпала полстакана тёртой кукурузной крупы или муки. Этой весной умер брат. Колхоз выдал немного семян свеклы на посев; картофеля на посев не было, т. к. не осталось даже картофельных лушпаек. Из села уходили в Молдавию на плантации на заработки (в основном молодёжь). Отец тоже уходил зарабатывать. Ходили на реку ловить рыбу (плотву).

Летом и осенью 1933 г. тоже был хороший урожай. По дворам отбирали уже остатки продуктов.

Зима 1933 г. была очень снежная, хаты засыпало с окнами. На Рождество у нас была одна свеча и голый стол. Пошли на заправку, размели снег и нашли во льду замёрзшую рыбу. Мы вырубили её, и когда принесли домой, она ожила. Так четыре больших рыбыны мы растянули на месяц. На кутью у нас не нашлось даже горсточка пшеницы. Когда же колядовали, с колядниками расплачивались семечками. Село было дружное, и на Рождество соседи помогали друг другу, делились последним. У некоторых даже сохранилась корова. Но у середняков отобрали почти всё.

Весной 1934 г., когда пахали засеянные осенью огороды, дети ходили за плугом, собирали прошлогоднюю промёрзшую гнилую картошку. Этой же весной наша семья уехала на заработки на шахты в Макеевку».

Хващук Ксенія Максимівна (1909–2003)

(записав у 2003 р. від сестри свого діда студент
НаУКМА С. Г. Хващук, ФЕН-2)

Вступ С. Г. Хващука (за матеріалами сімейних архівів та спогадів)

Мій прадід Максим Пилипович Хващук одружився з моєю прабабою Іриною. На початку 1900-х років рід починав ставати заможнішим. Народжуються діти: найстарша Ганна (1902–1996), потім Ксенія (1909–2003), мій дід Андрій (1911–1992) та Дар'я (1918 р.). Доля членів моєї родини – покоління мого прадіда Максима та його братів – дуже трагічна. Два брати Максима – Тихін та Ігнат – загинули на фронті під час Першої світової війни. Кіндрат не пішов на війну, за цей час він став найзаможнішим у родині, але його як куркуля вислали першим. Коли почалась примусова колективізація та репресії у 1930 році, постраждала вся сім'я Максима Хващука. Його самого у 1930 р. засудили як одноосібника, що не засіяв поле (перед цим більшовиками було реквізовано все зерно), на п'ять років та вислали по етапу до Мурманська. Подальша доля Максима Пилиповича невідома – до сім'ї він не повернувся. Трохи раніше було реквізовано й усе майно родини: весь сільськогосподарський реманент (плуг, віз, культиватор, віялку), худобу (корову, пару коней, вівці, свині, п'ять вуликів з бджолами) забрали до колгоспу; весь одяг, коштовності було продано в сільському магазині комнєзамами. Родину вигнали з хати, клуню та два хліви розібрали на паливо. Усе зерно теж забрали, тому й нічим було засіяти землю та й обробити її було нічим. Жили після цього по сусідах, але хату незабаром повернули, бо була вона невелика. У 1932 р. за таким же обвинуваченням засудили до п'яти років в'язниці дружину Максима Ірину. У 1933 р. її звільнили за хворобою, але тавро ворога народу лишилося назавжди. Пізніше як сина куркуля було вислано і мого діда – Андрія Максимовича Хващука. Але він повернувся і, ще до Другої світової війни, 2 березня 1941 р. одружився з моєю бабусею, Марією Іванівною Побережною...

Спогади баби Ксені (з Літинського р-ну на Вінничині)

На питання, чи пам'ятає вона голодомор 1933 р., я почув від баби Ксені таку розповідь:

«Аякже, Боже! Чом не пам'ятаю? Я, щоб так по правді стала, я правду кажу, що туго стала береза. То я вилазю на березу. Ні, не береза, а вакація. І рву з вакації цвіт і варю куліш з цвіта і даю покійному братові Андрійкові такий куліш. А він такий був покійний, царствіє йому небеснее... Мама покійна мої не мали чим обсіяти

землі. Їх забрали в тюрму. Маму Настю. Забрали в тюрму за то, що не обсіяли землі. А ми у колгосп мали йти, не дуже хтіли йти у колгосп. Але як їх забрали в тюрму, маму, то там прийшла комісія, а в них, мами, на ногах сильні були жили, такі о, то їх мало тримали в тюрмі – пустили, бо жили, бо вони не могли там робити. То їх відправили додому. То вони принесли з собою якихось трошки тульки. То цей Андрійко (брат) як з'їв тульки, то землю дер. Чуть не вмер – так живіт болів всередині. Ой, мамо! Ой, мамо! Овва! Тоже голодовку зазнав. А, ще. А Дарунька (сестра), то в радгосп десь утекла. То там теже полола як-небудь буряки. Отаке, о. О, голодовка була! ...

Прийде таких хазяїв дочка, приходе до покойної мами: «Тітка, у вас нема трошки лушпайок». Не просили паток, а лушпайок. Поля переріють люди – може, де найде гнилу картоплю. Та й такі млинчики пекли...»

Кравець Ярина Йосипівна, 1921 р. н.

(записала у березні 2004 р. студентка НаУКМА
Олександра Юр'івна Устінова, ФГН-1, гр.1)

«Я, Кравець Ярина Йосипівна, народилася у 1921 р. Під час голоду 1933 р. проживала в с. Миколаївка (суч. Літинського р-ну Вінницької обл.). Нині проживаю у м. Вінниця по вул. Лялі Ратушної, 20, кв. 108.

Наша сім'я була така: батько, матір (обоє прості селяни), я і молодший від мене на 5 років брат. Село було приблизно 180–200 хат, початкова школа, церква. Але як наприкінці 20-х років настав колгосп, то церкву розібрали, там зробили курси бджолярів, птаховодів, я ще туди ходила вчитися. Я закінчила 4 класи в Миколаївській початковій школі, потім ходила в сусіднє с. Осолінку в семирічку. Потім замість мене відправили вчитися брата, бо він був розумнішим. А я в сьомому класі лише один тиждень провчилася.

Головою колгоспу був миколаївський, не знаю, чи партійний, чи ні. Як настав голод, то все попродали. Свині, які були, поїли. Голод був дуже сильний. Сім'я мого дядька майже вся вимерла. Їх було шестеро, а лишилося тільки дві дівчини. Ті не повмирали, у кого була корова. Пам'ятаю поза селом був скотомогильник, де закопували худобу, що здохла. То під час голоду люди стали туди ходити, викопувати м'ясо і їсти. То ці всі повмирали. Ходили немощні, просили їсти один у другого. Як йде хто по вулиці і впаде, то тут вириють яму й закопають. Держава нічого не помагала. Що й казати, така була голодовка, що й да. Забирали у нас скільки могли. Більше половини села померли від голоду. Де ще менша сім'я була, якась корова – то вижили. Хто сімейний – то померли.

Ніхто до села не приїжджав, а хто де жив – там і здихав. Чужі якось до озера по камінь приїжджали, до кар'єру, то крупи приво-

зили, а ми її на молоко наміняли, а баба напекла чуреків. Я йду полем корову пасти, сусідський хлопець підбіг та й просить в мене, а я ж сама їсти хочу. То я йому половинку дам, а іншу заховаю. То він з'їсть і ще просить, а я не даю, бо самій хочеться.

У нас була корова, то по кухлю молока нап'ємося, а потім траву їмо. Іноді молока закип'ятимо й траву туди покидаємо та стару картоплю, яку викопували. Вже як достигало жито, то воно ще не достигло, а ми вже щипаємо, сушимо, в макітрі розтираємо. Потім з цього шліхту варили. Мій батько тоді варив і носив жінкам до бараків, які там працювали. Ми самі вже були так охляли, що ледве ходили, а мій брат так був їсти хотів, що ми йому вже не давали більше, а собі трошки залишали. Іноді було сусіди один в одного відбирали. Я як було жену корову, то наллю молока й сховаю за пазуху, щоб не забрали. А потім сховаюся в полі та й п'ю потишеньку.

На нашій вулиці були батьки й три дівчини. Як був голод і не було що їсти, то жінка померла, а чоловік взяв другу, німичну. Дочки теж бідували. Десь ділася старша дочка. Та й всі: «Де дочка ділася, де дочка ділася?», а потім знайшли її голову на горищі, люди почали казати, що Гриць Любку з'їв.

Після голодовки теж недобре було: давай за корову 200 літрів молока так, даром, маєш кури – давай 200 яєць, якщо теля родиться, то безплатно віддавай, а якщо продаш – то гроші все одно маєш віддати».

**Шалінський Павло Микитович, 1923 р. н.,
Шалінська (Савулко) Ніна Сергіївна,
1927 р. н.**

(з їхнього листа від 16.01.2004 р. до Ю. Мицика)

«...Ми народились і жили до 1951 р. в с. Садки Могилів-Подільського р-ну Вінницької області. Тепер проживаємо у Могилеві-Подільському, вул. Олени Пчілки, 9, кв. 46. Ми згадуємо своє дитинство, своє село, в якому нараховувалося 480 дворів, населення було біля 1400 осіб. Тут мешкали працюючі люди, землероби. В селі діяла церква, початкова школа. Пам'ятаємо події колективізації в селі, розкуркулення і страшний голод 1932–1933 рр., голод 1947 р.

Моя дружина згадує, як її дідуся по матері, Ярового Антона, розкуркулювали. «Активісти» села забрали з подвір'я молотарку, коней, реманент та ін. і мали ще вислати його в Сибір, але дідуся захворів і помер. В 1932–1933 рр. село було охоплене голодом. По селу ходили бригади, ходили по хатах, перевіряли горища, хліви, погребі, забирали все, що знаходили з городини чи зерна. Ще й досі в очах моєї дружини привиджається сусідський хлопчик (4–5 років), який сидів під муром її подвір'я і щораз нахилився до

засохлого людського лайна, і своїми тонесенькими рученьками ламав його на кусочки, і кидав собі в ротик. Жаж!

Я народився в сім'ї Шалінського Микити Григоровича і Шалінської (Богочук) Тодоски Іванівни. В сім'ї було десять осіб. Харчових запасів сім'ї вистачило до весни 1933 р., а вже з березня місяця залишилося трохи буряків, і мати наквасила їх у діжці. Ми харчувалися квашеними буряками і один раз на день варили юшку (бевку). Весною розпочалися польові роботи. Хто працював, той одержував черпак супу. Менші діти перебували в дитячих яслах. Деякий час в селі працювала сільська кухня, і голодуючі могли отримати черпак юшки. Але це тривало недовго. Голод косив людей.

З розповідей батьків ми знали, що з колгоспу хліб вивезли, худобу здали на м'ясозаготівку. В селі залишилося тільки три корови. А люди вимирали. Помер від голоду мій дядько Степан. Вимерла сім'я мого дядька Арсенія (троє дітей дошкільного віку). Важко помирав дядько – помер від голоду з ганчіркою в роті. Голодувала моя сім'я. Варили юшку з товчених кукурудзяних (без зерна) качанів і з просяної полови. Пухли від голоду діти, батько. Але від смерті в деякій мірі мою сім'ю врятували наш собака і шкура з корови.

Якогось травневого дня біля нашої хати йшла жінка з сусіднього села, а на неї гавкав собака. Він їй сподобався, і вона попросила, щоб ми його продали, бо він скоро здохне. Ми погодилися. Брат старший відвів собаку в сусіднє село, а звідти приніс 8 кг зерна кукурудзи, 2 кг патоки, 2 кг кислої капусти. Батько виділяв по 200 грамів зерна на день на бевку. Цим сім'я прожила ще місяць. І підтримала нас, дітей, шкура з нашої корови, яку за вказівкою сільради забили і вивезли на скотомогильник, бо вона захворіла на «сибірку». Шкура висіла на бантині на горищі. Ми, діти, ту шкуру різали по кусочку, жарили на вогні і смоктали її як ласощі. Вижили.

Мати моєї дружини і бабуся ходили в села Ямпільського р-ну, де не було такого голоду, і міняли одяг, верети (? – Ю. М.) на харчі. Але вберегтися від голоду не змогли. Моя дружина (їй було 6 років) опухла. Мати плакала над нею. А потім пішла до колгоспного коваля і з слізьми просила допомогти врятувати дитину: відпустити по 0,5 літра молока в борг, за що відпрацює на роботі в городі (сапати, копати). Погодилися. Це й урятувало їй життя.

Я також пережив це страхіття. Мені було 8 років. На роботу в колгосп таких ще не брали, а в дит'ясла – теж, бо великий. Я в червні місяці опух: ноги стали важкими, шкіра полопалася, текла з ніг водичка. Мама мені сказала, що я вже помру, якщо не попрошу бригадира, щоб записав мене в ясла, щоб одержував хоч черпак супу. Я помалу дійшов до тої стежки, де йшов на роботу і з роботи бригадир, дочекався його і просив, щоб він мене записав до ясел.

Він побачив мій стан, сказав «добре» й записав мене і цим врятував від смерті.

Голод був і в 1947 р. Нас врятувала Західна Україна. Не такий страшний (порівняно з 1933 р.), але люди голодували, помирали. В колгоспі дошли коні, й гурти людей чекали, поки вивезуть з конюшні труп і тут же його ділили між собою й несли додому на харчування. В селі був випадок людоїдства. Жаж!

Так коротко ми свідчимо про голод 1932–1933 рр. Шкода, що Московія має своїх захисників – комуністів, депутатів Верховної Ради, які заперечують, що голокост був спланований Москвою, що причина – неврожай. Москва, Сталін, комуністи намагалися таким страшним способом покарати український народ за те, що він боровся за свою незалежність...

З глибокою повагою.

Шалінські: Павло – інвалід війни, Ніна – учасник війни, пенсіонери».

Браніцька (Мельник) Ганна Михайлівна, 1920 р. н.

*(записав у березні 2004 р. слухач Департаменту доу-
зівської підготовки НаУКМА Володимир Браніцький)*

«Я народилася 1920 р. у Брацлаві. Під час голодомору проживала в с. Скрицьке Брацлавського повіту (тепер – Немирівський р-н Вінницької обл.). Зараз живу у с. Комсомольське Козятинського р-ну Вінницької обл.

Дату народження не помню, бо коли ще у 1932 р., коли всю їжу позабирали, люди почали бунтувати (їх називали волинками), напали на сільраду, знищили всі документи, а там була моя метрика, то її теє спалили. У паспорті записано 25 квітня, то хай так і буде.

Сім'я у нас була велика: 5 дітей (я найстарша), мама, тато й бабуся. Тато робив у магазині продавцем, так що у нас було багато й одержі, й усяких лахів. Оце тільки завдяки цьому й пережили голод.

Село було зовсім інше – душ 500 чи трохи більше, а після 1933 р. – то душ 200 осталось. Церкви в селі не було, то люди ходили в Брацлав до церкви. Школа була на 7 класів, директора не помню. Як не було колгоспу, люди робили на самих себе. Мій тато мав 3 десятини землі, ми на ній робили й мали непоганий врожай, що цілий рік на ньому жили.

Я вже у 1928 р. пішла в колгосп. У 1932 р. приїхали в село ці злодії, позабирали усе, що було їстівне. І це так: приїхали возом під хату (машин тоді ж не було), винесли все зерно, весь хліб, всі крупы і повезли бозна-куди... Хто ці люди були – не знаю, казали, що з Москви, але вони ще й наших брацлавських заставили помагати «чистити» хати. Один чоловік, Вовк, був багатий, мав

20 дес. землі (його потім забрали під суд, розкуркулили), то він зерно закопав у землю: викопав велику яму, встелив соломкою й мішків 10 туди кинув, закопав. Але хтось на нього доніс, то й зерно забрали, і його.

Коли все забрали, у людей не було нічого, то тоді стали агітувати людей, щоб вони йшли в колгосп. Це й голод для того зробили, щоб забрати у людей землю. Приходили люди з Брацлава, хотіли намовити сільських, щоб ішли в колгосп. Люди тоді мали землю, худобу, реманент, а це все треба було віддати государству і йти робити вже не на себе. То люди замість того, щоб послухатися, збунтувалися: хто за сокиру, хто за дрючку, вила, якогось ціпка – і давай цих агітаторів гнати з села. Був серед цих агітаторів один хлопець з Брацлава, 16 років, то його вбили. Тоді й сільраду рознесли.

І оце почався голод. У селі зразу не стало ні собак, ні котів – всіх поїли (у нас теж собаку вкрали). Помню, що було й таке, що люди їли траву, ходили на поле збирати гнилу торішню бараболю, зривали те жито, що проросло. Наш тато їздив на захід міняти одяг на крупы (там, казали, не було голоду). Візьме мамине пальто, хустки, чоботи, поїде, поміняє на хліб, крупу, привезе нам додому, а сам набере ще одержі й назад їде. Мама брала та розміряла цю крупу, щоб, поки тато прийде, хватило. Оце тільки так і вижили. У нас у сім'ї ніхто не спух, тільки бабуся померла у 1933 р., і у тата ноги спухли.

Недалеко від нас була хата, то там якомсь жінка й чоловік лишили 6-річного хлопчика й пішли в другі села просити їжі. Тим часом їхня сусідка Федора побачила, що дитина сама, залізла в хату, задушила його, забрала до себе й порубала. Батьки прийшли – дитини нема. Вони давай шукати. А тут почули запах жареного м'яса (це та вже його жарила). Вони заявили в міліцію, ті прийшли, склали цього хлопчика в мішок, дали їй на плечі, дали цій жінці його руку, щоб тримала й пустили з охороною по селу, щоб люди бачили.

Тоді вимерло більш як півсела. Люди пухли, мерли як мухи... Оце як вмерло одне, взяли люди, занесли на цвинтар, закопали. І так півсела. Там зараз «старий цвинтар» (так називається) – ні хрестів, ні табличок, нічого нема, даже насипів уже майже не видно.

Після голоду вже зробився колгосп, люди пішли робити на государство, та наче й непогано жили потім. Але не дай Бог кому знати, що таке голод».

Цибуля Андрій Семенович, 1925 р. н.

(з його листа від січня 2004 р. до о. Юрія Мицика)

«...Це було в с. Ступки Оратівського р-ну Вінницької області. Голодною весною 1933 р. мені йшов восьмий рік. Пам'ять

зберегла період колективізації та розкуркулення... Пам'ятаю тих уповноважених радянської влади з «ревнаганями» у шкіряних кобурах червоно-коричневого кольору і великими нагрудними знаками на гімнастерках із зображенням на них трактора, що оре поле, а над трактором майорить червоний прапор з написом «Знищимо куркуля як клас». І вони нищили все на своєму шляху, навіть людське життя. Вони в поті чола працювали, встановлюючи «щасливе й заможне» життя на селі з іменем «великого» Сталіна. Такими «посланцями партії» у нашому селі були двоє «старших братів»: Гушин та Юрін (пам'ятаю тільки прізвища).

Комсомольську ячейку у селі очолював Сава Мулько – пристрасний більшовицький пропагандист і агітатор... Його улюблене гасло – «Да здравствует мировой Октябрь, который превратит весь мир в Международный Союз Советских Социалистических Республик»... Сава чудово розмалював стіни сільського клубу (тоді – «сільбуд») в дусі революційної тематики (брехні), а свої плакати на сучасні в ті роки теми супроводжувались авторськими віршованими рядками сатири та гумору... За розповіддю Сави та побаченого мною розповім про епізод голодомору:

Ярина Мулько, мати Сави, опухла від голоду, на шкірі ніг – тріщини, з котрих тече якась жовтувата рідина. Вона, видно, зовсім збожеволіла або ж була доведена голодом до відчаю і тому одного разу увечері запропонувала Саві, який теж опух від голоду, зарізати одного з двох його молодших братів і з'їсти. Сава вжахнувся: «Що Ви, мамо? Що Ви?» Весь вечір Сава відмовляв мати не чинити безумного вчинку: «Краще померти голодною смертю. Мамо, як можна їсти своїх дітей?!» Сава плакав, дивлячись на своїх братів, які голодні спали на лежанці. Коли ж змучена голодом мати заснула, то заснув на лавці й Сава. Він не чув, як біля опівночі мати перерізала горло обом його братикам, своїм синам. Закривавлені трупи рідних дітей Ярина винесла в сіни, сокирою порубала їх на шматки. Шматками м'яса своїх дітей вона наповнила два великих баняки, принесла води з криниці, залила м'ясо водою і обидва чавуна вмістила у попередньо розтоплену хмизом піч. Дитячі голівки та інші рештки тіла Ярина віднесла в комірчину з окремим входом через сіни. Вона поклала ці частини тіл дітей у брудне рядно у кутку комірчини й присипала пологою...

Сава прокинувся й побачив безумну матір, яка лежала на земляній підлозі між двох чавунів із вареним людським м'ясом. Дивлячись в одну точку, вона тихо стогнала...

Через декілька днів Саву підбрали під тином на сільській вулиці. Він був мертвий. Його рот був сповнений непережованої трави, на лацкані драного піджака виднівся комсомольський значок «КИМ»...

Цибуля Андрій Семенович – 79-річний тяжкохворий пенсіонер, колишній гірник Кривбасу, освіта – 6 класів. Ветеран праці.

Адреса: вул. Іллічівська, 1, кв. 38, Кривий Ріг, 50007, телефон: 74-57-48.
Січень 2004 р.».

Кващук Анатолій Гурійович, 1923 р. н.

(передала студентка I курсу НаУКМА Любов Анатоліївна Стрельбицька, ФГН)

«У 1933 р. мені було 10 років, жив я в учительській сім'ї. Батько – Кващук Гурій Феодосійович, мати – Юстина Климентівна, бабуня – Катерина, ось така була у нас родина в с. Вербівці Плисківського (тепер – Оратівського) р-ну Вінницької обл.

Пам'ятаю, вивозили зерно з колгоспних комор і те, що забирали у людей. Його вивозили з червоним прапором на першій підводі. Жінки дивилися й плакали...

У школі на уроках дехто з учнів втрачав свідомість з голоду. Таких ми клали на задні парти – поки оклигаються. У класі висів плакат: «Спасибі великому Сталіну за щасливе дитинство!» А нам учителі казали, що ми переживаємо тимчасові труднощі – і то з вини нерозторопної місцевої влади. На перервах між уроками – розмови лише про їжу. Ми не бігали, не гралися, стояли купками і говорили лише про смачні вареники та пиріжки.

Тим, хто працював у полі, у господарстві біля стаєнь, майстерні і кузні, варили куліш. Дорослі їли, а ми, діти, збиралися дивитися. Дехто вилизував тарілки, декому перепало кілька ложок, коли хтось із дорослих зглянеться.

Якось хтось із учнів сказав на перерві, що його мати з цвіту білої акації спекла смачні пампушки. Другого дня я встав раненько, взяв торбу і нарвав цього цвіту. На уроках все уявляв, як буду після школи ласувати. А коли прийшов додому, то бабуня, плачучи, сказала, що з того цвіту нічого не вийшло – все розлізлося і вона його викинула. Тут заплакав і я.

Правління колгоспу виділило підводу з двома чоловіками, котрі сильніші, щоб їздили по вулицях і підбирали мертвих. Яюсь, щоб не їхати знову по тій самій вулиці, забрали на підводу старого діда, хоча той говорив їм: «Я ще живий, синашу». Забрали й скинули в яму разом з мертвими...

Були випадки (про це розповідали дорослі), що в багатодітних сім'ях батьки, щоб зберегти решту дітей, різали одного хлопчика чи дівчинку і варили з них їжу. Правда, це суворо переслідувалося...

Стало легше, коли зібрали врожай. Але й тут не обійшлося без знуцання над дітьми: заборонили збирати колоски. Мене гевал на коні догнав і так оперезав нагаєм, що я два дні відлежав.

Кващук Анатолій Гурійович, 81 рік, пенсіонер, доцент педінституту. 6/IV/04».

Ткачук Пилип Филімонович, 1916 р. н.

(записала студентка I курсу НаУКМА Любов Анатоліївна Стрельбицька, ФГН)

«Село Часнівка Уланівського р-ну (на Вінничині? – Ю. М.) завмерло, не чути ніякого співу, навіть голосної розмови. Люди ходили дуже повільно. В селі не залишилось ні собаки, ні kota. Гнізда ворон пусті, без яєць та пташенят. Все, що можна їсти, з'їдено.

Першим «активістом» у селі був Андрій Школьник зі своєю бандою: Капітоном, Уляном, Ростиславом. Вони ходили по хатах, забирали всі продукти, які залишались в господарстві, шукали зерно в горщиках, печках, у землі. Все знаходили і забирали, незважаючи на голодний плач дітей, які попухли з голоду.

Тоді люди їли гнилу картоплю, листя з дерев, полову. У селі з'явилися людоїди.

Андрій Березовський зарізав своїх дітей: сина років 5–6 і ще меншу дочку. Пропав син Петра Мовчанюка Сяник... Сурадимиha зарізала сонного сина – парубка...

В хатах, на підводах, під тинами, на дорогах ходять, повзуть, плазують голодні, опухлі люди, обличчя набрякли, пізнати сусід сусіда не може. Голодні люди мруть як при чумі. Померлих звозив на цвинтар Андрій Ткачук, він забирав навіть тих, що доходили, щоб не приїжджати завтра.

Вже дозрівало жито – ще м'яке зерно. Пішов Василь Магерко на своє поле колосся їсти. Його застали сільські «активісти», і Андрій Слободянюк його вбив. В селі з голоду померло 522 душі. Їх забрала «червона» чума. Багатьох вислали на Соловки, в Челябінську область, розстріляли. Згадувати про голодомор забороняли довгі роки».

3 листа від 16.01.2004 р. Ткачук Леоніди Федорівни (1940 р. н.) до о. Юрія Мицика

«...Свідком голодомору-голокосту в 1932–1933 роках я не була, але були ними мої батьки, брати, сестри, родичі й односельці. Батько був висланий у Сибір, мама вигнана з дітьми з хати перебивалась, чим Бог пошле, в чужих хлівах. Менші з дітей, братик і сестричка, померли. Старший брат (13 років) і сестра (11 років) вижили, бо брат був на конюшні і там його кормили колгоспним кулешем з макухи, а сестра служила в голови сільради за кусок хліба і дах над головою. Мама як могла рятувала сім'ю, навіть була учасником жіночого бунту в селі. Бідні голодні жінки зламали замки в колгоспних коморах, в яких було повно зерна (врожай в 1932 і 1933 рр. був гарним), зайшли туди і набрали собі стільки, скільки могли взяти з собою. В цей час сільські партійці, комсомольці і влада визвали з району підмогу, оточили жінок,

забрали у них зерно, а їх відправили в тюрму. Там вони просиділи більше 2-х тижнів. Відпустили жінок, бо що з них ще візьмеш, хіба шкіру здерти лишилось. У цей час в селі пухли від голоду їх діти і вмирали, не дїждавшись матерів. Вмирали люди від голоду, на цвинтарі нікому було копати ями, хоронили просто в рівчаках. Пізніше мама показувала мені той участок цвинтаря, де хоронили померлих від голоду. В ті важкі роки померли мої братик і сестричка, а мама з гірким болем і страхом прожила до 1972 року.

Ще в дитячі і в юні роки я знала, що в нашій родині померло багато дітей і дорослих від штучного голодомору, бо врожай зернових був гарним у 1932 і 1933 роках. У людей все-все забрали, а колгоспного людям не давали. Мама довго не розповідала нам про колективізацію, про голодомор, про безчинства сільських та партійних керівників. (По-другому і не скажеш. Мама просила у них повернути хату, бо з дітьми ніде дітись, так вони їй порадили з моста в воду кинутись, щоб покінчити з таким життям). Однак коли ми з сестрою (1937 р. н. і я 1940 р. н.) збирались вступити в комсомол, мама розповіла своїм меншим дітям про більшовиків та комсомольців 30-х років, які так р'яно «пїклувались» про односельців. Просила нас мовчати, аби не зашкодити собі у житті. Всі знали, чим це може закінчитись.

І що саме болюче для мене тепер, мені до болю жаль моїх батьків, вони прожили своє життя у вічній боротьбі за виживання в такій безправній, обездоленій країні, яку ми хочемо відродити, підняти з колін...

Я напишу, де це все відбувалося. Є на Вінничині в Калинівському р-ні с. Черепашинці, в ньому і відбувалися ці події в 1932–1933 роках... Вкотре біль огорнув моє серце. Біль за моїх дідів, батьків, біль за дітей і внуків. Що ж ми за держава, коли відстояти свою мову, свою честь і гідність не можемо?...

Леоніда Ткачук – пенсіонер, проживаю в м. Хмельницький, вул. Інститутська, буд. 17/1, кв. 75.

Фамілія моєї мами: Пачевська-Мандибуря Марина Олександрівна...

16 січня 2004 р.».

Якубівський Г. Й., 1920 р. н.

(записала у березні 2004 р. студентка НаУКМА Л. Р. Якубівська, ФГН-1, гр. 5)

«Я народився у 1920 р. в с. Порик (Хмельницького р-ну Вінницької обл.). Мої батьки – не те, щоб багаті, але й не бідні селяни. В сім'ї нас було четверо, я – найстарший з дітей. Однієї ночі якісь люди забрали батька – його звинуватили у куркульстві, бо ми мали 1 га землі і пару коней. Батька розстріляли, а мати мусила тягти нас одна. 1932–1933 рр. були дуже важкими для всіх

селян. На мою думку, причина голоду полягала в тому, що в селян забирали весь хліб, а також все, що було в обійсті їстівного. Звичайно, люди хотіли хоч щось сховати, але їх виказували, і з сільради приходили активісти із залізними шомполами й шукали. Якщо щось знаходили, то забирали все до останньої крихти, до останньої зернини й квасолинки. Ніщо не могло тих собацюг зупинити! Ні плач голодних дітей, ні мольба старих. Ми голодували, але, слава Богу, в сусідньому селі жив брат матері, який намагався хоч якось нам допомогти: то дасть пригорщу зерна, то картоплю напівгнилу. Дядько працював на залізниці, йому було легше та й дитина всього одна.

Люди ходили по селу страшні: опухлі ноги, виснажені обличчя. Бувало йде чоловік по вулиці, присів відпочити – і вмер. А по селу їздила підвода, на яку збирали всіх мерців і везли на кладовище. Поховати односельчан, родичів, друзів по-людськи в селян не було сил, тому скидали по 3–5 чоловік в одну могилу й заривали.

Нашим сусідам жилося особливо нелегко, їхнього батька, як і нашого, забрали на розстріл, а дітей було восьмеро. Вони їли гнилу картоплю, яку відривали на городі, різні бур'яни, макуху. Про те, що з'їли вони і kota, і собаку, навіть і згадувати не хочеться. При всіх зусиллях вижили не всі – троє померло. В нашому селі не знаю, а в районі, говорили, що матері їли своїх дітей... І як після такого не клясти більшовиків? ...На полі не дозволяли навіть жменю зерна назбирати, їздив сторож, який все забирив і бив людей.

В результаті цього голоду, а правильніше сказати голодомору, в селі вимерло багато людей. Рідко в якій хаті не було мерця. Потім, коли голод скінчився, люди ще довго робили таємні запаси їжі: заривали картоплю десь у дворі, зерно замурували в стінах... Боялися ми голоду більше всього на світі...»

(Із запису у лютому 2004 р. студентки II курсу НаУКМА, ФСНСТ – політологія)

«...особисто я про голодомор дізналась ще в дитинстві, коли влітку бабуся і дідусь возили нас з братом до дідусевих батьків на Вінничину в с. Медівка, де прабаба – Одарка Борисівна Руденко (Плахотнюк) та прадід – Федір Петрович Руденко (він помер у віці 97 років) розповідали нам про тяжкі часи голодомору, коли вони не мали чого їсти, шукали у полі колоски чи будь-які стеблинки, блукали у лісі в пошуках ягід, їли кору дерев, щоб не захворіти на тиф, словом, їли все без розбору, щоб хоч якось вижити... Та найстрашнішим залишився у мене спогад про сусідську хату, яку все село ще з часів голодомору обходило стороною. Прабаба Одарка завжди, як ми з братом не слухались, казала, що віддасть нас до діда Степана та його баби з сусідньої хати. Дід Степан з дружиною з'їли власного сина під час голоду... Ходили чутки, що у діда Степана з бабою після голодомору все геть у

голови помішалось. Вони жили самотні, бо маленька дочка вмерла з голоду, а старшого сина вони з'їли, щоб самим не померти. Сільські баби пліткували, що й дочку вони теж з'їли після того, як вона спухла з голоду. Казали, що через таке горе вони геть помішались, а через декілька днів зник їхній старшенький син.

Я завжди допитувалась у дідуся Федора, як вони напевно знають, що їхні сусіди людоїди. Тоді дід розповідав, що в той час як у селі ні в кого не було чого їсти, їли траву, лободу, якісь стебла і все, що могли знайти, то у Степановій хаті тоді готували холодець. Дідусь говорив, що тоді вони були такі голодні і відчуття запаху було особливо загострене, то вони не могли помилитися. А коли декілька чоловік з села бачили, як дід Степан вночі висипав з мішка до ями повно кісток, зовсім не схожих на тваринні, всі сумніви розвіялись самі по собі. Та ще й до того ж їхнього старшого сина у селі так вже ніколи ніхто й не бачив... Моя мама пам'ятає від бабусі з дідусем більше... В ті роки, коли був голод, дійсно була посуха, проте врожай таки вдалося зібрати. Бабуся Одарка й дідусь Федір працювали в колгоспі, збирали цукрові буряки, були людьми роботязими й дуже переживали через неврожай. Їхньому горю не було меж, коли приїхала з міста влада й оголосила, що місто голодує і тільки село може їх врятувати. Впродовж декількох днів у них було вилучено, окрім зібраного врожаю, ще й їхні власні запаси жита, пшениці, позабирали свиней, корів. Забрали все, що було. А потім довелось виживати...»

Семенко Надія Сергіївна, 1913 р. н.

(записав о. Юрій Мицик 19.08.2003 р.)

«Я народилася в с. Михайлівці (суч. Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.), зараз проживаю у смт. Мирний Євпаторійського р-ну в Криму. Мій батько, Сергій Гордійович Семенко (1887–1951), працював бухгалтером у банку, власної землі не мав. Моя мати, Семенко (Голяк) Олександра Яківна (1887–1980), рано, в 4–5 років, стала сиротою. Її батько, мій дід, був письменний, дуже віруючий православний, а його сестра була ігуменею Свято-Фролівського жіночого монастиря у Києві. Нас було двоє дітей: я і мій брат Юрій, 1920 р. н., відомий український еміграційний діяч, письменник, публіцист, дослідник історії шахів. Під час Другої світової війни він був забраний до Німеччини на примусові роботи, лишився в Німеччині (Мюнхен) після війни. (Ю. С. Семенко помер у вересні 2003 р. – Ю. М.). У селі Михайлівці було 300–400 хат, стояла церква, була й школа-семирічка. До революції село належало поміщикам Синельниковим, після революції 1917 р. тут створили радгосп ім. Нансена. Таку назву радгосп дістав не випадково, заслужено увічнили пам'ять великого норвезького вченого-гуманіста.

Адже я пам'ятаю трохи голод ще 1921 року. Було тяжко, батько був змушений міняти одяг на харчі у Дніпропетровську. На щастя, прийшла допомога від організації норвежця Ф. Нансена, від АРА. Вона створила безкоштовну їдальню у Михайлівці, філію тієї, що була в Апостоловому, провела електрику. Один єврей був її завідувачем, а мій батько працював там бухгалтером, мати пекла там великі буханки хліба. Жителям села давали раз на день безкоштовний обід: манна каша, хліб, склянка какао. Хто був хворим чи безсилим через голод, тому возили обід додому. Це врятувало людям життя у той голодний рік, всі дуже дякували АРА і Нансену.

Наш батько купив за гроші, позичені в банку, колишню конюшню і відремонтував її, так стала прекрасна хата. Цю хату радвлада забрала у нас у 1924 р., а міліція викинула нас надвір. Батько поїхав до тодішньої столиці України – Харкова – і навіть добився справедливості, було розпорядження повернути хату, але воно так і лишилося на папері. Місцева влада не ворухнула й пальцем, щоб це розпорядження виконати. У нашій хаті розмістили лікарню. Батькові ж помстилися, позбавивши його права голосу.

Ми стали жити у баби (матері моєї мами). Я закінчила 7 класів школи, і в цей час приїхав дядько (по батьковій лінії) з Києва, у якого не було своїх дітей. Домовившись з моїми батьками, він забрав мене до себе. У Києві ми жили на вул. Дмитрівській, на спуску до Подолу. Я хотіла вчитися далі або працювати, але на біржі (на Подолі) для мене роботу не дали, бо мій батько був «лишенець», тобто позбавлений виборчих прав. Я сиділа вдома, виконувала домашню роботу. У 1930 р. я отримала телеграму, що батька заарештували. Потім довідалися, що його з усією сім'єю вислали з Михайлівки у Пермівово (Архангельська область). Вислали в Пермівово і батькового кума з частиною його сім'ї. (Його онука тепер живе у Канаді). Пішов справжній розгул арештів у Михайлівці, набагато сильніший, ніж у Апостоловому. І голод 1933 р. тут був сильніший...

Стало ясно, що скоро й нам таке буде. Тим не менш, я вернулася на деякий час у рідне село. Коли я їхала з Києва, то бачила, як їхали розкуркулені, як збирали з Михайлівки 10 сімей на заслання. Було холодно, голодно, ці люди нічого не могли взяти з собою, а їх висилали на північ, у Вологду. Потім я довідалася, що у Вологді була тільки пересадка для них, їх погнали далі; у якійсь закритій уже сільській церкві зробили їм тимчасовий притулок. Поставили нари у 5 ярусів, і там у холодній церкві люди спали. Моя однокласниця впала вночі з п'ятого ярусу і розбилася на смерть...

У кума мого батька дочка вийшла заміж за лєнінградця і запропонувала мені переїхати жити в Ленінград. Я погодилася, її чоловік прописав мене, я поступила там на курси бухгалтерів. Коли мені виповнилося 18 років, то стала працювати бухгалтером (до 1939 р.) на заводі «Красный треугольник». У 1939 р. я переїхала до Дніпропетровська. У 1942 р. німці хотіли мене вивезти на роботи до Німеччини, але знайома лікарка дала мені довідку, що я хвора (камені в нирках), і мене залишили в спокої. Я переїхала до Апостолова і жила там з кінця 1942 р...

Повертаючись до подій 20–30-х років, відзначу, що у 1932 р. мені вдалося побувати у батька та його кума на засланні у Пермівово. Батько розповідав, що він влаштувався на роботу за спеціальністю на лісозаводі. Там бракувало кваліфікованих бухгалтерів. Батько прийшов до лісозаводу брудний, обідраний, смердючий, але зумів переконати, що він є добрим спеціалістом-бухгалтером. Йому дали картку на отримання харчів, він помився, поголився і добре як у такому тяжкому становищі давав собі раду і своїй родині, навіть послав з Пермівово до Михайлівки посилку з борошном у голодному 1933 р. З листа своєї сестри, моєї тітки Василиси Гордіївни, він дізнався, що від голоду помер його дід і дядько, і тоді послав цю посилку. Вона врятувала тітці життя. На жаль, багато нашої рідні померло від голоду і репресій радянської влади. Про це вже написав мій брат Юрій у своїй статті «Історія

одного роду», де нарахував 12 осіб з нашого роду чесних трудівників, переважно селян, котрі загинули від штучного голоду чи репресій.

Куму довелося тяжче, ніж моєму батькові, він працював на лісоповалі. Нашим було там дуже тяжко. Кацапи ставилися до них погано. Прийде, бува, наш, опухлий від голоду, до якоїсь столівки, шукає хоч шматок хліба серед об'їдків, так тут як налетять на нього, лають, б'ють і руками і ногами, викидають геть. Моя мати це часто бачила, бо працювала на засланні посудомийкою.

Будучи у своїх у Пермілово, я через якийсь час поїхала з батьком до Архангельська. Це місто справило на мене гнітюче враження. Скрізь була величезна маса наших українців, засланих на Північ. Тут їх розподіляли по менших поселеннях та лісоповалах. Голодні, вони сиділи на вулицях, там же й помирали... Випадково батько зустрів знайомого бухгалтера з с. Чилиякова. Той просив батька допомоги, а батько зміг дати йому тільки хліба, бо сам же був на засланні.

У 1933 році Ленінград був переповнений голодуючими українцями. Вони тікали від голоду в Україні, ходили по базарах, просили хоч шматочок хліба, міняли речі на хліб, їх ганяла міліція... Мені в роки війни розповідала двоюрідна сестра Надія Степанівна, що у Михайлівці був страшний голод у 1933 р., померло багато людей. Тих, хто вижив, врятувала тільки річка Кам'янка. З неї ловили рибу, їли устриць. З'їли всіх кішок та собак, їли ховрахів, все, що можна.

У 1947 р. голод теж був, але не такий тяжкий, як у 1933 році. Я тоді жила у Апостолово та Кривому Розі, працювала бухгалтером у школі та райвно. Мені давали картку на продовольство, а це дало можливість вижити. Бачила багато спухлих від голоду дітей, особливо на залізничних станціях. Від голоду матері навіть були змушені кидати своїх дітей в надії, що в дитбудинках ті зможуть вижити...

Після Кривого Рогу я працювала у Дніпропетровську, вийшла на пенсію, а з 1997 р. живу в Криму...»

Спогади Войціцького Павла Григоровича, 1920 р. н.

«Я, Павло Григорович Войціцький, маю 83 роки. Пенсіонер, ветеран війни та праці, проживаю за адресою: 12442, пос. Гуйва Житомирської області, буд. 2, кв. 19.

Проживав під час голодомору в селі біля ст. Баглий, що нині в межах Дніпродзержинська (Кам'янського) Дніпропетровської області, у своєї бабусі. Діда не пам'ятаю. Батьків радвлда розкуркулила й вислала... Бабуся жила самотньо у похилій хаті, працювала в колгоспі, вела домашнє господарство. У неї був льох та ста-

рий сарай, де вона тримала корову, курей та поросят. Мала ділянку – 0,6 га, яку дала колгоспна рада, сплачувала всі податки. Гроші заробляла, торгуючи на базарі в місті яйцями та молоком. Але корову забрали за нездачу м'ясопоставок. Ми лишилися без молока й доходу. Тут вийшов указ про виконання хлібопоставок. – «А де брати зерно?» – «Вимітай красной метлой!» Тоді «активісти» стали все підряд забирати у селян. Бабусі принесли повістку, щоб вона здала скількись там зерна. Вона збрала кукурудзу, і ми вдвох віднесли зібране до колгоспу. За нею прийшла друга повістка, а далі третя... На четверту повістку бабуся сказала: «Кукурудзи більше нема». Тоді на другий день вранці приїхала на двох санях «червона мітла» – здорові кріпкі «активісти», з похмілля морди у них були червоні на морозі. Були вдягнені у добротні кожухи, батоги в халяхах. Головний «активіст» Голос кричить: «Ти повістку получила? Чому хлібопоставок не здала?!» Бабуся крізь сльози відповіла, що вона здала всю кукурудзу. Голос тоді їй: «Брешеш!» і наказав своїм шукати. Ті все перевернули у коморі та хаті, втикали шпички в хліві у землю, шукаючи хліб. Бабуся піднімала руки до неба, ходила по хаті й голосила: «Хлопці, змилюйтесь!» Я з переляку заліз на піч і заховався під рядна. А Голос сміявся над бабусею. Один з його «активістів» знайшов у коморі торбинку борошна, а другий з-під припічка дістав щербату макітру з крупою. Третій стягнув горщики з печі, усміхаючись, заглянув до них і вилив недоварений борщ на долівку. У льоху забрали картоплю, буряк, погрузили їх на сані й повезли до правління колгоспу разом з торбинкою борошна та макітрою крупі...

А в колгоспі у конюшнях стоять, підвішені на під'язках, худі коні, їдять солому, що її зняли з покрівлі «куркульської» клуні. Люди були голодні, знесилені, допомоги їм ніхто не давав. Комунисти-«активісти» довели село до голоду. Люди стали мерти, їхні трупи розкладалися. Тоді стали їх стягати на цвинтар, ховали у спільних могилах...

Щоб не пропасти з голоду, син забрав мою бабусю до себе, а мене відправив до батьків до міста Кам'янського. Тут були заводи, диміли труби. На тротуарах там сиділи голодні опухлі діти й жінки з простягнутою рукою, просили подачки. Півголодний перехожий не міг їм нічого дати, бо отримував небагато продуктів на карточку. Я сам бачив, як голодна матір помирала на вулиці, а поруч сиділа опухла дитина.

Того 1933 року були нормальні погодні умови. Посухи не було, пам'ятаю сильні грозові дощі, гуркіт грому не давав спати. Дозрів добрий врожай, колосся налилося, його жадібно їли сирим. Від цього теж померло багато людей. Село спустіло, подвір'я позаростало бур'яном, вікна й двері в хатах були забиті... Винні в цьому радянські партійні керівники й «активісти», які довели Україну до голодомору».

Лобода Марко Якович, 1910 р. н.

(записав у 1993 р. студент ДДУ)

«Я народився у 1910 р. в селі Сурсько-Клевцеве (суч. Дніпропетровського р-ну). Це село було власністю поміщиці Ставровської. Недалеко від нас, біля річки, була її економія – такий великий і гарний маєток. Село не дуже велике – будинків 150. Була школа і гарна дерев'яна церква. Коли більшовики захопили владу, на поміщицю було накладено велику контрибуцію, якої вона не могла сплатити. Її застрелили у власному маєтку. З міста прибули два її сини, поховали матір і виїхали кудись (щоправда, в цьому році приїздив сюди якийсь чоловік, казав, ніби він є нащадком нашої пані і оглядав навколишні місця). Панський будинок розламали і все потім розтягли.

На момент голоду 1921 р. мені було 11 років. Школу я так і не закінчив, правда, ходив трошки у перший клас. Сім'я в нас була 6 чоловік: батько, мати, брат, дві сестри і я. Причиною голоду була страшена засуха. Весь врожай загинув. Їсти було нічого – з голоду вимирали цілі сім'ї. Наша сім'я вижила завдяки двом речам: у батька були корови, і ми мали молоко, інколи за нього могли виміняти пшоно. Крім цього, багато наших селян їздили в Полтавську область вимінювати одяг на їжу. Їздила й наша мама кілька разів. Так і вижили. Від голоду 1921 р. в нас ніхто не помер. Наша мама померла в кінці 1921 р. від хвороби, а голод лише прискорив її смерть.

Колгосп у нашому селі був створений у 1929 р., називався він «Червоне поле». В 1930 р. з цим колгоспом була страшна тяганина – половина жителів села не вступила в нього, половина вступила, а потім вийшла. Врешті-решт туди були загнані всі селяни, в тому числі й наша сім'я. Мій батько був великий трудяга, він сам збудував наш великий гарний будинок з великим світлим кімнатами. В усіх навколишніх селах не було подібного. І от, на початку 1933 р., коли становище різко погіршилось, колгосп раптом заявив, що в нашому будинку буде розміщуватися контора. У нас позабирали все: всі речі, одяг, мізерний запас продуктів. Голих і босих вигнали на вулицю, забрали ключі і зробили там колгоспну контору. Мій батько ходив по вулиці, просив притулку і щось з'їсти, та ніхто не міг нічим допомогти йому. Так він і помер від голоду на вулиці. Мені в той час було 23 роки, працював у колгоспі на степу. Мені ставало все гірше і гірше, я весь опух від голоду, шкіра на руках і ногах потріскалась – рани страшно кривавились, не міг пересуватися. Але вижив. Ще й 1947-й рік пережив. Мав тоді 37 років і працював у колгоспі то конюхом, то «кучером», то на косовиці. Ось так пережив три голода: один – через засуху і неврожай, а два інші – штучні, спеціально «запрограмовані» нашими керівниками».

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1952)

Онушко (Лобода) Серафима Сергіївна, 1916 р. н.

(записав у 1993 р. студент ДДУ)

Онушко Серафима Сергіївна народилася 20.07.1916 р. в с. Сурсько-Клевцеве (суч. Дніпропетровського р-ну), де й проживала під час голоду 1933 р. Навчалась тоді у сільськогосподарському технікумі, але через голод мусила покинути навчання.

«Село було не дуже велике – близько 150 дворів. У селі була школа (в центрі). А край села, на толоці, була дерев'яна церква. На момент голоду вона не діяла, оскільки це заборонив колгосп, а священник був репресований як ворог народу (перед війною церкву за наказом керівництва було розібрано і на тому місці з тих же дерев'яних балок було збудовано ферму).

Колгосп було створено у 1929 р. Він мав назву «Червоне поле». На момент голоду головою був Тютюренко Павло Несторович, місцевий житель. Наша сім'я також була в колгоспі.

Зима була сніжна й морозна. Врожай був великий – і ярої, і озимої пшениці. А збирати було нікому – люди були дуже знесилені голодом. Попередній врожай також був великий, але все було вивезено. Особливо тяжкими були осінь і зима. В людей забирали останнє – жменьку насіння, заховану в глечуку, картоплину чи цибулини на горищі. Забирати приходила бригада з 5–6 чоловік, до складу якої входили представники з району, сільради, контори і так звана «сільська біднота». Вони зривали підлогу й розвалювали печі, перевіряючи чи не заховано там що-небудь, перекопували двір, садок і город, щоб знайти бодай закопану одну зернину від врожаю. Становище було дедалі страшніше. Люди ходили опухлі від голоду з ранами на тілі. Ніде не можна було почути ні гавкання собаки, ні нявкання котів – всі ці тварини були з'їдені. Навесні люди ходили в поле ловити ховрашків та інших степових гризунів. Вимирали цілі сім'ї, але випадків людодства не було. Коли почав достигати хліб, то люди, не маючи сил жати його, заходили в пшеницю і, перебираючи в руках колосочки, їли її. Тим, хто вижив, це дало змогу трохи відійти і набратися сил. А раніше ніхто не міг навіть поховати померлих – доводилося ховати через сільраду, бо копати могили люди не могли».

Зараз Онушко С. С. 77 років, пенсіонерка.

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1948)

Зубов Микола Дмитрович

(з його недрукованого листа до дніпропетровської обласної газети «Зоря» від 14.12.1992 р. (подається у скороченні))

«...Пише Вам Зубов Микола Дмитрович, житель селища Чаплі (ж/м Придніпровськ). (Нині – в межах Дніпропетровська, батьківщина українського письменника Валер'яна Підмогильного. – Ю. М.) ...За переказами перший запорізький курінь (зимівник) с. Чаплі заснований на початку XVII ст. на чолі з курінним отаманом, входив він до Самарської паланки, у Кодацького порога, на лівобережжі, напроти Кодацької фортеці. Про це розповідав ще до війни нащадок (?) Курінних дід Олекса...

До війни в с. Чаплі проживало 99 % українців на прізвища: Горб, Ситник, Крошка, Лісиченко, Христенко, Сущенко, Зубов, Плоховець, Босенко, Олексіїв, Сорока, Залізний та ін. Після війни багато з них стали: Алексєєв, Сорокін, Железний і т. д.

В с. Чаплі було дві школи: церковноприходська й земська. З 1930 р. стала семирічка, а з 1934 р. – середня школа. Викладання велося українською мовою...

До колективізації 1929 р. селяни с. Чаплі у своїй більшості жили добре. Було приблизно 400 голів коней, 500 голів волів, 1000 голів корів. На кожного члена сім'ї припадала десятина землі. Чотири сім'ї організували малий кооператив – комуну, купили трактор «Фордзон», двигун, молотарку. За це їх розкуркулили й вислали, немає і їхніх нащадків. Все, що було, (коні, воли, реманент) потрапило в колгосп і протягом 1930–1934 рр. пропало. Заможних селян-трударів (близько 70 сімей) вислали на Соловки. Багато жителів села Чаплі померло під час голодоморів 1932–1933 рр. і особливо у 1947 році...

Моя адреса: 320118, Дніпропетровськ, вул. Каширська, 30 (Чаплі)».

Волошко Олеся Павлівна, 1915 р. н.

(записала студентка ДДУГ. Степаненко)

Волошко Олеся Павлівна родилась в 1915 году в посёлке Подгороднее Днепропетровского района Днепропетровской обл. Отец, Волошко Павел, был казак. Он 25 лет проработал на заводе «Шодуар». Семья была небольшой: отец, мать, две дочери: Олеся и Ефросинья. Ефросинья на пять лет старше. Жили в небольшом 2-комнатном доме, был сарай, 1 га приусадебного участка. Беднее их особо много не было. Были богаче, но на их улице не раскулачили никого. В семье все крещёны, но дети неверующие. В селе была православная церковь. Верующих было много. В основном старшее поколение...

В 1921 г. был голод. Олесе Павловне было 6 лет. В 1921 г. была засуха и сильный неурожай. Их спасало то, что была корова. Отец поехал в Полтаву менять барахло на хлеб. Пока он ездил, от голода умерла мать. Больше о голодных смертях не слышала. Помнит, что сосед Костя, работавший пастухом, украл кусок хлеба. За это его забили насмерть.

После смерти матери отец женился снова. Появилось ещё двое детей, но в 1928 г. отец умер, был парализованный. Дело в том, что в 1914 г. он участвовал в Первой мировой войне и пришёл с войны с застуженными костями, часто болел и умер в 1928 г. Мачеха остаётся жить с четырьмя детьми.

В это время, с 1929 г., начинается коллективизация. На территории посёлка Подгороднее, который тогда насчитывал около 3-х тысяч человек, организовывали коммуну, колхоз и артель. «Куркулям» не предлагали вступать в коллективное хозяйство, у них сразу отбирали полностью всё имущество, передавали его в колхоз, а всю их семью высылали на Соловки. Середняков заставляли идти в колхозы. Кто был против – тоже на Соловки. Бедняки шли в колхозы, артели, коммуны добровольно. До этих объединений были СОЗы – «спільна обробка землі». СОЗы объединяли батраков, неимущих, и на их основе строились в дальнейшем колхозы.

Мачеха в колхоз идти не хотела. За это её обложили очень высоким налогом, который она не смогла уплатить. За неуплату у неё отобрали половину приусадебного участка, разобрали и конфисковали сарай. Она в колхоз так и не вступила. В колхозе был у каждого двора приусадебный участок 0,5 га.

В магазине были и продовольственные, и промышленные товары: хлеб, керосин, крупа, гвозди. Всё стоило дёшево: 10 копеек, например, стоила буханка хлеба весом в 3 кг. В центре Подгороднего был магазин «Кооперация».

Паспортов у населения не было. Была метрическая выписка, которую давал сельсовет. Она включала в себя Ф. И. О., год рождения, адрес.

В селе было 35 партизан, которые участвовали и в Первой мировой войне, и в гражданской. Они-то и организовали коммуну. Председателем коммуны был старый партизан Белюк Фёдор. При сельсовете была бухгалтерия. Военных в посёлке не было. Была милиция: на весь посёлок один участковый милиционер, присланный из района. Только в коммуне было электричество. Гналось оно не с электростанции, а с двигуна. В основном в коммуне жила молодёжь, женщин и мужчин поровну. Настроение было весёлое. В большом подвале коммунары ставили спектакли. В центре Подгороднего, рядом с магазином, был Рабочий клуб, школа, сельсовет и церковь. В 1929 г. в Подгороднем основалась коммуна им. Ульянова. Волошко Олеся Павловна в 14 лет и её сестра Ефро-

синья (19 лет) вступили в коммуну. О. П. закончила 4 класса школы. В 1930 г. она вступила в комсомол (ей было 15 лет), а в 1940 г. вступила в ВКП(б). О. П. говорит, что если бы не была членом коммуны, то умерла бы от голода. В коммуну брали всех желающих разного возраста. Подбирали даже безпризорных детей. В коммуне всё было общее. Поселяли коммунаров на квартире. Коммунары сами строили домики семейным, к которым подсаляли одиночек.

Работала О. П. на разных работах. Денег за работу не получала, т. к. всё необходимое давали бесплатно: жильё, питание, одежду. Питалась в столовой, одевалась на вещевом складе. Вещи в этот вещевой склад поставлялись из города. В нём выдавали всё: от нижнего белья до верхней одежды. Выдавали таким образом: если ты видишь, что тебе нужны сапоги, то ты идёшь в контору, там тебе их выпишут, ты пойдёшь на склад и получишь. Был также продовольственный склад, но с него продукты не давали, а они шли в столовую, и из них готовилась еда для коммунаров. Столовая действовала постоянно. И в 1933 году тоже. Там в 1933 г. была нормальная еда. Коммуна выучила её на агротехника. В 1932 г. послали Волошко О. П. в Новомосковскую высшую колхозную школу (2 года обучения). Школа эта выпускала директоров совхозов, председателей колхозов и т. д.

В коммуне, артели или в колхозе куркули вели подпольную деятельность: убивали комсомольцев и партийных, пытались поджигать запасы сена, травить скот. С куркулями боролись комсомольцы, рабочие отряды, милиция. Возле церкви была братская могила убитых от рук куркулей. Большинство населения было на стороне коммуны, которую охраняли от куркулей.

Хозяйство коммуна вела таким образом: район давал задание; оставляли продукты, необходимые для жизни людей, корма скота, для семян, а остальное (излишки) отдавали государству. В коммуне у людей не было приусадебного участка, а в колхозах были (0,5 га). В посёлке были переселенцы из Западной Украины. В основном батраки. Их расселяли и по колхозам, и в коммуны. Колхозники получали на трудодни и деньги, и зерно.

В 1933 г. был хороший урожай: 80 ц с 8 га зерновых. И на огороде тоже хороший урожай был. До 1933 г. было трудно из-за частых неурожаев. Волошко О. П. говорит, что если бы не была бы членом коммуны, умерла бы с голоду. Голод был, об этом О. П. слышала и знает, но на себе его не испытала, т. к. была членом коммуны. Говорит, что ни в колхозе, ни в коммуне никто от голода не умер. Рассказывает также, что ходили (а в 1933 г. особенно много) по хатам, просили поесть – кто что даст. Знает ещё, что в 1933 г. один молодой парень, тоже член коммуны, украл поросёнка, зарезал и хотел сам съесть его. Но этого нельзя было делать, т. к. в коммуне всё общее. Ему на грудь повесили табличку с

надписью: «Я вор, украл поросёнка». С этой табличкой водили по дворам, а потом увезли в район.

Волошко О. П. слышала разговоры о людоедстве в 1933 г., но точно знает только об одном случае: в Новомосковском районе, в селе Хашевом женщина воровала маленьких детей и ела.

В 1947 г. О. П. была в Петриковском р-не, работала завхозом на узле связи. В 1946–1947 гг. – засуха, сильный голод».

Булавина (Богданович) Галина Григорівна, 1929 р. н.

*(записала у лютому 2003 р. студентка НаУКМА Каріна
Артюнівівна Пахлеванова, ФЕН-II, гр. 1)*

Вступ збирача матеріалу

Дозволю додати від себе, що, читаючи або дізнаючись про такі дії з боку влади проти власного народу, стає дико й моторошно. А коли ця трагедія торкнулася близьких, родичів, які згадують ті дні зі сльозами на очах, серце від болю стискається. Дану інформацію я отримала від своєї бабусі – Булавині Галини Григорівни, 1929 р. н.; середня освіта, за фахом медсестра. Місце проживання: м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл. З огляду на те, що під час голодомору 1932–1933 рр. вона була у віці 3–4 років, вона переповіла розповіді своїх батьків про голод 1932–1933 рр., а свої власні – про голод 1947 р.

Г. Г.: «Я народилася 2 лютого 1929 р. в с. Новгородка Новгородківського р-ну Кіровоградської обл. Під час голоду я перебувала у Кривому Розі, оскільки моїх батьків Радянська влада розкуркулила під час колективізації. Батькові у 1929 р. довелося тікати з Новгородки до Кривого Рогу на будівництво КМЗ (Криворізького металургійного заводу). А в лютому 1929 р. приїхали члени партії і вигнали нас з хати; корову, свиню, курей і всі речі з хати позабирали, а нас на вулиці лишили голими й босими. Моя мати зі мною (1 місяць), братом Миколою (3 роки) і сестрою Марусею (4 роки) звернулася до сусідів по допомогу. Сусід запряг гарбу і відвіз нас у солomé до батька. Ми їхали в 20-градусний мороз і так перемерзли, що Микола опісля того став надзвичайно хворобливим. (Додам, що пізніше, у 1937 р., народилася моя сестра Ліда).

У Кривому Розі (місто тоді було невеликим) ми жили в землянці, поки в 1934 р. нам не дали квартиру в бараці і батьки почали будівництво по вулиці Південній у Довгинцево (р-н Кривого Рогу). У 1935–1936 рр. в Довгинцево була школа і церква, з якої спочатку школу зробили, а потім у 1936 р. підірвали і на її місці зробили майдан.

Звичайно, про голод 1932–1933 рр. якщо щось пам'ятаю, то тільки страшно. Нас жило шестеро в тій землянці: мати Ольга, батько Григорій, я, мої рідні брат Микола і сестра Маруся, а також двоюрідний брат Митя. Ніякої нормальної їжі взагалі не було. Ми харчувалися червоним квашеним буряком, якого нам мати давала по шматочку. Моя сестра пізніше згадувала, як одного разу мати давала поїсти нам того буряка, а Митя стояв в стороні і, не витримавши, сором'язливо сказав: «Оля! Дай і мені шматочок буряка. Я ж теж твій родич».

Чи був врожай і хто помер від голоду?

Г. Г.: «Я пам'ятаю, як мати казала, що був добрий врожай. А от допомоги з боку держави не було ніякої. Рідна сестра батька з чоловіком лишились в Новгородці. Їсти було нічого. Їхніх троє дітей загинуло, і сам чоловік помер, лишилась у неї тільки одна дитина. В скиртах колгоспної соломи вони шукали зернятка, хоча це й було ризиковано: якби побачив хто, то вбили б. Від голоду померли моя баба й дід Богдани (моєму батькові ще в армії писар якийсь розумний додав до прізвища Богдан префікс – овоч, от і вийшов він з армії Богданович. Ніхто нічого виправляти не хотів). Мамин батько Запорожець Андрій від голоду на роботі помер, сидючи за столом, опухлий – сторожем працював».

Як харчувалися?

Г. Г.: «Буряк їли, соломі, лободу (навесні). Собаки, як зараз, по вулицях не бігали – всіх поїли люди. Розповідали, що й людей їли, але сама я з цим ніяк не стикалась».

Голод 1947 р. я пам'ятаю дуже добре. Мені тоді було біля 18 років. Після 7 класу я пішла вчитись у Криворізьке медичне училище, оскільки в школі давали 250 г хліба, а в училищі – 450 г (різниця є). Умови були жахливими, писали на газетах. Батько мій все працював на КМЗ, отримував 700 г хліба, і цей мізер (батькові 700 г, та мої 450 г, та по 250 г на сестер і брата) треба було ділити на шістьох. Батько завжди останнє нам віддавав. Але він і так мало їв та ще працював і опухати став, тому мати стала давати йому більше хліба, щоб він тримався – він же фактично нас годував.

В нас корова була, молока 5 літрів давала. Вона, бідна, теж голодувала. 5 літрів молока коштували 125 рублів. Мати продавала його на базарі, на 100 рублів купувала соломі для корови і на 25 рублів 2 склянки кукурудзи – перепічки робила на голій сковороді. Як раптом зварить мати якийсь супчик з мерзлої картоплі, так це було свято.

За все своє життя я не взяла того, що мені не належало, от тільки в ті часи з батьком ходила красти картоплю на чужих городах. За таке вбити могли. Згрішила, але голод – не тітка. Булка хліба коштувала 100 рублів. Сусідка розповідала, що якось на базарі жінка купила м'ясо, а потім розгляділа там шматок дитячого пальця з маленьким таким нігтикком...

умови були хороші, і врожаї були в більшості областей, а люди дошли з голоду. Тільки після 1953–1955 рр. жити стало легше. Але все одно люди були залякані настільки, що після того ще деякий час купували хліба по 2–3 булки, з'їдали, а назавтра знову купували – боялися, що знову влада експериментуватиме...»

Вовченко Дмитро Лукич, 1929 р. н.

(з його листа до о. Юрія Мицика від 4.02.2004 р.)

«...Мені тоді було три роки, а децю пам'ятаю до сих пір: як я був пухлий, як мама прохала у десятників Кірюника та Унгера похльобки, а вони не дали, сказали, що тато ще не догрузив піском вагона. Тоді було пошти темно і ми ледве добрались до хати...

Собак, котів усіх виїли... У нашому селі Андріївці ходили комнезаможники, з них пам'ятаю Мотрю Литвинку і Хобота, пам'ятаю, як мій тато був у заложниках...

Через наше село Андріївку був шлях до міста Кривого Рогу, десь у 809 км за нашим селом були села Кіровка, Данилівка, Попівка, Узіюмка, Дараганівка. Із цих сел дехто намагався прорватись до Кривого Рогу, щоб підкинуть у дитприют (своїх дітей). Люди проривались, несли або вели своїх діток, щоб якось спасти їх. Там їх підкидали до дитячих приютів. Бувало до ручки чи на шийку чіпляли бірочку...

Але ж від Андріївки до міста було 8–9 км, ще треба було перейти Карачунову, де був дуже великий підйом. Люди падали й помирилися...

Оце, що я помню за 1933 рік.

Оставайтесь з Богом...

4 лютого 2004 року

Вовченко Дмитро Лукич, вул. Калужька, 5, м. Кривий Ріг-25, Дніпропетровська обл.»

Лакша Катерина Никифорівна, 1924 р. н.

(записав студент ДДУ Д. Олнопозов)

«Я, Катерина Никифоровна Лакша, родилась в с. Ковпакивка (нині – Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. – Ю. М.). Село наше получило такое название в честь пана Ковпака (Опанас Ковпак, запорозький полковник часів Нової Січі, тобто 1734–1775 рр., засновник цього села. – Ю. М.). Ему принадлежало много сёл в нашем районе. Моё село было самое большое. Закончив 7 классов, я поступила в Бердянский пединститут. По распределению попала к себе в Ковпакивку, где и проработала 35 лет учительницей младших классов. Сейчас уже не работаю.

Коллективизация у нас в тридцатом началась. Приехали представители из города, созвали собрание и постановили, что у нас будет создаваться колхоз.

Был ли кто-то против?

В общем нет, кулаков было человек восемь. Их сразу же арестовали. Правда, затем два человека вернулись. Значит, невиновные были. А так наше село, в основном, из середняков состояло. Мы тоже были середняки.

У нас был сад, птица, корова, лошади. Во время коллективизации забрали инвентарь, урезали землю, забрали коней, а корову и сад оставили.

В 1932 г. погода была хорошая. Собрали неплохой урожай, но приехали из органов (так, во всяком случае, мы поняли) и весь урожай забрали. Я считаю, это всё было специально, чтобы подорвать Советскую власть. Говорили, что это троцкисты или ещё кто-то. Точно не помню.

Колхоз назывался «Червоним прапором». Так он и просуществовал до настоящего времени, пока колхозы не разогнали. А председателя выбирали одно время всем селом. Потом стали присылать из города.

Когда начался голод, сельрада стала распределять пайки. Давали только тем, кто работал. Дети тоже работали. Плохо было тем, у кого было много малолетних детей. Так у нас соседи жили. У них было четверо детей. Они всей семьёй вымерли. Продукты отбирали ещё до голода, но тот, кто прятал, тому было легче. У нас не отобрали, но мы имели ещё корову. Голод был страшный в селе. Умирили целыми улицами. Иногда трупы в домах лежали по несколько дней. Не успевали собирать. Зимой пережили более-менее нормально, а вот весной есть было уже нечего. Варили лободу, акацию. Умирили больше всего ранней весной. В нашем селе больше всего в районе умерло. В школе тоже давали паёк: граммов 150 хлеба, а на большой перемене суп какой-то страшный варили. Мы часто убегали вместо уроков собирать маслячную сою. Было время и вообще не ходили в школу, когда там заканчивались продукты. Распределяли хлеб всем одинаково. Вот, у брата моего паёк был такой же, как и у меня, несмотря на то, что он работал в сельраде. Сейчас он живёт с семьёй в Москве.

Екатерина Никифоровна, случались ли в вашем селе случаи канибализма?

Ходили только слухи. Так, односельчане поговаривали, что одна женщина съела своего младшего сына, но толком никто ничего не знал.

Были ли восстания во время голода? Кто были их зачинщиками?

Помню, летом 1933-го на стенах домов стали появляться надписи краской типа: «Долой Сталина», «Долой коммунистов» и т. д. Их стирали, а на следующую ночь они опять появлялись. Мы тогда детьми были. Мало что понимали. Люди говорили, что это какая-то организация. Двоих я даже знала. Один был Павел Нау-

менко, умный такой мужчина, говорят, был у них организатором, другой – Степанченко, жил недалеко от нас. Их арестовали, и мы больше не видели ни того, ни другого. А так было всё спокойно. Взрослые, конечно, обсуждали наше положение между собой, но шёпотом и нас детей в это не посвящали».

Яковенко Фрол Арсентійович, 1902 р. н.

(записав у 1995 р. студент ДДУ Роман Миколайович Горбонос, гр. II-95-1)

Ф. А. народився у с. Нехвороща на Полтавщині. Під час голоду проживав у с. Магдалинівка Дніпропетровської обл. у свого брата Петра Арсентійовича. Зараз проживає у дочки в Магдалинівському р-ні.

У Магдалинівці була церква св. Магдалени, була школа-семирічка. Вчителювали Шаповаленко Лариса Олександрівна та Шаповаленко Іван Никифорович. Був колгосп «Червоний партизан», голова колгоспу був безпартійним, прізвища не пам'ятає. Ф. А. в колгоспі не працював, тому що тільки приїхав сюди, думав, що тут легше прожити.

Ф. А. розповідає, що того року була посуха, але не така вже й велика, просто хліб вивозили кілька разів, доки й зовсім нічого не зосталось. З людей хотіли взяти ще стільки хліба, скільки вони вже здали. Від голоду в селі були смертні випадки. Люди, щоб знайти харчі, навіть розкопували нори ховрахів, знаходячи там зерно, котре ховрахи заготовили на зиму. Ходили також по селах, міняючи речі на харчі. Бувало, що й не повертались назад. Брат розповідав, що із сусіднього села Починософіївки люди пішли на Полтавщину міняти речі на продукти. Ходили міняти б чоловік, а повернулося четверо. Брат розповідав також, що «1 лютого, взявши з собою дещо з одягу для обміну на харчі, вони удвох з дружиною пішли в Полтавщину. За день вони подолали відстань до с. Кременівки, пройшли Водяне. Переночували у людей, пішли далі до Заплавки й Чернеччини через лід Орелі до Нехворощі. Третього дня пізно увечері дісталися до х. Бузиновцики за р. Ворскла на Полтавщині. Пройшли за три дні 120 верст. Наступного дня розійшлася хуртовина, все замело снігом... Нам пощастило виміняти пуд гречки і пуд картоплі за спідницю, хустку, чоловічу сорочку і кожух. На сьомий день повернулися додому».

Того року голодували не тільки люди, а й звірі. Вовки збиралися в зграї й нападали на людей.

Ф. А. бачить винуватців голоду у керівництві країни.

Ляшенко Микола Іванович, 1909 р. н.

(записала у 1995 р. студентка ДДУ Світлана Петрівна Падун, гр. II-95-1)

«Я народився 1909 р. в с. Іванівка Гуляйпільського повіту (суч. Межівського р-ну Дніпропетровської обл.). Сім'я була велика: батько, мати, п'ятеро дітей, дядько, тітка і двоє їхніх діток, дід з бабою. Всього 13 душ. До 1923 р. разом з батьком та матір'ю жив у Іванівці, а потім вони переїхали у новостворене село Тарасівку. Був старшим з дітей, тому був правою рукою батька. Коли батько помер у 1931 р., вся відповідальність за сім'ю (найменшим був трирічний братик Сава) лягла на мої плечі. У 1933 я одружився з Оксаною, дівчиною зі свого села....

У Іванівці у 1922 р. було понад 1000 дворів, було дві церкви, 6 початкових шкіл та одна двокласна. До Іванівської волості належали села Веселе та Олександрівка. Коли закінчилася громадянська війна, мого батька обрали головою земвідділу. Ще утворився ревком, головою якого був Євмен Гонта. Голова комнезаму Сергій Стародуб і голова земвідділу Іван Савович Ляшенко у 1919 р. розділили землю на їдоків, бо до цього часу земля була поділена тільки на хлопців, на дівчат не давали. Роль голови земвідділу була велика: і землю ділити, і вчителів шукати. І я відвозив вчителів у Веселе. Коли у 1921 р. настала велика посуха, хліб навіть колосків не викидала, тому що посухло все. Тоді закупили допомогу в Америці. Америка давала також допомогу й сама. При школах утворили їдальні для дітей. Видавали на посів просо й кукурудзу, якщо в кого не було чим сіяти. А у 1922 р. був великий врожай, дехто не встигав зібрати. З півліта пішли zalивні дощі й не переставали до пізньої осені. Степ далекий, багато залишилося у степу, не було зібране: буряки, соняшник, кукурудза.

Ось у 1922 р. почали розвантажувати Іванівку. Приїхав землемір Торбас із Гуляйполя, бо ми тоді були Гуляйпільського повіту. Почали утворювати хутори: два на панському (Цурпалова): 1) Босунівський, 2) Богданівський; на землі – колишній власності другого пана – Грушевський хутір, а потім розселялись на весь степ. Були отрубщики, які поселились ще за Столипін, той хутір називали Богданівка. Спершу нарізали х. Дубове на Дубовій балці. Записався й батько: наділили землю і дали город, а коли ті люди не захотіли обробляти землю, як пропонував батько, щоб проводити шестипільні сівообміни, то він відмовився від тієї землі. Далі нарізали Федорівку, Гусарку, а потім ще один хутір повинні були нарізати. Батько ще робив у земвідділі, а Федір Мелешко був його заступником. Почали радитися, як набирати таких людей, щоб обробляли землю культурно. Домовилися, що Мелешко підшукає таких людей на одному краю села, а батько – на нашому. Напитали приблизно 30 хазяїв чи трохи більше, провели збори, на-

звали хутір Тарасівкою й вирішили вивісити оголошення, щоб записувалися в нашу громаду. Потім на зборах ставили вимоги як будемо обробляти землю, щоб не було крадіжок. Таким чином записалося на 100 дворів: 80 старих хазяїв, а 20 – синівські. Батька обрали уповноваженим села, він тоді вже був не у земвідділі. Без нього пізніше нарізали хутори: Дачний – це на (колишній) поповій дачі, Антонівку і Горний – ці на фондовій землі поселилися, бо їм іванівці не дали, вони підлягали переселенню. Коли підбирали людей, то батько підшукував: треба ковалів. Данило Захарович Лях, агроном за спеціальністю, погодився вчителювати у новому селі, хоча спочатку не згоджувався на переїзд, говорив: «Що я там робитиму?»...

Степ поділили на 7 клинів: шість – під посів, а сьомий – вічна толока. У полі була могила, звалася Василенкова, то там залишилися неділимі 2 десятини, зробили чорний пар, а потім посадили дерева, щоб не розорювали. А це за порадою (проф.) Д. І. Яворницького. Коли наділяли городи, то виділили в центрі 4 городи по 75 сотки чи по 82–83 сотки – одні під парк, другі – під шкільний двір. Земля була поділена на їдоків, по 1,5 дес. на їдока... Лісу ніде не було; зовсім не було грошей (у людей). В магазинах були сіль та гас і те тільки за хліб. Хати будували переважно тимчасові... У 1924 р. одержали перший врожай з чорних парів.

Оскільки не було школи, то батько поїхав у Іванівку просити яке-небудь приміщення під школу. Дали будівлю колишньої арештантської. Зробили школу, і Д. З. Лях став першим учителем, навчав 3 класи, а четвертого не було.

Потім вирішили організувати кооперацію, бо за всяким дріб'язком треба було кудись їхати, зокрема в с. Веселе. Назбирали пайщиків, батька обрали головою кооперації, заплатили за патент і витратили всі гроші. Потім почали торгувати за зерно хліб і з'явилися гроші. Торгував Федір Мелешко.

У 1924 р. стали райони та сільради. Спочатку райцентр побув у Новопавлівці, а потім його перевели у Межову, а ми стали Веселівської сільради. Батька обрали депутатом сільради... У 1926 р. утворили ще Тарасівську сільраду. До Веселівської відносилися села: Олександрівка, Дубова, Гусарка, Антонівка; до Тарасівської – Федорівка, Богданівка, Дачний і Горний (хутори). Головою Тарасівської сільради обрали Івана Савовича Ляшенка. У 1927 р. навозили каміння на куток, де мали будувати нову школу...

Як вийшли у Тарасівку, то за 7 років добре зажили, почали вже й кращі хати робити, були добрі врожаї, чисті поля. А глянеш на сусідні – сумно стає: осот, вівсюги, а до млина повезли, так шкода й висипати у ту нечисту пшеницю. Голова сільради, коли був у Межовій, то домовився на млині, що коли черга тарасівцям привозити зерно, то щоб у інших людей тоді не приймав. Мірчук тоді брала зерном, хазяїн був задоволений, бо отримав чисте.

Батько проробив головою сільради 3 роки, а потім захворів на цукровий діабет і в 1929 р. вже вибув, а на його місці став Олексій Заболотний, який проробив рік. У 1928 р. у нас почали вишукувати бідняків, була така вказівка зверху. Утворили комнезам. Хай би, у кого мала сім'я, ті й писалися б. Приведу для прикладу 2 однакових господарства за складом сім'ї: Ф. Ф. Сопільняк, сім'я 8 душ. Як переселявся, то була у нього коняка, бричка, корова й хату побудував. Другий – Г. М. Москаленко, теж сім'я з 8 душ. Цей почав робити хату, уже поставив 2 крокви, батько дав йому з гарби 2 драбинки, він приставив їх до крокв, обставив соняшниками, обтоптав соломкою і так зимував. На другий рік, як вродив хліб, то зробив дах. Батько дав йому теля й теличку поганеньких. Те друге теля він виміняв за самовар. Потім купив 2 лошат, а ще через рік купив нову бричку й став сам обробляти землю. Корів запрягав і кіньми орав землю. І що ж? Сопільняк став бідняком, записався в КНС, а Москаленко трохи не потрапив під розкуркулення. У колгосп він здав бричку й коней, а Сопільняк одну коняку й стару бричку.

Никифор Федорович Безбах мав коняку, виростив дві корови, обробляв землю своїм тяглом. У 1928 р. виростив суданку заввишки 3 метри, возив на виставку гарбуз у 43 кг, а кормовий буряк – 17 кг. На виставці у Дніпропетровську він одержав І премію – косарку-лобогрійку. У колгоспі вона ще довго робила.

Коли стали проводити колективізацію і розкуркулення (осінь 1929), то тут і потрібна була ця КНС, бо у нас тоді ще не було комсомольців та комуністів. КНС вирішував: кого розкуркулювати. Розкуркулили 5 сімей. Дві сім'ї (Петра Ю. Орищенко та Луки Івановича Орищенко) відправили у Вологду; Гарасима Ляха, Аривона Мединського та Івана Ковалю вивели з хат. У 1932 р. у хатах розкуркулених почала робити школа-семирічка, яка розмістилася у трьох приміщеннях. Першими вчителями тоді стали Олексій Заболотний, який закінчив двокласну школу в Іванівці, Терешко Чорний та Степан Стешенко, які закінчили 4 класи. Стешенко вчився ще 3 місяці в Іванівці у однієї старушки, яка була колись бібліотекарем... Ще прислалі вчителів з райвно, не знаю, яка в них була освіта... До війни директорами шкіл були Іван Коцькало, Платон Тищенко та Лацутенко...

У колгосп вступали добровільно, але обов'язково люди з сіл Тарасівка й Горний – у один колгосп. Не вступили тільки Кость В. Падун та Андрій М. Чорний. Першим головою колгоспу ім. Т. Г. Шевченка став Никифор М. Підлип'ян. Стали зводити коней у колгосп, але нікуди було ставити, то Підлип'ян поставив їх у свою недобудовану хату. Розміщали і по інших хлівах, так і зимували.

Навесні прислали 25-тисячника Івана Березовського. Коли вже обсяялися, я поїхав працювати на залізницю. А у прополку

Сталін написав статтю «Головокружение от успехов» про те, що людей силою змушували вступати у колгосп, отже, хто не хоче, то може вийти з колгоспу. І мені батько написав листа: «Приїжджай, вже половина вийшла з колгоспу, і я тру заяву в кармані». Я приїхав, а батько й питає мене, чи будемо виходити з колгоспу. Але я не згодився, залишився працювати у колгоспі. Коли збирали врожай, то мені довелося біля молотарки кидати з гарб і подавати в барабан. Молотарка була велика, і робили день і ніч, тільки на обід ставали. Молоді у нас робило багато, а ті, хто вийшли з колгоспу, скінчили молотьбу й у вихідний приходили з гармоною за 50 метрів від молотарки, ніби дратували. Коли закінчили збирати хліб, то нам дали на їдока по 18 пудів пшениці і ще по 3 пуди для курей. Хто не був у колгоспі, то примушували хліб здавати. Дадуть план – вивіз, дають ще, аж доки все не вивезуть, що й на посів не залишалося. Довели до того, що стали проситися у колгосп, а їх не стали приймати – така була політика. Сказали, щоб вони організовували новий колгосп. І коли вже всі записалися, то не залишилося жодного поза колгоспом. Тоді вирішили їх прийняти в один колгосп. Навесні 1931 р. почали з нас, тобто тих, хто одержав хліб з колгоспу, просити, щоб здавали. Батька вже не було. Мені раз намітили 10 пудів – здав. На другий раз намітили ще 10 пудів і просять цілу ніч. А не здає – на другу ніч просять. У 1931 р. з колгоспу не дали нічого. Що в городах вродило, й те забрали. Одного дня голова сільради викликав мене й послав у Горний до Мусія Стародуба, щоб я забрав у нього 2 мішки кукурудзи і один мішок квасолі. Ми поїхали, вже не пам'ятаю з ким, зайшли в хату, сидять батько й мати і троє дітей, всі вкупі, а поряд лежать ці три мішки. Я йому сказав, що ми приїхали по кукурудзу та квасолі, то він сказав: «Беріть чотири». Ну ми не взяли, а він не поклав, і ми приїхали без нічого у сільраду. То голова нас добре вилаяв нецензурними словами, та сам і поїхав та забрав. А Стародуб був тоді на постійній роботі конюхом.

Настала весна 1932 р., і вся Україна прорвалася на Кавказ і Краснодарський край, ішли ешелони з людьми у вагонах і на вагонах. Мій брат два рази туди їздив, а я один раз. Я їхав весь час на даху вагона і туди й назад. Їхало так багато людей, що й дахи тріщали. Доїхали до ст. Тихорецької і вирішили поїхати у інший бік до ст. Ея. Там ми купили хліба. Нас було 16 душ (7 наших, 9 чужих). Ми попросили начальника вокзалу, щоб він нам поміг, він наказав машиністу, і ми погрузилися. Нас довели до ст. Кирнічево. Нас врятувало те, що ми привезли хліб з Кавказу, бо в колгоспі знову нічого не давали.

Одного дня, йдучи з роботи, заходжу в сільраду, а там товариш, Семен Журба, приїхав з армії і дає мені газету. В ній Сталін пише, що ми у 1932 р. допустили велику помилку, але ми її у

1933 р. виправимо. То я сказав йому, що на Кавказі буде те саме (як у нас); ми нікуди не поїдемо, будемо дома здихати.

Врожай того року був хороший і елеватор був засипаний повністю, пакгаузи були з хлібом, а кукурудза була насипана від пакгаузу аж до переходу, що йде від вокзалу до колії. Одного дня, ранньої весни, ще не було грязько, я поїхав поїздом у Межову, заходжу у вокзал, а там три хлопці, такі як я, печуть кукурудзу в грубі на вугіллі і горілу їдять. А коли я перейшов через колії, то метрів зо три від кукурудзи лежав обличчям у грязь мертвий чоловік. Метрів за п'ять від нього стоїть охоронник з ружжом, а напроти був райвиконком, а за рогом – райком партії. Хліб з елеватора вивезли перед збиранням нового врожаю й говорили, що його вивезли в Німеччину, бо тоді там йшли вибори, велася боротьба комуністів з фашистами.

У 1933 р. в Тарасівці не було смертельних випадків, бо у нас були городи по 83 сотки, у кожного були великі садки, були й сухофрукти, гарбузи, картопля і буряк. По других селах дуже багато мерло людей, найбільше в с. Гаврилівка.

У 1933 р. головою колгоспу обрали Арифона Вікторовича Стешенка. До війни ще були головами Сидір Горбань, Андрій Линник, Данило Розум. Наші колгоспники зі своїми роботами справлялись і їздили помагати в Іванівку та Слов'янку. Наш колгосп вийшов у передові, вийшов на друге місце в області...

У 1947 році довелося голодувати дужче, ніж у 1933-му, бо й у мене на руках від гарбузів виступав жовтий іній на шкірі. Були три смертельні випадки. Померли від голоду Сопільняки. Ще запам'яталось, як у 1939 р. двох «ворогів народу» забрали без суду й слідства – Трохима Ларивоновича Мединського за те, що на сесії сільради критикував голову (колгоспу); Олександра Пилиповича Ковалю – за те, що у громадянську війну воював проти червоної армії. У 1920 р. він залишився живий. Тоді в Іванівку був присланий карний загін, командиром якого був Шлюз. Він без суду й слідства розстрілював тих, хто воював проти червоної армії.

Згоден на публікацію спогадів».

**Паущик (Кривоніс) Віра Вікторівна,
1908 р. н.**

*(записала 21.10.1995 р. студентка істфаку ДДУ Наталя
Олександрівна Сіденко, гр. II-95-1)*

«Я народилася в с. Висвятка (суч. Межівського р-ну). Сім'я була велика, 14 душ: батько, мати, дід, баба й діти. Всі жили в одній хаті з хатиною (кухня). Спали впокіт на полу, а дід з бабою – на печі. Була середняцька сім'я. Мали корову, коней, волів, але в 20-х роках корова та коні здохли. Під час громадянської війни через село проходили різні війська... Лева Ігнат був у махновців.

Куліш, Черевань пішли у банду Гини. Одного разу банда Гини пограбувала червоноармійців, переодяглися в їхню форму, вбили Верчика, порубали шаблями. Казали, що не помирилися за золото. Банда Гини вбила сім'ю Шалапутків (баба, мати, два сина-підлітки і двоє дівчат). Повбивали всіх з сім'ї Половинків, вбили 5 душ, залишилася тільки одна дитина.

Село було велике, близько 300 дворів. Була православна церква й чотирикласна школа. Пізніше з церкви зробили клуб. Я закінчила перший клас. З усіх дітей тільки брат Михайло закінчив 4 класи. У 1926 р. я вийшла заміж. У сім'ї чоловіка було дві корови, два коня, воли, але сім'я була біднішою, ніж батьківська. Було також рало, сіялка, віялка й інші знаряддя праці. У 1928 р. утворилася комуна й артіль (село розділилося). Краще жили в артілі, бо у людей залишалися корови та дрібне господарство, а в комуні позабирали все на ферму. Забирали й корів, і курей, і зерно. В артілі за працю давали зерно, а в комуні нічого не давали. Наша сім'я жила в комуні. Жили бідно. Я працювала по наряду в польовій бригаді. Чоловік був конюхом. Писалися в комсомол, а потім вступили в партію. Чоловік перед війною став головою сільради.

Коли в селі було розкуркулення, то куркулів було небагато. Це – Роздоренко, Короткий, Отруб, Бездомний. Їх вигнали з хат і з села, забрали у фонд держави все майно. Середняків, в т. ч. й нашу сім'ю, не розкуркулювали, бо у нас була дуже багатодітна сім'я. У 1932–1933 рр. урожай був непоганий, незважаючи на посуху. В артілі люди не голодували, а в комуні вимирали. Ходили в радгосп («совхоз»), віяли зернечко з щиріці, молотили й пекли «лепешки». Потруїлися, бо в зерні попався хміль. Приїхав лікар, каже: «Комсомольська сім'я помирає». Тоді трохи дали харчів. А з райкому приїжджала комісія. То їх пригощали маслом та медом. За роботу давали трохи хліба й варили в казані якісь крупи. Якщо хтось проштрафився, то нічого не давали. Вдома варили кандьор, суп, робили «лепешки», їли лободу і бузину. Парили лободу і з мукою робили «лепешки». В комуні вимирали сім'ями, а в артілі були корови і давали пайок. Були в селі випадки людоїдства. Казали, що в сім'ї Кирдиків батьки з'їли своїх дітей. Ходила Крамарчукова по селі з ножем, вибирала дитину, щоб зарізати, але нікого не вбила. Тоді вимерло півсела. По черзі їздили по селу, збирали мертвих. Як батьки вмирили, то дітям давали пайок.

Везуть батька на бричці, а дитина йде слідом і каже: «Не дригайте ногами, тату, бо мені супу не дадуть».

Голод був штучний. Багато виїжджало в Сибір, з Росії ніхто не приїжджав. Після 1933 р. артілі вже не було. Ті, хто не хотіли входити в колгосп, виїжджали на проїзводство. Після голоду вже получали пайок: молоко (через день по відру), борошно. Зробили трудодні, про які казали: «Гавкала цілий день, заробляла трудодень». Після голоду вже держали вдома курей...

У 1946–1947 рр. виник голод, бо не було кому й чим обробляти землю, не було зерна, була посуха. Люди були зелені від лободи, їли ховрашків, «кашку» з акації, ягоди, але тоді в селі ніхто не помер».

**Лисенко (Луценко) Марія Власівна,
1926 р. н.**

(записала студентка ДДУ С. О. Лисенко)

Розповідає моя бабуся Лисенко Марія Власівна, дівоче прізвище Луценко, 1926 р. н., яка народилася в с. Солоне (суч. Межівського р-ну).

Під час голоду 1932–1933 рр. вона проживала на Гречуківському відрубі, де було приблизно 6 хат (50 душ жителів), а у 1936 р. виїхала з батьками на хутір Солоний. Церква була у с. Володимирівці. М. В. закінчила Володимирівську школу, яка мала 5 класів. Майже все життя працювала в колгоспі. Працювати почала з 12 років у дитячому садку, потім – дояркою. Перед пенсією працювала у Демури́нській сільраді.

Батько – Луценко Влас Омелянович, народився 11.02.1906 р. Мати – Луценко Федора Романівна, народилася 17.02.1906 р. Батьки були колгоспниками: батько біля двигуна молотарки, мати – дояркою, а у жнив'яну пору працювала в полі. Батькам у колгоспі давали по 100–300 грамів хліба на трудовдень. Головою колгоспу в цей час був Дундук Іван Порфірович. Врожай у 1933 р. був великий, незважаючи на холодну зиму, але його увесь забрали.

Під час голоду в селі голодувало все населення. Померло багато дітей, серед них Пудла Олексій... Були села, які не знали голоду, це колгосп ім. XVIII партз'їзду, куди ходили на заробітки. Були села, в яких померло практично все населення. Наприклад, село Гаврилівка, яке було занесено на «чорну дошку». У цьому селі в кожній хаті хто-небудь помер. Тут були випадки людодства. В цьому селі жила сестра матері, у якої у 1933 р. навесні померли дві дочки – Віра та Надія, також син Іван. Помер і тітчин чоловік – Олександр. Тітку ледве врятували. Батько, йдучи по двигун для колгоспу, зайшов до неї і побачив її, лежачу і помираючу. Діти лежали вже мертві на лежанці. Помер і чоловік. Син, по розповідях односельців, коли почався сильний голод, вийшов на вулицю і поїхав на машині, яку зупинив, ніхто не знав куди. Батько віддав тітці Катерині свої «ліпеники» з калачиків та лободи. Це було навесні, і застеріг її, щоб багато не їла. Зібрав потім односельців, що залишилися, щоб поховати дівчат та їх батька. Вирили могилу, загорнули у ковдру й так поховали. Через декілька днів він повернувся, забрав тітку в Солоне. А ще через декілька днів знайшли мертвого Івана, якого поховали, так як і його сестер. В сім'ї було

дев'ять чоловік, п'ятеро дітей рідних і шостий сирота Микола, батьки якого померли від тифу. Вижила бабуся, мати батька. Під час голоду в Солоному більше людей померло від тифу, ніж від голоду. Діти були в дитячому садку, де їм давали їсти двічі на день і давали додому по півлітри юшки. Було у селі багато пришельців, голодуючих. Приїздила Демура Катерина з сусіднього села, сестра матері. Люди давали допомогу неохоче, але приходилось, хоча й самі дуже терпіли від голоду. Сім'я Луценків під час колективізації була розкуркулена, тому що вважалися багачами. В них відібрали коней, молотарку, корову, частину присадибної ділянки.

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1951)

Н Марина Федорівна, 1918 р. н.

(записала у 1995 р. студентка I курсу 3 гр. істфаку ДДУ Тетяна Вікторівна Печерська)

«Я народилася 20 травня 1918 р. в с. Спаське нинішнього Новомосковського р-ну, тут жила і під час голоду. Я жила з батьком і чотирма братами. Мати померла і всі клопоти по дому лежали на моїх плечах. Село було велике (понад 3000 хат), була невелика церква. Під час колективізації був заснований колгосп, який мав назву «Нове життя». Головою призначили місцевого чоловіка, його звали Іван Миколайович Просьяник.

У 1933 р. мені було 15 років. Мій батько та брати робили на заводі, а я була колгоспницею. Цього року добре вродив хліб...

Як почався голод – не пам'ятаю, але забирали у людей все: і хліб, і худобу.

За місяць роботи давали 10 кг отрубів, тому наша сім'я не дуже голодувала. Щоб не забирали хліб, ми сипали його в подушки й зашивали. По ночах ми крали хліб. Одного разу мене перестріли з вузликками зерна. Мене та мою подругу відвели до Новомосковська й там судили. Мені дали 6 років, а подрузі – 5. Але завдяки голові колгоспу нас взяли на поруки, і весь строк ми відробляли в колгоспі.

У селі було й багато заможних, сам голова колгоспу жив добре, але все ж велика кількість людей голодувала. Моя сусідка з маленькою дитиною дуже голодували, я допомагала їй чим могла. Одного ранку зайшла до неї і знайшла її мертвою на припічку.

В селі померло багато людей. Люди валялися на дорозі, попід парканами, хатами. Про випадки людодства я не чула, може, й були.

Згодна на публікацію спогадів, але без вказівки прізвища». (Воно записане студенткою, але ми його не наводимо тут. – Ю. М.).

**Спогади жителів с. Межирічі
Павлоградського р-ну**

(записала у 2003 р. студентка НаУКМА Світлана
Осіпчук, ФГН-1, гр. 4)

**Покусан Олексій Пантелеймонович,
1919 р. н.**

«Мій батько працював у колгоспі, в огородній бригаді, був ланковим на коноплі. Мав 12 душ дітей... Своєї землі раніше не мали. Як став НЕП, то дали 3 десятини землі, котрі ми потім віддали до колгоспу.

У 1932–1933 рр. я був малим. Пам'ятаю, як приходили вночі, потребували хліба. Забирали те зерно, яке було для курей, а давали по 300 г гірчаку та куклію. Ми збирали, товкли насіння бур'янів. Весною ловили мишей, їжаків і ховрахів.

Взимку 1932 р. мати й батько пересівали солом у скиртах, де яке зерно, то приносили додому і вночі варили. Бо вранці ті люди ходили по хатах і забирали всі харчі. Які були. Залізними шпичками довбали стіни, долівку, навіть під коровою передовбували підстил.

Спасалися так. Ішли пішки в совхоз ім. Будьоного, там збирали в полях усе. Поки доходили додому, падали на дорозі й помирали з голоду. Було багато пухлих людей. У Тимофія Назаровича Посукана вмерла жінка та троє дітей. Їли людей. У Антона Пономаренка була Катя, 8 років, пропала. Казали, в колодязь впала, а вони її з'їли, а 12 душ сім'ї померло з голоду. Під видом розкуркулення в Грищенків, Дяченків викинули дітей з хати, даже малих, котрі замерзли на дорозі. Вони були не куркулі, бали, як усі люди.

Отак і жили – страшно було! Не дай Бог бачить і пережить таке!»

Покусан Єфросинія Акимівна, 1910 р. н.

«Ми всі були пухлі, поки сніг не засипав, то ходили збирати колоски.

На початку 1933-го нас розкуркулили – вигнали з хати батьків і шестеро дітей. Ми пішли жити до тітки, а в хаті в одній половині зробили конюшню, а в другій – кролятник.

Ми збирали мишаки (з осені миші наносили колоски, а потім присипали землею) і їли. Ходили пухлі, я вже не могла ходити, були пухлі ноги. Коли мама, батько і четверо дітей померло, до нас прийшли уповномоченний з города і партійка. Так вона з-під мене витягла подушку і забрала. А уповномоченний з города просив її не забирати у сироти посліднього».

Федчун М., 1925 р. н.

(з його недрукованого листа до дніпропетровської
обласної газети «Зоря» від листопада 1992 р.
(подається у скороченні))

«...Того страшного року мені було всього вісім. А пам'ятаю те божевілля як сьогодні. У моїх батьків було три сини, я – старший. Батько вже два роки, як відділився, збудував хату, мав коня і корову. Спрягався зі свояком, хліборобив, був хорошим ховалем. У колгосп вступати не хотів, бо пізнав смак роботи на свою сім'ю і господарство. Згодом пішов ковалювати у радгосп «Дніпропетровський», а ми, діти, залишилися з матір'ю у с. Брагинівка Петропавлівського р-ну. Узимку приїжджають до нас «хлібозаготівельники» на чолі з головою сільради Ольгою Юхимівною Крамарчук (дошлюбне прізвище Панасенко). Заходить вона в хату. Взяла на вікні клубок пряжі, попросила ножа. Потім вийшла у сіни і зав'язала клямку на дверях, аби ми не вийшли. Мати плаче. Кулаками у двері грюкає. Я продув проталинку у намерзлій інеєм шибці і дивлюся, як виносять клунки з комори. Вивели корову і прив'язали до саней. Коли зібралися їхати, зав'язки на дверях перерізали. Мати вибігла, впала на коліна у сніг перед нею, благає: «Уляно! Залиш корову, у мене ж троє діточок!» А та у відповідь: «Яка я тобі Уляна? Я Ольга Юхимівна!» На тім поїхали. Забрали у нас все, залишивши на голодну смерть. Рятував нас батько. Щосуботи після роботи приходив за 25 км додому на вихідний. Сам недоїдав, цілий тиждень відкладав від своєї пайки для нас. Приносить нам все те, що у торбі за плечима, сідає, розв'язує. А ми – довкола, очей не зводимо з торби. А там – ціле багатство: шматочки сухого хліба, грудочки цукру, оселедці. Все мати ділила на нас всіх. Настала весна. Мати ходила з жінками, в яких ще була сила рухатись, в поле. Шукали там купки. То миші. Готуючи собі запас на зиму, пригортали землею колосочки мишію. Мати приносила їх додому, сушила, палицею обмолочувала, на вітрі віяла. Товкла у ступі, на ситі сіяла і пекла оладки. А вони не зліплюються, у роті шелестять. По сусідству з нами пустувала хата, а в садку зацвіли абрикоси. Тільки зав'язались, як ми почали їх їсти. У тій хатині жив мого діда брат. Добрий був тесля. Побудував млин-вітряк. І скільки діб дув вітер, скільки й сидів він у вітряку – мов людям зерно. На ньому ніколи чистої сорочки не було. Ляпни його долонею по плечу, так з нього борошно з пилякою летить. Розкуркулили його як багача, що мав власний млин. Ходили ми на луки, лазили у воду, рвали рогіз і їли. Як це страшно: ходиш – никаєш, де б знайти що з'їсти. Ляжеш – спиш, а прокинувся – їсти хочеться. І сьогодні й завтра, і так кожен день. Мерли дорослі, мерли діти. Дітей ховали вдома у садках. А Ольга Юхимівна пішла вгору по службовій драбині. Виїхала в Київ. Працювала при ЦК.

Нині на заслуженому відпочинку. Проживає у Дніпропетровську. Може передплачує «Зорю»...

Юхимчук Галина Михайлівна, 1926 р. н.

(записала від своєї бабусі на початку 2004 р. студентка I курсу НаУКМА Тетяна Володимирівна Мартиненко, гр. 1)

«Я, Юхимчук Галина Михайлівна, народилася 27.12.1926 р. (за паспортом, бо насправді це написали у відновлених документах після війни, а я не пам'ятаю). Народилася у с. Орестополь (суч. Покровського р-ну Дніпропетровської обл.), де й була під час голоду. Освіта – 7 класів.

Була початкова школа (4 класи). Потім ходили у Великомихайлівку за 3 км від Орестополя. Ходити було важко: взимку через річку, я тоді ледь не втопилася. Не було одягу і взуття, мала сумку через плече, чорнильницю. Зошити мама зшивала з паперових мішків з-під цементу – десь по 20 аркушів.

Церква колись була в селі, але її розвалили. Це було тоді, коли я ходила десь у 5-й клас. Напевно, десь у 1937–1938 рр., коли репресували людей – під'їжджали машинами і забирали по 17–20 душ. У нас забрали батька, але потім відпустили, бо поміг знайомий. Репресували розумних і грамотних. Я чула, що в інших місцях було гірше...

Про колективізацію пам'ятаю небагато. Знаю, що МТС була у Великомихайлівці. Тоді відбирали молотарки, тертушки, коней – розкуркулювали селян. Забирали все, щоб заснувати колгосп. Коли у сім'ї було багато чоловіків (чоловічої статі), ті були багатші. Їх вважали куркулями. Пам'ятаю, як забирали з череди корів, коли господарки зустрічали пасовища своїх корів. «Активісти» підганяли корів, щоб (господарки) їх не зловили. Нашу корову теж забрали. Мама спробувала не віддати, але нічого не могла зробити. Забрали худобу. Батьки вступили у колгосп. Не можна було не вступити: ніхто не змушував, але якби відмовились, то покарали б.

Люди жили без паспортів. Видавали лише знайомим голови колгоспу. Він їхав до району і привозив. А зі звичайних селян нікому не видавали – не випускали з колгоспу. Ніяк не можна було виїхати зі свого села.

Потім забирали зерно. Деякі люди навіть закопували його в землю, але все одно відривали й забирали. Ніхто не знає, куди подівся хліб. Його просто вивозили. Мабуть, навмисне, щоб люди помирили. А потім виховати молодь на радянський лад.

У 1933-му був голод. Люди пухли від голоду, помирили. Тато нас рятував. Його кум – комірник – давав нам сушку, дерть, макуху, качани (але дуже мало і не кожного дня). Жінка кума була пекаркою, давала шматок хліба, а іноді навіть цілу хлібину. Іноді

вона давала цукровий буряк, мама розрізала і давала кожному по шматочку. В ті часи казали: «Якби наїстись чорного хліба вволю, то вже можна і вмирати».

Моя мама ходила за хлібом далеко – за 15 км. Носила до євреїв на хутір 1–3 валики білої глини і міняла на їжу – хто що дасть (хліб, молоко). До нас приходило багато старців, особливо з Донбасу. Міняли одяг, але у нас не було нічого.

Мама почала пухнути, тому що все віддавала нам (у мене ще дві молодші сестри і старший брат). Але тато побачив це і врятував її – змусив їсти й так мізерну порцію їжі на день (сам усе ділив порівну). Тоді їли усе, що знаходили. Виливали ховрахів, але їх все менше залишалося. Їх обсмалювали і їли, але я такого не могла їсти. Ловили у річці ракушок 3–4 відра, заливали окропом і діставали, але я того теж не їла. З лободи робили оладки: кип'ятили, терли, докладали натертий качан з кукурудзи (вже без зерен) і смажили, мама капала на сковорідку віск зі свічки, на ньому й готували. Видовбували зі стелі зерна з дині, які іноді траплялися, коли раніше замазували щілини. У 1933 р. померло багато людей. Рідні на санках вивозили своїх і закопували. У нас було погано, але у інших місцях, у інших людей було все страшніше. (Неподалік було занесене на «чорну дошку» с. Гаврилівка. – Ю. М.).

Мій майбутній чоловік під час голоду дуже мучився. Не було зовсім їжі: іноді ловив живих горобців і одразу їх їв. У нього забрали батька й брата. Він хотів кинутись у шурф шахти, а про це дізнались у школі і почали видавати йому талончик на безкоштовну їжу раз на день. Лише це його рятувало.

У 1946 р. ніхто не помирав від голоду. Тоді через великі податки люди вирубували садки. У 18 років мали податок за бездітність, тому що це був час, коли треба було народжувати дитину. Кліматичні умови тоді були хороші. Взимку було дуже багато снігу, навіть для того, щоб вийти з хати, рили тунелі. Замети були заввишки як хати. Але чомусь була неврожайність. Почався голод. Тоді вижили тому, що була корова. Я в той час хворіла на тиф, була в лікарні. Мені давали там щодня 100–200 г хліба, але через хворобу мені не можна було його їсти, я могла пити лише кип'ячене молоко. Тому хліб передавала додому. Як його ділили, не знаю. З їжі було молоко, дерть і макуха. Корова погано доїлась. За день випивали склянку молока і все. В колгоспі дохли телята від голоду. Я там працювала, тому мені виписували м'ясо, але небагато. Мою молодшу сестру в 13 років послали у Кривий ріг на шахту від ФЗО. Їй там видавали щодня 100 г хліба, а вона збирала на цілу буханку і відсилала нам. Усі в селі думали, що їй там дуже добре, а вона сама ледь не померла з голоду».

**Спогади Щербини Федори Панкратівни,
1914 р. н.**

(записала у 1993 р. студентка ДДУ С. Гладка)

«Я, Щербина Федора Панкратівна, народилася 12 січня 1914 р. Жила в селі Криничне (нині Криничне називається Груше-вато-Криничне Синельниківського р-ну). Сім'я була велика: 5 дітей, а я була найстарша з дівчаток. Ми росли без батька, мати була нерідна. Як я була маленькою, мене віддали в село Мар'ївку (цього ж р-ну. – Ю. М.) до поміщика тягати снопи. Прийдемо в поле, поки поскладаємо ті снопи, то я вже рук не чую. Коли їхали додому, мене клали на гарбу й прикидали снопами. А вдома в поміщика знов робила як каторжна.

Потім оддали мене на службу до міста. У хазяйки було три дочки. Вони мене весь час били, не давали прибирати, а як приходила їхня мати, то і від неї зазнавала лиха.

Після цього ходила до сільської школи. Поки було тепло, бігали біля школи, ну а зимою сиділи дома, бо не було ні одежі, ні взуття. Вийшла заміж за бідного. Звали чоловіка мого Іван Андреев. Як вийшла заміж, трохи походила в школу – лікбез. У сусідньому селі була церква. Як розлився Дніпро, її затопило.

В колгосп нас тягли силою. Спочатку все стягували «до кучі», а потім знову витягували. Ото тим і жили. В 1933 р. мені було 19 років. Зима тоді була неврожайною. Пам'ятаю, заховали у льосі качанці кукурудзи, але й ту забрали. Було дуже голодно, але люди не їли людей. Голови колгоспу в нас дуже часто мінялися. Ними були в основному наші (місцеві) люди. Ні восени, ні навесні не було чим обробляти землю. Вся худоба виздыхала. Запрягалися самі в плуги та сіялки, а який од нас тоді толк був? Сіяли з драних мішків. Того і урожаю майже не бачили. Оце я тільки й пам'ятаю про цей голод, а будь він проклятий!»

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1945)

**Кирюшина (Водолаз) Софія Павлівна,
1919 р. н.**

(записала 19.09.1993 р. студентка ДДУ С. І. Гладка)

Кирюшина (Водолаз) Софія Павлівна народилася 4.01.1919 р. Жила разом з мамою в селі Василівка-на-Дніпрі (нині – Синельниківського р-ну). «У нас у селі була церква, школа. Мамі запропонували вступати в колгосп. Ми й пішли. Обробляли землю. Хліб, який мали, весь забирали. У 1929–1930 рр. нас виселили в село Грекувате. На той час я закінчила два класи. Потім, через два роки, ходила з іншими у Василівку-на-Дніпрі у четвертий і п'ятий клас. Як я ходила в школу, був учитель Білий Микола Іванович. Хороший був дядько, він преподавав усі предмети, і ми

знали більше, ніж зараз молоді. Мій брат, старший на 10 років, ходив у лікбез, і я його вчила.

Колгосп називався «Дніпрельстан». Головою був Клименко Михайл – місцевий. Мінялися голови дуже часто. Вони були усі із сусідніх сіл. Зима в 1933 р. була неудачною. Не було чим обробити землю. Коні подохли. Люди не вспівали ні сіяти, ні збирати. Ходили тоді якісь люди по селу і забирали те, що можна забрати. Куди ділося усе, що було, ніхто і по сі пори не знає. Голодували ми, але людей вроді ніхто не їв, і кожен мав свою хату, землю (конюшню ті, хто був хоч трохи заможніший). Так, їх називали середняками. Ми з мамою, як строїлись, то спряглися три сім'ї, хоч як не важко було. Оце і все, що я пам'ятаю про той клятий голодомор».

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1945)

**Бабенко (Педенко) Варвара Наумівна,
1926 р. н.**

(записав студент ДДУ Т. Бабенко)

Бабенко Варвара Наумівна народилася у 1926 р. на хуторі Карайкове (суч. Солонянського р-ну). На час голоду жила на тому ж місці. Має неповну середню освіту (закінчила 5 класів). Працювала дояркою, зараз на пенсії.

До голоду 1932–1933 рр. у селі проживало близько 150 чоловік. Зима 1932–1933 рр. була холодною, з великими морозами. Врожай зібрали гарний, але його весь забрали. У селі був колгосп «П'ятирічка» (зараз «Жовтнева революція»), де головою на час голоду був Сомко Дмитро Трохимович. Податки платили по два рази на рік. Сім'я батьків до голоду мала багато землі (15 гектарів). Держали коней, волів, сіяли пшеницю. Сім'я була велика (сім душ дітей, батько, матір, батьки батька). Після того, як їх розкуркулили, помер батько Варвари Наумівни (після побоїв). Його братів відправили за Урал. Але матір через малих дітей залишили у селі, вигнавши з хати. Матір, Педенко Меланія Семенівна, пішла в колгосп, бо вижити було неможливо. Але це їх не врятувало. Малі діти змушені йти жебракувати по селах. Варварі Наумівні тоді було сім років.

У селі були переселенці з Росії (Калузька губернія), з Молдавії. Ходили люди жебракувати з інших сіл (Якимівка, Безбородькове, Орлове). Мати мало не вмерла три рази. У селі були випадки голодної смерті. Померла від голоду дівчинка 13 років (Піднебесна Оля), а також з сім'ї Чорних вмерло три людини (дід, баба та їх онучка), а діти були відправлені за Урал. Людоїдства в селі не було. У голод їли собак, котів, г'ав. Після голоду в селі залишилось шість хат. Із села вижили переважно ті, хто був у колгоспі.

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1955)

Дворник Анастасія Яківна, 1912 р. н.

(записала у 1993 р. студентка ДДУ К. Баскелович)

А. Я. Дворник, 1912 р. н., уродженка с. Прядівка (суч. Царичанського р-ну), у 1933 р. зі своєю сім'єю (8 душ), жила в с. Нова Тарасівка. З шести дітей вона була найстаршою і уже працювала у полі. Вона в'язала снопи за косилкою. В той момент село було новим. Дворів – менше 100, але школа була, невеликий клуб. Церкви не було. До церкви люди ходили в сусідні села.

Тоді було створено колгосп, назву якого А. Я. Дворник не пам'ятає. Так званих куркулів у селі було 10 дворів, із котрими швидко розправились. У них забрали все, незалежно від достатку. У сім'ї А. Я. Дворник вивезли все, що було в сараї: хліб, яйця. Дітей зачинили у хаті. Дорослі в цей час були на роботі. Це стало загальною бідою, бо всі лишилися без будь-яких запасів.

Незважаючи на добрий врожай 1933 р., люди голодували. Ті, котрі не були членами колгоспу, були змушені до нього записуватися. Тільки завдяки цьому можна було вижити. Удень колгоспники працювали в полі: саджали кукурудзу й, повертаючись додому, приносили пригорщу кукурудзи в кишені. Таким чином, була можливість зварити їжу з цієї кукурудзи, поїсти. Люди пухли з голоду. Село вимирало.

Ті, хто не хотів йти в колгосп, вимирали сім'ями. Тільки завдяки цій зменшці кукурудзи колгоспники змогли протриматися до нового врожаю.

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1944)

Багнич Степан Федорович, пенсіонер

(з його недрукованого листа-вірша до дніпропетровської обласної газети «Зоря» від 2.07.1993 р.

(подається у скороченні))

«...Я звертаюсь до усіх Вас зі своєю рукописсю про усе те, що нашим людям довелося пережити і мені тож у 1932 і 33 році. Пережити і бачити, як наших людей обкладали налогами, забирали у них усе, навіть землю, якою вони користувались, і як ця земля заростала бур'янами скрізь, а люди з голоду вимирали по селах.

* * *

Пусті були наші поля

З бур'янами стоя.

Всі плакали в селах люди –

Загинула воля.

Загинула наша воля –

Ніхто не знав за що.

До тебе йдуть, усе беруть
Ще й кажуть: «Ледащо!
Йди, в колгосп запишися:
Там ти знайдеш волю,
Там получиш собі їжу,
Буряки та сою.
Про це ж ніде не розкажуй –
Тебе арештують,
Засудять і вишлють туди,
Де раки зимують».
Все це мені у цім році
З боллю вспом'янулось.
Я інколи молюсь Богу,
Щоб це не вернулось.
Тоді ж згадували людей
Тих, що повмирили.
Усіх їх звали куркулями
За те, що жили і працювали.
Тяжкі роки страшні муки
Люди в нас переживали,
Багато їх скрізь невинних
З голоду вмирили.
Було таке, що десь в сім'ї
Люди людей їли.
І було таке, ще живими
В землю хоронили,
Бо ці люди скрізь у хатах
Лежали без сили
І в прохожих зі сльозами
Ще їсти просили.
Таких людей несли, везли,
Де тільки хотіли,
В мілких ямах без молитви
В землю хоронили.
Тепер за це споминають,
Краще жизнь рішають.
Ну цього в нас усі люди
Довго очідають...

Написав це пенсіонер, ветеран війни і труда, проживаючий в пос. Царичанка Дніпропетровської області по вул. Кірова, Багнич Степан Федор.

Шановні товариші! Може, Вам про це у цім році уже багато писали? Ну, я написав по-своєму...»

Мудревська Варвара Степанівна, 1926 р. н.
(записала у 2003 р. студентка НаУКМА Світлана
Осіпчук, ФГН-1, гр. 4)

«Я, Мудревська (Явтушенко) Варвара Степанівна, народилась у 1926 р. на х. Орловське (суч. Юр'ївського р-ну). Деяко пам'ятаю за 1932 рік. Тоді врожай в городах був. Все було: картопля, буряк, кукурудза, гарбузи. Коли не дали хліба, моя мама сушили гарбузи, шкаралупки з картоплі, а взимку в ступі товкли й пекли, як тоді називалось, маторжинники. Навесні їли щавель, гави, страшно згадати. Шевелівка за півтора кілометри від Орловського, так там люди вимерли від голоду, ми вижили, спасибі моїй мамі. Мама наша та ще дві жінки ходили у степ, розривали кучки, що миші наносили мишій, цей мишій дуже спас. Мили, сушили, а потім товкли в ступі. І наш тато тричі їздили в Грузію, туди возили домоткане полотно та ще платочки, ну, одержу, міняли на кукурудзяні сухарі, кукурудзяну крупу.

Пам'ятаю одного разу довго не було нашого тата. Ми так ждали його, бо нас було четверо і всім так хотілось їсти. Так ми виживали, а люди помирили сім'ями. Мама наша розказували: іде людина голодна, на ходу падає і вмирає. Страшно було дивитись. А в с. Юр'ївка був дитячий приют. Їх, тих, хто помирили, вивозили бричкою. І помню був уже, слава Богу, 1934 год, було що поїсти, а наша мама все лякали нас цим приютом. Кажали: «Будете балуватись, одвезем у дитячий приют». А ми настільки боялись, що просились, що більше не будем.

Потім наш хутір перейшов з колгоспу Ханделівки до Чорнящини. Нам жити стало краще. Зоотехнік був хороший, прізвище його було Мартиненко, а директор був Васецький, тільки я не помню їх ім'я та по-батькові. В совхозі були корови, свині. Свиням варили, кукурудзу возили, а ми, було, їмо коло свиней, там кухня була. Людям хліба не давали, а свиней, корів годували... Одним словом, тато наш та люди якось крутились біля худоби та потрошку піддержувались.

А в колхозі Ханделівки то страх скільки людей повимерло. Хати пусті пооставалися і бур'яном заросли. Я помню, як приїхав трактор «Фордзон», як їхав хутором. А ми бігли за ним, і було цікаво. Ще помню, як весною 1933 р. дали нам на сім'ю борошна якогось білого, ну як сніг. А як спекли мама, то ніхто не їв. Бо було таке гірке, як хина. І ми їли всяку зелень, всякий бур'ян, аби не був гірким. Так вижила наша сім'я завдяки тому, що жили коло ферми, якраз були вони біля нашої хати. Що варили свиням, то ми і поїдали. Ну, вижили й пережили».

Донецька область

З листа І. А. Герасименка від 26.01.2004 р. до о. Юрія Мицика

(адреса на конверті: 84392, Донецька обл.,
Краматорськ, вул. Аджарська, 9)

«...моя мама мені про нього (голодомор.— Ю. М.) розказувала... у нас самих в ті часи померло троє дітей, а я перший (з 1936 р.), який залишився живим. Зате я повною мірою хвativ лиха в 1947 році — був я з голоду пухлий і ледве залишився живим, а тато наш загинув на фронті. І лише завдяки тому, що у нас була корова, ми й вижили....

Довелось мені зустрітись з одним чоловіком (це було десь так року 1968-го). Сів я відпочити в скверику, й до мене підсів старий чоловік і почав мені розповідати про своє життя. І ось що я від нього почув: «Ще в 1905 році я розносив на Полтавщині прокламації, а в 30-му мене поставили головою колгоспу. Першого ж року нам ухвалили такий план хлібоздачі, що скільки і в полі не вродило б. Я заявив про це в районі, на що мені відповіли: «Де хочеш бери, хоч купи на ринку, а план повинен виконати». Пройшов перший рік, а на другий знову це ж саме, і я за свою (як він виразився) сем'ю і ну тікати в Донбас». І так і прожив тут останні роки життя, але чомусь, як він казав, пенсії в нього не було.

На днях отримав листа від своєї двоюрідної сестри з Донецька, а в дитинстві вона жила в селі біля Курахово. І ось що вона пише: «Було мені в 33-му 8 років. Ми з меншою сестрою виливали ховрахів весною і їх їли. А мама з сусідкою вночі йшли на скотомогильник (багато скотини дохло, нічим годувати), відрубують від корови, яких загортали тракторами, ногу і тим жили. Біля могильника була прибіта трафаретка «Чума», і дехто боявся туди ходити і їли своїх пухлих дітей. Це я добре помню».

У нас в селі, де я жив у дитинстві, були сусіди. В ті часи їхнього батька посадили в тюрму, а з ним голову колгоспу і ще кількох людей за невиконання плану колгоспом. Осталися у них дома мати й четверо дітей (два хлопчики і дві дівчинки). І ось одного разу мати десь випросила трохи борошна й вирішила щось дітям спекти, замісила тісто, а хлопчики почали їсти сире тісто й просять матір, щоб вона дозволила їм їсти тісто, бо вони були не в змозі

дочекатись, поки вона спече. Так вони й померли у тому році, а дівчатка вижили (потім одну з них після війни забрали на шахти, і там вона залишилась без ноги). Чоловік той після війни повернувся додому з тюрми тільки один, а всі інші померли з голоду на Колимі...»

Житомирська область

Устимович Поліна Гнатівна, 1921 р. н.

(записала студентка ДДУ Г. Мумінова)

Устимович Полина Игнатьевна родилась 20 декабря 1921 г. в с. Давыдовка Житомирской области Володарск-Волынского района. Образование – среднее, служащая. Паспорта не имела, т. к. ей было 12 лет.

Село Давыдовка небольшое, около 320 дворов. В селе находилась начальная школа, была церковь. Отдалено от города на 50 км, от района – на 9 км.

Зима 1933 г. была холодной, морозы доходили до 25 градусов. Но урожай уродился хороший. В селе был колхоз им. Шевченко, создан в 1929 г. Председателем колхоза был богатый мужчина, 50 лет, свой, из села – Мельниченко. Наша семья была в колхозе. Сельхозпродуктов отдавали государству много. Норма часто менялась, увеличивалась с каждым разом. Сдача проходила насильно. Сдавать требовали сверх нормы. В колхозе МТС не было. Про «красные обозы» слышали, но в селе их не было.

Семья имела приусадебную делянку. В селе приусадебные делянки ни у кого не забрали. Трудности с обработкой делянки были, т. к. нечем было её обрабатывать.

Переселенцев в селе не было. Голодающие из других сёл приходили, из с. Барыши, из с. Ивановичи, из с. Солодыри, из с. Краевщина, из с. Лизки и др. Приходило очень много людей. Местное население относилось к ним положительно, сочувствовали, кто мог что-то дать, тот давал. Местная власть их гоняла, ругала, некоторых сажали в тюрьму.

Взаимоотношения между односельчанами были нормальные, но был голод, и каждый думал о своей семье. Друг другу помогали кто чем мог. Сельская власть к селянам относилась отрицательно. Односельчане были вынуждены просить хлеб в других сёлах, но о нашей семье заботилась мать, и мы не просили. До такого положения всех доводил голод. Население других сёл относилось по-разному.

Люди умирали голодной смертью, но точных данных не помню. Случаи людоедства были, но только в других сёлах: в Грушках, в Торчине. В особенности ели детей. Голод вынуждал на всякое.

Собирали и ели гнилу картошку, ели лушпайки от картошки, ели крапиву и другие растения, редко ели макуху, но её не было. Люди сильно пухли от голода, особенно пухли ноги, очень редко кто узнавал кого-то, почти никто друг друга не узнавал. По ночам ходили в колхоз красть колоски, чтобы сварить хоть какую-нибудь кашу, но если попадешся, то сажали в тюрьму, сильно били, бывало, по неделям держали в сельсовете и били. Целые семьи умирали от голода. Голод доводил людей до того, что они ели своих детей.

Согласна, чтобы ее свидетельства были переданы в архив для исследований.

Рафальська Олександра Никифорівна, 1910 р. н.

*(записала у березні 2004 р. студентка II курсу НаУКМА
Ірина Алексашина, ФЕН)*

«Я, О. Н. Рафальська, народилася 12 травня 1910 р. у м. Житомирі. Під час голоду 1933 р. проживала по вул. Північній в районі залізничного вокзалу Житомира. Зараз проживаю за адресою: Житомир, вул. Новий Бульвар, 7, кв. 35. Закінчила 4 класи початкової школи, під час голодомору мала паспорт.

Сім'я була така: двоє батьків, чоловік, троє дітей. Сестру та її чоловіка (священника) під час колективізації вислали до Сибіру. Ми мали присадибну ділянку 60 арів, але потім відрізали й залишилося 15 арів. На городі росли овочі, яблуна, груші. Кліматичні умови у 1932–1933 і 1946 рр. були такі самі, як і в попередні роки, а у 1947 р. град побив усе.

Куди подівся хліб – не знаю, може, повивозили за кордон. Влада конфіскувала, вивозила з сіл, завантажували хліб у вагони й кудись вивозили. Обшукували хати, все забирали до крихти. Всі городи, погребі вигрібали й забирали. «Куркулів» висилали до Сибіру ще до голодомору, під час колективізації. Приходили комуністи до «куркуля», забирали все. Діти плачуть, а їх ще й батогом б'ють.

Страшно згадувати те, що було. Був такий жах, що кожен день закарбувався в пам'яті, згадуються й день і ніч. Зять розповідав, що не міг дивитися, як він скидає мертвих в одну могилу, тому відвертався. Люди скрізь лежали, як мухи побиті. Сморід був неймовірний. Багато сусідів і знайомих на нашій вулиці померли. Не знаю, як я пережила й залишилася жива. А у 1933 році виживали як могли. Збирали траву, лободу, лопухи, гнилу картоплю й пекли млинці, варили юшку з гнилої квасолі чи кропиви. Бувало, наріжемо лопухів, покидаємо в юшку й дивимось. Збирали глей з дерев і їли, мололи зерно на жорнах і варили кашу. Їли горобців, голубів, котів, дохлих та живих собак. Коли ще була худоба, то її спочатку

поїли, потім поїли домашніх тварин. Деякі їли навіть своїх дітей, але я ніколи б свою дитину не їла. Одна наша сусідка прийшла додому, а її чоловік від сильного голоду з'їв їхню доньку – немовля. Ця жінка з'їхала з глузду.

Старі люди ще терпіли, а діти не могли, бігали скрізь. Просили дати їм хоч що-небудь. Старі віддавали все малим. Взуття не було, ноги у всіх були страшні, подряпані. Діти рвали акацію, каштани товкли. У місті було легше пережити голод, ніж у селі, бо можна було знайти якісь підробітки. Карток не було, люди збирали все, що у них було, і обмінювали на хліб чи квасоллю. З села приходили до міста просити. Одна жінка прийшла, благала мене дати щось поїсти. Як я могла їй не дати? Що у мене було, тим і поділилася з нею. В той час всі ділились з іншими, так і виживали.

Люди пили багато води, щоб хоч трохи наповнити шлунки, тому животи і ноги порозпухали, шкіра налилась водою.

Тоді за вкрадену жменю зерна давали 5 років тюрми. На поля не дозволяли ходити, хоч горобці клювали зерно, але людям не давали. Я 29 років працювала в «Заготзерно». Одного разу вертаюсь додому, відкриваю торбу, а у мене жменя зерна! Якби хтось побачив, то сіла б у тюрму, а у мене діти малі. Донька була зовсім слабка, синя. Коли я спекла калачик з хліба, то вона ожила, забігала по хаті.

З 1934 по 1936 рр. вже давали по 1 кг хліба на робочого і по 0,5 кг на утриманця. Але той хліб був не такий як зараз, це були просо й м'якина.

Під час війни мене з кумою водили на розстріл, але чомусь відмінили. Бачу німців в очах, деякі з них були добрі, гралась з дітьми, а інші були злі й жорстокі...

Під час голоду 1946–1947 рр. люди не так мерли, як у 1933 р. Давали трохи хліба – 400 г на робочого і 200 г на утриманця. Були овочі, заварювали макуху – це було щастя. Макуху варили з відходів від насіння та трави. Коли їли, так воно чвакало і в животі, аж кололо. Тоді лобода була краща, ніж зараз шоколадка. Навесні, коли починали дерева розпускатись, рвали бруньки з них і заварювали. Варили юшку з петрушки і кропиви, акації. Хоч і малі городи, але з них все забирали, вигрібали. Буряки пекли та їли тільки по великих святах. Весь одяг, що був, обмінювали на хліб. У 1947 р. я зібрала всі свої позитки і поїхала в Західну Україну, наміняла хліба. Тоді людей, котрі хотіли виїхати в Західну Україну на постійне місце проживання, вбивали. Взагалі там жилося людям краще.

Я не мала чим годувати грудну дитину, бо у 1947 р. 0,25 л молока коштувало 100 рублів. Потім вже дали карточки, виросла зелень на городі, стало легше. Люди вже не валялись попід заборами. Були величезні черги, які займали звечора на ранок, щоб отримати довгоочікувані 400 г хліба. Тільки на Великдень мали

кусочок білого хліба. Під час обох голодоморів померло багато старих людей, трупи валялись під огорожами, будинками, малі ледь ходили, деякі також помирали, але найбільше померло в селі, в місті було легше вижити.

На передачу спогадів до архіву і на їх публікацію я згодна. Нехай молоді знають, що було. Зараз ми живемо як в раю в порівнянні з тими часами. Головне, що у нас є хліб. Моїй сім'ї нічого, крім хліба, в основному не треба».

Одиночка (Волинчук) Марія Станіславівна, 1925 р. н.

(записала 12.09.1995 р. студентка I курсу романо-германського відділення філологічного факультету ДДУ Анастасія Олександрівна Дмитренко, гр. ЛН-95-2)

«Я народилася в с. Бражинка Потіївського р-ну Житомирської обл. і там же жила під час голоду 1933 р. Зараз живу в Дніпропетровську (пр. Героїв, 30, кв. 308). Маю вищу освіту, закінчила свого часу бібліографічне відділення Харківського педінституту, працювала вчителем російської мови та літератури, іноземної мови.

Бражинка була досить великим селом, там мали свої маєтки польські пани, яких потім було вигнано. Була церква, але її зруйнували; середня школа-десятирічка. Після революції було створено колгосп ім. Леніна.

1933 рік був урожайним, хліба вродило, як і в інших роках, багато. Але все зерно вивезли до хлібозаготівлі, не лишаючи селянам навіть посівного зерна. Паспортів не було, і люди були вимушені залишатися у селі.

Неподалік від Бражинки в с. Копанівці жили сім'ї «куркулів», одноосібників, яких потім вивезли до Сибіру. Їхні діти залишилися і довгий час ховалися по лісах. Далі вони оселилися у Копанівці. Це були дуже хороші хазяї, розумні й працелюбні люди, з якими завжди можна було порадитися. Все село мало їхню хату за взірць: невелика, але дуже чиста, прибрана, з гарним подвір'ям, вона була помітною. Це – Жук Платон Семенович і Жук Ганна Германівна, які обробляли 60 соток городу і з нього збирали стільки, що могли годувати двох дорослих дітей, які жили у Києві.

Під час голоду вимирали люди. Помер батько, Станіслав Пилипович. Мати, Феодосія Петрівна, вижила, але була опухла. Вона їла коріння, листя. У селі був будинок для дітей, розташований у панському домі. Туди зібрали дітей з усього села і там годували. Мабуть тільки завдяки цьому будинку я змогла вижити. Моя мати приходила і просила хліба, я, ще маленька, виносила їй, і це врятувало матір від голоду.

Навесні 1934 р. опухла мати вирвала кілька пророслих корінців, ботвиння з буряків і з моркви на городі у голови колгоспу, щоб з'їсти. Помітивши це, власник городу – молодий тридцятип'ятилітній чоловік, здоровий, щезаний, завжди чисто і гарно вдягнений у костюм, при краватці – забрав у неї зірвану городину: жалюгідний пучечок бурякових і морквяних корінців і ним відшмагав матір по обличчю, викинув його, щоб вона не їла.

Тоді у начальства було все. А моя мати, 33-річна жінка, повинна була разом з іншими селянами голодувати. Мене вразила зневага партійного діяча до людського горя, страждання.

Якщо ці спогади допоможуть тому, щоб не повторилося лихо, то бажаю, щоб вони були опубліковані.

З 1945 р. я жила в Дубно, райцентрі Рівненської області, де навчалась (з 1947 р.) у культосвітньому технікумі на бібліографічному відділенні. Тоді кліматичні умови в західній Україні були сприятливі для сільського господарства, але давалися взнаки тяжкі наслідки війни. В східних областях України люди голодували, приїжджали до Західної України, просили їжі, міняли одяг на їжу. «Західняки» охоче ділилися тим, що в них було, допомагали як могли. Моя мати з вітчимом жили в с. Непозначичі Смільчинського р-ну і не могли нічим мені допомогти. Я, щоб прогодувати себе, ходила на вихідні в с. Рачино на роботу: копати картоплю, збирати капусту. Працювала так разом з подругою Сніткіною, за роботу давали поїсти. Дівчата, які жили з батьками, запрошували мене на обіди. Я вчилася добре і помагала їм у навчанні.

З Росії присилали людей на керівні посади, наприклад директора культосвітнього технікуму Василя Івановича Єлістратова. Він був партійним, але його безграмотність була помітною. Він перевів викладання предметів на російську мову. Секретар Дубнівського міськкому партії теж був з Росії, при ньому все було русифіковане. Він поселив свою сестру, прибиральницю, у майже найкращому будиночку містечка. Раніше там жила чудова родина, але потім батьків вислали в Сибір за зв'язок з бандерівцями, а дочка Ганя зосталася в місті і ховалася по дворах сусідів, не могла спокійно вчитися. Взагалі, за зв'язок з бандерівцями – дійсний чи вигаданий – постраждало багато людей.

У Дубно стояв полк НКВД, призначений для боротьби проти бандерівців. Ним керував полковник Амелін. Одного разу піймали 16-річного хлопця, йому була насамперед потрібна медична допомога. Амелін допитувався у нього, де бандити, але той нічого не відповів. Полковник вилаявся і розрядив у хлопця автомат.

У технікумі вчився дуже розумний і красивий хлопець Осадчук. Одного разу енкаведисти викликали його просто з занять і забрали. Потім вже дізналися, що він був засуджений на 25 років за зв'язок з бандерівцями. З останніми енкаведисти і радянські військові підрозділи обходилися дуже жорстоко, вішали їх, стріляли. Тому

деякі офіцери кінчали життя самогубством, не зносячи цієї жорстокості й неправди. Зокрема, застрелився молодий офіцер Кулаков, що був родом з Росії. У 1948 р. бандерівців просили здатися, обіцяючи призначення місцевих кадрів на керівні посади і повернення статусу української мови...»

**Ковалик (Псюк) Домнікія Оксентіївна,
1923 р. н.**

(записала у 2003 р. студ. НаУКМА Катерина Іванишина, ФГН-І)

«Я народилася у 1923 р. в с. Троща Янушпільського (нині – Чуднівського) р-ну Житомирської обл. Нас у сім'ї було троє дітей. Крім мене, ще брат Альошка (1922 р. н.) і сестра Ганна (1910 р. н.). Наш рід Псюків у Трощі був давній. Я знаю, мені казали, що перший з Псюків, хто в метричній книжці був записаний, був Гаврило Іванович, то він у нашому селі появився ще в 1733 році. На нашій вулиці ще мій дядько жив: Псюк Зот Титович зі своєю жінкою Килиною Лук'янівною, то в них сім'я велика була, восьмеро дітей: старша (Дунька) мала тоді 18 років, Клим з 1919 р., Марія з 1921 р., Іван з 1923 р., Настя з 1925 р., Альошка з 1927 р. і наймолодша (Марта) з 1931 р.

У нас село було велике, і школа була, і церква (ото яка минулого року згоріла) і аж три колгоспи. Той, що я в ньому працювала все життя, називався «Іскра». Сім'ю дядька Зота розкуркулили повністю, бо до того вони з тестем і землею мали, і пару коней. Мені мати розказувала, що й молотарка в них була, то вони її у садку в себе закопали та так, що ті «комнезами» й не знайшли.

Найстрашніше пам'ятаю, що двоюрідна сестра Дунька ходила, просила хоч кусень хліба, та так бідна й впала мертва, опухла вона вже давно була. А в нашій сім'ї під час голодомору померли мої брат і сестра. Тоді за малих дітей не дуже переживали, було лежить те дитя на печі, до нього тільки подивляться: «Дихає, то хай собі й дихає». Тоді старших спасали, а як та Марта (двоюрідна сестра) жива осталась, я й до цього часу не знаю.

А як спасалися? Як могли... У нас же все позабирали... Моя баба сховала була за піччю трошки квасолі та картоплин пару, та й те прийшли й видерли... А їсти ж хочеться... Всі опухлі, то ми дерли листя з липи, і мати пекла з нього млинці, «липники» називались. А хто старший, то ловили горобців, ворон. Отак знімали двері з хліва, кілком підпирали і до мотузка його прив'язували, а під низ соломи потертої кидали, ніби приманка. Самі ж чатуєм, поки хто залетить, а потім «смик» – і вже щось прибило.

Я знаю, що в колгоспах-то лежали цілі кагати картоплі, вона там гнила, а нікому не давали, то ми крали її, гнилу вже таку, а вдома перетирали, проціджували, ту воду зливали, та й крохмаль

так робили, а потім з нього кисіль мати варила. Ой, та що ми не варили!.. І лободу, і кору з дерев... Хотіли піти на поле і колосків назбирати, та де там! Там всюди ланові були призначені, щоб наглядати, аби ніхто не крав, а як кого ловили, то мало на місці не вбивали...

Тим, хто в колгоспі працював, то їм легше було, їм там якусь похльобку варили і маленьку скибку хліба давали. А діти всіх комнезамів, то в такі спеціальні ясла при колгоспах ходили, там їх якось підгодовували, бо ж живі остались... А в нас багато мору... На цвинтарі такий рів величезний вирили і туди їх всіх скидали, сільрада призначила їздового з підводою, і він їздив по селу і збирав трупів, а було таке, що й живих, ще при пам'яті, теж клали... Вони просили, щоб їх залишили, а той: «Я за тобою другий раз їхати не буду». Отак там, біля того рову, недавно капличку збудували, і тепер кожного року в поминальну суботу там службу правлять.

А найстрашніше було, коли пішли чутки селом, що дітей на дворі крали і їли, то нас мати геть у двір боялася випускати. А в нас оно на кутку (тут така велика родина жила, прізвища я вже й не згадаю), то вони батька з'їли. Він помер, а вони його порізали та й зварили... Потім, перед війною, та жінка з дітьми виїхала з села невідомо куди...

Таке-то було...Але там інші, менші села, то геть чисто повимирали, а наше – не зовсім, дехто вижив таки...»

Кузнецова Лідія Єгорівна, 1925 р. н.*(записала у 2002 р. студентка НаУКМА Катерина Гончарова)*

«Очень хорошо мне запомнились очереди за хлебом. Иногда они тянулись до нескольких километров. Еще солнце не встало, а очереди уже стояли. Те, кто занимал очередь ни свет ни заря, могли получить эти маленькіе кусочки хлеба только поздно вечером. В основном приезжал люд из сел. Им там вообще не было чего есть. Землю и припасы у них отбирали. Вот они и приезжали в город, чтобы как-нибудь прокормиться. Мы жили на перекрестке ул. Дмитровской и бульвара Шевченко. Там во дворе была еще электростанция. Мой папа работал на железной дороге, так что мы, можно сказать, не голодали. Папе выдавали паек. Я была тогда еще ребенком, лет 7–8. Помню, как люди из села получали этот кусочек хлеба, садились в уголок и умирали прямо там, на улице. А мы были совсем маленькіе, бегали там, не обращали внимания. Моя мама пекла блинчики из картофельной шелухи. Вымачивала ее, протирала и жарила эти блинчики. Нас ведь было двое, мой братик, на полтора года старше меня, погіб во время войны...

Мы жили неподалеку от Евбаза (колишній «Єврейський базар».— Ю. М.). Люди часто выносили туда всякое тряпье, надеясь продать или обменять. Дети часто продавали воду. Наберут в подворотне по соседству воды из крана и продают. стакан воды стоил 5 коп. Они пытались как-то собрать эти денежки... Но ведь и в магазинах все равно ничего не было, практически ничего нельзя было купить. Да еще и эти очереди...

Моя мама работала дворником. Их как-то на целый месяц забрали на прополку и уборку бурака и огородов. Ведь много огородов остались без хозяев или люди были настолько истощены, что сами не могли убрать с огорода то, что посадили весной. Мы с братом оставались дома сами почти на месяц. Отец был на работе и долго не мог приезжать. Я помню, как мы ждали отца до позднего вечера. Он как раз должен был принести паек. Нам было очень страшно. Мы плотно занавесили окна, забились в уголок и прижались друг к другу...»

Манкевич (Цибенко) Сенклетія Іванівна, 1916 р. н.*(записав 4.12.2003 р. о. Юрій Мицик)*

«Я народилася 16.10.1916 р. в с. Ніжиловичі (суч. Мака-ривського р-ну) в селянській сім'ї. Батько – Цибенко Іван Юр'євич – народився приблизно в середині 80-х рр. XIX ст., мати, Цибенко (Артеменко) Парасковія Онуфріївна, бл. 1888 р. н. Вона померла у 20-х роках. Нас було п'ятеро дітей: Пантелеймон, Юхим, Дмитро, я, Демид. Мене охрестили як Сенклетію, але в радянські часи такі імена «не годилися», і я потім отримала паспорт з іменем Лідія. По смерті матері нас доглядала її сестра, наша хрещена мати Василиса Артеменко. Вона була інвалідом (кульгала через погано зроблену операцію), але гарно шила і непогано заробляла. Держала також корову.

Наше село було, очевидно, населене вихідцями з Полісся, його назву трактували як «нежиле місто», бо сюди прямували втікачі, або ж «Нижє валів», бо поруч були знамениті Змієві вали. Село нараховувало приблизно 300 дворів, воно було огорожене тином, за яким стояв графський ліс, поруч люди пасли казенний скот. Графиня Браницька відступила частину лісу селу, люди його продали, а на ці гроші збудували церкву. При церкві була школа, в якій і священник викладав, школа, видно, була добра. Батьки були середняками, було своє господарство, коні, воли, корови. Але батько ходив весь рік босим.

Пам'ятаю, як перед колективізацією забирали ліс їздові й розмовляли між собою, щось говорили «жиди», «жиди». У нас жив єврей Аліглам, жінка якого почула цю розмову й сердито їм крикнула: «Що, жиди? Ви вже у нас в мішку, лишилось тільки зав'язати!»

Почалася колективізація. Люди в селі були затуркані, темні. Жив у селі один чоловік: Поливач Роман Никифорович, якого нова влада зробила невеликим начальником. Він мав розповісти про колективізацію на мітингу, присвяченому річниці жовтневої революції. Він сказав: «Сьогодні маємо 7 листопада, а завтра буде 8 жовтня. А чому воно так, я не знаю. От завтра приїде з Обояні (сусіднє село) чоловік і пояснить вам що до чого». Було створено колгосп. Його називали по-різному, він часто міняв назву. Я пам'ятаю одну з назв («Нове життя»).

Розпочалося розкуркулення. Розкуркулили ряд односельчан, серед яких пам'ятаю таких, як Семененко Юхим, Єрченко Павло Васильович, Заглинський, Тимошенко. Семененко ходив у домо-тканній свиті, але мав землю. У нього була заміжня дочка, котра працювала у батька. Батька заслали, а менші діти стали жити у сестри. Єрченко мав небагато землі, зате був добрий хазяїн, умів жити, купив молотарку, отож і його розкуркулили. Заглинський мав млин. Через це його розкуркулили й заслали. Тимошенка

вислали через те, що його жінка була баптистка й не хотіла записуватися в колгосп. Всю їхню (Тимошенків) землю забрали аж під саму хату. По селу ходили «активісти». Без кінця вони забирали хліб, обкладали людей новими й новими податками. Одного разу зайшли до моєї хрещеної матері, шукали золото. Золота не знайшли, а знайшли тільки цілий ворох старих паперових грошей – «катеринок» і трохи срібних монет. Срібло забрали, а «катеринки» залишили. Якось я йду зі школи (ходила до школи за 4 км), дивлюсь – ведуть з двору нашу корову. Горе!..

Після школи я пішла вчитися до Києва на робітфак. Якраз тоді почався голодомор. У селі померло багато людей. Пам'ятаю, що померли брати Валові, Кіндрат і Трохим. Майже вся сім'я Трохима також померла. Помер Тиміш(?) Тимошенко з усією сім'єю (9 дітей), помер Сергій Минович Цибенко, Іван Семенов. Під час голоду помер мій батько. Він мусив якось брести по річці восени, застудився й помер. Мої брати вижили з хрещеною матір'ю. Їли квасоллю, їли все, що можна. Дід Юрій, батько матері, мав нагороду за війну, хрести. Все це здали в «Торгсин», щоб купити харчі.

Я тоді вчилася в Києві, тому про голод в селі сказати мало що можу та й не пам'ятаю багато чого. Але я бачила багато пухлих і мертвих людей, багато людей, які йшли до Києва, просили їсти. Я жила біля «Євбазу», бачила стоси пухлих трупів, над якими роїлися мухи. Мені розповідали, що в Тетереві одна людина впала й померла від голоду. Єврей, що проходив поруч з жінкою, так це прокоментував: «Их никто не убивает, они сами умирают».

Після голоду пішло вже зовсім інше життя... До війни я працювала вчителькою в Шепетівці, з початком війни приїхала в рідне село. Тут було тяжко. Більшовики спалили село при відступі, лишилося зовсім небагато хат. Коли прийшли німці, то гестапо ловило підпільників, партизан, кілька разів розстрілювали людей. Дві жінки з нашого села (Степаненко Василина, моя двоюрідна тітка, та Семеновка Анна) пішли в інше село, німці їх арештували й розстріляли, бо їхні сини були в партизанах. У 1941 р. багато хто з односельчан потрапив у полон, але німці їх відпускали, вони поверталися додому. У 1943 р., коли німців прогнали, багато з цих колишніх полонених були розстріляні більшовиками.

У 1946–1947 рр. у нашому селі теж був голод, але менший, з голоду вже не помирили...»

Спогади Кириченко Галини Іванівни, 1920 р. н. (м. Київ)

(публікуються зі скороченнями)

«Я народилася 12 травня 1920 р. в с. Чоповичах Малинського р-ну Житомирської області. Згодом наша сім'я (я, батько і мати) переїхали до Коростеня, де у 1930 р. за брехливим доносом

батька й матір заслали до Сибіру. Мене, 10-літню дитину, вирішили без будь-якої мороки розстріляти на місці. Було це так. Я приїшла додому, а там, у передпокої, було двоє чекістів. Один із них приклав мені дуло револьвера до перенісся і в такому положенні загнав мене у куток приміщення. Сказав: «Сейчас твої мозгі будуть на стінах». А другий чекіст раптом сказав: «Не трать пулю, береги, она тебе єщо прігодітсья. Разве не відішь – ета гадіна і сама сдохнет. Брось єйю, давай лучше, пока наші не прішлі...» І він вказав на двері кімнати. Перший чекіст кинувся в кімнату. А другий схопив мене, крикнув «гадіна» і викинув через вхідні двері на землю. Він, власне, врятував мені життя, і я йому безмежно вдячна. Я залізла в куці, де мене знайшов великий сусідський собака Ніяк. Він вилизав моє мокре від сліз лице і затаг мене в свою велику будку. Тоді приніс десь вириту з землі свою заховану кісточку, став тикати її мені до рота.

Знайомі почали жаяхатися мене, лякаючись звинувачення у співчутті до дитини ворогів народу. Таким чином я залишалась безпритульною. Вдень я переховувалась у Ніяка, бо боялась потрапити на очі тому чекісту. А в темний час ходила по смітниках, поки мене не було по-звірячому згвалтовано. Я відлежалася знов-таки в будці Ніяка...

З часом родичі моєї матері з Алушти розшукали мене у Коростені і забрали до себе.

За настійним неодноразовим клопотанням цих родичів до Москви (до Кремля) щодо безпідставності звинувачень моїх батьків, їм (батькам) було дозволено повернутись на Україну. На початку 1933 р. батько привіз мою тяжко хвору матір до Харкова, куди перевезли й мене. У Харкові наша сім'я проживала до 1936 р., після чого ми переїхали до Києва. Тут ми оселились в Лаврі (корпус 24, км. 47). Батько, за фахом художник, працював у Комітеті в справах мистецтв. Я вчилася у Київській художній школі... В роки війни я працювала в евакуації в Поворино, на залізниці в Саратові, де перехворіла на висипний тиф. Коли почалися нальоти на Саратов, постала необхідність евакуйовані з України музейні речі перевезти з Саратова подалі в тил – до Уфи... Працювала в Уфі на двох роботах... Потрапила якось у міську тюрму, в одиночну камеру, за продаж однієї пачки махорки з батькового пайка. Тоді мене могли засудити на великий строк (бо це була війна), але батько врятував мене, бо звернувся до Коротченка (він був секретарем ЦК УРСР), якому нагадав, що це ж він, Кириченко, з допомогою дочки врятував музейні цінності України, що через це він став інвалідом, а дочка, піклуючись про нього, продала надану йому в складі пайка одніську пачку махорки. Тому обвинувачення її в широкій спекуляції безпідставне. І тільки після втручання Коротченка в мою «кримінальну справу» мене було звільнено з тюрми. ...Батько помер 13 травня 1944 р. в Уфі. Після смерті батька я стала працювати в

евакогоспіталі № 17-40, разом з яким у тому ж 1944 р. повернулася із хворою матір'ю до Києва... Весь повоєнний час з 1944 р. я живу в Києві по вул. Богомольця, 5 (раніше цей будинок значився по вул. Виноградній, 20-а)...

Вище я зазначала, що на початку 1933 року, року страшного голодомору, мій батько привіз у Харків мою тяжко хвору матір. Мені ще не було повних 13 років, як на дитячі плечі лягли всі господарські турботи. На той час діяла карткова система. За картками, крім хліба, видавали й інші продукти – крупу, цукор, жир. За картками на утриманців ці продукти майже не отоварювались, а я з матір'ю мали саме такі картки. Щоб отримати на них продукти, я з досвітку, а іноді ще й з ночі, оббігала крамниці, займала черги і ретельно їх дотримувалась, постійно їх оббігаючи. У такий спосіб мені вдавалось в якійсь крамниці отоварити наші картки на утриманців.

У цих нічних моїх біганинах по вулицях я часто бачила людей – страшенно виснажених, навіть уже опухлих від голоду. Вони сиділи або лежали. Може, хто з них був уже й мертвим. Серед них були і молоді жінки, з немовлятами в пелюшках. Було, що мати ще сиділа, але була дуже виснаженою чи знесиленою, то знепритомніла, сидячи, а сповите дитятко вже лежало на землі.

Бачила я і великі самоскиди, що їздили вулицями, чула з них стогони та іноді – зойки.

Мешканці столиці (на той час Харків був столицею України) знали, що ці самоскиди «очищували» вулиці столиці від «прийшлих селюків». Цими самоскидами вивозили і звальювали померлих разом з іще живими у заготовлені за містом ями. Ці ями засипали землею. Люди тільки пошепки переказували одне одному, що земля та ще довго ворушилася. Сама я цього не бачила, тільки чула від людей.

Довгі роки все це замовчувалось. І тільки тепер відкрито заговорили про ці жахіття – і по радію, і в газетах, і в книжках та кінофільмах. Я сама бачила фільм про голодомор, де показували, як у передранкових сутінках із самоскиду скидали людей у яму. А поміж мертвими були живі, чиї очі ще дивилися.

Тепер це давні події, отже, підтверджуються різними свідченнями – як архівними, так і свідченнями очевидців, котрі ще живі.

Але досі якось не поставало питання про те, в який же спосіб завантажували мертвими і живими людьми смертоносні самоскиди. Адже у самоскида високі борти і високі колеса. Щоб набрати повний кузов людей, треба кожну людину підняти і закинути через високий борт у кузов. Та мертва, іноді опухла, людина завше тяжча, ніж жива. З живою теж не просто впоратися – вона може й пручатися... То як же це дійство було «організоване»? Це, окрім мене, бачили й інші поодинокі нічні перехожі. Мало хто з них дожив до цього часу. Та й те сказати – хто це бачив, того, мабуть,

заціпило, як і мене, на все життя. Бо я, коли побачила той жах, прибігла додому і пошепки розказала про все батькові, а він рукою затулив мені рота і наказав – нікому, навіть мамі, до самої смерті не розказуй про це. Бо не тільки нашу сім'ю, а й усіх родичів закатують. Тому все одно ніхто не знатиме всієї правди про ті страшні події 1933 року.

І я замовчала. Навіть хворіючи тифом, у маренні, я боялася, що якісь чужі губи сядуть мені на рота і розкажуть про це. І я кричала, щоб їх забрали від мене.

Отак я промовчала все життя. А тепер я вже стара, немінна, і не знаю, скільки ще проживу. А зі мною може померти й те, що знаю тільки я одна. А це те, що конче треба передати нащадкам. І я наважилась. Навіть виступила в передачі радію «Свобода». Людей, котрі те чули, дуже вразила моя розповідь. Але цього замало. Хотілося б, щоб мої свідчення ввійшли в документальну історію голодомору.

Отже, слухайте про те, що я бачила своїми очима.

Якось я йшла, як завжди, в сутінках вулицею. Бачу – сидить жінка, а її немовля в пелюшках лежить біля неї, на землі. Самоскид, який проїжджав повз них, зупинився. З кабіни вискочив чолові'яга. Водій зостався в кабіні. Може, йому було наказано не полишати машину, бути за кермом про всяк несподіваний випадок, берегти себе від можливої травми... Бо водій такого самоскиду повинен бути здоровим і здатним вести автомашину за місто, по бездоріжжю – ями для скидання людей знаходились подалі від битих доріг.

Отож, із кабіни вискочив тільки один чоловік. І раптом звідкись у нього в руках з'явилися здоровенні вила. Звичайні сільські вила, котрими накидають снопи. Такі вила не могли вміститись у кабіні. Мабуть, вони кріпилися десь на кузові, збоку. Чолов'яга розмахнувся вилами, а тоді з розгону всадив їх у молоду жінку, наскрізь пропоровши її тіло. Нещасна тільки зойкнула, а далі стогнала. Чоловік підкинувши її, як снопа, закинув в кузов. Потім він руками підняв немовлятку з землі й кинув його за матір'ю, але промахнувся – дитя вдарилось об борт і впало на землю. Тоді він, мабуть, щоб не вовтузитись, проколов те дитя вилами, доніс на вилах до краю борта і перекинув у кузов.

Таке я бачила тільки один раз, бо після цього тікала від самоскидів, як навіжена.

Та це була система, що «працювала» і повторювалася щоночі. Бо до Харкова тоді з навколишніх сіл тягнулися всі, хто ще міг рухатись – на столицю була остання надія: хоч якось порятуватися від голоду. Нещасні матері з останніх сил несли своїх немовлят, бо вірили, що, коли навіть самі повмирають, то діточок достеменно врятують. Бо то ж – дитя! А дитя – то завжди святе! У столиці не дадуть немовляткові вмерти... – вони вірили. І несли...

А столиця чатувала на них. На них і на їхніх немовлят. Чатувала самоскидами, та так ретельно, що за кожну ніч до ранку на вулицях вже нікого не залишалося – ні дорослих, ні немовлят.

Оце те, що я знаю, бачила своїми очима і засвідчую перед усім чесним миром.

Також необхідно обов'язково розказати і про комерційний хліб у період голодомору. Коли саме ввели продаж цього хліба – тепер я вже точно не пам'ятаю... Але що це дійсно було в голодомор – **про це я свідчу**, бо цього комерційного хліба я і сама намагалася добути, та безуспішно, тільки тричі ледь не позбулася життя.

Розкажу все по порядку. Наша сім'я від початку 1933 року жила на околиці Харкова. Ця околиця звалася чи то Журавльовка, чи то Москальовка, я вже погано пам'ятаю, але, здається, все ж таки Журавльовка. Вона така собі, супроти Харкова, як низина. І до неї із Харкова пролягала мощена бруківкою вулиця, зі схилом до Журавльовки. На Журавльовці був невеличкий базарчик з довгими столами для продажу овочів. Там же була довга одноповерхова будівля без вікон – ніби склад. Цю споруду ще прозвали «утюгом». То ось саме із дверей цього «утюга» стали продавати комерційний хліб. По буханці в одні руки. Здається, по 24 карбованці, а може, по 2 карбованці 40 копійок, я вже не пам'ятаю.

Цей комерційний хліб ввели в продаж незалежно від діючої на той час карткової системи, тобто одночасно з нею. Це «дійство» іменувалося – «В порядку допомоги населенню». Міщани (городяни) продовжували по карткам одержувати, хоч і в обмеженій кількості, але все ж таки якісь належні продукти. І хоч як мало було хліба, однак він все-таки був щодня. Тому мало хто з міщан потикався вночі у чергу за цим комерційним хлібом, бо це було занадто ризиковано – можна було й головою накласти.

А селяни – якраз ті люди, які вирощували хліб, які були повністю позбавлені його, і тому – приречені на голодну смерть. От саме вони й посунули хмарою до того «утюга», бо цей комерційний хліб зостався для них єдиною останньою реальною можливістю вижити. Але ця, так звана «помічть населенню» насправді обернулася для селянства – мирних трударів – справжнісіньким масовим знищенням у небачених розмірах (та ще, звятеж, й у мирний час). Цей комерційний хліб став для селян своєрідною приманкою до загибелі, бо якщо комусь, одному із багатьох, і вдавалося добути ту гірку хлібину, то це провокувало і спонукало всіх інших теж домагатися тієї буханки, хоч і ціною свого життя...

Все це страшне дійство було дуже старанно організоване. Вводилося воно начеб таке собі рядове «мероприяття» – зовсім просте, звичайнісіньке «поддержання порядку прі продаже коммерческого хлеба». Нібито стримано, помірковано, миролюбиво, неагресивно. І справді – адже нікого вилами не кололи. Так це тільки тому, що вилами «користувалися» вночі і тоді, коли жертва

була вже неходячою, а тут треба було впоратися зі ще ходячими. Тому тут застосовували інший метод знищення людей: їх просто масово втовкували в криті міліцейські машини і вивозили за місто, їх вивозили так далеко, щоб голодні люди не змогли знову повернутися до столиці і, знесилившись, померли ще десь по дорозі – аби їх тут не було.

І, починаючи ще ввечера, аж до ранку до завершення продажу хліба, коли зовсім розвиднялося, міліція старанно хапала людей – і навколо «утюга», і на вулиці, що спускалася од Харкова до Журавльовки, падали, а наступні мимохіть нівечили їх чобітьми і самі теж падали. То всіх їх, уже лежачих, та ще тих, що бували задушені в щільному натовпі коло «утюга» – усіх звозили і скидали до тих ям, що їх заготовляли для мертвих людей та поколотих вилами. А вранці, якщо на бруківці залишалася кров, її змивали двірники.

Із усього того, що я написала тут про комерційний хліб, те, що не відноситься до «утюга», – те я переказую, як почуте від людей.

Але все те, що я пишу про «утюг», що діялося навколо нього – цьому всьому я сама – свідок, бо все це бачила на власні очі. Я ж сама не один раз там намагалася добути собі того хліба.

Якось там за мною погнався міліціонер, щоб закинути мене в машину. Але я, хоч і була завжди голодна, але ще не настільки знесилена голодом, – тому, як вітер, побігла від міліціонера і втекла додому.

А ще колись у натовпі збили мене з ніг. І, мабуть, понівечили б, або й зовсім затоптали, якби це не трапилося біля самісінького базарчика. А так мені пощастило: я якось миттю дотягнулася до ніжки стола для розкладки овочів, учепилася в той стовпчик, обхопила його руками і ногами і так трималася, поки міліція, хапаючи людей у машину, не розігнала натовп. Тоді я втекла від міліції додому.

Було і так, що мені вдалося втертися в чергу, що вже формувалася біля дверей «утюга». І я вже почувалася щасливою, що на цей раз буду з хлібом, що наїмся його досхочу. Але натовп ущільнився, і мене так міцно притиснули до стіни, що я відчула – можуть і зовсім задушити. Але вибратися звідти вже не було змоги. То мені вдалося, підбравши ноги, якось помалу зсунутися вниз, поміж людських ніг, де не так чавило. І коли міліція втрутилася наводити порядок, я в якийсь слушний момент виповзла і втекла.

Відтоді я зрозуміла, що хліба мені не здобути, і перестала ходити до «утюга».

Мабуть, ще треба написати і про те, що розказувала мені моя знайома **Антоніна Яківна Коваль**, 1943 р. н., жителька міста Фастова (вул. 12 Грудня, буд. № 85) Київської області.

Її мати – **Олександра Антонівна Вальчук**, 1921 р. н., жителька с. Старостинці Погребищенського р-ну Вінницької обл., коли ще

жива була, то все згадувала про страшні часи голодомору 1932–1933 рр. Про те, як тоді помирили з голоду люди, як їх збирали по селу і звозили. Мертвих збирали разом з тими, що ще не встигли вмерти, тобто ще живими, і скидали їх разом – до купи. І мертвих, і живих. Колись тягли її сусіда, а він ще дивився. І просив їх: «Що ж ви робите, що ви мене тягнете до мертвих? Я ж ще живий!» А вони відповіли: «Ти все одно помреш. То що, нам тоді по тебе ще раз приїздити?»

І потягли його до мертвих, і скинули разом з ними...

Їй було тоді тільки 12 років, а цей жах на все життя запам'ятався».

**Кочубей (Сопленко) Ганна Омелянівна,
1914 р. н.**

(записав 4.12.2003 р. о. Юрій Мицик)

«Я народилася 16.06.1914 р. в Ніжиловичах. Батьки: Сопленко Омелян Федорович, 1882 р. н., мати – Сопленко (Малишок) Харитина Карпівна, 1888 р. н. Дітей у моїх батьків було повно, але вижило тільки семеро. Під час голоду я жила в Києві, вчилася два роки в технікумі. Знаю, що в селі тоді дуже голодували, але смертних випадків не було. У батька збереглася макуха. Він змішував її з травою та ін. і пік хліб. Одну хлібину він давав мені на тиждень. У нас у технікумі була їдальня (Кубуч), де давали студентам порожню похльобку. Я жила на квартирі на вул. Енгельса (Лютеранській), № 13, у немолодого подружжя. Чоловік працював у книжному магазині. Його дружина була француженкою з походження, колишньою гувернанткою. Вони дуже голодували. Я була в них як рідна, і ми ділилися харчами. Я, оскільки була молодша, виконувала домашню фізичну роботу. Я бачила велику масу голодуючих селян, які з останніх сил йшли до Києва. Вони чомусь прагнули потрапити до центру, їх багато було на таких вулицях, як Червоноармійська, Ленінська. Я вставала рано і вже о 7-й йшла в своїх справах. Бачила, як мертві, пухлі люди лежали на вулицях, у них була водянка, з трупів сочилася вода, біля них було багато мух. Приїжджала вантажівка – «третонка», трупи грузила в кузов і кудись везли. Це я бачила власними очима не раз. Потім на околицях Києва поставили застави, які не пускали людей з сіл до міста, і вже не так багато стало на вулицях голодуючих, які просили хліба, чи померлих з голоду. Але все одно вони йшли до міста і йшли... Про голодомор всі знали, але мовчали. Якось під час занять у технікумі хтось став казати про те, що голоду немає. Тоді я і мій однокурсник Галаган з іронією сказали: «Як же це нема голоду, коли на вулицях повно голодуючих?!» За це нас вигнали з технікуму, а Галагана я більше не бачила. Через деякий час я знову поступила в технікум (вже інший), стала бухгалтером, працювала.

вчилася заочно в ЗІНО (Всесоюзный заочный институт народного образования)...

Після війни в 1946–1947 рр. теж був голод, але не такий сильний. Ми їли хліб з тирсою, але, щоб люди мерли на очах з голоду, як у 1933 р., я не пам'ятаю. А старців і після війни було багато. Працювали «Торгсини»... Нам після війни давали американську допомогу (харчі і деякі речі). У мене було добре американське пальто, яке я довго носила, а потім перешла на плаття. Мій чоловік родом з Черкащини. В його селі та навколишніх у 1933 р. був сильний голод. Всі люди були пухлі. Мій майбутній чоловік з'їв тоді хліб з якоюсь травою (йому дали), він отруївся і навіть осліп, насилу оклигав...»

Крестьянов Петро Федорович, 1919 р. н.

(записав 18.02.2004 р. його брат Олексій Крестьянов)

«Я народився у 1919 р. в с. Ядлівка Новобасанського р-ну Чернігівської області (тепер с. Перемога Баришівського р-ну Київської області)...

Цей епізод стався у червні 1933 р. під час воскової стиглості жита (тоді пшеницю мало сіяли).

Хтось пустив чутку, що в сусідньому селі Гостролуччя Баришівського р-ну, за 8 км від нашого села, у радгосп (він був розміщений у колишній економії) беруть на роботу за харчі (двічі на день годують).

Зібралися йти на заробітки ми втрьох: Безуглий Семен (16 років), Гречкосій Сила (Силантій) і я – нам було по 14 років. У селі казали, що там дають двічі поїсти якогось супу чи борщу і кількасот грамів хліба. Мої батьки відраджували мене від цього кроку, бо мало вірили в таку щасливу нагоду, але голод погнав нас у дорогу, додаючи віри, яка під кінець перейшла в переконання.

Треба зауважити, що були ми тоді вкрай виснажені, ноги й руки пухлі як колоди, а тіла – одні кістки та шкіра. Як ми дійшли – важко сказати, а підганяла впевненість близького харчування.

Та в Гостролуччі нас чекала страшна несподіванка: в радгоспі таких, як ми, не брали. Бригадир сказав, що в Гостролуччі таких доходяг своїх повно, а не те, щоб брати чужих.

І ми ні з чим повертались додому. Зворотній шлях, здавалося, був утричі довшим і незрівнянно тяжчим. Ледве добрались до межі між землями нашого села та Гостролуччя. А це ж лише половина відстані!

Наш товариш, Сила Гречкосій, зовсім змучений, почав відставати. Ми удвох з Семеном підтримували його як могли: вели попід руки, навіть пробували нести (насправді ми його тягли), але й наші сили зійшли нанівець.

Ми вирішили залишити Силу в полі, бо добре знали те місце, і пішли в село, щоб сказати матері й показати, де він, аби забрати додому. Дуже нас просив Сила, щоб ми не кидали його, плакав і казав, що ніхто по нього не прийде.

Лише під вечір ми з Семеном прийшли у село (а жили ми всі на одній вулиці неподалік одне від одного) і повідомили Силиній матері, де він зараз знаходиться, і просили його забрати. Відповідь його матері приголомшила нас: «Ніхто його туди не посилав, ніхто й забирати не піде».

у жнива косарі викосили кістяк у лахмітті. Це все, що залишилось від Сили Гречкосія...»

Свалева (Чужма) Галина Мусіївна, 1921 р. н.

(записав від своєї бабусі у лютому 2004 р. студент I курсу НаУКМА)

«Я народилася 9 липня 1921 року в с. Пилиповичі Бородянського р-ну Київської області. Під час голодомору перебувала там же.

Сім'я була великою: батько, матір, двоє братів (Степан і Павло) і двоє сестер (Саня й Дуня). Інші діти ще немовлятами померли до голодомору. Батько, Чужма Василь Каленикович, був селянином, як і мати, Чужма Степанида Леонтівна (дівооче прізвище – Дмитренко). Наша родина мала дві корови, коня, кілька соток землі. Жили з того, що продавали коров'яче молоко, збирали врожай з мізерного клаттика землі, конем возили дрова й орали. Батько, окрім того, займався рибальством й інколи приносив додому гарний улов. Діти в нашій родині працювали з самого малечку. Брат Павло з шести років пас корів, а коли він бігав у школу, я у шестирічному віці йому допомагала. З п'яти років мені вже довелося виконувати всю домашню роботу: прости, шити, вишивати та ін. Отже, ми дуже бідували й мусили вишукувати всі можливості, щоб прогодувати себе. Наше матеріальне становище ускладнило пожежа 1930 року, коли у полум'ї загинуло все наше майно.

Село у нас велике, однак про загальну кількість населення не маю жодного уявлення. Були в селі й школа, і церква. Школа могла дати приблизно п'ять класів. Я ж закінчила лише три з них, проте була найкращою ученицею. Ні директора, ні вчителів не пам'ятаю, крім Сергія Васильовича, але його подальша доля мені не відома. Продовжити навчання завадив голод тридцятих років, коли довелося шукати харчів для себе й рідних. Щодо церкви, то її зруйнували, оскільки на той час пропагувався атеїзм. Ще до того, як її розібрали, вчителі отримували завдання не пускати учнів до церкви й справно його виконували.

Колективізація розпочалася на початку 30-х років, коли виник перший колгосп (1930 р.). Людей примусово заганяли в колгоспи, де вони працювали практично задарма. Колгоспникам залишали одну корову для молока, а все інше забирали в колгосп. Ми ж

відмовилися туди піти, але в нас конфіскували одну корову, залишивши ще одну й коня. Проте згодом хотіли відняти другу корову, але батько став переховуватися з нею в лісі.

Колгосп наш називали «колгоспом імені Сталіна». Його головою був Микита Матьошко, якого в селі називали Шашелем. Обрали Шашеля з-поміж комнезамів, до партії він не належав. Наш голова безвідмовно виконував усі вказівки й зарекомендував себе як жорстока й безпринципна людина. Як я пам'ятаю, він потім піднявся по кар'єрній драбині й прожив довге життя.

У 1932 році були гарні погодні умови, тому земля добре уродила. Ніякого голоду й не було б, аби не грабіжницька політика влади, яка відбирала в українського селянина останні харчі заради виконання плану хлібозаготівель.

У 1932 році ще не помирало багато людей, і голодомор фактично розпочався 1933 р. У 1932 ми жили з молока, яке давала корова, а на наступний рік батько насадив жита на городі. Окрім того, батько ходив у ліс ловити їжаків, які виявилися дуже смачними. Бідували, однак жити ще можна було. Наступний же рік ознаменувався для нашої родини гибеллю рідних. Забігаючи наперед, розповім саме про це.

Старший брат Степан (18 років) вже був одружений і мав дитину. Йому запропонували працювати в комуні, на що й годував свою родину. Однак сталося лихо: Степан зламав ногу й втратив роботу. Згодом він помер з голоду, а дружина посадила свою рідну дитину в поїзд, сподіваючись, що її заберуть у притулок, і з невітшим плачем повернулася додому.

Маленька трирічна сестричка Дунька мучилась від голоду. Лягла одного дня на піч, у неї заболів животик – і померла.

Батька (44 роки) не стало за два тижні до Пасхи. Він поїхав у Гостомель до двоюрідного брата (біля Ірпіня) в гості. Брат працював на фермі й зміг дістати м'яса. Батько наївся надміру, через що помер дорогою додому. Ховали його ще в труні, а пізніше їздила селом підвода, що забирала мертв'яків і скидала в спільну яму на кладовищі.

Мати (39 років) померла літом 1933 року. Увесь час від початку голоду вона нічого не робила, а тільки сиділа з паличкою на призьбі. Замість їжі смоктала сіль і пила воду, від чого опухла й померла.

Пережити голодомор вдалося мені (12 років), сестрі Сані (10 років) та Павлові (14 років). Ми, не покладаючи рук, намагалися знайти засоби для проживання, тому й не були підхошені смертю.

Але спершу я оповім про те, на що існувала наша родина ще від кінця 1932 року. Корову, яку батько зумів приховати від комнезамів, продали. Тато нав'язав мітел, нарубав дров і конем повіз їх у Київ на торг. На виручені гроші він купив нам продукти, але дорогою на нього напали грабіжники й забрали харчі. Батько

конем доїхав до брата в Микуличі, де бідолашна тварина сконала. Мов зараз бачу, як батько за два тижні повертається додому лише з батоном після злощасної подорожі до Києва. Весною ж 1933 р. тато забив нашого собаку, і нам довелося його з'їсти. На похорон батька весною 1933 р. ми викопали на городі дрібною картоплі й з неї напекли дерунів. Після похорон прийшов комнезам Іван Матьошко (по-сільському – Пригара) й забрав картоплю, залишивши нас без засобів до існування. Жито, що батько посіяв на зиму, я пожала й наскладала дві копи. По смерті годувальника нам було призначено опікуном сусіда Архипа. Йому разом із сусідом Климом наказали забрати наше жито, оскільки його сів батько. Відтоді в хаті не залишилося нічого, щоб потамувати голод.

Щоб вижити, я рвала щавель і возила його продавати у Ворзель, а на виручені гроші купувала пшоно. З нього готувала борщ із такими складовими: вода, дві ложки пшоно й щавель. Наші люди з села вибиралися по хліб у Росію, де ніякого голоду не було, однак я лишилася в рідному селі й виживала, як могла. Літом 1933 року в магазинах з'явився комерційний хліб. Люди стояли в довгих чергах за хлібом у Києві, отримували по одному кілограму, а коли наїдалися, то помирали прямо під магазином. Я в цей час ходила в ліс по землянику, продавала її у Києві й купувала хліб. Щоб дістатися до міста, доводилося 5 кілометрів йти пішки до Клавдієво, а звідти вже ходив поїзд на Київ. Одного разу мене пограбували. А сталося це так. Я приїхала в Київ, продала землянику й купила тільку, два кілограми хліба на ринку й один – в магазині. Зв'язала кошолку, торбину й перекинула через плече. Частина харчів була в торбині, а іншу я поклала в кошолку. Ззаду дядько розрізав мені торбину й забрав два кілограми хліба. А потім сів, розрізав хліб і почав торгувати. Я впізнала свої харчі, заплакала й сказала, що то мій хліб, а він вишкірився та сказав мені йти геть. До мене підійшла якась жіночка, стала жаліти, сказала, що в неї є дома багато пшоно й вона нагодус мене. «Жалібниця» взяла в мене кошолку, а сама посилає наперед, у натовп. Я здогадалася, що вона хоче обізнати мене до нитки, вихопила в неї свої речі та поїхала додому. Там на мене чекала ще одна прикрість: Саня викрала в мене харчі, однак, коли я кинулася за нею, кинула їх на дорозі. Потім почалися в лісі гриби. Зимою ж я з Санею ходила жебракувати в Мироцьке, Рубежівку, Гостомель. Хтось давав нам одну картоплину, хто дві, однак хліба ніхто не міг дозволити собі пожертвувати. Набравши торбину картоплі, поверталися додому. З цим пов'язана ще одна неприємна історія. Я досипала вижебрану картоплю при сусідові, якого звали Карпо Носов, в мішок і поставила його за скриню. На наступний день він вломився в нашу хатину й викрав мішок. Після цього повіз продавати вкрадене на ринок. Хочу ще розповісти про безглузду суперечку зі своєю матір'ю. Виторговані гроші я віддавала їй на зберігання. Тримала їх матір у вузлику біля

грудей. Одного дня я дізналася, що в магазині з'явився хліб і попросила в матері грошей, щоб зробити дорогоцінну покупку. Однак вона відмовилась. Тоді я спробувала забрати гроші в неї силоміць, але матір стала кричати, що я її душу. Мені довелося відступити, та відтоді селом пішла про мене чутка, ніби рідну матір хотіла задушити. Що ж до брата Павла, то він зимою 1933–1934 рр. розбирав прибудови біля хати (сіни, комора), возив продавати в Київ і купував на виторг хліб. Увесь інший час займався шахрайством у Києві й з того жив. Його неодноразово ловили й ув'язнювали. Таким нелегким було моє життя в роки голодомору, не стало воно легшим і після нього: найми, війна, посуха 1946 року, робота в колгоспі, виснажлива робота працелюбної селянки. Не втратила інтересу до роботи на землі й дрібних підробітків і нині, у 82 роки!

У нашому селі загинуло багато людей, однак навіть приблизної цифри назвати не можу. Пішло з життя багато моїх сусідів. Окрім того, селом ходили чутки, що траплялися випадки канібалізму в інших селах, проте в нас, здається, такого не було.

Винними в трагедії я вважаю не лише компартійне керівництво, а й німих виконавців наказів з центру: голову колгоспу Микиту Матьошка та голову сільради Пилюка, який приїхав до нас із села Мироцького. Останнього пізніше засудили за голодомор. «Комнезами», які забирали в людей останні харчі, розбагатіли та зайняли поважні посади. Ось так ці безпринципні люди побудували власне майбутнє на кістках своїх жертв.

У 1946 році була велика засуха, і земля не вродила. Осінню цього року я купила козу, яка давала стакан молока. Потім мені довелося її зарізати й продати м'ясо. Згодом пішли дощі й виросло багато картоплі. Завдяки цьому наше село unikло голоду, подібного до 30-х рр. Проте хліба, звичайно, не було. По зерно я разом із односельчанами поїхала на Західну Україну (у воєнне містечко Сарни (?) за Львовом). Коли поверталися поїздом додому, то нам влаштували засідку: в одному місці грабіжники кидали гачки на поїзд, чіпляли або речі, або людей. Я на власні очі бачила, як на землі лежали трупи людей, стягнутих таким чином з поїзда. Вдруге мені довелося поїхати в Рівне разом зі своїм двоюрідним братом Василем. Там він вкрав на ринку кошалку хліба й утік, залишивши мене саму. Коли ж я поверталася назад, то мене ледь не стягли з поїзда в Рокитному двоє хлопців, маючи намір вкрати мої речі. Все це відбувалося зимою, тому я поморозила ноги й більше нікуди не поїхала. Потім мені вдалося придбати телицю, однак її власниця обдурила мене, сказавши, що вона скоро отелиться. Ось так спливали найкращі роки мого життя: у боротьбі за життя й шматок хліба...»

Лисенко (Мазій) Марія Федотівна, 1919 р. н.

(записала 9.02.2004 р. студентка I курсу НаУКМА
Лисенко Світлана Михайлівна)

«Моя бабуся Лисенко М. Ф. народилася 3 березня 1919 р. Народилася в с. Княжичах (суч. Броварського р-ну Київської обл.), тут і проживає, тут перебувала і під час голоду 1932–1933 рр. Її сім'я була невеликою на той час, але заможною. Мали велике господарство: коней, корову, сільськогосподарський реманент. Мали велику хату, в клуні зберігалось збіжжя, а ще в їхній хаті приймали молоко. Марія Федотівна мала молодшого брата Олександра. Мати М. Ф. – Мокрина Юхимівна працювала в польовій бригаді, а батько – Федот Михайлович був місцевим ковалем. Закінчила сім класів школи. Школа, як згадує бабуся, була велика й гарна, стояла в центрі села, неподалік від церкви. Церква була дерев'яною, її спалили у 1932 р. Бабуся про голод згадує неохоче, але все ж погодилась розповісти про нього. Коли прийшов голод, бабусі було 13 років, але вона пам'ятає, що тоді було.

На період голоду вже існував колгосп. Коли його було створено, бабуся точно не пам'ятає, десь 1930 р. Головою був княжичанин Кириченко Гаврило Максимович. Його на той час всі називали просто Гаврило. Колгосп мав назву ім. Першої п'ятирічки. До нього увійшло 1256 селян, що становило 605 господарств. Коли почалася колективізація, то з подвір'я забрали коня, корову, свиню, а батько переховував у лісі одного коня, а коли привів на ніч додому, то сусідка виказала. Вночі вдерлися й вивалили двері в хліві, забрали коня з плугом. Селяни чинили опір колективізації, вели агітацію, були випадки збройних нападів та підпалив їхніх хат. В колгоспі навіть отруювали коней. Було також розкуркулення сімей: Шевченка Петра, Залозного Самійла, діти якого дерлися на вікна, а їх викидали з хати і відправляли на Урал. Їхня доля досі невідома, їхня старенька хатина стоїть до сих пір.

Врожаї тоді, говорить бабуся, були гарними, та все забирали місцеві активісти. Одного з них бабуся пам'ятає – це Лисенко Денис Гордійович.

За спогадами М. Ф. під час голоду в селі не лишилось жодної собаки, kota та голуба. Їли все, що бігло й повзло, згадує бабуся. Просити по селах, як односельчани, не ходили, виживали тим, що батьки працювали в колгоспі. На його території була їдальня тільки для працівників, давали там якусь бурду й млинці з гречаної полови. Це все за умови, якщо виробив норму! Дітей теж ганяли на роботу перебирати картоплю, а вона вся гнила була, то наберу в кармани, та й до хати. А потім мати переварить її, то й їмо. Їжу з колгоспу теж носили додому, але рідко, бо не можна було виробити ту велику норму. В пам'яті моєї бабусі є випадок, коли вона в

голодовку тікала від Романа, який їв людей, а врятував її Гірку. Роман з'їв свою матір і багато дітей... Померлих збирали на воза й звозили на кладовище, прикидали зеленими гілками, бур'яном, аж потім ховали в загальній ямі. Сталось ще й таке. Хотіли поховати живу жінку, яка непритомна лежала під забором. Її кинули на віз, а коли викидали, то вона прийшла в себе й довго бігала по вулицях і кричала. Були навіть такі випадки, ми ж близько жили біля Києва, то одна Вітер Гапка вирішила відвести дітей на точок, та там і лишити, щоб не дивитися, як мучаться з голоду. Та жінка вже давно покійна, але ще живі її діти (Катерина та Микола)! Третя дитина, здається, Валя, бо остання не вернулася з Подолу, а тоді саме людне місце було там. Завела їх мати та й залишила, а сама додому прийшла. Але старший син Микола згадав назву села, прізвище та й вернувся тільки з Катериною, а найменша не повернулася. Відомо, що її забрали в дитбудинок. Тепер цієї жінки немає в живих, але Катерина та Микола знайшли її, свою матір, вже дорослими».

Сидоренко Яків Іванович, 1920 р. н.
(з його листа від 12.02.2004 р. до о. Юрія Мицика)

«...Я вже маю 84 роки, але ще, слава Господу Богу, живу, хоча і тяжко, бо я одинокий інвалід В. В. В. І-ої гр., то зі своїми фронтами і життєвими болячками уже доживаю свій вік... Мене вразили слова наших «політиків»..., котрі ведуть мову, що в 1932–1933 роки був не голодомор, а засуха.

То я розкажу Вам, хоть і коротенько. Мені було в ту пору 13 років. (Я був) хлопчак, який умів запрягти пару волів у гарбу і підвозив з поля на колгоспний тік снопи. Жито по одній копії вмішувалось у гарбу, а там на току кінною молотаркою молотили зерно, віяли, набирали в мішки, грузили на підводи і все вивозили в райцентр Іванків.

Люди з Київської області, з районів (Обухів, Кагарлик, Васильків, Димер, Розважів, Чорнобиль та ін.) йшли голі й голодні в наше с. Оране Іванківського р-ну, бо там був і зараз є крохмальний завод. За здану картоплю на заводі виробляли крохмаль, жом з-під картоплі випускали у жомну яму біля р. Тетерів. Люди голодні з малими дітками йшли пішки, аби дістати того жому, а там сторожі не було. І як понапікали собі «ліпешок» з жому, (у нас їх називали «жомники»), понаїдалися і діток накормили і там же, біля річки і в лісочку кругом крохмального заводу, через 2–3 дні почали помирати цілими сім'ями. Документів у них не було. Хто вони й звідки – потім через прохожих частково (стали) узнавати. То це ж весна – літо 1933 р. Трупні розкладаються, по них лазять мухи – вонючий запах мертвих, непохованих людей...

Благодаря Богу в мого хрещеного батька (звали його «Матрос») і у діда Богуша Степана була пара коней і повозка, то вони, бувши солдати царської армії, не побоялися запахів трупів і їздили підводою кожен день по 3–4 рази і звозили трупи померлих на могилки (цвинтар), це десь за 1 км. Яму там копали молоді 4 чоловіки, яким платили... продуктами і горілкою. Вони викопали яму-канаву метрів 10–12 довжини і 2 метри вглиб і ширину, земля у нас там піщана, і в ті ями звалювали трупи. Наприкінці 1933 р. був (там) поставлений дубовий хрест з написом: «Безневинно умершим від голода 1933 р.». То вже зараз хреста немає, могила зрівнялася з землею.

Я ще залишився один з с. Оране і можу розказати ще більше. Живу я зараз (з 1968 р.) у Києві: вул. Червоноармійська, 92, кв. 7. Сидоренко Яків Ів.

Дуже хотів би прочитати книгу про голодомор, але я не ходок по бібліотеках і допомогти мені немає кому...

Прошу вибачити за поганий почерк, бо я маю тільки одне око».

Назаренко Галина Данилівна, 1920 р. н.
(з листа до Ю. Мицика від 15.01.2004 р.)

«...Прочитала Вашу статтю... і в мене заговорила пам'ять тих років 1932–33. І хочу додати свою часточку спогадів про те страшне лихоліття, про трагедію нашого українського народу.

Про себе. Я, Назаренко Галина Данилівна, народилась 1920 р. в с. Гороховатка Кагарлицького р-ну Київської області. Я закінчила Київський університет ім. Шевченка по спеціальності «хімія». Доцент, працювала викладачем, дуже любила свою роботу, 40 років віддала своїй праці. Зараз я пенсіонер...

Мої батьки з дідів-прадідів селяни, працювали на землі. В сім'ї нас було троє дітей, мама і батько. Я – найстарша. Під час голодомору мені було 12–13 років, отже, в такому віці можна не тільки пам'ятати, а й аналізувати. Батько, ще будучи хлопцем, у Києві закінчив ремеслене училище й працював на «Арсеналі». Це нас і спасло. Ми, діти, з мамою жили в селі. Хата була у нас проста селянська під солом'яною стріхою... Було невеличке хазяйство – корова, свиня, кури, як у кожному селянському господарстві. І настав час... Нас вигнали з хати, все, що було в хаті, забрали, бо було т. зв. розкуркулення. Це було тоді, як мені було 6 років. Мама забрала нас, трьох дітей, і поїхала в Київ, де був батько, і в Києві ми вже залишились на постійне життя. Багато родичів по батьковій і материній лінії залишились жити в селах (Гороховатка, Стави, Слобода, Переселенці та ін.). Молодші діти, бачачи таку розруху села, почали розлазитись, як руді миші, хто куди. Кидали села і їхали в міста. Села спустошувались. Пристосовувались хто як міг. Багато виїхали на Донбас у шахти. Хоча ми вже жили в Києві

(було велике щастя, що батько працював на «Арсеналі»), але підтримували зв'язок з родичами, які залишились у селі. Моя тітка Явдоха померла від голоду. Одна моя двоюрідна сестра прийшла до нас у Київ з маленькою дитинкою. Вона й зараз у мене перед очима. Ноги пухлі як валянки. Дитинка напівмертва. Ми їх відходили як могли.

Але наша сім'я теж відчувала голод. Звечора займали чергу на хліб – кирпичик, який був, як тирса. Вистоювали цілу ніч, а вранці формували десятки, по 10 людей пускали в магазин. В цій десятці один за одного тримались, щоб, не дай Боже, хтось не втулився зі сторони. Мені часто приходилось бувати в таких чергах. Золоті каблучки мами і батька з весілля мама здала в «Торгсин», за що отримала кілька кілограмів борошна і варила нам галушки. Це вже було для нас свято – білі галушки. Батько працював на заводі. Там були обіди. Суп він їв сам, а другу страву приносив нам, дітям. У школу ми ходили, але завжди хотілось їсти... Отаке було у нас дитинство...

В Києві ще можна було вижити. А працюючі хлібороби в селах вимирали з голоду. Такого історія ніколи не знала. А Симоненко, лідер комуністів, каже, що голоду не було. Як його після цього назвати?..»

Стромець Надія Павлівна, 1922 р. н.

(записав у листопаді 2003 р. Руслан Зіновійович Медвідь)

«Я народилася 22.09.1922 р. в с. Ташань (нині – Переяслав-Хмельницького р-ну) в селянській сім'ї. В селі була православна церква св. Сергія Радонезького, школа. Пам'ятаю, що вчителем був Іван Степанович Куриленко. Був колгосп, у якому працювали мої батьки. Голову звали начебто Федором Павловичем, прізвище – Овдієнко. Він був партійним. Було розкуркулення, людей виселяли з хат. У колгосп заганяли, якщо хто не хотів вступати до нього, то забирали корову або коней, одним словом, хто що мав. Під час голоду їли гнилу картоплю, «калачі» (рослина така), з липового листя пекли деруни. Від голоду померло багато людей, хоча фактів людодіства не пригадую. Коли вони помирили, то не було кому їх ховати. Тіла потім збирали й звозили на цвинтар».

Трастовський Іван Васильович, 1926 р. н.

(записав студент НаУКМА Валентин Юрійович Кононов, ФГН-1, гр. 2)

Народився 6.07.1926 р. в Переяславі (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Там же був під час голоду 1933 р.

У 1933–1940 рр. вчився у Переяславській семирічній школі, а у 1951–1956 рр. у Житомирському Крошенському сільгосптехнікумі, за професією – агроном. Одружений з Ніною Архипівною Латишовою, 1930 р. н.

Батьки: Трастовський Василь Іванович (1889–1964), Трастовська (Гланишева) Євгенія Полікарпівна (1895–1984). Мав двох братів і сестру: Федора (1920–1995), Олександра (1922–2002) і Марію (1917–1988). Тоді в Переяславі проживало понад 4 тис. душ, існувало 12 церков, з яких у 1933 р. діяла тільки половина, а у 1936 р. – тільки дві. П'ять дерев'яних храмів було спалено, а інші використовували як склади. Існував колгосп ім. Чапаєва, головою якого був Дмитро Семенович Лялька, партійний, з місцевих.

Того року був поганий врожай через посуху, а те, що вродило, забирали, причому в першу чергу у заможних людей. Норми хлібоздачі були формальними, бо забирали все, що могли. Було створено групу партійців-передовиків (голова колгоспу, бригадир, голова сільради та ін.), яка й забирала. Сім'я Трастовських була розкуркулена, але і після цього жила досить заможно, завдяки чому голод вони пережили порівняно легко. Після того, як у них забрали більшу частину врожаю, трохи все ж лишилося на посів. Крім того мати, Євгенія Полікарпівна, була «перепічайкою», тобто пекла хліб. З борошна, яке їй давали, вона пекла хліб, продавала його, а припік був її прибутком. Батько був чоботарем і багато працював.

Помирало тоді від голоду багато людей, але менше, ніж по довколишніх селах. З боку держави не було ніякої допомоги. По місту Переяславу ходили немісцеві люди, які звали інших, особливо дітей, їхати з ними на правий бік Дніпра збирати вишні. Приходили й до Трастовських, але батьки не пустили з ними своїх дітей. Сусідські діти поїхали з цими людьми та так і не повернулись. Потім дізнались, що тих дітей вбивали, а їхнє м'ясо вбивці з'їдали або продавали.

Трастовська (Латишова) Ніна Архипівна, 1930 р. н.

(записав 24.03.2003 р. студент НаУКМА Валентин Юрійович Кононов, ФГН-1, гр. 2)

«Я народилася 6 листопада 1930 р. у с. Підварки Переяславського р-ну Київської обл. (нині це мікрорайон Переяслав-Хмельницького), де й проживала під час голоду 1933 р. Нині живу у Переяславі-Хмельницькому (вул. Анучіка, 4). З 1939 по 1946 рр. вчилася у Підварській семирічці, з 1946 по 1950 рр. – у Переяслав-Хмельницькому педучилищі, у 1950–1960 рр. – в Ужгородському держуніверситеті (фізико-математичний факультет), працювала вчителем математики у середніх навчальних закладах.

Батьки: Латишов Архип Федорович (1899–1967), Латишова Марія Іванівна (1907–1995). Брати й сестри: Віктор (1928–1945), Тамара (1938 р. н.), Віра (1946 р. н.).

Тоді в селі Підварки було близько 200–250 хат, отже, населення складало приблизно 1000 душ. Існувала Петропавлівська церква (спалена у 1937 р.), була початкова (4 класи) й семирічна школи.

В селі був колгосп ім. Кірова, який повноцінно став діяти з 1936 р., з'явилися коні й воли. Головою колгоспу був Григорій Олександрович Дудка, партійний, з місцевих.

Того року був поганий врожай через посуху. Те, що вродило, забирали у людей, в першу чергу у заможних. Створили групу «активістів» (голова колгоспу, голова сільради, бригадир та ін.), яка забирали все, що можна. Норми хлібоздачі були формальними. Від голоду померло тоді дуже багато людей, помирали здебільшого сім'ями. Населення села внаслідок голоду зменшилося у 4–5 разів. Були випадки, коли вмирали цілі села (Дем'янці, Гречаники). Інколи до села приходили люди, найчастіше з Києва, які хотіли щось обміняти. Випадків людодійства не знаю, але чутки про це були.

Наша сім'я тяжко пережила голод, хоча у порівнянні з іншими жили нормально (у сім'ї ніхто від голоду не помер і не захворів). Їли те, що могли зібрати з 30 соток городу та сховати. Мали козу. Мати (Марія Іванівна) продала сережки, одяг. Батько (Архип Федорович) працював у дитбудинку і йому давали пайок: кожного дня по 200 г хліба, іноді деякі крупи. Від держави не було ніякої допомоги, якщо не рахувати ту пайку».

Кругляк Микола Якович, 1927 р. н.

(з його листа від січня 2004 р. до о. Юрія Мицика)

«Я, Кругляк Микола Якович, народився 25.10.1927 р., проживаю в с. Жоравка (вул. Шкільна, 34) Яготинського р-ну Київської області. У цьому селі проживав і під час голодомору 1932–1933 рр.

1932 рік я пам'ятаю неясно. Було голодно, холодно. Пізня осінь. Батько поїхав на Донбас на заробітки, бо сім'я в нас була велика. Корови не було, не було й ніяких запасів. Батько заробив трохи провізії, і цим з натяжкою протягнули до березня 1933 р. Зимою 1933 р. почалось щось страшне: тільки й чуєш від дорослих, що люди вмирають десятками, що вже почалось людодійство, що крадуть дітей. Цілим натовпом голодні люди ходять попід вікнами: «Дайте, дайте». А що можна дати, коли й самі голодні. Як потеплішало, то нас, трьох дітей, стали випускати на двір. Як мати не старалась, щоб ми не бачили того, що діється кругом, а приходилось бачити гарбу, повну мертвих, цілі натовпи голодних лю-

дей (в основному жінки і ходячі діти) з сумами за плечима йшли через село на північ, в Чернігівську область, мінять носильні речі на борошно й крупу. Ходила й мати. Я запам'ятав села Попівка, Піски, Басань. Людодійства в нашому селі нібито не було, а що їли жаб, котів і собак – це було. Хоч мені було вже 6 років, але ходять я не міг, ноги були пухлі. Одного дня я на четвереньках повз під шовковицю і збоку стежки наштовхнувся на мертву бабцю, що недавно заходила в наш двір. Це мене дуже налякало, так, що потім ввижалось після цього ще багато років. Минуло вже 70 років від тої трагедії, а мені й досі чується трупний сморід, що йшов по вітру з кладовища (ми жили неподалік від нього), від напівзасипаних братніх могил, що через рік позападали, і ми повз них боялися ходити. Вимирали цілі сім'ї, а хто остався, то як мав ще сили, утівав світ за очі. В 1935 р. я пішов у перший клас і вже дещо торопав. Батько вже робив у сільпо, то в нас зупинялись всякі уповноважені з району і т. д. То приходилось чути розмови дорослих і про голодомор. Запам'ятав, що по Україні називали 8–10 млн, а по селу – 759 душ, а скільки було по району – не запам'ятав. Це було по гарячих слідах, і ці люди були обізнані, хоча й ризикували собою. Неподалік від нас проживав старий ще волосний писар – Козубенко Улян Григорович, то він на свій страх і ризик вів свій облік померлих. То вже в «перестройку» звірили цей поіменний список з офіційним, то різниця була в дві душі: 758 і 756, що й увічнено на пам'ятнику на кладовищі. Жаль, що помер цей патріот ще при Хрущові. І знаходяться ще в Верховній Раді комуністи Симоненко, Пузаков і разглагольствують: «Засуха, неврожай». Це наклеп на мільйони померлих наглою смертю. Ні стида, ні совісті... Якщо валити на помилки, посуху і неврожай, чого ж тоді ховали голу правду від свого народу і світової громадськості?...

Кругляк М. Я., учасник бойових дій».

Старинець С. П., 1913 р. н.

*(записав 13.03.2004 р. студент I курсу НаУКМА
О. Старинець, ФСНСТ-2)*

«У нашому селі на Київщині було створено у 1929 р. колгоспи «Червона зірка», «III-й вирішальний». Вступати до колгоспу не хотіли, заганяли людей примусово. Ці агітатори були не місцеві, євреї. Були у нас корова, кінь, 5 га землі, все забрали у колгосп.

У 1932 р. у нас забрали все зерно... Почався голод. Під час голоду ми виживали як могли, їли сирі печериці, спориш, лободу, кропиву, цвіт акації, жаб... Крали колоски на полях. По селу ходили опухлі люди, падали й помирали. Ховали без труни, в рядні, кидали в кагат. Були неодноразові випадки людодійства, їли насамперед дітей. Один чоловік зарізав свого малолітнього сина. Сусіди побачили, пішли в сільраду, і того чоловіка забрала міліція. Коли

зайшли в цю хату, то побачили дитячу голову на припічку, посма-
лену, зварену печінку...»

Дзюбишин Яків Антонович, 1914 р. н.

(записала у березні 2004 р. студентка НаУКМА Галина
Мельник, ФПВН-1)

«Я, Яків Антонович Дзюбишин, народився у 1914 р. в
с. Вчорайше (суч. Ружинський р-н Житомирської обл.), зараз
проживаю у Києві.

Під час голоду я перебував у селах Вчорайше, Михайлівка (на
Київщині) і у Києві.

Колективізація

Добровільної колективізації не було. У нашому селі Вчорай-
шому організували перший в Бердичівській окрузі колгосп – у
1924 р. До цього найкращі хазяї організували у 1923 р. добро-
вільний колгосп «Нове життя». Організатор – Мефодій Степанович
Лялюшко. Об'єдналося 10 чоловік на добровільних засадах. Ліни-
вих не брали.

Спільним коштом купили трактор «Фордзон» (США), іншу тех-
ніку. Всі прибутки ділили порівну. У 1928 р. у наш колгосп районні
начальники почали заганяти людей насильно. Неколгоспників об-
кладали високим податком, примусово відбирали у них корів і
коней. Село розділили на бідняків (товариство «комнезамів») і
«кулаків». «Комнезамів» настроювали проти «кулаків», що ті нібито
йдуть проти радянської влади. «Комнезами» підписувалися за
виселення «кулаків» у Сибір. Двоє «комнезамів» написали на бать-
ка мого друга Юхима Бриля, що він агітував проти займу (державні
облігації, які треба було купляти). Його заарештували й дали 10
років, вислали, в заслання він і помер. Чим більше в селі було
репресованих, тим кращі були показники в районі: йде боротьба з
куркульством. Репресували й брата мого діда Прокопа Дзюби-
шина, бо він не пішов у колгосп, бо працюючи нажив багатство.
Прокіп побудував клуню, хату й хлів – це вже було підставою для
визнання його «куркулем». Його і його сина забрали в Сибір.

Ще у 1912 р. у Вчорайшому було збудовано церкву (потім там
зробили клуб). Радянська влада всіляко перешкоджала свяще-
никам: обкладала високими податками, викликала в міліцію, ніби-
то за антирадянську агітацію, тому священики втікали. Зрештою, з
церкви зняли дзвони й закрили її. Це було в період колективізації.
Мій дід Якум Дзюбишин був останнім церковним старостою. Коли
церкву закрили, перед Великоднем до нього прийшли односельці
й попросили провести службу. Увечері всі зібралися в хаті діда
Якума, завісили вікна й цілу ніч молилися. Вранці в неділю всі
розійшлися. А через три дні діда викликали в райвиконком. Захо-
дить дід до якогось чиновника. Сіли, поговорили про се, про те.

І тут чиновник питає: «Діду, а ви знаєте, що таке Соловки?» – «Да.
Знаю. Там знаменитий Соловецький монастир». – «Ото, діду, як
будеш організувати підпільну церкву, то поїдеш туди молити-
ся», – сказав представник НКВД.

Голодомор

Тоді підставою забирання хліба в українських селян було те,
що Україна нібито не виконала плану хлібопоставки... По селах
почали збирати лишки хліба для держави, організували бри-
гади, які їздили по хатах. Якщо не було хліба, то шукали скрізь, ко-
пали ями, заглядали в горщики. Не думали про те, щоб залишити
людям на зиму. Цим займалися підводи (2–3 «активісти»), їх нази-
вали «червона мітла».

Здавали також картоплю. У нас була картопля і капуста. Ми з
братом викопали у сінях яму і туди її сховали, бо на вулиці вкра-
ли б. Завдяки цим харчам ми й пережили голод. У Вчорайшому
повальних смертей не було, а в с. Лебединці вмерло 50 % жителів.
Я саме в той час учився в Київському автодорожному технікумі й
приїжджав додому за харчами. Якось увечері ми з другом ішли
селом, вже було пізно, а в одній хаті яскраво горіло світло. Ми
підійшли до вікна й заглянули. На долівці сиділа вся сім'я і їла
дохлого коня, якого вони десь знайшли. Ця сім'я не пережила
голодомор.

У січні 1933 р. в Політехнічному інституті Жовтневий райком
комсомолу організував курси трактористів для посилки в село на
посівну. Я закінчив ці курси, і мене призначили бригадиром (бри-
гада – 10 чол.) в с. Михайлівку Тетіївського р-ну Київської обл.
Я спитав представника райкому, чому на посівну треба нас поси-
лати, хіба на селі нема трактористів? Представник сказав, що
вони некваліфіковані. В Михайлівці з чотирьох тракторів працював
лише один. Жінці-агроному я задав те ж питання, що й представ-
нику райкому. Вона відповіла, що трактористи настільки ослабли
від голоду, що в них нема сили завести трактор. У присланій
бригаді вони працюватимуть прицепщиками. Нас розселили по
хатах. У хаті, в яку мене поселили, жили баба й внук (років 4–5). Він
був опухлий від голоду, не вставав. У цієї баби померли від голоду
чоловік, син, невістка і ще одна внучка. Баба ходить на город
копати торішнє коріння й бур'ян і варить у печі.

У селі нема ні однієї тварини, ні собаки, ні kota. Є підвода
(4 чол.), яка кожен день вивозить мертвих і скидає в яму. Я з со-
бою привіз 4 буханки хліба (в Києві в цей час почали продавати
комерційний хліб, за яким стояли черги з чотирьох годин ночі).
Весь хліб я віддавав дитині потрошку – і через тиждень вона по-
чала ходити. Нашу бригаду годували капустою, чечевичею і 500–
600 г хліба кукурудзяного на день. Поміи не виливали, а випи-
вали...

У Тетіїві – МТС, на яку постійно треба було їздити, бо весь день ламалися неякісно виготовлені вкладиші у тракторі. Трактори працювали у три зміни (цілодобово). При МТС був політвідділ, начальник – «25-тисячник» з Москви. На станції білети не дають без дозволу начальника політвідділу, щоб ніхто не виїхав із села. Якось мене вночі викликали до трактора, я йшов полем і раптом мій погляд впав на рів, яким обкопують посадку. А там – мертва жінка з дитиною на грудях. Придивився, а дитина ще жива. Я зразу ж пішов до жінки-агронома і кажу, що треба ж якось врятувати дитину. А вона каже: «По селу їздить підвода й підбирає мертвих людей пухнуть з голоду. Куди ж цю дитину забирати, як її все одним нічим годувати?»

У Києві не було повального голоду, хоч вранці можна було побачити мертвих на вулицях, яких потім підбирала спеціальна міліція. На базарах продавали фальшиві продукти з домішками неїстівних речовин. У квітні з'явився комерційний хліб – і це врятувало Київ. По картці давали 300 грам кукурудзяного хліба, а робочим – більше. Ми, студенти, зразу з-за парти встати не могли, бо в очах йшли темні кола й голови крутилися».

Кіровоградська область

Майдебура Єфросинія Тихонівна, 1924 р. н.

(записала у лютому 2004 р. студентка НаУКМА
Майдебура Мирослава Василівна, ФПвН-1)

«Я, Майдебура Єфросинія Тихонівна, народилася 8.12.1924 р. в с. Коробчино (суч. Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.). Мій дід, Скотар Іван Петрович, та бабуса, Параска Тимофіївна, жили у цьому ж селі, мали п'ятеро дітей (Василь, Тихін, Андрій, Наталя, Катерина). Мали землю, на якій працювали, добру хату, четверо коней, дві корови, сівалку, жатку, велику пасіку, свиней, курей. Був гарний фруктовий сад, який ріс на терасах (так називали землю, яка була розроблена, як східці, бо хата стояла внизу, а город і сад підіймалися по них вгору). Дід і баба поженили синів та повідавали заміж дочок. Біля них лишився жити мій батько – Тихін Скотар (1899 р. н.), бо був найменшим. Він одружився з моєю матір'ю, Марією Миколаївною Прусак. У 1924 р. народилася я, а у 1926 р. – моя сестра Маруся. Ми жили в мирі та злагоді, працювали...

Та почалася колективізація. Дід не захотів віддавати своє майно в колгосп. От йому й «пришили куркуля». За те, що ночами не спав, випасаючи худобу, а ночував у степу на соломі. Тоді вислали багато людей: і старих, і молодих, і дітей висилали в тайгу. У нас все забрали, а всю сім'ю вислали в Сибір у 1929 р. в селище Тегря Пельсьцького р-ну Архангельської області...

Нас везли на підводах, як і багатьох інших, до станції, а там – на поїзд. І – прощай рідний край! В с. Тегря нас поселили в бараки, які вже були приготовлені для висланих. Бараки були з дощок, крізь які було видно і небо, і сонце, скрізь були щілини, через які завивав вітер, йшов сніг та дощ. Під боками були нари з дощок, теж у два поверхи, кожна сім'я розміщала й тулилася як могла. Посередині проходу стояли залізні бочки, котрі топилися дровами й давали тепло. Їсти не було що та й купити також. Хто встиг щось взяти про запас, то якось держалися, а інші почали помирати. Пам'ятаю одну сім'ю (Марка Кобзаря), так з п'яти осіб нікого й не лишилося. Через деякий час прийшов наказ з Москви від Калініна, щоб дітей відправили у табори (дитячі приюти), то вони хоч трохи повиживали. Мене відправили до дитячого розподільника у Во-

логді. Тільки мені малій і запам'яталось, як сидить мій старий сивий дід біля відра з медом, маже скибку хліба, дає мені й плаче. Нас із сестрою забрали у 1930 р. у Вологду. Дід і баба померли в архангельських лісах, там і поховані. Мама захворіла серцем. Там вона й померла у свої 25 років, не побачивши нас більше. Залишився зі всієї сім'ї тільки наш батько. Знову приходять з Москви наказ, що маємо право забрати дітей на Україну до рідні через велику смертність. Батько отримав реабілітацію як неправомірно висланий, але він мав право проживати тільки у межах Півночі. Він почав просити у листах маминих батьків, щоб хтось приїхав і забрав нас із сестрою. Першим приїхав мій дядько (мамин брат), Іван Миколайович Прусак, і забрав мене, а пізніше меншу сестру забрав її хрещений батько з Кірово Оверко Тютя. Вони привезли нас до маминих батьків: Миколи Івановича Прусака та баби Агафії, де ми й залишилися жити. Хто з інших людей лишився в живих – вернули на Україну за наказом Калініна.

Але й на Україні люди голодували. Де в кого були які запаси, те комнезамівці все повитрушували. Забирали навіть останню квасолю й горох, що зберігався про запас. Був неврожай. Страшна смертність забрала десь половину села Отрадівки. Літом люди їли листя з дерев, «какіш», лободу, «калачики». У кількох лишилися корови, то ці ще якось жили. Люди ходили пухлі, насилу переступали. Дохли корови й телята. Їх вивозили на скотомогильник, люди розрізали на частини дохлі корови, коні, варили собі їсти. Але не всім вдалося вижити. Наприклад, Афанасій Циганенко (п'ятеро дітей), Василь Циганенко (жінка і восьмеро дітей), Мефодій Урсолов (вся сім'я), Степан Погорілий, Антон Божинський та ще багато інших. А одна жінка, Ганна Бондаренко, вбила свого 13-літнього сина качалкою по голові за те, що він з'їв один коржик із зерної свиріпи. Та й сама вона померла пізніше з голоду.

Ховали всіх без ніяких трун, не було їх з чого робити. Вивозили підводами на цвинтар, скидали в ями та так і загортали землею. Ніяких хрестів, ні пам'ятників ніхто нікому не ставив.

Коли нас привезли, ми були дуже простуджені обидві, йшов голодний 1933-й рік. Ми їли мерзлу картоплю, макуху, варили суп із зеленого листя. Моя менша сестра Маруся померла, її поховали в Кіровці. Я жила далі біля маминих батьків. Пам'ятаю, як була у дитячих яслах і там варили макуху, а няньки тихенько, щоб ніхто не дізнався, давали мені ополоник того супу. Але були й такі, що видирали той макуховий похліб і казали: «Це не для куркульських пуп'янків наварено. Їм взагалі не місце тут бути».

Люди не могли дочекатися хліба, який уже почав наливатися у колоски. Багато хто їли їх – такі були голодні, що не могли дочекатися стиглого зерна, щоб спекти хліб і помирили від «заворотки кишок». Так помер і мій родич Семен Оришич (мамин дядько) та багато інших.

Мій дід, біля якого я жила, служив церковним старостою. Під час «куркульської» все нажите добро зразу віддав у колгосп, то йому «куркуля» не дали, він став працювати бухгалтером у колгоспі на Отрадівці. То якось ми виживали. Купляли на базарі печений хліб і держали на цілий тиждень по шматочку. А як уже вродив хліб, то кожен колосочок був на рахунок. Хто вкраде – віддавали під суд і в тюрму. Дуже важко було в ті роки голоду...

Я з горем пополам ходила у семирічку в Кіровці, потім у десятирічку в с. Хмельове, яку закінчила у 1941 р.

Потім почалася війна. Німці забирали все, що можна... Молодь відправляли у Німеччину. Ми робили собі рани, щоб не потрапити в рабство до німців, як їхали на комісію. Я за порадою друзів напилася горілки, настояної тютюном. Почало сильно битися серце, я ні на що не реагувала, то мені дали документи, що я не годжуся до роботи. Після війни мій чоловік повернувся з німецьких таборів (він помер у 2000 р.), він був головою колгоспу в с. Копанки, я народила трьох синів. Нам жилося важко, але такого голоду, як у 30-х роках, не було...»

Кобець Опанас Іванович, 1906 р. н.

(записала у 1995 р. студентка ДДУ Охріменко Олена, гр. II-95-1)

Народився в с. Сотницьке Новородківського р-ну суч. Кіровоградської обл., під час голоду й понині живе на ст. Куцівка цього ж району. Батько загинув у Першій світовій війні, а мати померла у 1929 р. Тоді на ст. Куцівка існувало до 60 хат. Церкви не було. В с. Сотницькому була початкова (приходська) школа, де навчалися й діти зі ст. Куцівка. Там навчався і О. І., скінчив 4 класи, був грамотним, працював залізничником.

На станції колгоспу не було, люди в основному працювали на залізниці. Не був колгоспником і О. І. Всі місцеві люди майже суцільно були робітниками, тому й не було випадків розкуркулювання.

Того року був добрий врожай по навколишніх селах (Верблюжка, Сотницьке, Чечелівка). Як проходили хлібозаготовки, О. І. не пам'ятає, але знає, що кожної ночі з ст. Куцівка відправлялося по 1-2 вагони із зерном у напрямку до ст. Знам'янка. Чув про «червоні валки», бачив їх при відгрузці хліба.

Голод був страшним. Люди їли ховрахів, буряки, бур'ян. Траплялися випадки людодства (їли мертвих людей, яких часто знаходили біля залізничного полотна). О. І. згадує про пухлих з голоду людей з навколишніх сіл, які йшли на Куцівку, щоб поїхати до Знам'янки по продукти; про те, як цих людей викидали з вагонів. Згадує і про масові крадіжки у робітників з Куцівки. Сам О. І. отримував пайок як залізничник, їздив у Знам'янку і Помічну по харчі

для своїх двох молодших сестер. О. І. вбачає основну причину голоду в жорстокому відношенні місцевих активістів до селян.

Макаренко Єлизавета Яківна

(записала у 1995 р. студентка ДДУ О. Воробйова)

«Голод 1933 г. меня застал в Кировоградской области, на моей родине, станции Знаменка. В 1932 г. я закончила знаменскую ФЗС (фабрично-заводскую семилетку). Отец мой был паровозным машинистом. По окончании школы я мечтала поступить в кировоградский строительный техникум. В связи с тяжелым материальным положением пришлось мне поступить в лесной техникум, благо, он был всего в 12-ти км от дома. Жила я в общежитии, по выходным дням ездила рабочим поездом домой и из дома. Бывали случаи: заходишь в вагон – лежит мёртвый человек, все переступают. В столовой нас кормили исключительно супом из пшена, без картошки, хлеб не всегда был. Мы вечно были голодные. Нам ещё повезло: в одном коридоре с нами жил завхоз. Не знаю для чего, но он поставил в коридоре мешок с соей. Может быть, даже и по доброте душевной, т. к. он не мог не замечать, что соя тает. Девчонки принесли железную тарелку из столовой. Вот мы понемногу брали эту сою и группой жарили и ели, что это был за божественный вкус и наслаждение наших вечно голодных желудков. Мы сами заготавливали дрова, сами топили. Из дома нечего было брать, т. к. отец как работающий получал 600 г хлеба, а на маму и младшего брата по 200 г на карточки. Мама готовила такие блюда, что без «рецепта» не приготовить, там была картошка такая маленькая, что 15 штук помещалось в жмене. Мама туда добавляла бурак сахарный тёртый, если была морковь и ботва, помидорчики такие уродились на нашей маленькой грядке против квартиры. Да, ещё было такое несчастье, что я потеряла хлебные карточки. Сколько ни искали и кого не спрашивали в магазине, мне их не отдали. Никогда не забуду, что было с мамой, когда я ей сказала, что карточек нет. С ней была страшная истерика, она громко плакала и хохотала. Ведь карточки не восстанавливали, а весь месяц нужно было жить без хлеба.

Засуха была такая, что всё было выжжено. С грехом пополам я закончила 1-й курс. Нам сразу сказали, что техникум переводят в Каменец-Подольский. В этот год ликвидировали Черкасский, Чернолесский лесные техникумы. В Каменец-Подольске мы учились 2-й и 3-й курсы. Голодали ужасно и уже домой не ездили, только на зимние каникулы. В столовой была такая пища, что нельзя было разобрать, из чего же это варево, противное на вкус и по виду чёрное, мы называли «бевка», иногда варили какое-то подобие борща без картошки. Только кислая капуста, хлеба не было в столовой. Нам его выдавали отдельно в студкопе по 150 г

кукурузного. Мы ходили по очереди, нас было 5 девочек в комнате. Тот, кто брал, съедал там же в магазине, остальные тоже тотчас же. После кукурузного хлеба стали печь, трудно сказать из чего, но он был чёрный, мокрый и с длинными остюками, вероятно, там была буряковая ботва. Кукурузный, в сравнении с этим, был пирожным. Сахара мы получали 400 г в месяц. Съедали моментально, т. к. сладость требовалась. На ужин чаще всего давали 6 тюлек и четвертинку кислого огурца, причем хлеб был съеден ещё с утра. Когда были деньги, покупали малиновый чай, это что-то сухое, прессованное, чёрное и совсем не пахло малиной. Потом ещё покупали цикорий, сухой, прессованный, что примешивают к кофе. Жевали, что попало, чтобы обмануть голод. На базаре покупали морковь, это был праздник, у всех были жёлтые губы. Поздней осенью, когда уже срубили капусту, мальчики ходили на поля выбирали кочерыжки, ели и угощали нас, т. к. нас было мало, нас жалели.

Точно не помню, но по-моему, в конце 1934 г. или в начале 1935 г. появился коммерческий хлеб, по 1 р. 50 к. за 1 кг. Моя подруга Галя купила целый круглый хлеб 2 кг и ела его, щипая, оставила не более 0,5 кг. Я боялась, что она умрёт, но, слава Богу, обошлось. Были такие случаи, что умирали после голода, наевшись без меры. Потом стало легче, нам уже давали хлеб в столовой, к обеду по 300 г и по 200 г к завтраку и ужину. Вообще, девчонки голод переносили легче, чем мальчишки, а мальчиков у нас было два, какие пухли – Федя Иванов и Васюра, уже не помню, как звали. Слышно, что они умерли после окончания техникума.

Но это ещё не всё. Техникум наш опять перевели из Каменец-Подольска в Чугуево-Бабчанск, так что мы уже там закончили 4-й курс. Это в 40 км от Харькова, посёлок Кочеток».

Погорецька (Павленко) Алла Макарівна, 1927 р. н.

*(записав 25.02.2004 р. студент НаУКМА Микола
Олександрович Сіома, ФГН-1, гр. 5)*

«Я, Погорецька Алла Макарівна, народилася 18.08.1927 р. в Новогеоргіївську (Новогеорґівську) Полтавської губернії. Під час голодомору 1932–1933 рр. проживала в с. Чаплище поблизу Новогеоргіївська (тепер воно перебуває на дні Кременчуцького водосховища). Нині я проживаю в Світловодську Кіровоградської області. Закінчила 8 класів школи, все життя проробила продавцем.

В нашій сім'ї були батьки, я, брат Антон (год як помер). Ще було у нас п'ять двоюрідних сестер. Село було велике, хат 700, людей багато. Школи не було, ходили в Скубіївку, а в церкву

ходили аж у Новогеоргіївськ. Потім вже побудували в Табуриша коли переселяли.

Колгосп робили в Скубієвці, а Чаплище до нього приписали. Та що я буду розказувать. Я тоді ще мала була. Знаю, що люди йти не хотіли, своя корова – це своя корова... Якби ж ще председателю місцевого назначили, а то когось ще прислали. Мої батьки йти не хотіли...

У 1932 р. нічо не вродило. Наші не ходили викачувати зерно, а скубіївські. Був їхній председатель, ще якісь із города, воєнні пічки розбирали, в сараях дивилися, щитай раз в неділю приходили. Від голоду спасались. Бур'янці їла, зайців ловила... Багато хто просто так кудись ішли, до міста. Розказували, що в якимсь селі рядом дітей поїли, так тож якісь ізвергі хіба. У нас таких ізвергів не було, нормальні були. Вже проти літа машини поприїжджали, їсти давали, тільки мало. Ти з'їв би й пойняв, що з'їв...

Від голоду багато померло, в сусідів – мати, у мене – сестра двоюрідна. Людей як ховали, то вже й гробів не вистачало, так закопували. Особенно багато вмирало весною».

Луганська область

Бондаренко Ганна Андріївна, 1924 р. н., Бондаренко (Когут) Домна Павлівна, 1918 р. н.

*(записав у 2003 р. студент НаУКМА Володимир
Володимирович Гамза, ФПВН-1)*

«Я народилася 16.01.1924 р. в с. Друга Бугаківка Старобільського округу (Донбас), нині проживаю в с. Бугаківка Кремінського р-ну Луганської обл. (вул. Набережна, 11). Батько – Бондаренко Андрій Власович, мати – Тетяна Павлівна, і нас шестеро дітей. Я була найстарша. Потім Поля (1925 р. н.), Марія (1927 р. н.), Настя (1928 р. н.), Паша (1929 р. н.) і наймолодша Явдошка (1932 р. н.), яку мама весь час носила на руках. Ще були дід Влас і баба Федоска – батьки мами.

То були страшні часи. У нас забрали все, що тільки можна: корів, коней, сіялку, овець, всі знаряддя праці, а головне – зерно. Батько, звичайно, був незадоволений такою політикою, висловлював це місцевій владі. Потім його забрали. За що конкретно – не пам'ятаю.

До нас прийшла бригада – «отряд» О. Мирошниченка, яка забрала залишки зерна, одяг, овочі (гарбузи, кабаки). Мама просила залишити хоч гарбузи (вони були мерзлі, бо лежали надворі, а вже було холодно), бо в неї ж шестеро дітей і двоє літніх людей. Але один з них сказав, що тим уже «не заїсися». Потім мама встигла обмотати мене і Полю (старших) хустками, ще якоюсь одежею і відправила нас у садок за річкою. Інший одяг заховала в грубу, але вони й там його знайшли.

Починалась зима, а у нас зовсім нічого було їсти. Першим захворів (у нього і раніше був кашель) і помер дід. Його поховали у труні (він сам зробив її давно і тримав на горищі), все як і має бути. Потім померла баба. Її вже ховали без труни, просто закутали в рядно і вкинули в яму. Потім померли наймолодші сестри: Марія, Настя, Паша, Явдошка. Перша, мабуть, померла наймолодша Явдошка (1932 р. н.), бо я пам'ятаю, як вона плакала вночі, потім уже ніхто не плакав. Як їх ховали, я не пам'ятаю, мабуть, мама мені не показувала. Залишилися я, мама і Поля (1925 р. н.). Ми були пухлі від голоду, але кожного дня ходили на поле працювати, допома-

гали мамі. Адже пайок давали не на сім'ю, а тільки на працюючого. Так якось і вижили. Але біда приходить не одна. Якось, коли ми були у степу, чомусь згоріла хата, наступала осінь, а жити не було де. Пішли жити до сім'ї маминої сестри Домни. Після нещасного випадку з мамою (поламала ноги) вона пролежала у лікарні майже рік. Я тим часом уже стала ходити до школи. Я почала ходити до школи ще до голоду, але потім через голод покинула. Закінчити школу так і не вдалось, бо перешкодила війна. Щодо хати, то нам дали нову. У ній було вогко, вона була крита соломкою і через те трохи текла. Так ми почали жити по-новому аж до війни. Я і мама працювали в полі. Сестра Пелагея, пам'ятаю, пасла вівці, а вже була осінь, вранці – заморозки, а взутися у неї не було в що. Отак ми і жили.

Тоді, під час голоду, все село вимирало. Мертвих звозили бричкою в одну яму і там ховали...»

Бондаренко (Когут) Домна Павлівна, 1918 р. н.

«Я народилася 19.01.1918 р. в с. Бугаківка (суч. Луганської обл.), де й нині проживаю. Сестра матері Бондаренко Г. А. (див. вище).

Наш колгосп в с. Бугаківка Новоастраханського р-ну називався «III Інтернаціонал». Головою колгоспу був Іван Свиридонович Швець. Усіх людей змушували працювати у колгоспі. Андрій Власович Бондаренко взяв із собою у поле глечик з водою, а звідти набрав у нього кукурудзи. Ну, його у той же день і посадили. Утримували його у Новоастраханській в'язниці приблизно рік. Умови там були жахливі. В'язнів, здається, взагалі не годували. Тому його дружина, Тетяна Павлівна, носила йому їсти, але у нас самих їсти було небагато. Ми носили їжу по черзі (кожного дня): шматочок гарбуза, буряки, що дістанеться. Десь перед війною повернувся один із сусіднього села, один з тих, з ким сидів Андрій. Він розповідав, що їх відвезли у Сибір, де вони будували шляхи, рубали ліс. Їм не вистачало їжі, бо пайки хліба були маленькі, приблизно 100–200 г хліба на день. Потім Андрія перевели в інше місце, і він його більше не бачив. Не побачили й не почули про нього більше і ми.

У селі було сформовано «отряд для конфіскації имуществ», здається, якось так він називався. Він складався з трьох чоловік (ледарів і п'яниць). Головою «отряда» був Омелян Корнійович Мирошниченко і двоє інших: Михайло Назаренко і Гаврило Демченко. Вони ходили по селу і забирали останнє майно.

Коли у моєї сестри Тетяни згоріла хата під час голоду, то вона з двома малими дочками перейшла жити до нас. Одного разу Тетяна пішла до згорілої хати по дрова. Намагалась відірвати

стовп, який підпирив сволок, але сволок упав і придавив її. Тетяна залишилась жива, але їй поламало ноги. Її відвезли до лікарні, а діти залишились у мене...»

Воробйова (Безгубенко) Віра Михайлівна, 1932 р. н.

(записала у березні 2004 р. студентка НаУКМА Ольга Рябова, ФПВН-1, гр. 2)

Віра Михайлівна Воробйова (Безгубенко) народилася 26.03.1932 р. в с. Комишеваха (суч. Старобільського р-ну Луганської обл.), там же жила під час голоду. Тепер живе в с. Запруддя Рокитнянського р-ну Київської області. Про голодомор знає зі слів бабусі, батьків та іншої рідні.

В. М. жила в родині своєї баби – Юрченко Олени Олександрівни, 1875 р. н. та діда – Юрченка Никифора, котрий працював машиністом на паровозі. Мати Надія (1912 р. н.) та батько Михайло Безгубенко працювали на заводі (потім цей завод став називатися ім. К. Маркса) у Мар'ївці (нині – Первомайськ Луганської обл.). Разом з дідом та бабою проживало п'ятеро дітей і трое онуків. Батьки-робітники отримували пайок, що дало можливість сім'ї вижити під час голоду. Одна з тіток В. М. працювала в колгоспі, фактично нічого там не одержувала, лише те, що вкраде.

Зі слів бабусі В. М., її сім'ю не розкуркулили, бо батьки працювали на заводі. У селян же забрали абсолютно все (зерно, худобу, інвентар та ін.), а «куркулів» («кулаків») висилали на Сибір, виганяли з села без засобів до існування або розстрілювали на місці. Головою колгоспу був комуніст Святухов, участь у розкуркуленні брала й «активістка» Вера Леонтівна Беляк. Пізніше діти в селі часто бігали дивитися на пам'ятник «активістам», яких повбивали «кулаки».

Під час голодомору в селі був і бандитизм: три брати Марченки обкрадали та вбивали людей за зерно. Коли бандитів упіймали, то закололи їх шаблями. Під вікнами хат йшли опухлі з голоду біженці, іноді з дітьми, вони по дорозі падали й помирили, дітей підкидали до хат, просили їжі. Напівживі від голоду жебраки з возиками, на яких вони тягли дітей і пожитки, були типовою картиною в селі протягом 1932–1936 рр. Ці люди були переважно з сільської місцевості, зі Старобільського р-ну Луганської області. З розповідей свого дядька, який часто бував у відрядженнях, В. М. згадує, що, під'їхавши до якогось села, він побачив огорожу з червоних стрічок, вздовж якої ходили енкаведисти, деякі з них скидали у великі ями трупи опухлих від голоду людей. Дорогу в те село було закрито нібито на карантин, а насправді всі його мешканці вимерли з голоду. У Комишеवासі, яка вважалася робітничим

поселенням, такої поголовної смертності не було. У селі боялися під страхом репресій говорити щось про голодомор взагалі.

В. М. думає, що організатором голодомору була держава, але, незважаючи на це, поважає Леніна і Сталіна. Не може однак знайти виправдання чи аргументації такій політиці у 1932–1933 рр. в Україні.

Миколаївська область

Чепак Трохим Павлович, 1914 р. н.

(записала 28.02.2004 р. його донька Валентина Трохимівна Савченко і студентка НаУКМА Надія Єремеєва, ФЕН-2, гр. 1; друкується зі скороченнями)

«Я, Трохим Павлович Чепак, народився 12.10.1914 р. в с. Войтово (Войкове) Переяславського повіту Київської губернії. Освіта – 7 класів (1923–1929 рр.), потім (у 1929–1932 рр.) вчився в зоотехнікумі. Під час голодомору 1932–1933 рр. перебував у с. Баштанка Миколаївської обл.

Колективізація в с. Войтові (село перейменовано на початку 20-х рр.) розпочалася восени 1929 р. В селі тоді було створено одразу 6 невеликих колгоспів. Партиїну організацію села очолював директор школи Гузій... На х. Щаснівка було створено невеликий самостійний колгосп, а головою правління було обрано мого батька... Багато селян, в основному жінки, чинили серйозний опір колективізації і кілька разів забирали з колгоспів своїх коней та інвентар, куди їх звозили за рішенням зборів. Тоді здійснювалося розкуркулення найбагатших селян і виселення їхніх родин на Соловки. У Войкові було розкуркулено більше 10 родин, в т. ч. на х. Щаснівка родину Мирона Горбача. До бригади, що розкуркулювала Горбача, було залучено і мене ще з двома учнями технікуму. Звичайно, я був не в захваті від такого доручення. З одного боку, тиснуло почуття, що родина цього куркуля, як і багатьох інших селян, з усіх сил працювала у своєму господарстві. З іншого боку, таке розкуркулення здалося правомірним, оскільки Горбач був експлуататором чужої праці. З дитинства доводилось бачити, як деякі хуторяни-бідняки, в тому числі мої батьки, у 1919–1929 рр. змушені були відпрацьовувати в нього за різні небезкорисливі займи та позички. Звичайно, розкуркулення змушувало багатьох заможних селян не опиратися вступу до колгоспу, бо вони боялись і за свою участь. Такі побоювання були і в моїх батьків. На 1929 р. господарство батьків вже належало до числа заможних, хоча батьки не вдавались до використання найманої праці, але закупівля деяких сільських продуктів на місцевих ринках, доставка їх у Київ та продаж з прибутком могли бути використаними для обґрунтування репресій.

Навчання в зоотехнікумі з січня 1929 до січня 1932 рр. дало деякі знання, але загальний рівень випускників, як показало життя, виявився недостатнім... За рішенням Наркомзему УРСР навчання на III курсі було скорочено до 4 місяців, і вже в січні 1932 р. за путівкою цього ж відомства довелося отримати призначення і працювати зоотехніком в колгоспі ім. Сталіна в райцентрі – м. Баштанка Миколаївської обл.

В колгоспі я працював недовго (5–6 місяців), потім був запрошений на посаду зоотехніка Райколгоспсоюзу. У 1937 р. його було ліквідовано, його функції взяв на себе Райземвідділ, де на правах відділу було створено Райтвариноводферму, де мені довелося працювати до призову в армію...

Голод особливо позначився на південних районах України, де тоді такі культури, як картопля й кукурудза, висаджувалися в мізерних обсягах, в основному на невеликих присадибних ділянках. Якщо в північних і середніх областях України цим культурам відводилася більша частина посівних площ, ці культури не вилучалися в держпостачання, то це дозволяло в якійсь мірі пом'якшити голод. В південних же областях, де селяни жили в основному за рахунок зернових культур, голод призвів до тяжких наслідків. Наприклад, в найкрупніших селах Баштанського р-ну – Явкіно і Привольне в деякі весняні дні 1933 р. ховали по два-три десятки людей, померлих від голоду.

На відміну від крупних населених пунктів, де голод відчувався досить гостро, на хуторах і невеликих селах Баштанського р-ну, колгоспи були невеликі, їх очолювали, як правило, селяни з великим життєвим досвідом. Багатьом з них вдалося, щоб не лишити селян без хліба, затягувати до весни обмолот врожаю, роблячи його таким чином, щоб частина зерна залишалась в полові або в соломі. Потім – навесні або взимку повторно молотили, вилучаючи недомолочене зерно для годування колгоспників на колгоспних роботах або застосовували його на фуражні потреби...

У період роботи в колгоспі правління виписувало мені по 10–12 кг борошна і 2–3 кг жирів чи м'ясних продуктів на місяць. Але господарка, в якій я жив в квартирі, яка сама відчувала труднощі через голод, за тиждень-два сказала, що продукти скінчилися. В ідальні райцентру деяка юшка продавалась без хліба. От і доводилось, працюючи на свинофермі, вже навесні 1932 р. красти у свиней шматки соняшникової макухи... Це робили й інші працівники колгоспу свиноферми. Свині ж отримували ледве половину з виписаних їм правлінням колгоспу концентратів. Лише свинюматки залишались схожими на свиней, бо їх намагались годувати найкраще. Інше ж поголів'я свиней мало страшний вигляд. Недогодування призвело до загибелі значної частини молодняка, а у тварин, що виживали, нерідко тіло було розміром з голову. Працюючи 1932–1933 рр. в Райколгоспсоюзі і Райземвідділі, виба-

джаючи до колгоспів, з головами яких складались приязні стосунки, нерідко доводилось принижуватись, випрошуючи в них 8–10 кг борошна, пшона або пару кілограмів м'яса.

У 1932–1933 рр. лише керівники і головні спеціалісти районних організацій, які входили в т. зв. «двадцятку», порівняно стерпно постачалися продуктами через спеціальну крамницю. Іншим рядовим спеціалістам та службовцям зрідка лише доводилося придбати в загальній крамниці буханку хліба. В особливо скрутному становищі опинилися ті рядові молоді спеціалісти, які за призначенням приїжджали до районних організацій після закінчення технікумів та вузів. Якщо більшість рядових службовців були місцевими жителями, переважно з родин селян-колгоспників, які отримували в ході врожаю невеликі аванси зерном з 15 % врожаю, що їх залишав колгосп для натуральної оплати, то молоді спеціалісти, які приїжджали і були відірвані від родин, опинялися в критичному стані і рятувалися, хто як міг».

Літвінова (Шарт) Антоніна Андріївна, 1922 р. н.

*(записала 24.02.2004 р. від своєї бабусі студентка
НаУКМА Ольга Літвінова, ФЕН-2, гр. 1)*

«У 1932 р. ми жили в Донбасі. Батько й старша сестра працювали у шахті, а мама диригувала хором у церкві (мама гарно співала, знала ноти і старослов'янську мову). Потім ми приїхали з мамою в село Троїцьке (суч. Новоодеського р-ну Миколаївської обл.): мама, я, брат і середня сестра. Того року ми заробили багато трудоднів. Нам дали пшениці: засипали пшеницею всю малу хату аж до стелі (пшеницю тримали у хаті від крадіїв та банд).

Восени 1932 р. приїхала комісія, забрали всю ту пшеницю до зернини. На горіщі були чечевиця, горіхи, горох тощо – забрали й те. Ми спочатку з'їли качки й гуси, що в нас були. Потім мама почала носити з хати меблі, подушки, простирадла тощо міняти на харчі. За подушку 80 на 80 см з гусячого пуху давали пригорщу кукурудзяної муки. На казан води мама всипле жменьку крупи – отаке їли раз на день. Голодували страшно. Поміняли все, що було в хаті, крім ліжка з простирадлом, що було старшій сестрі на придане. Так вистачило до весни.

Навесні, коли розливався Буг, приїхав з Донбасу батько. Старшу сестру Дусю ще раніше віддали у ФЗУ до Харкова, щоб ми всі не померли з голоду. Зібралися ми: я, мама, батько і брат і пішли пішки (3 км) до Новоодеси, з Новоодеси через сухий Еланець до радгоспу бузького (7 км). Йшли голодні, ми з братом збирали зерно, що впало й вгрузло в землю, коли його везли на посів, збирали те зерно і їли. Ночували ми в Сухому Еланці, в людей попросилися, а вранці батько пішов у ідальню і приніс відро

гречаного супу. Там годували робочих раз у день вранці. А тих, хто працював на посівній, годували і в обід. Ми з'їли той суп і не помітили, що поїли. Прийшли в радгосп. Там робочому давали на день 800 г хліба, а «іждівенцю» – 300 г. Багато людей, котрі приходили з сіл на роботу, помирали одразу, бо їм давали хліб, вони з'їдали всі 800 г одразу і помирали. Ідеш селом – лежать трупи, чорні, роздуті, страшні.

Директором радгоспу був тоді Шинкаренко. Людина – справжній комуніст, з «25-тисячників». Коли моя мама, вже пухла, мила вікна, щоб заробити більше хліба, і директор її побачив, то сам зняв з вікна і виписав півлітра молока і пайок. Потім він дав розпорядження не давати людям весь пайок одразу, а давати 300 г зранку, 300 г на обід і 200 г увечері. Потім приїхала сестра Анна. Її призначили працювати у пекарню, бо вона була комсомолкою. Коли ми з братом прийшли до неї в пекарню, вона дала нам свій пайок (хлібину більшу за 2 кг), щоб ми понесли додому. А ми сіли під пекарню і ту хлібину з'їли. Сестра вийшла, побачила нас, злякалась, розплакалась, покликкала пекаря. Він поклав нас на стіл, довго розтирав нам животи, поки пройшло, потім віддав нам свій пайок, і ми понесли його додому.

Бабуся наша померла у голод, хоча мама ходила до неї за 25 км і принесла харчів на два тижні, а через тиждень бабуся померла, то, певно, хтось вкрав ті харчі.

Зерно, що його забирали в людей, зсипали в рівчаки, в балки тощо. Видно, «враги народу» хотіли задушити людей голодом.

Ми врятувались від голодної смерті тому, що пішли в радгосп, бо в колгоспі не вижили б. Каялися, що приїхали з Донбасу, бо там шахтарі отримували більший пайок і жили гарно. А навесні ми вже посадили город (картоплю тощо), купили телицю за ті гроші, що мамі дали за черепицю з нашої хати в Троїцькому, бо саму хату ніхто не купив».

Полтавська область

Довгаленко Анастасія Яківна, 1924 р. н.

(з її листа від січня 2004 р. до о. Ю. Мицика)

«Я – Анастасія Яківна Довгаленко. Адреса: 38315, с. Устивиця, Великобагачанський р-н Полтавської обл. Мене дивує таке: ну як не соромно отому комуністу Симоненку з трибуни Верховної Ради заявляти на всю Україну (і на весь світ), що голодомору в Україні не було, а був просто голод, викликаний неврожаєм? Я 1924 р. н. і мені тоді було 8 років, я добре пам'ятаю такі картини.

1) Мама прийшли з хутора, а бабуся Орина (їхня свекруха) дала їм пригорщу пшоно. Посіпака-комуністка Федора Іванівна Нечай бачила це і зразу ж позвала свого помічника Небийголову Трохима Івановича (їх було троє в селі, що ходили по хатах і все забирали), і вони шкоро прийшли до нас. Мама, побачивши, що йдуть, висипали те в горнятко і засунули в піч, а мене з сестрою посадили на полу, поклавши під дошки полу дві хустини новенькі й наказали на них сидіти, щоб не забрали, бо й тряпки забирали. Ми сидимо з сестрою (вона з 1927 р. н.), а ті зайшли і зразу полізли рогачем у піч і забрали пшоно. Мама й кажуть: «Навіщо ж ви берете, а ми що їстимемо?» Федора відповідає: «Нас заставляють це робити». Отже, віднімали останнє.

2) За лісом було посіяне жито. Вже коли добре заколосилося, я взяла ножички і торбинку, пішла в те жито і сиджу собі, зрізую колоски. Аж ось їде об'їздчик на коні, і хоч як я прилягала до землі, він побачив і, під'їхавши до мене, забрав торбинку й ножички і сказав, що віддасть до суду мого батька за це. Я дуже перелякалась і плакала. Що було далі, не пам'ятаю.

3) Ми ходили до школи за 3 км в с. Байрак. Йти треба було полем, кругом стояли жита, в селі (? – Ю. М.) земля піщана. Ми, діти, завжди підходили до жита і витягали з колосків зерно і їли. А попід стіною вповдовж жита були понакладані купи з набубнявілого цілісінького жита.

Хіба ж був неврожай? Стидався б говорити».

Базай Павло Григорович, 1920 р. н.

(записав 19.11.2003 р. студент НаУКМА Роман Базай)

«Я жив під час голодомору в с. Велика Багачка на Полтавщині... До весни 1930 р. все було досить задовільно. Потім стався справжній жах. Страшні, незрозумілі здирства й побори. Забирали всю скотину: коней, волів, корів, кіз, овець, навіть кролів і курей. Все спустошували, проводячи цю дику колективізацію. Одного разу прийшло шестеро людей – «колективізаторів» у гарних шкіряних плащах зі зброєю, вони випитували, де харчі і реманент, не хотіли чути благання матері, не залишили нічого на прожиття. Забрали все, мати вчепилася в одного з них, але вони ніяк не реагували, їм було все одно. Вони робили свою чорну справу...»

Голод був викликаний прагненням влади винищити український народ... Тоді влада заявляла, що хліб є, але він в руках куркулів, які приховували його. Забрати «державне майно у куркулів» – це й було «марш-завдання» цих комуністів-убивць. Вони ходили по селах із залізними піками із загостреним кінцем, тикаючи у стрічні хати, шукали сховане селянами зерно. Вони у кожному селянинові бачили куркуля, тому й забирали все у всіх.

Батько закопав на городі великий горщик з пшеницею, з нього брали потроху вночі і робили кашу. Їли кропиву, ходили на поле збирати зернятка, що залишилися. Люди почали пухнути. Дуже хотілося їсти, а потім пити. Але мати казала, що пити не можна. Навколо села з дерев пообдирали кору, у селі не залишилося жодної собаки чи kota. Одного разу, коли ми з братом випасали коня, до нас підходили якісь дві дивні жінки й казали, що вони нас нагодують, якщо підемо з ними. Мама нас застерігала від такої дії, тому ми не пішли. Вже потім дізналися, що вони так заманивали людей, а потім вбивали їх і їли.

Тоді померло дуже багато людей, понад дві третини села вимерло. Деякі не витримували голоду й топилися. Багато селян в надії на порятунок тягнулися в міста, але там помирили просто на вулиці. Мерців майже ніхто не захоронював. Якщо й ховали, то дуже часто у великих «братських могилах», скидаючи туди десятки ми. Не було сил навіть ями копати, тому людей скидали в колодязі, яри та інші ями.

Було страшно... Вижили лише дивом завдяки великому бажанню батьків і Богу. Після цього страшна ненависть до комуністичного ладу і (його) лідерів: вони винищували власний народ...

Гулий Михайло Никифорович, 1923 р. н.

(записала 12.03.2003 р. студентка НаУКМА Ірина Ігорівна Скоропад, ФПВН-1)

«Я народився 21.11.1923 р. в с. Рашівка Гадяцького р-ну Полтавської обл., де й проживав під час голоду 1932–1933 рр. Нині проживаю у Тернополі, вул. Руська, 8, кв. 53. Мій батько – Гулий Никифор Якович, (1882–1972), мати – Гула Ганна Юхимівна, (1886–1976). Нас було у них четверо: я, Павло (1914–1988), Галя (1924–1985), Марія, яка з 1939 р. вчителює в с. Лосяч Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Про врожай не пам'ятаю, бо був малий, але про голод запам'ятав. Під час голоду в нашій сім'ї ніхто не помер, але смертні випадки на селі були. Наш батько жив біля сільради, його постійно брали до складу різних комісій. Від нього я знаю про випадки канібалізму. Одного разу батько пішов з комісією до Квашихи в'яснити, де поділося в неї п'ятеро дітей. Вона сказала, що померли. «А де поховала?» – «Та я їх укинула в туалет». Вичистили туалет. А там їх нема. Тоді вона сказала: «Вони померли, а я жарила і годувала живих»... У нашої сусідки, Ганни Квашихи, було 7 дітей, а вижили тільки двоє (Адко (?) та Микола).

Ми рятувалися від голоду тим, що батьки працювали у колгоспі й отримували пайок (за вихід давали 120 г хліба, а мати отримувала два пайка, бо була дояркою), дуже допомогла вижити добра корова. Брат Павло вчився в школі, а я з дівчатами був дома. Як зараз пам'ятаю, як хотілося їсти. Було, полізу попід стріху в клуні й надеру голих гороб'ят, дівчата розведуть вогонь серед двору, і варимо гороб'ят.

Навесні 1933 р. була створена комісія, яка видавала на кожного живого чоловіка чи дитину 5 кг борошна.

Що власноручно і стверджую своїм підписом про правдиву невигадану історію про голодомор 1932–1933 рр.»

Кофтун Леонід Сергійович, 1926 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка НаУКМА І. М. Калужна, ФСНСТ-2, гр. 2)

«Я, Леонід Сергійович Кофтун, народився у 1926 р. у с. Градизьк (суч. Глобинського р-ну Полтавської обл.), зараз живу в Києві у Дарницькому районі. У нашому селі було дві церкви. Одну потім зруйнували німці, а друга стоїть і дотепер, хоч і не така, як колись... Коли почалась колективізація, то люди добровільно не йшли в колгосп. Балачки були страшні про колгоспи. Я не пам'ятаю такого, щоб хто добровільно хотів вступити, хоча хто його знає. Але змушували. Землю забирали. А людині треба було прохарчуватися, тому йшли до колгоспів, там хоч хліб давали. Ховали

худобу, щоб не забрали в колгосп. У 5 км від Градизька біля Дніпра було таке місце, де, коли спадала вода, пасли худобу. Також біля Пивихої гори, Казенна Дубина. Туди заганяли бичка, і він там пасся ціле літо, а вже батько чи син час від часу ходили туди навідуватись. Восени різали бичка на м'ясо. Зараз на цьому місці море.

Причина голоду – неврожай. Але винна влада. Це тільки в Україні такий неврожай, бо в інших районах СРСР хліб був. Приходили у двір люди з палицями десь завбільшки 2 метри з гострим залізним ковпаком на кінці. Потім ходили двором і встромляли у землю, бо врожай ховали у землю. Якщо знаходили зерно, то звичайно, розкопували й забирали. Пам'ятаю, як до нас приходили вранці. Моя бабуся сплеснула долонями, вигукнула: «Ой, прийшли!» й почали плакати. А в нас нічого не було. В хаті все поперекидали, влаштували справжній гармидер, потім пішли на город, 20 соток, все перетикали, нічого не знайшли та й пішли собі. Приходили разів зо два, може, до когось іншого й більше. Жінки пам'ятаю, дуже сильно кричали, але в біжку не лізли. Не пам'ятаю, чи були у 1933 р. арешти. Але у 1946 р. були. До нас приходило чоловік чотири, а може, й більше, уповноважені, самі чоловіки, звідки вони – не знаю. Вони заходили до хати й нишпорили у скринях, звідти все викидали, дивилися все у печі, забирали худобу. Люди ховали зерно, намагалися зробити два шари у погребі, але не завжди допомагало. В хаті було легко знайти, тому найчастіше закопували, ховали в погребі (у дворі були вертикальні погреби в два ряди), найчастіше ховали в землі.

У нашій сім'ї батько робив, а з ним ще 2–3 чоловіки, стелювали, ремонтували та виготовляли меблі, але важко було їх продавати, везли в місто, так і перебивалися. Ми не дуже сито жили хліб і до хліба щось. Так і вижили. Люди ділилися продуктами тільки з родичами, а взагалі ніхто ні з ким нічим не ділився. У матері була двоюрідна сестра та її дві дочки, тож ми їм допомагали хоч кількома шматками хліба.

Не пам'ятаю, щоб у колгоспі давали їжу. На трудовень було положено 200–300 г зерна жита, пшениці, а зарплатні не було. Люди ходили по полю після збору врожаю, збирали залишки, а за це схоплювали й карали. Бабці ходили й збирали... Категорично не дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини, але люди все одно це робили. Вночі навпомацки збирали, щоб ніхто не бачив. Поля охороняли чоловіки з членів колгоспу, які жили нормально. Їздили на конях полями й охороняли.

Про те, як виживали, можна цілу книжку написати. Їли собак, голубів, всіх, мабуть, повиїдали. Птахів ловили, горобців, ворон. Такі пастки робили, що навіть і їжа там була, потім смикали й ловили. Їли кукурудзу, збирали качани кукурудзи, перемелювали та їли. Шукали всілякі відходи. Як тільки сходили жито й пшеницю, випускали перші колоски, то ходили й зривали їх, брали зерно, ж

воно було м'яке, та все одно його перетирали й так хліб пекли. Їли різне коріння квітів. Змішували молоде колосся з листям, потім перетирали й вживали в їжу. З кори вишень зривали застиглий сік, ми називали його «клеєм», і їли. Про «торгсін» не знаю, але таке слово тоді у всіх на язиці було.

Люди стали помирати ранньою весною. Дві сусідки померли в один день, може, й раніше. Похорону не було, вулицями їздив спеціальний віз з одним конем, один-двоє хлопців заходили до хат, брали померлого без нічого, потім до інших хат і т. д. Вони забирали померлих, везли на кладовище й закопували. Точну кількість померлих сказати важко, але третина вулиці, а вона невелика, вимерла. Так тоді балакали. Одне кладовище було коло нас, там ховали померлих людей з нашої вулиці, а померлих з інших вулиць ховали на інших. Не одне воно тоді було! За радянських часів про померлих від голоду й балакати не можна було. Хутір Кагамлик. Зайшли якимось води напиться, а там мертві, до іншого – там теж мертві. Жажливі враження...

У містах голод був у 1947 р., але ж не такий, як у селі. У містах давали хліба по 400 г.».

Петріченко Галина Василівна, 1923 (?) р. н.

(записала у 2003 р. її онучка, студентка НаУКМА Ольга Семенишин, ФлРН-2)

«З розповідей моєї бабусі, Г. В. Петріченко, яка під час голодомору 1932–1933 рр. жила в с. Дейкалівка Зіньківського р-ну Полтавської області... Особливо важко було у 1933 р., коли з їхнього села вивезли весь хліб... Виїзд з села за межі України був заборонений. У селі, щоб вижити, робили «лепешки» з листків липи. Ці листки натиралися, змочувалися водою і запікалися. Також вони ходили по полях у пошуках мерзлої картоплі. Іноді їм щастило і вони їли мерзлу картоплю. Бабуся також говорить, що в селах ходили євреї, які за золото продавали темну муку. Мати моєї бабусі, тобто прабабуся, мала три золотих хрести, які передавалися в їхньому роді з покоління в покоління. І от в цей голод вони й згодилися. Потроху, обмінюючи золото на муку, мої бабуся й прабабуся вижили. Деякі сусіди вимерли повністю. Це була страшна картина, говорить бабуся, коли люди їли все, що тільки можна знайти: листя з дерев, траву, мерзлу картоплю, іноді й частини (людського) тіла. Коли бабуся згадує про голод, то її морозить».

Капля Іван Сергійович, 1923 р. н.

(записала 1.03.2003 р. студентка НаУКМА Біда Наталія Валеріївна, ФГН-1)

«Я, Капля Іван Сергійович, народився 1923 року в с. Сидноківка Золотоніського повіту Полтавської губернії, де й про-

живав під час голодомору. Зараз проживаю по вул. Калініна, 25 с. Крупське Золотоніського р-ну Черкаської обл. Сімейний стан: дружина – Капля Катерина Василівна, донька, троє внуків, один правнук. Було мені 10 років, як нашу сім'ю (дід, баба, батько, мати та ще троє братів) застав той страшний голод. Починалось все зі створення у селі колгоспу в 1929 р. Його головою був Бурган приїжджий, уповноважений з району, – і пощади не давав нікому. Пам'ятаю, що членом правління був ще Тесла Микита. Звичайно, вимагали записуватись у члени колгоспу. І, що цікаво, роздавали вже готові бланки, де замість тебе написано:

«Я, П. І. Б., прошу зачислити себе членом колгоспу». Грамотний ти чи ні – лише підписуйся, і завтра вже на роботу! То ж мої батьки відразу записались у той колгосп. Де ж ти дінешся – революція змусила!

Під кінець колективізації, що припало на 1933 рік, норми хлібоздачі стали особливо відчутними. Врожаю, звичайно ж, людяно вистачило б, але забрали все: зібрали хліб, зсипали, підкотили машини і... не лишилось нічого. Позбавили зібраного врожаю одноосібників – вони були багатші за інших і не хотіли вступати до колгоспу. А в якому значенні «багатші»? Та мали плуг, борону та латані штани! А їх – в Сибір, на Північ. Щодо розкуркулення, то це робили «активісти» – свої ж люди на селі. Забирали майно, хати, потім роздавали або й самі в них жили. Вони ходили по хатах, забирали все, що вродило: останнє кіло жита... Пам'ятаю, зайшли до однієї жіночки і не залишили навіть вузлик з їжею, що був схований у колісці з дитиною.

А в колгоспі страшна була праця. Вдень жали, вночі молотили. Батько носить, мати в'яже; за роботу дадуть хліба черствого з відходів, який несуть додому. Раз на день варили в полі баланду з макухи. Та й то не їли батьки, а несли з поля дітям. Працювали за трудовні – 12 копійок та 200 грам хліба. Грошей в руках ніколи не тримали – вони відразу ж в кінці року перераховувались державі як податки (головне – за землю, скотину). Та ще й доплачувати мали: візьмеш молока (щасливий, коли є корова), чи ягід, чи фруктів яких (як-от, груш-дичок), понесеш на базар, віддаси за копійки та й сплатиш свій борг державі. А як ні – залишишся без корови, без нічого...

Податки тоді були страшні. Навіть поросся не мав права нікого різати без відома: маєш зареєструвати, здати шкіру. От як угаїш, у сінях чи в сараї заріжеш – то й виживеш. М'ясо, молоко, яйця, телятко навіть маєш здавати. І виходить, що рік пропрацюєш, і даремно. Так і залишались люди без нічого. Голодувати.

Головне ж, що рятувало нашу сім'ю, – корова. Вип'ємо по скляночці молока, то вже й є щось. А так, у берег ходили, рвали і варили рогіз. А він же варений – страшний. Тягнеться, як резина, що й не підчепити. Пам'ятаю, братик мій узявся варити ту рогову

у чавуні. Вона кипіла, кипіла; та він узяв ложку – тягне, а вона падає. То він зі злості чавун той – ногою! Сил вже не вистачало.

Збирали на їжу і зелень, бур'янець, а особливо – «калачі» (з них і зернятка їли). Рятувалися шпичаками від очерету. Їли й картоплю гнилу та вонючу, цукрові буряки. Здирали на жорна якесь зерно, товкли в ступах та й вкидали жменьку у воду – аби тільки навар був. Не залишалось у дворах ні котів, ні собак. Навіть конину їли; а от корову, як не страшно було годувати, але тримали. Пристосувались люди ловити і горобців з допомогою клуні (або ще стодоли). Спіймав, вкинув у чавун з гарячою водою – пір'я облізло; далі – ножиком «чирк», викинув кишки, і готове тобі м'ясо. Пам'ятаю, як врятував нас від голоду батько. Цілий місяць їздив він, у Херсоні був, – думали, що й в живих уже нема. А він повернувся, привіз величезну хлібину та 200 кг борошна. Вижили.

Їли коли і як доведеться – чи тричі на день чи й зовсім не їли. Але – обов'язково разом, всією сім'єю, з однієї миски. Хто скільки встиг схопити – стільки й з'їв. Та страшний був тоді не лише голод. Ходила епідемія тифу. Від цієї-то хвороби вимерли коти всі поголовно й людей багато. В моєму роду така доля спіткала дядька й бабу Катерину, від голоду – нікому не прийшлося. Від тифу того всередині тіла все палало; й та температура просто-таки здавлювала. Так продовжувалось з тиждень; якщо витримаєш – виживеш. Пам'ятаю, батько й матір з тифом у лікарні, дід і баба, брати мої – хворі; а я, ледь піднявшись після хвороби, – на вулицю. Висмикнув кулик сина, топірцем посік, попарив – та й нагодував корову. Літрів 4 потому давала. Як не було чим корову годувати, то й хату розкривав – бо ж із сина. Намішаю з теплою водою – то й було що дати. Без корови, землі вижити було практично тоді неможливо, то ж і помирали люди особливо в містах, а допомоги від держави – ніякої.

Ходили навіть слухи про канібалізм, але конкретно про це я не чув і не бачив.

Маю сказати й про долю красивої церкви, що була в нашому селі (а воно мало приблизно 300 дворів). Любили люди церкву, ходили туди, а 28 квітня, на Пречисту, святкували Храм. З'їжджалися кіннями, возами звідусіль. А в 1933-му – не було свята... Пуста стояла наша церква – ніхто в ній не правив. Колективізація... І кони порозтягвані, а приміщення – для зберігання зерна колгоспного. Згодом, у 1938 році якийсь «бандит» розпорядився зняти і дзвони. Розтягли. Спалили. Зараз – стоїть на тому місці магазин.

Щодо освіти, то була на селі чотирирічна школа (з 1933 чи ще й раніше). Пішов я у перший клас у 1934-му (бо в 1933-му хворів тифом). З четвертого до сьомого класу навчався в іншій школі. І, закінчивши таким чином 7 класів, вступив у агрономічну школу на хуторі Кулічевське, де провчився рік. З початком війни школу закрили, а я був забраний до Німеччини.

Щодо життя в початковій школі, то діти ходили туди голодні та холодні. Нікого там не годували. Та ще й зима давила страшними морозами та снігами, що не можна було й з хати вилізти. Сидити в хаті було, мати вдома, щоб дитина в школу сходила – бо ж одягу на всіх теплого не вистачало. Робили його з шерсті овець, коноплялися, мочили, прями на полотно. І з того шили. Пам'ятаю, і торбина з книжками була полотняна, цупка. А до школи йти – 5 км. От виходив я на бугорок якийсь, сідав на торбину ту, і – вниз!

Ще зі шкільних років згадую таку історію. Вчився я за умов великого контролю і несвободи. І ніхто не мав права сказати слово всупереч того, що тобі скажуть робити. Мовчи і люби вождя.

І от почув я якось від одного свинаря, що мав за корову сплатити податок, такого вірша:

*Ні корови, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.
Він указує рукою
Куди їхати за мукою.*

Так я той віршик і розказав у школі, що й почула учителька. На щастя, вона передала це моему батькові, а не комусь вище. Інакше, попало б не мені (а мав я тоді велику взбучку), а батькові – на другу ніч забрала би міліція – і в Сибір. Страшні були часи.

Всі мали жити і мовчати. Жити в страшенному гніті. Жити? – Ні, виживати! І нехай діти наші не відчують і не побачать того, що ми пережили!»

Родина Перепада

*(записала 15 і 20.02.2004 р. студентка НаУКМА
Примачик Ірина, ФГН-1, гр. 5)*

Перепада (Гурина) Ніна Василівна, 1923 р. н. народилась у с. Золотоноша Полтавської губернії (сучасна Черкаська обл.), де й перебувала разом зі своєю родиною під час голоду. Зараз проживає у Києві по вул. Райдужній. У 1941 р. закінчила Золотоніську акушерсько-фельдшерську школу і у 1947 р. переїхала до Києва, де в той час не вистачало медсестер. Н. В. була другою дитиною в родині Гурина Василя Івановича і Марченки Марії Данилівни, крім неї, в сім'ї було ще дві сестри: молодша – Віра, якій в цей час було 3 роки, і старша – Галина, 8 років. Взимку 1929 р. із проголошенням гасла «ліквідації куркульства як класу» уся родина було примусово виселено з їхньої домівки, яку віддали в користування багатодітній родині, що повністю розорила будинок. Його було повернуто назад аж у 1934 р. у жахливому стані, а саму її сім'ю прирівняли до середняків. Опинившись без даху над головою, вони переселились всі разом у хату до бабусі Н. В., де й жили протягом усього того часу. В кінці 1929 – на поч. 1930 рр.

Гурин Василь Іванович, щоб врятувати родину, вирішив виїхати у райони Середньої Азії. Але у зв'язку з поширенням кіру в селі на нього захворіли всі троє дітей і мати, батько з бабусяю і вся родина батька вирушили в дорогу, залишивши із хворими діда, сподіваючись потім перевезти всю родину. Їм вдалося втекти, але під час подорожі стався конфлікт з мусульманами, а коли батько наважився встати на захист жінок, його прив'язали до коня і возили, аж поки він не помер. Решті з родини пощастило вижити, й після закінчення колективізації і голоду вони повернулись назад. Н. В. як зараз пам'ятає затулені червоною тканиною вікна, постійну темряву в хаті, бо під час хвороби не можна було дивитись на світло. Дід, мама і діти, коли почали видужувати, тяжко працювали на власному городі, але з часом і його було відібрано, а на тому місці якийсь чужинець побудував собі будинок. Восени 1932 р. село майже зовсім спустіло, жодного колоска пшениці не було на полях. Родина харчувалась переважно лободою, також пекли оладки з кормового буряку. Попри все це у родині та й у цілому селі не було й мови про голод чи щось подібне. Навіть слова такого не існувало. Будучи маленькою дівчинкою, Ніна Василівна згадує, що посеред білого дня ні з того ні з сього без стуку могли відчинитися двері, входило приблизно 6–7 чоловіків, коротко питали, чи є зерно в хаті, а потім починали заглядати у погріб, на горіще, в піч, стукали по підлозі, заходили в сад. Хліба не було не те що на продаж, а й для харчування в сім'ї. Жодної допомоги ніхто ні від кого не отримував. Вона пам'ятає, що по сусідству одна родина – Котичі (так їх всі називали) – вилувлювали по селу дітей, різали, а потім їздили на базар продавати їхнє м'ясо. Гурина Марія Данилівна була «счетоводом» в селі, і вже трохи пізніше, коли їй видавали «получку», сім'я могла дозволити собі купити трохи білого хліба за високою ціною, тоді у них було справжнє свято. Щодо погодних умов, то Н. В. не згадує якихось особливих змін, усе було як завжди. Серед тих, хто збирав хліб, було декілька з їхнього села, але переважно незнайомі чоловіки, прізвища яких вона тоді не знала. Про це не говорилося в родині взагалі. У Золотоноші, крім акушерсько-фельдшерської школи, вона нараховує точно ще 6 шкіл, кілька церков, одну з яких підняли в повітря, і один собор. По дорозі до школи звичним явищем була велика кількість пухлих людей, більшість з яких лежали вже давно, ніхто їх не прибирав, особливо багато було під школою. Н. В. говорить, що така картина не викликала в неї жодного подиву, настільки звикла вона до цього, що просто не звертали уваги і йшла собі на навчання. У школі всі підручники видавалися, були такі предмети, як російська й українська (не пригадує, щоб її забороняли) мови, література, фізика, хімія, алгебра, зоологія, співи, причому зоологію і співи викладав один і той самий вчитель, фізику й алгебру – теж один. Процес навчання продовжувався під час усього голоду.

Загалом з родини Н. В. голод пережили її сестри, мати, дідусь бабуся, що повернулась із Середньої Азії в кінці 1933 р.

Перепада Юрій Григорович, 1925 р. н. народився в Києві в родині Перепади Григорія Антоновича й Тетяни Олександрівни. Родина мешкала по вул. Хрещатик, 32. Він закінчив київську школу № 54 і в технікумі отримав середню технічну освіту. Школа була розташована на вул. Леніна у напрямку до Театру російської драми, і дійти до неї можна було або через Хрещатик, або по вул. Пушкінській. Так, кожного ранку, будучи семирічним хлопчиком, Юрій Григорович спостерігав картину, увесь жах якої, як він зізнається зараз, просто тоді не міг збагнути: по Хрещатику кілька разів на ранок їздили вози, запряжені кіньми; в них було по чоловіку, а двоє йшли пішки. Завдання їх полягало в тому, що вони за наказом місцевої влади повинні були очищати вулицю від трупів або ще живих людей, що дуже близькі до цього стану. Двоє піднімали трупи і клали їх у віз, накриваючи рогожею. Діти й дорослі проходили по вулиці у своїх справах, просто оминаючи ще не підібрані трупи. Розповідали, що тіла звозили у 3-й корпус «Октябрьської» лікарні, біля зупинки трамвая, складали ярусами, а звідти в такому стані везли на Байкове кладовище, де кидали в ями і посипали хлоркою. Він пам'ятає, що у будинку на вул. Пушкінській (№ 6 чи 8) був комерційний хлібний магазин, де хліб був за дуже високою ціною, проте черга коло нього тягнулась аж до і через вул. Прорізну. Часто люди помирали, просто стоячи в черзі за хлібом. В родині Юрія Григоровича хлібна картка була видана лише на батька, чого було замало. У зв'язку з цим він розповів, що одного разу, коли батько назбирав хліб, щоб відвезти його бабусі в Черкаську область, Юрій Григорович знайшов батькову схованку; у дворі коло їхнього будинку працювали малярі, а поряд був магазин кондитерської фабрики «Карла Маркса», і коли одного разу батько поїхав у справах, він виніс із дому весь хліб, що його батько так довго збирав для бабусі, і виміняв у малярів на цукерки з магазину, за що потім батько його дуже суворо покарав. Харчувались у родині переважно картоплею, інколи були ще консерви. Ю. Г. згадує ще один випадок, коли він приїхав у Черкаську область до бабусі. Там є велике кладовище, але перед ним ще більша територія, на якій чомусь нікого не ховали, тобто кладовище «рухалось» зовсім у іншому напрямку. Коли він спитав, чому так, то йому відповіли, що вся ця величезна територія всього в одному селі зайнята жертвами голоду і тут буде споруджено пам'ятний знак. Тоді він збагнув відносно «привілейоване», як він сам висловився, становище Києва щодо інших міст і сіл України.

Гордійко Євдокія Дмитрівна, 1919 р. н.

(записав у березні 2004 р. студент НаУКМА Роман Олександрович Телешун, ФГН-1, гр. 5)

«Я, Євдокія Дмитрівна Гордійко, народилася 10 квітня 1919 р. в с. Білики (суч. Кобеляцького р-ну). В нашій сім'ї самих дітей було п'ятеро. Батько працював у селі ковалем, а мати – сільською вчителькою, а крім того ще тримала господарство. Тому мене привчили працювати ще змалечку, у віці п'яти років я вже допомагала батькам доглядати худобу. Жили ми бідно. Про те, що зараз мають діти, ми навіть і не мріяли. На нас п'ятьох було лише три пари чобіт, тому ми з сестрою ходили до школи по черзі. Після школи я швидко бігла додому, щоб моя сестра змогла піти на другу зміну. Але найгірше почалося, коли прийшов голод... Господарство забрали в колгосп. Ми їли по півшматка хліба з кукурудзяної муки, перемішаної з попелом. А в неділю мати давала ще по мерзлій картоплині, тоді для нас це було майже свято. Але ще гірше стало наприкінці зими та в перші тижні весни. Закінчилося все, і крихти хліба не було. Хоч вовком вий! Найстарший брат Петро, якому тоді було 16 років, важив не більше 35 кг, страшно було на нього дивитися, але ми не скаржилися, бо знали, що інші живуть ще гірше. У березні «запарювали» (заливали окропом) сіно й пили цей узвар. Найменший брат Іван попух від голоду, всі думали, що він помре. Але врятувала його моя хрещена, тітка Катерина, бо в неї була корова. Корову в неї не забрали, бо її двоюрідний брат був капітаном чи лейтенантом міліції. Вона відігнала її в ліс за Боярку (?), де люди й зараз не ходять. Та вони (ті, хто забирав) не дуже її шукали. А ця корова рятувала тоді не тільки нашу сім'ю».

Ковнір Тетяна Пантелеївна, 1922 р. н.

(записав 19.11.2003 р. студент НаУКМА Роман Базай)

«Я проживала в с. Кривуші Кременчуцького р-ну Полтавщини. Батьки працювали в колгоспі. Платили за це дуже мало, але грошей не платили, а давали зерно на трудодні. Погано стало у 1932 р., коли план хлібозаготівлі зерна на колгосп збільшили, а через погану погоду врожай значно зменшився. На трудодні не давали нічого, а те, що росло на городах, треба було здавати в сільраду як податок, щоб колгосп міг здати хлібозаготівлю».

Тоді люди їли лушпиння від картоплі, буряка, висівки. Сестри й брати пухли з голоду: руки й ноги були тонкі, а животи великі, діти дуже плакали, просили їсти... Єдине, що нас врятувало, це корова, яку не встигли забрати (а може, пожаліли: сім'я була багатодітною). Мати доїла корову і ходила пішки 15 км продавати молоко до Кременчуга, а на гроші купляла нам усім якісь харчі. Так деякий

час вдавалося виживати, але потім корову забрали, та все це найстрашніше було позаду.

Влада ходила по хатах і забирала все, що можна було з'їсти, виривали з рота останній шматок хліба. Особливо прискіпливі ставилися до т. зв. куркулів: батьків таких засилали у Сибір, а діти були приречені на голодну смерть. Мерці тоді лежали по вулицях, під деревами, попід тинами, і всім було байдуже, навіть страху перед ними не було. Колгосп виділяв щонеділі підводу, що їздила по селу і збирала трупи, які скидали потім в одну яму. Забирали не лише харчі, а й одяг, навіть мило й інвентар. Якщо щось сховаєш, а влада знайде, то на тебе чекало дуже суворе покарання.

Ніхто з селян нічим не міг зарадити страшній біді. Але був серед селян найстрашніший прошарок, стукачі-перевертні, що співпрацювали з владою. Ті загалом голоду майже не відчували, бо виконували «важливе завдання», прислужуючи владі. Вони доповідали владі про те, що хтось ще щось приховував або взяв кілька колосків на полі. Був і такий випадок. Жили по сусідству два брати. Один був чесним селянином, а інший продався владі й робив доноси на селян. Ходив по хатах і забирав пожитки. Врешті-решт уже пухлий перший брат зарубав поганця сокирою. Та заарештувати його вже не змогли, бо він наступного дня помер від голоду.

Влада казала, що турбується про власний народ, а насправді знищувала його. За короткий час від голоду померли сотні тисяч людей, а в цей час хліб гнив у колгоспах. Я й досі не розумію, для чого це робилося і кому від цього стало краще. Мабуть, при владі були деспоти, яким були байдужі долі інших людей. І вони ще й заперечували існування голодомору взагалі... Це жахливо...»

Олійник Антоніна Йосипівна, 1919 р. н.

(записала 27.02.2004 р. Ольга Гаврилюк, студентка І курсу НаУКМА)

«Я, Олійник Антоніна Йосипівна, народилася у 1919 р. в с. Миські Млини (суч. Опішнянського р-ну Полтавської обл.), там же й жила під час голоду. Я закінчила місцеву семирічку в 1935 р., до якої ходили діти й з інших сіл за 5–6 км. Тоді село було велике, сільрада була на 4–5 сіл. На нашій вулиці стояла церква св. Василя Великого (храмове свято було на Новий рік).

В роки голодомору мені було 12–13 років. У сім'ї було четверо дітей. Батько – Олійник Йосип Іванович – був дрібним службовцем. Мама, Варвара Микитівна, працювала в колгоспі, і я їй часом допомагала. Мама була напівсирота, у неї не було батька, в сім'ї було троє дітей. З 12 років бабуся віддала її в люди вчитися шити, а в 17 років мама вже була швачкою. Біля нас не було городу, взагалі не було землі біля хати, а на тій, що була, де не копнеш, були биті черепки, бо там здавна жили гончарі. Мій батько теж гончар

часто вироби виходили невдалі, грошей, щоб зробити те, що потрібно, вчасно не було. Батько добре співав і знав багато українських пісень, знав напам'ять багато творів Шевченка, Лермонтова, Пушкіна. По «Кобзарю» Тараса Шевченка тато вчив мене, маленьку, читати.

Пам'ятаю, як вивозили сім'ї розкуркулених до Сибіру. Але не можна сказати, що це були багаті люди. Просто вони мали трохи більше землі. Коли вони їхали, то на подвір'ї, крім одягу, нічого не мали з собою брати. Моя хрещена мати, удова Марія Передерій, жила у трохи більшому будинку, тому влітку приймала дачників, готувала для них, тим і жила. То у неї дім забрали. Вона згодом жила у малесенькій хатинці коло свого колишнього дому, зимою збирала хмиз.

Про погоду того року не пам'ятаю, бо ще була мала і не вникала в ці справи. Проте пам'ятаю, люди казали, що церква була засипана зерном. Але ніхто його не брав – боялись засудження й розстрілу, а самі падали голодні.

Там, де жили мої батьки, стояло багато хат, але ті господарі не мали городів біля хат. Ці сім'ї мали по 3–5 дітей, і під час голоду 1932–1933 рр. майже всі ці сім'ї повмирили від голоду. Коло нас жили Багрії, то померла вся ця сім'я. Серед їхніх дітей була дівчинка такого ж віку, як і я. Де людей ховали, не знаю, не пам'ятаю ніяких похорон.

Наша сім'я вижила завдяки тому, що в нас була корова, хоч і маломолочна. Годували її сіном, скошеним на луках. Коли люди просили у нас молока, мама ніколи не брала в людей грошей за нього. Всі її поважали, вона прожила 86 років. У мами був золотий хрестик і каблучка. Батько їздив у «Торгсин» (торгівля з іноземцями), де за золото давали продукти, в основному борошно, робили затирки (розтирали муку з водою і молоком). Невеликі паї землі давали за селом, між маленькими річками і Ворсколю, там садили буряки, картоплю, кукурудзу й інше, але цього на всю зиму не вистачало. Коли весною зовсім не було що їсти, рвали бур'яни, терли на жорнах голі качани з кукурудзи, робили млинці, але не всі діти могли таке їсти.

Крім того, мій брат Леонід Олійник після закінчення семирічки в 14–15 років пішов на тримісячні курси вчителів тільки тому, щоб врятувати батька, бо на них давали 400 г хліба на день. Ми боялись, щоб тато не вмер. Після курсів брата вчителем не послали, бо він був ще малим, казали, що його ніхто не буде слухати. Йому порекомендували вступати в технікум і дали 10 крб. Льоня не вступив у технікум, пішов пішки в Полтаву і вступив там на робітфак при інституті. Згодом він закінчив фізико-математичний факультет, відслужив два роки в лавах червоної армії, був поетом Полтавщини. У грудні 1941 р. він загинув у 23 роки в партизанському загоні Полтавської обл.

Молодшому брату Івану було на той час 7 років. Одного разу, коли мама поділила хліб між усіма за столом, Ваня несподівано свій шматочок перекинув до тата зі словами: «Тато, їжте, будь ласка, бо як помрете, то ми всі помремо». Цей сердечний порив брата пам'ятаю досі. Голод він пережив тоді, але все ж помер від хвороби в дитячому віці.

Була у нас сусідка Уляна – одинока жінка. У неї ночувала молода сусідка Івга. Увечері Івга бачила, як Уляна заховала окраїнок хліба у вузлик. Івга стукнула її молотком, бо хотіла взяти хліб, але Уляна закричала, й Івга утекла. Згодом Івга померла від голоду.

Старша сестра, Любов Олійник, в цей час навчалася у Полтаві у сільгоспінституті. Вона потім стала педагогом, працювала директором середньої школи. Одного разу мама пішла до Полтави і провідати, йшла пішки 45 км, не трапилось ніякої підводи, навіть попутників, прийшла в Полтаву і пішла до Люби, де вона жила в гуртожитку. Наступного дня вони купили дві пайки хліба і мама пішла назад додому, по дорозі пощастило – трапилась підвода, мати попросилася, дала дві грудочки цукру й сіла на підводу, але згодом на під'їзді до Диканьського лісу вийшли 6 грабіжників, замазаних сажею, захопили дві підводи, всіх обібрали. Мама благала, щоб вернули мішка, де дитячі речі, бо вони їм не були потрібні. Її жбурнули мішка, а серед грабіжників був один, який здався мамі знайомим. Вона не могла згадати його. Він потім просив її підійти й казав, що віддасть кошика з харчами. Але мама злякалася, що він хоче її вбити, щоб вона його не видала. Прийшла мама додому вже увечері, тато здогадався, що все забрали. Мама й не вечеряла, бо нічого не лишилось. Наступного дня мама пішла позичила два стакани муки, зробила затирку, так і перебули день...»

Лещенко Іван Федорович, 1923 р. н.

*(записали 7.02.2003 р. студенти I курсу НаУКМА
Харченко Олександр Миколайович, ФПН, гр. 3; Беляков
Микита Костянтинович, ФПН, гр. 1)*

Іван Федорович Лещенко народився 1923 р. у селі Кирило-Ганнівка Опішнянського р-ну Полтавської обл. (за паспортом фактично – хутір Лещенки). Жив там до 1930-го, можливо, 1931 року. Освіта – філолог (романо-германське відділення філологічного факультету Київського університету, 1954–59); більше 20 років працював у видавництві «Дніпро» редактором зарубіжної літератури; дійсний член Спілки журналістів України.

Сім'я: батько – Лещенко Федір Васильович, мати – Лещенко Одарка Онисківна. Батько воював у японську війну 1905 р. «Мій батько, мати мали трьох синів і трьох дочок – я був найменшим син; ...мій батько був неграмотний зовсім, мати ні одного класу не закінчила».

Село: «...Лещенки – хат із десятків, не більше. У Кирило-Ганнівці була школа (4 класи), була церква, сільрада... СОЗ був («спільна обробітка землі»).

...головою сільради був мій родич, Шершов. Він сам росіянин, але одружився із сестрою моєї матері. Його діти «активістами» були, розкуркулювали».

Колективізація: «...ще 1931 року усе розібрали. Мій батько був середняк, а фактично – бідняк: мав півтора гектара землі й нічого не мав, крім хати. Але до моєї старшої сестри (1910-го року народження, вродлива) залицявся отой, що в галіфе ходив і з маузером. Вона не пішла за нього заміж – розібрали нашу хату, а всю сім'ю вивезли на Урал... добре, що батько і дві старші сестри втекли у Полтаву. А матір, моїх старших братів, маленьку сестру (5 чи 6 років) і мене вивезли на Урал. Ми там жили, я ходив у перший клас. Потім два старших брати з малою сестрою поїхали і ледве добралися до Полтави, де батько жив у свого тестя (вул. Войкова, 56)...»

1932–33 рр.: «...рік був врожайний, але забрали не тільки хліб-болопостачу – ходили по хатах, штрикали у землю, шукали, чи немає де захованих хліба або картошки. ...Наші ж, українці, дурні [займалися викачуванням хліба]... мій двоюрідний брат навіть, Лещенко... але не хочу його згадувати. ...Мати і я залишилися у Косі-Олександровці, потім теж повернулися через Москву. Там було хліба, якого тільки хочеш: білого, чорного... мати купила хліба в гостинці; приїхали в Полтаву. Не знаю (я тоді малий був), чи то пускали українців до України – з України не випускали, щоб тут помирили голодом. Приїхали у Полтаву в січні 33-го року... Я бачив цей голод: в Москві усякий хліб був, а в Полтаві був розпал голоду. Я пам'ятаю: ми жили на околиці Полтави, я частенько ходив центральною вулицею Шевченківською. Як іду – десятки дітей – більших, менших – уже не могли й слова сказати, з такими животами, пухлі, простягали руки... Та я й сам пух з голоду... батько, хоч і безграмотний, але добре тримав сокиру в руках; він влаштувався теслюю. Під Полтавою є невеликий аеродром (звідти американці літали, бомбили Плоєшти наприкінці війни), і там батько влаштувався будувати ангари. Не знаю, скільки він одержував грошей, але йому пощастило купити на базарі макухи. І та макуха мене порятувала, коли я пух з голоду... Батько купував дещо їсти... з рук. У школі були сніданки чи обіди: давали дітям по тарілці супу, один раз на день..., все влаштував директор школи, Яковенко. То була Полтавська 18-а неповна середня школа.

Були у Полтаві [випадки канібалізму]. Мати, було, приходять і каже, що у тих пиріжках із м'ясом... ніготь знайшли... Рідний батько, рідна мати вбивали дітей – то було страшно...

...У нашій сім'ї голод пережили всі, слава Богу».

Індик Надія Марківна, 1924 р. н.

(записала у 2003 р. в с. Андріївка Хорольського р-ну студентка НаУКМА Ольга Семенишин, ФПРН-2)

«...Сім'я вважалась заможною. Батько – фельдшер, мати – доярка, велике хазяйство (свині, корова). Н. М. пощастило, що вона була одна дитина в сім'ї, а батько отримував пайок... Родичі, які жили в інших селах, спеціально приходили в сім'ю Індиків, щоб поїсти супу чи інше. Народ був настільки знесилений голодом, що деякі вмирили цілими сім'ями... Влітку було легше: ягоди, яблука, абрикоси. Восени люди виходили в поле, шукали картоплю, яка залишилась після збору, корінці буряків, залишки качанів кукурудзи, навіть було й таке, що люди розбивали кісточку від вишень та абрикос і виїдали середину цих кісточок, їли траву, навіть листя, м'які корінці, гілочки з дерев. Звичайно їли квасолю, кормовий буряк, який спочатку варили, а потім терли і робили млинці, також млинці робили з кукурудзяного борошна, вони були земного кольору, але смачні, також їли макуху – відходи від насіння.

Страшніші випадки були, коли люди їли живцем птахів, жуків, комах, черв'яків, коли люди їли людей. В селі жила родина Козубів, в них було 5 дітей, вони завжди бігали голодні, босі. Коли ж найменша дитина захворіла й була на грані смерті, то мати вирішила не ховати її, а залишити, щоб з'їсти. Жажливо, але факт...»

Морщавка (Супрун) Наталія Опанасівна,

1910 р. н.,

Демаш (Штефан) Ніна Костянтинівна,

1929 р. н.

(записав у с. Іскрівка Чутівського р-ну Полтавської обл. 1.11.2003 р. студент НаУКМА Дмитро Валерійович Демаш)

Н. О. народилася 23 серпня 1910 р. Батько – Опанас Якимович Супрун, мати – Марія Дорофіївна Супрун (Скубенко, Штефан). Навчалася у школі в с. Іскрівка. Під час голоду працювала в колгоспі. Сім'я була заможними середняками, мали коня й бика. Їх розкуркулили і відібрали всі істівні запаси. В цей (1933) рік у селі (близько 600 дворів) люди вмирили просто на вулиці. Вони йшли, падали, потім їх загірбали у ямах та покинутих погребях.

Дідусь – Яким Тимофійович та бабуся – Катерина Іванівна та троє їхніх дітей померли з голоду. Двоє молодших померли від голоду (першими), а старший з дітей (Іван Якимович Супрун), який вже був підлітком, ходив по селу і просив будь-якої роботи за їжу. Він якось дотягнув до весни. А навесні, коли він уже заслаб від

голоду, його нагодували у благодійній їдальні для сиріт, і він від того помер.

Були випадки, коли у жінок брали дітей, начебто для того, щоб їх підтримати, підгодувати, а потім ті діти зникали, можливо, їх з'їдали. Про це розповідала у 60-х роках моєму батькові Валерію Володимировичу Демашу мати Наталії Опанасівни – Марія Дорофіївна. Розповідь оповідачки було доповнено її родичкою Демаш Н. К., якій тоді було 4 роки. Вона пам'ятає, що сім'я вижила тому, що жила біля залізниці і її батько закопав трохи зерна у насип. Коли все істівне у них відібрали, то штрикали скрізь у садибі, на городі, а залізницю не перевірили. Крім того, взимку неподалік від садиби лежала дохла коняка. Її присипали снігом, заморозили і всю зиму варили чорне гниле м'ясо. В цей час померла молодша сестра Ніни – Віра Костянтинівна Штефан, якій тоді було півтора роки.

Дзюба Тетяна Федорівна, 1924 р. н.

(записав на початку 2004 р. слухач ДДП НаУКМА Андрій Мазнов)

«Я, Дзюба Тетяна Федорівна, народилася 25.07.1924 р. на х. Сорока (суч. Вознесенської сільради Буринського р-ну Сумської обл.). У цьому селі не було церкви.

Знаю, що моя мама померла, коли мені було два роки. Батько залишився з чотирма доньками і скоро оженився, узяв жінку з дитиною. У них народилася дівчина. Мачуха була дуже зла, часто лаялась і біла мене, всіх змушувала працювати. Батько робив у колгоспі. Ми жили у великій хаті, наша хата була гарна, були сіни й кладовка, сарай. Перед тим, як батько пішов у колгосп, у нас забрали корову, коня, овечок, воза, але не вислали. Проте були випадки, коли висилали людей, які не хотіли вступати у колгосп. Сім'я у нас була велика, але нам нічого не залишили, тому ще до голоду нам було важко.

Перед голодом ходили селом «активісти», забирали до грама зерно й пшоно. Ходили із залізними цівками, штрикали в землю, перевіряли, щоб нічого не заховали. «Активісти» ходили бригадами по 3–5 чоловік, зброї у них не було.

У 1933 р. в хаті нічого було їсти. Тоді люди їли гнилу картоплю, робили коржі з лободи, варили кору з дерев. Люди не їздили за хлібом, лишались у селі. Батьку в колгоспі давали маленьку пайку. Мачуха ділила ту пайку між своїми дівчатами. Батько з голоду вмер у 1933 р., тоді ж померла найменша сестра. Вона пообгризала собі руки з голоду.

Я тікала з дому, ночувала, де прийдеться. Мачуха лаялась і біла. Я бігла в поле, брала та їла траву, а воду пила з калюж. Тоді в селі померло дуже багато людей. Добре пам'ятаю, як у сусідки померли діти з голоду, то вона їх порізала, поварила і поїла. Голод був страшний. Люди були як мерці.

У 1934 р., весною, стало легше. Жито вистигло, його косило шість косарів, а я до них бігала. Вони давали коржі житні, якусь картоплю. Я в них потім по тижню жила і вижила.

Тоді у колгоспі почали збирати безпритульних дітей. Головою колгоспу був В. В. Трушечкін. Він сказав, щоб тим сім'ям, які брали

безпритульних дітей, давали по пуду хліба, пшоно, олію, писали трудовні. Мене тоді забрала старша сестра у Вознесенку, де вона була замужем. У школу під час голоду я не ходила, пішла після голоду, закінчила 7 класів. Після школи стала робить у колгоспі. у 1964 р. переїхала в Буринь...»

Салій (Ткаченко) Ксенія Федорівна, 1923 р. н.

(записала студентка I курсу НаУКМА Ганна Салій, ФПВН-1, гр. 2)

«Я народилася у с. Дєптівка Дмитрівського р-ну на Чернігівщині (тепер – Конотопського р-ну Сумської обл.). Зараз живу в Нікополі Дніпропетровської обл. У Дєптівці до голоду жило близько п'яти тисяч мешканців. Було три школи: церковна (називалась так, бо знаходилась біля церкви), майстерська (чи магістерська), де вчилися 1–4 клас (а чого так називалась, не пам'ятаю), земська (вчилися 5–7 клас). Було багато учнів і вчителів. Вчителі – не з села.

Церква була нова. Після приходу радянської влади познімали дзвони, а дзвіницю розкидали. З матеріалів дзвіниці комуністи збудували собі хати. Батюшку арештували, і після того він уже не повернувся в село. Його сім'ю вигнали з хати, але більше не чіпали. В церкві зробили зерносховище. Але все одно, коли люди проходили біля церкви, хрестилися.

В 30-х роках почалася колективізація. Перший колгосп – «Нове життя». Туди примушували йти. По селу була чутка, що тих, хто піде в колгосп, будуть клеймить. У цей перший колгосп пішло не дуже багато людей. В той час ще було дуже багато «індусів» (тих, хто не йшов у колгосп). Другий колгосп – «Червона слобода». Туди записалась наша сім'я. Після того у нас забрали землю, коні, корову (її потім вернули), плуги, дряпачі та інші інструменти. При вступі до колгоспу писали заяву, а записувались – бо так треба було. Колгоспникам залишали городи 50–70 соток. У нас було 60 соток. Третій колгосп – «ОДПУ».

В той час почали розкуркулювати. Розкуркулювали заможніші родини, забирали все. Головою сільради був Книш із сусіднього села Голінки, Радченко – присланий, Калита – свій. Вони й куркулили.

Голод був у 1933 році. Людей у селі мерло небагато, в основному тільки пухли. Люди їздили в Конотоп, міняли золото, срібло на крупчатку. В неї мішали листя з липи, з клевера квіточки, макуху, буряк, а крупчатку додавали, щоб лиш купи трималось. Люди ходили на роботу в колгосп, їм давали на обід грам по 200 чистого хліба. У нас була корова, то тільки молоком і виживали. З інших сіл

приходили люди голодні, їсти просили, а їм нічого було дати, бо у самих не було.

Раз хтось сказав, що в нас у хаті куркуль ховається. То поприходили шукать. Поперевертали усе на світі. Забрали все, що було їсти, навіть давнє насіння, що у ворочках сховане було.

В колгоспі мамі на обід видавали пайку – хліб з якоюсь юшкою («побовтюхою»). А я знала про це і ходила до неї обідать теж. А коли мама стала пухнуть, то мене перестрівала моя старша сестра Саша по дорозі в колгосп і стидила: «Ти що хочеш, щоб наша мама з голоду вмерла? Бачиш, вона вже з голоду пухне».

Н П. С., 1926 р. н.

(записано 18.05.2004 р. о. Юрієм Мициком)

«Я народився 18.11.1926 р. у с. Соханівка Білопільського р-ну Сумської обл. в простій селянській сім'ї. Нас, дітей, було у батьків п'ятеро, а я якраз середнім. Про голод я пам'ятаю, на жаль, дуже мало. Але й ті моменти, які врзалися в пам'ять, можуть свідчити про його масштаби. У 1932 р. були нормальні кліматичні умови, добрий врожай, але все це було забрано «активістами», які ходили по хатах і чинили свої реквізиції в супроводі міліціонерів. На той час уже існував колгосп, який пізніше став називатися ім. Жданова (як він називався під час голодомору, я не пам'ятаю). Під час голоду ми їли все. Я добре пам'ятаю, як ходили рвати кропиву, з якої варили борщ. Але стільки голодуючих її рвали, що кропиви не вистачало. Моя мати пішла кудись і роздобула харчів. Але на дорозі її перестрів злочинець із нашого села, став забирати ці харчі. Мати просила не забирати, бо це для дітей, не віддавала того вузлика. Злочинець так сильно її вдарив, що вона померла, а він її тіло вкинув у жито, яке вже дозрівало. Хтось його побачив, і потім міліція його заарештувала. А в нашій сім'ї зовсім не стало чого їсти. Від голоду помер мій старший брат Василь і молодша сестра Шура. Тоді взагалі вимерла третина села...»

Панайтова Анастасія Андріївна, 1926 р. н.

(записала 28.02.2004 р. студентка НаУКМА Олена Миколаївна Гроздєва, ФЕН-2)

«Я, Панайтова Анастасія Андріївна, народилася 1926 р. в с. Михайлівка (суч. Лебединського р-ну Сумської обл.). Під час голоду проживала там же. Я була ще маленькою, тому розповім те, що чула зі спогадів матері – Марії Павлівни Панайтової.

Мій батько – Андрій Андрійович Панайтов, був справжнім господарем, хоча родина наша не була заможною. Він ніколи не сидів, склавши руки... Сім'я була сита, жили добре, батько був по-

важною людиною на селі, бо допомагав усім своєю працею, коли просили.

У нашому селі організувались у СОЗ 22 чоловік, пізніше всі влилися в колгосп з усім майном. Отак і батько пішов, не огинаючись. Казав: «Як не брешуть, як по-чесному, то й у колгоспі не пропадемо». Та хіба там можна по-чесному? Працював комірником, а начальство до комор – як мухи до меду. Ото батько і сказав їм щось упоперек. А коли так – ти вже й куркуль! У 1931 р. батька виключили з колгоспу, забрали землю, яка годувала всю родину. Сказали, що землі в нас було на 15 соток більше за середняків і що ми жили найманою працею. Але у нас не було робітників, лише в сезон, коли сім'я не могла сама впоратися з роботою по проривці та полінню буряків на тій землі, що батько отримав з колгоспу, приходили 1–2 дівчини на допомогу, але ж не за гроші, бо в селі було прийнято помагати один одному. Батькові сказали: «Ми дали (землю), ми і заберьом!»

Наше село було небагате, але куркулили всіх «за планом», а в кого по дві корови та ще й двоє коней – то вже куркуль! Хто хоч на вершок виділявся від маси своїм достатком (мав хату, сарай, комору, коня, корову, реманент, а в кого цього не було?), то вже й куркуль! До куркулів зараховували всіх, хто жив власною працею і не надіявся на манну небесну.

У 1932 р. батька викликали в сільраду, потім описали майно. Наше майно розпродали в магазині з торгів. Разом продавали наші чавуни та сусідчині подушки. Віддавали за безцінь – воно ж куркульське. У школу я почала ходити вже після голоду, бо ж треба було ходити за 3 км у сусіднє село, але не до цього було та й сил бракувало.... Шкода, що не було церкви у нашому селі, інакше можна легше б пережити розруху, хоча кажуть, що віруючих куркулили більше.

Потім арештували батька й вислали на Північ, де він працював на лісозаготівлі. У нас забрали хліб, який батько одержав за роботу в колгоспі, забрали одяг і хатнє майно (скриню, сорочки, рядна та ін.), корову, усе, що було в погребі, що одержувала мама на трудодні. Добре, що батько був спритний і перед висилкою збудував у хаті подвійну стінку, а всередину сховав зерно, щоб усе не забрали.

Так лишилися ми у хаті одні: я, мати, брат з жінкою і маленькою донькою. Плакали: «Що будемо робити?» А мати, пам'ятаю, все казала: «Не гнівть Бога! В людей он і хатища поперекопували, а в нас хоч криша є – не пропадемо!» І справді вижили. З тієї схованки, що батько зробив, брали зерно, варили кашу, пекли коржі. З сусіднього села Гудимівки тітка дала три мішка картоплі. Хмиз, щоб топити у хаті, ми приносили з лісу. Обмотаємо ноги ганчір'ям, щоб три картоплини в кишеню – і в ліс. Дуже помагав брат, він був за старшого, ходив на Псьол по рибу, приносив черепашок, пуго-

ловків. Їли все, що потрапляло на зуби... Прожили без батька три роки. Чого не вмерли з голоду? Мабуть, не судилося. Бог не допустив. Михайлівці в ті голодні роки мерли як мухи, а ми вижили. То бурячок, то картоплинку – отак і вижили. А ще тому, що до нас більше «буксіри» не приходили. Людей грабували, забирали рештки хліба, а до нас – більше ні».

Тарадай (Трубач) Марія Хомівна, 1925 р. н.
(записала у лютому 2004 р. Дарія Тарадай, студентка
НаУКМА, ФСНСТ-2 (політологія))

Народилася 25.05.1925 р. в с. Яблучне Охтирського р-ну Сумської обл., де проживала з перервою (про це нижче) до квітня 1944 р. Пізніше переїхала й дотепер проживає у м. Костянтинівка Донецької обл., вул. К. Маркса, 4, кв. 2. Сім'я була досить заможна, до початку колективізації мала свій вітряк, де мололи борошно, там працювали всі члени сім'ї. М. Х. жила з батьками, Хомів Іванович (1887) і Ганна Йосипівна (1887); в родині було, крім неї, троє братів та сестра: Яким (1907 р.), Іван (1909), Василь (1913), Марта (1907).

У селі була церква, потім, коли почався колгосп, її знесли. Була школа, але до сьомого класу. М. Х. здобула там 6-річну освіту. Колективізація проходила так: представники влади забрали з дому всі речі, які мали якусь цінність, а потім (це було десь у 1930 р.) всіх записали у колгосп. З брата Василя член комісії Гнат зняв кухню й сам носив, а брат лишився без одягу. Незабаром забрали молотарку та все інше.

Врожай 1932–1933 рр. був середнім, але бур'яни того року вирости вищі за людей. Голод почався у 1932 р., по селу ходила комісія, яка шукала зерно: багнетами та прутами протикали гній, горище, шукаючи якісь залишки хліба. В хаті не лишилося ні хліба, ні їжі, абсолютно все попроїдали, по хаті літали летючі миші. Взгалі по селу була величезна кількість летючих мишей.

Першим помер батько: він працював у сусідньому селі на крупорубці, наївся від голоду сирого зерна й полови. Почалися страшні болі в шлунку й кишечнику, він дуже мучився, сильно кричав. Його ще живого поклали на віз і вивезли до загальної ями. Коли Ганна Йосипівна з М. Х. повернулися з поля, їм сказали, що чоловік помер. Вони побігли до ями, а там мерців вже накрили соломкою і землею. Це було літо 1932 року.

Під час голоду їли горобців, собак, об'їли все листя з дерев. У селі не лишилося ні собак, ні котів. Сама Марія, знайшовши якісь крихти, прив'язувала мотузку до корита, перевертала його, ставила прутик, викидала туди крихти й чекала, поки туди зайдуть горобці, потім смикала за мотузку й збирала «улов», з птахів

варили суп, розкішню вважався суп з 5–6 горобців... М. Х. ходила в поле, збирала колосся.

По смерті батька мати, бабуся й сама М. Х. перейшли жити до брата Василя. Їсти було нічого. Мати дуже ослабла, перестала злізати з печі й навесні 1933 року померла. На диво, вона не пухла, а була дуже худю. Після смерті матері з Білорусії приїхала сестра Марта, забрала М. Х. до себе, де та й проживала до 1934 р. Потім приїхав брат Василь і забрав її назад у село.

По селу їздив віз і збирав померлих. Набравши 30–40 трупів, відвозили їх у загальну яму, викидали й засипали. Якщо якогось мерця вчасно не закопували і він лежав десь по селу, то люди обрізали м'ясо та їли. Де-не-де по селу лежали обрізані, обірвані, вигризені трупи...

У 1948 р. М. Х. одружилася, народила двох доньок, одна з них живе у Києві, інша лишилася поряд з матір'ю, де М. Х. й досі живе з чоловіком. Жодного разу до 1991 р. вона ніколи не розповідала про те, чому померли її батьки. Лише після розпаду СРСР її діти дізналися правду... Каже, що боялася розповідати про це.

Петренко (Гайдук) Галина Якимівна,
1924 р. н.

(записала 1.06.2003 р. студентка I року магістерської
програми «Історія» НаУКМА Зоя Жмілько)

«Я народилася 17 березня 1924 р. в с. Плавинище (суч. Роменський р-н Сумської обл.). У 1933 р. мені було 9 років, я закінчила 1-й клас і пішла працювати у колгосп. Старший брат Володя (1919 р. н.) ходив у школу, у 4 клас. Менша сестра, Надя, ще не ходила в школу, пасла корову.

Тоді СОЗ називалося – спільний обробіток землі, і називалося «Нове життя», тоді перейменували на Яковлева, тоді Яковлев сказався «враг народа», перейменували на Паризьку комуну, а тоді вже було Кірова, потім «Вперед, до комунізму», а тоді ми вже перейшли, як зараз, у радгосп «Роменський».

Хліба у нас не було – в колгоспі не дали, «не заробили». Але хліб був, був у людей. Ото як хлібопоставка була, а потім «разв'юрстка» така була, на кожного куркуля. Нас не розкуркулювали, бо ми считалися біднішими, і ми поступили рано в колгосп – як ото в 1929 році колгосп організували у нас, і ми пішли вже туди. Весною тоді батька послали на курси садоводів і городників; він був дуже грамотний – закінчив 4 класи, а писав красиво-красиво, як у правописі, – і робив секретарем у сільраді (до 1929 р.).

А в колгоспі платили мало, давали натурою 300 грам проса, 200 грам ячменя, на трудовень давали коли як, дивлячись по врожаю. Мама заробляли трудовень, а як перероблять норму – тоді 1,25, а то й півтора. А в батька була якась ставка – я не знаю,

чи 30 трудоднів у місяць, бо він вивчився і був бригадиром. Дівчата – в ланці, огірки сапують, помідори, аж поки вродилося, а до того було трудно.

А хліб так забирали – ходила бригада від сільради, називалася «комсомольська», там були комсомольці і просто «активісти». Припустім, прийдуть до тебе, а квасолі там на насіння зосталося, десь заткнеш, заховаєш, витягнуть десь на печі, на запічку торбинку, заберуть і скажуть, що це лишки, державі здавай, це лишки називалися. Куркулі, у них був хліб, так вони його закопували. Ну, куркулі тоже пішли в колгосп, як уже заберуть у них усе. А в нас коня не було, здавати було нічого, а був плуг, так ото батько одвіз, і борона була, так тоже однесли туди. Корову в плуг запрягали вже в 1947, а тоді ще коні були, бо здавали в колгосп люди, а то й забирали силою – прийдуть, опишуть, дітей висадять на сніг, зимою, як ото бригада приходить, мати якусь тряпку кинуть, і вони там сидять, скиглять, а та бригада забирає все, даже грязні сорочки. Раньше ж прали нечасто, на річці, так ото собирали сорочки, сподники, так вони і те забирали, а тоді в сільраду привозять і там уже купують, у кого гроші є. Так купували і ношене, грязне. У нас не було пилки, так тато хотів туди піти та купити, а мамо кажуть, то людські сльози, не йди, не купуй, будем без пилки, обійдемося, бо то гріх таке робити. В нас були два платки нові, на празники, то мамо їх на нас наділи та сказали носити, бо, може, з голови не знімуть, як прийдуть. Але до нас і не приходили, бо не считалися ми куркулями, та й у колгосп рано пішли. А куркулі деякі пішли в колгосп, а їх все одно забрали. Сіялка тоді була одна на село, молотилка – і те забрали.

В 1933 р., як прийшла весна, почалася робота в колгоспі, то там годували – суп такий варили, «польським» називали, кидали пшоно, капусту, як була. І ото черпак давали – татові черпак, мамі, і на мене черпак, бо я тоже робила, просо полола. Хліба у нас не було. У мами була малярія – страшна болізна така, трясе. У нас молоко було, а до нього більш нічого не було. Трохи було крохмалю – картоплю ж самі терли, заготовляли, був горщик такий полив'яний, літрів на п'ять. Тоді, як стало листя уже на липі, то рвали, приносили додому, бігали в поле по траву; тоді батько брав нас у сад, і там різали акацію, а ми квіточки з неї обривали. Скільки там нарвем і несем додому, а в мами малярія, вони лежать, як дуже перетрясе, а вночі встають і сушать на печі ті квіточки й липу. З липи було дуже погане, а з акації добріше. З акації і дріжджі, кажуть, роблять, і не можна багато його їсти – ну, не можна, бо його багато й не було. Ото мамо товчуть у ступі його, оте сухе, у дерев'яній, просіють, замісять його, коливня кине – це те, якщо просо стовкти, то пшоно сиплется, а то ота шелуха – то все туди; і зліплять такі млинчики, і ото спечуть їх і дають – два млинчики мені дають і молока, такий пузирьок, як з-під чаю, як ото зараз у такий

«Миргородська» (мінеральна) вода, ото такий маленький, тільки скляний. І ото його поясочком до плаття причеплять мені, і пішла я просо полоть, без сапи, руками. Старі баби й малі діти – і ото становимося у рядок. Тоді на обід приходимо і я біжу додому. А на бригаді юшка вариться. Я біжу додому, беру таку маленьку дійничку, відерце таке з легкої жести, і біжу в очередь, де наливають, мужчина там варив і баба. В колгоспі трохи картоплі було, то її туди кидали, а ще пшоно, а коли й муки. Ото нам давали три черпаки – і біжу додому. А мамо прийде раніше (як я ходила просо полоти, то мамо вже тоже ходила на роботу, вже малярії не було). А я в місто просилася, що дайте мені молоко, я понесу його в місто, продам його і куплю хліба – бо в місті був хліб. Так не можна, мамо не пускали, казали, що й задавлять тебе в очередь, бо люди ж лізли, билися, задавлювали. І вона, значить, не пускали мене. А було в мами двоє колець обручальних – батькове, значить, і материне, – так у «Торгсін» можна було здать, а там можна було за це муки взяти, скільки, я вже не знаю, як такого, як ото висівок, отрубів – такого можна було більше там узяти, це ж воно по ціні там, чи як. Так не віднесли оте, бо мамо не вгодилися ходити в город, тоді як була больна, а батько такий, що не піде. Так і осталися в нас ті кільця. Тоді пішли мамо на базар з батьком і продали мамину юпку – це український наряд такий з фалдами і рукавами, а не керсетка, що без рукавів, – і продали її за 30 рублів і купили хлібину за ті гроші, круглу таку, домопечену. Принесли вони її додому і відрізали нам по скибці хліба. А вдома ми тоже таку юшку варили, з чого було, буряки кришили, може, там трошки картоплі було. І ми взяли той хліб і боїмося кусати, поклали на вікно і поглядаємо, а самі їмо ту юшку, а тоді вже поїли той хліб. (Тут Галина Якимівна заплакала. – З. Ж.). А мамо кажуть: «Ну що, сьогодні однесла юпку, а завтра однесу спідницю ще, а тоді що – все равно не наїмося ми, а того вже й не буде, а потім і не купиш».

А тоді ми просо те пололи, так і вижили. І не пухлі ми були. А люди пухлі були. Ото йде баба просо полоть та й упала і не підведеться ніяк, їй кажуть:

- Бабо, куди ви йдете?
- У СОЗ на роботу!
- Так ви ж не встанете.
- Та нічого, підведіть, то я ще встану.

Село було десь хат на 180. Вмирили більше старики, такі, які не можуть нікуди піти.

А хто ходить попід дворами, просить, то люди не дають, бо нічого і давать. І чужі ходили. А то ми якось пішли по акацію, а там дві дівчинки сиділи в лопухах. Кажуть, мамо нас привела в приют і сказала, що піду, попрошу, щоб вас прийняли, поки уродиться хліб, а тоді я вас заберу. Пішли. А там сказали, що жива мати, то не можна, не візьмемо вас. То мамо їм сказала, сидіть під ворітьми і

нікуди не уходить від дитдома. А я піду вам щось куплю. Пішла й вернулася. Вона їх одурила, бо думала, що в дитдомі побачать, що діти сидять під парканом, то вийдуть і заберуть їх. А діти кажуть, що було вже поночі, вони побоялися, та й собак багато у горі бігає, так вони спустилися в село та й спали там під лопухами. А дядько пішов лопухи косить і знайшов їх там. Так ми принесли молоко по чверточці та отих млинців, що робили з акації. Так одну дівчинку хтось забрав, а друга залізла від собак у діжку, бо боялася, та там і вмерла. Одна жінка принесла рядно, хтось умир із дорослих, то його положили в яму, а її під бік ото в рядні. А то було, привозять на підводі покійників, у рядно, та й закопають. А люди пухлі були, дуже пухлі.

Ото так і жили. А потім, як уже урожай був, то стали вже в колгоспі давати і хліба по куску; в селі була своя пекарня невеличка, баба там одна хліб місила. В 1934 р. не було вже в нас такого голоду, не було й ситого. Ми вижили, бо в нас корова була.

Картоплі ще трохи було; як посадили на городі цибулю, то вори її всю покрали, щоб продати та купити собі щось. Редька в нас була, і ту покрали. Утята були – покрали.

Голова колгоспу був обикновенний чоловік, тоді ще у нас комуністів не було. Були «активісти», комсомольці, які ото ходили по дворах. Вони і його вигнали з хати, бо не виконав плану якогось; ту хату продали другим людям.

В нашому садку яблука ще не родили, але до нас прийшли і сказали: «Законтрактуй яблука». Ну, значить, заключи договір, а потім здаєш державі. А мамо кажуть: «Так не вродили, що ж я буду здавать?», а вони кажуть: «Купиш. А кого ж я заставляю, щоб законтракував? В кого і дерева немає?»

Батька репресували у квітні 1938-го, з села тоді забрали 25 чоловіків, сказали, що вони нібито брали участь у «націоналістичній банді».

Кірейчук Микола Григорович, 1924 р. н.

(скорочений лист до Ю. Мицика від січня 2004 р.)

«...Я – свідок того голодомору. Мені тоді було 8–9 років, а пам'ять зберігає і досі до дрібниць пережите в дитинстві... Я, Микола Григорович Кірейчук, народився 24 січня 1924 р., архітектор, інженер, художник... У війну писав багато віршів... Потім було не до віршів. Вийшов на пенсію у 1984 р. Описую у вірші «Моє село» дії, що відбувалися у місті Шостка Сумської області і с. Журавка... Там були школа, церква... «Піснями вулиця гула!»... Але як грим з неба так нежданно колгосп життя те розвалив... Мій дід не дожив року до колгоспу. Батько вступив до колгоспу, але посварився з головою, бандитом і холуєм на прізвище Бурха, втік із села. Він, мати і я жили тепер у м. Шостка. Ми жили в зовнішній

території фабрики кіноплівки (№ 6). Тепер це Шосткинський хімкомбінат. Жили в бараці, життя було нелегке. Страшно згадати, як пережили голод...

Нас шестеро хлопчиків. Найстарші – мій брат Василь і Сергій – сусіда. Їм по 12 років. Мені і Колі Репетуну по 9 років, Толі і Віті – по 8. Ми вирішили піти до лісу і пошукати чогось – грибів чи горіхів ліщини. Хоч і довго ходили по лісі, нічого не знайшли. Вийшли на лісову дорогу, якраз на мерця. Чоловік лежав на спині. Видно було, що він не впав, а ліг, щоб вмерти. Дуже худе обличчя в зморшках, як від болю. Ми швидко пішли з лісу додому. У метрах 200 від бараку мій брат і Сергій злякано шарахнулись в бік від молоденьких сосонок. Те саме зробили й інші. Я йшов останнім і побачив під деревцями лежачого чоловіка ногами до мене. Я зупинився і побачив знайоме: курчава роздвоєна борідка, рівний гарний ніс. Я підійшов ближче – це лежав мій добрий дід, батько нашої матері. Я почав кричати, звати брата. Від мого крику у діда відкрились очі, я кричав: «Дід живий». Підійшли дітлахи, і ми за руки, за ноги віднесли діда до хати. Його поклали на розкладачку, а брат налив півстакана тієї баланди, яку варила мати з щавлю, лободи і кропиви. Діда ми врятували. Ми вже мали такий досвід...

Тоді люди їли все гниле, кору, ... поїли кішок та собак, стали ловити жаб у болоті, їх варили і так їли. Живих ніхто не рятував, тільки мертвих вивозили, звальювали до канав, які мусили копати голодні люди. Померлих людей була маса. Помираючи з голоду самі, батьки посилали своїх дітей до міста, бо городяни таки щось мали їсти і не так швидко помирали. Але дітлахи в місті мерли на головній вулиці міста (Карла Маркса). На це байдуже дивився Ленін з високого постаменту. (Це була скульптура роботи Івана Кавалерідзе, її потім під час війни знищили німці). Йдучи до школи по головній вулиці К. Маркса біля монумента Леніну, я побачив в кюветі купу дітей у лахміттях. Вони притиснулись один до одного, сховавши під лахміття голови й потроху ворушились, бо було холодно. Вже була осінь, облетіло листя. Видно було, що діти згрібали листя перед тим, як лягти на землю, щоб переночувати. Їх було восьмеро. Двом найбільшим було, мабуть, років по 12, а інші були меншими. Я стояв, озираючись на всі боки. На вулиці – ні транспорту, ні людей. Люди на роботу вже пройшли. Я побачив далеко тільки трьох школярів та на другому боці вулиці швидко пройшла жінка, дивлячись собі під ноги, щоб не дивитись на вмираючих дітей. Мені ж треба було бігти до школи. В школі я не міг зосередитись... Діждавшись врешті кінця уроків, я побіг до тих дітей, сподіваючись, що їх підібрали і десь приютили. Але діти лежали, які вранці, тільки не ворушились, бо були вже мертві. Я довго стояв над ними і плакав, не ховаючи сліз від рідких прохожих...

Вже на старості років я приїжджав до свого села. Від колишньої краси нема й сліду, нема садків, верб, лип на шляху, ні вітря-

ка, ні млина... Вулиці всі наче щербаті, садиби – пустки, бур'яни, і не видно, в якій хаті ще живуть старі люди. Школа давно зачинена, церква давно зруйнована. Здорові люди повтікали, дітей давно вже не було... Зачахла Сіверська земля. Чи комуністи користь мають від того мертвого села?..»

Дандакова (?) Євдокія, 1927 (?) р. н.

(з її листа 2003 р. до своєї внучки Тетяни Дандакової, студентки II курсу НаУКМА, ФПрН)

«...А тепер напишу, що знаю за голодомор. Я, конешно, ще мала була, щоб усе запам'ятати. Знаю, що я ходила за білою акацією, рвали її квітки, сушили, а потім товкли у ступі й пекли оладки. Той запах запам'ятався мені на все життя, я й досі не можу її запах переносити. Це одне, а потім десь картоха у ямах згнила і лежала уже года три. Її відкопали і везли додому. Крохмаль був цілий і обгорнутий школупайкою. Від школупайки очищали й замочували у воду, а потім з неї пекли оладки і їли, це вважалося смачним. У нас тоді дід Яша був ще маленьким і сильно плакав, я розуміла, що він хоче їсти, що він голодний, от і плаче.

А то йшли люди. Знаю, йшла жінка, з нею дві дівчинки. Мама їїня була дуже товста. Я питаю у своєї мами: «Чого вона така товста?» Мама мені сказала: «То вона пухла». А дівчатка були сильно худі, одні кості шкірою обтягнені. Їхня мама сказала: «Ми з Черкас». Це я запам'ятала. Мама винесла їм цих оладок. Дівчатка їли, а мама вже не їла. Це було увечері, а вранці, коли ми вийшли на вулицю, то їїня мама вже була мертва. Її поклали на воза й повезли на кладовище, а от за долю дівчат я так нічого й не знаю.

А ще пам'ятаю, ходили в Глухів. Там давали хліба по 1 кг у руки, і моя старша сестра взяла й мене туди. Хтось нас підвіз, і ми стали в чергу, взяли хліба по 1 кг, а вдруге нам сказали, щоб не ставали, хліба вже нема. Ми вирушили додому. Сестра Наня відламала мені шматочок хліба і сказала: «Їж». Але я не їла, а заховала за пазуху, щоб вона не бачила. Ось прийду додому і віддам матері, хай покорме Якова. З нами йшла Нанина подруга Марина, і вони наперемінку несли мене на плечах. Коли ми прийшли додому, Наня поклала хліб на стіл, а сама сильно заплакала, бо вона вже два дні нічого не їла. «Я, – каже, – Дуні трохи відломила». А я дістала той кусок, віддала мамі, а вона каже: «Чого ти не їла?» – «Хотіла, щоб Ви покормили Яшу». Мама заплакала. А я його (Яшу) так любила і боялася, щоб він не вмер. От і все, Танюша, що я знаю. Але з розповіді своїх рідних знаю, що у нас ще не так було страшно порівняно з іншими областями, де вимирали повністю села».

Осинкіна, 1926 р. н.

(з її листа до онучки, Лідії Осинкіної, студентки II курсу НаУКМА, ФПрН)

«Сумська обл., с. Артеморястовка.

33-й год була велика голодовка. Мені було 7 років, але я пам'ятаю. Ми жили з мамою, нас було троє: я, сестра і брат. Люди сильно умирали... Коло нас сусіди жили, їхня фамілія була Гавриші. Вмерла вся ця сім'я. Батькові брати всі повмирали. Люди вмирали як мухи, хоронили так: копали велику яму, кидали кучами. Скидали і заривали як собак, чоловік по 50.

Всі шукали їсти. До нас залізли в погріб, де яка картошина, буряк, все забрали, що було. Люди ходили елі живі, пухлі, а потім падали і вмирали. У нас хата була під соломою. Прорвали в стрісі дірку, залізли на горище, забрали пальто, білизну, все, що там лежало, підпалили нашу хату. Ми вспіли відтіля повибігати, нам один дядько поміг. Звать його було Локтей. Це бабуся Маня казала. Я його фамілії вже не знала. Ми були голі, голодні, але ще не пухлі. Ми зібралися. Були худі, руки й ноги були як нитки. Мати вділа нас у полотняні плаття й гитряки (?) здорові, так наподобіє ботинок. Повезла нас з батькового брата сином (його звать було Петро) на Донбас, до нашого рідного батька. Він, батько, жив на Донбасі і робив там. Він з нами не жив. Вони розійшлися з мамою. Мама з Петром назад поїхала, не знаю куди. А ми осталися в батька, були голодні. Нам їсти давали дуже потрошку і часто, щоб ми не повмирали. А брата не вслідилі. Він переїв і умер. А ми з Манею живі осталися.

Лідочка, я більше нічого не помню. Я написала, що знала...

Адреса: Харків, вул. Велозаводська, 34, кв. 49».

Кулик Лідія П., 1918 р. н.

(з її спогадів, записаних і пересланих дочкою у листі від лютого 2004 р. о. Юрію Мицику Василем Носачем з Кривого Рогу [вул. Армавірська, 18, кв. 37])

«...Наша сім'я з Лісовенківської родини (Козельщанського р-ну, село П.) складалась із семи душ: батько та мати і дітей п'ятеро. Сім'я була середнього достатку, бо було у нас землі вісім десятин, пара коней, корова, телиця, свиня і всяка птиця. Батько з 1885 р., мати – з 1888 р., старший брат – з 1915 р., я – з 1918 р. і далі всі троє. Жили непогано, але ж прийшла колективізація, батьків насильно заставляли вступати в колгоспи. Віддали коней та інвентар і восени 1931 р. записались. Деякі багатші сім'ї не записувались в колгосп, то їх жорстоко карали, не даючи випасу для їхньої скотини, завищували план здачі хліба, обзивали куркулями.

Настав 1932 рік, і по селах нашого району пішли активісти-комсомольці, так звані «буксири». Вони забирали по дворах зерно пшениці, жита, кукурудзи, гороху й квасолі, овочі з погреба, з комори, з горища і з підліччя в хаті. По двору штрикали щупом в землю, шукаючи хліба.

Врожай 1932 р. був середній, можна було дожити до нового врожаю 1933-го року. А як усе з двору було забрано комсомольськими «буксирами», то якби не корова, птиця та деякі овочі, ми б не вижили. Мама товкла в ступі голі кукурудзяні качани та з сіна полову сіяли, перемішуючи з тертим буряком, пекли «оладки». Навесні ми, старші діти, ходили в ліс по дикий щавель і шишки з дерев та всякі трави, приносили в дім і споживали. А батько наш якось приловчився ловити їжаків та горобців, обробляли і їли все...

Бідніші сім'ї виживали ще гірше, поїдаючи собак, котів, лободу та минулорічну картоплю з поля. А хто ходив на роботу в колгосп, то давали приварок – баланду без хліба. А деякі здоровіші люди ходили пішки і в інші села, бо там були «тсози», робили за баланду і трудодні.

В нашій сім'ї хворіли менші за мене сестри, а одна з них померла у 1933 році. Також померло двоє дітей, і в батькового брата та у сусідів померли старі дідусь, а потім і бабуся.

Деякі сім'ї з нашого села та з сусідніх не записувались вперто в колгоспи, то їх повезли насильно до Сибіру та на північ Росії...»

Хорошун (Погоріла) Марія Іванівна, 1914 р. н.

(з листа до о. Юрія Мицика від 2.02.2004 р.)

«Я, Хорошун Марія Іванівна, народилася 19 липня (старого стилю) 1914 р. в с. Дергачі ...в 12 км від м. Харків, в якому я зараз проживаю у своїй доньки Лариси. Я зараз дуже хвора, але пересуваюсь по квартирі і читаю газети «Народне слово», «Народна газета», «Слобідський край», які ми передплатуємо. Так ось, прочитала я в «Народній газеті» про голодомор, а я в своєму житті бачила їх аж три, але найстрашніший – це 1932–1933 рр.

Працювала я в цей час у Харкові в книгарні. Було мені 18 років. На роботу приїжджала поїздом о 8 годині ранку, до початку роботи була ще ціла година, і я від вокзалу йшла пішки по вулиці Карла Маркса. І ось що я бачила: по обидві сторони дороги сиділи люди і просили милостиню. Вони були пухлі, а дехто – одні кістки, а біля них діти такі ж самі. Питаємо: «Звідки ви?», а відповідь: «З Полтавщини. У нас весь урожай забрали під мітлу, а також всю огородину. Все село вимерло, а ми якось ворочаємось і всякими дорогами добралися сюди, бо біля Харкова, на вокзалах, сюди ніхто не пускає. Тут, мабуть, і померемо».

А це під'їжджає підвода, і візники стали підбирати людей і везти геть. Потім дізналися, що везли їх на смітник викидати. Коли глянеш на підводу, а там напівтрупи, але ще живі: то в когось рука підніметься, то нога, а деякі простягають руки і прохають щонебудь поїсти.

Але що я могла дати?! Правда, на роботі я одержувала по картці 200 г хліба. В магазинах було пусто, а в деяких все було тільки для харківських чиновників. Пам'ятаю, як одного разу в центрі міста стали продавати смердючу хамсу. Ми з дівчатами купили й принесли в книгарню, а завідуючий як почув запах, то відібрав і викинув, щоб ми не отруїлись.

1933 рік видався врожайним, такий же, як і 1932 рік, але зібрати його було нікому, а тому мої співробітники по наказу керівництва поїхали на село допомагати, а я залишилась, бо у мене була хвора нога. Коли всі повернулися назад, то розповідали про

такий жах, що було страшно слухати. Села були пусті, всі повми-
рали з голоду, дітей навіть своїх мертвих поварили і поїли.

У нас, слава Богу, нічого з огородини не взяли, тому завдяки
цьому і вижили. Згадую своїх сусідів, у яких були родичі на Пол-
тавщині. Коли стали чутки, що там сильний голод, то поїхав сусід
забрати до себе тещу. До села від вокзалу йшов пішки, і скрізь
йому зустрічались пухлі люди і мертві вже біля дороги. Коли він
зайшов до тешиної хати, то там всі були мертві. Він перехрестився
і вернувся додому. Розповів тільки своїм рідним, а чужим казати
не можна, бо це заборонялося.

Давно це було, а той страшний рік я пам'ятаю добре.

Р. С. Листа моєї матері переписала я, дочка Хорошун (Пого-
рілої) Марії Іванівни, Філімонова Лариса Петрівна».

Адреса на конверті: «пр. Гагаріна, 167, кв. 125; Харків».

Свідчення жителів сіл Шевченківського району

(лист Л. В. Позняк до о. Юрія Мицика від 4.03.2004 р.)

«Я, Позняк Любов Василівна, (проживаю за адресою:
м. Харків, вул. Танкопія 20-а, кв. 22) довго вагалася: чи знадо-
биться моя розповідь, але не могла не виконати прохання своєї
покійної матері Чоломбитько Марфи Сергіївни, 1915 р. н. Вона
дуже часто казала: «Якби трапився такий чоловік, якому б я могла
розповісти своє пережите. То я, її дочка, мій р. н. 1942-й, перед-
плачую «Народну газету», в якій прочитала статтю «Цілеспрямо-
ване нищення нації» й вирішила оповісти те, що розповідала мати.
Як винищували під корінь хазяїна землі комуністичні активісти –
«розкуркулювали».

В її батька, Чоломбитька Сергія Матвійовича, було 10 душ
дітей: 5 синів і 5 дочок, мама була найменша (якій дісталася най-
більше). У нього були землі. Велике хазяйство: худоба, пасіка,
сіялки, віялки... Все це оброблялося своєю великою сім'єю, вось-
меро дітей його уже мали свої сім'ї. Коли його розкуркулили, з
його хазяйства виріс колгосп, а його відправили в район; таких, як
він, було багато, їх погрузили у вагон для худоби. Його жінка не
пережила цього й померла 1928 року. Старші діти зібрали вуз-
лика, щоб передати йому поїсти. Але як передати? Боялися. Тому
послали найменшого, тобто мою матір (тоді їй було 13 років). Коли
вона підійшла до вагона, побачила батька, та тільки простягнула
батьковій вузлику, а її як кошеня за шкірку – і в вагон до батька, та
так і поїхала з батьком на Урал в Пермську область. Людей везли
дійсно як худобу – без води, без їжі, як хтось у вагоні просив про
якусь допомогу, то замість допомоги їх били, а як привезли в тай-
гу, то стали викидати людей, бо деякі не могли уже самі й вихо-

дити. Були серед них і священники, над якими знущалися, як хотіли
(як схопить «активіст» за бороду, людина б'ється як риба об лід, а
«активіст» регоче). Дуже багато мама розповідала як рубали тай-
гу, як косила людей цинга, заїдали комарі. Те, що розповідала
мама про пережите нею, на листку все не викладеш... Та дав Бог
їм звідтіля втекти. То замість того, щоб ходити до школи, мама
поневірялась по наймах, бо не можна було повернутися до своєї
рідні. А дідусь був дійсний хазяїн землі. Був день Паски, пішов
зранку до церкви за 2 км. Коли йшов назад, добре гріло сонце,
поставив палку в землю, вона так і поповзла в землю. Прийшов
додому, сіли, розговорилися, помолилися. «А тепер, – каже дідусь си-
нам, – запрягайте волів, грузіть мішки з житом, поїдемо в поле
сіяти», а вони: «Та що Ви, тату, такий празник». – «А я сказав поїха-
ли!» – каже дідусь. Ідемо по селі, а люди кажуть: «Ти що, Сергій
Матвійович, здурів? Такий великий празник, а ти сіяти їдеш?»
Посіяли до ночі, і дощ пішов. А люди в селі поїхали сіяти тільки
після 3-х днів празника. Зійшло і в них гарно жито, і колоски гарні
вдалися. А коли став наливатися колос, то на полі дідуся колосок
гнувся до землі, а на тих полях, що посіяли через три дні після
дідуся, колосок дивиться в небо. Був він неграмотний, а землю
понимав душею. То хто ж вони були ці комуністи-активісти, що
знищили хазяїна землі? А тепер скільки грамотних, аграрників, а
земля заростає бур'янами, не дають селянинові волі.

З повагою до Вас
Любов Василівна.

Дідусь, Чоломбитько Сергій Матвійович, проживав із сім'єю в
с. Олійниківка (Крейдянка), яке знесли з обличчя землі, Шев-
ченківського р-ну Харківської області.

А тепер хочу переповісти те, що розповідали односельці моєї
мами і мої сусіди про голод 1932–33 рр.

Цей випадок був у с. Отрадне Шевченківського р-ну Хар-
ківської обл. Розповіла Решетняк Марія Хролівна, 1921 р. н.

У 1932 р. був великий урожай, але зерно везли прямо з поля
до району, людям не давали ні грама зерна, перебивались хто як
міг. У Катерини Сахно було 5 дітей, чоловік помер, жінка була
доведена до такої крайності, як спасти дітей? Найменшій дитині не
було ще году, вона його зарізала й годувала старших, але пізніше
на ній це відбулося (вона загубилася в пам'яті).

Коваленко Любов Павлівна, 1936 р. н. за розповіддю її батька –
Павла Дмитровича Калюжного з с. Петрівка Шевченківського
р-ну Харківської обл. Урожай 1932–1933 рр. був дуже добрий, а
люди були без хліба, «активісти» вимітали, вигрібали до зернини,
до квасолини. Він сховав трохи проса на горищі, перемішав його з
попелом, але й те забрали. Були у нього ще якісь речі (платки,
сорочки...), то їхали в Білгородську область міняти на зерно, а там,

каже, закрома тріщали від зерна, а в їхньому селі півсела вимерло з голоду. Був неграмотний, а в своїй сім'ї казав: «Це ніякий не голод, а вредительство».

Прокопова Надія Антонівна, 1930 р. н. за розповіддю її матері з с. Гетьманівка Шевченківського р-ну Харківської обл. Під час голоду голодуючі люди розтягували дохлятину з могили для пропавшої худоби (*скотомогильник*. – Ю. М.). Люди були настільки немічними, що цю дохлу худобу їли тут же...

Так скажіть же, люди добрі, де ж був наш «старший брат» тоді, як «менший брат» помирав з голоду? То й тепер нам вішають лапшу на вуха!

З повагою до Вас Любов Василівна.

В теперешній час я проживаю в с. Гетьманівка, вул. Жовтнева № 22, Шевченківського р-ну Харківської обл. в садибі моєї покійної мами».

Херсонська область

Авраменко Олена Сергіївна, 1911 р. н.

(записала у 1995 р. студентка I курсу істфаку ДДУ
Тетяна Вікторівна Печерська, гр. 3)

«Я народилася 14 квітня 1911 р. у Новогеоргіївську нинішньої Кіровоградської області в сім'ї земського лікаря. Нині живу у Глобино – райцентрі Полтавської області у дочки й зятя. Мати працювала з батьком сестрою милосердя. У 1914 р. батька забрали на Першу світову війну, де він і загинув у 1915 р. Мати померла від тифу у громадянську війну в 1919 р. Я, восьмирічна, потрапила до сирітського будинку, де мало не вмерла від скарлатини. Мене удочерили Вакулени, оскільки вони не мали дітей. З новими батьками я поїхала на Херсонщину на х. Долинський, що розташований у 7 верстах від Ново-Олексіївського повіту. Це був невеликий хутір, всього 18 дворів. Хуторяни жили заможні. У кожному дворі були коні, худоба, свині, птиця. У кожній сім'ї було 5–7 душ, у двох сім'ях було аж 11 душ. Теплими літніми вечорами діди й бабусі на колодах вели балаканину, а молодь співала й танцювала. Так ішло сільське життя, аж поки радянська влада не задумала колективізацію. Спочатку ходили по хутору приїжджі агітатори і розповідали про «райське життя» в колгоспах. Ніхто однак не бажав записуватися до колгоспу. Потім з агітаторами на хуторі з'явилися озброєні «енкаведисти», зібрали до купи всіх чоловіків і погнали їх до Ново-Олексіївки. Три доби їх протримали у «холодній» і потім відпустили на хутір, наказавши доставити всю худобу до сільради в Ново-Олексіївку. Та ще й пригрозили, що тих, які цього не зроблять, вишлють до Сибіру.

Так увесь хутір став колгоспним. Люди ходили на працю за 7 верст. Хутір почорнів. Але найжахливіше було попереду.

На початку 1933 р. по хатах почали ходити комсомольці-«буксири». Вони забирали хліб і казали, що це для підняття й розвитку соціндустрії. Хуторяни закопували хліб у ями під піччю, в сараях, на городах. Але «буксири» були досвідчені, вони протикали металевими прутами все підозріле, коли знаходили закопане зерно, то все забирали, а хазяїв дуже били. Знайшли закопаний хліб і у нас. Після чергової бійки мій батько не стерпів і вирішив утекти з хутора на Полтавщину до м. Кременчук, де в залізничному депо працю-

вав його фронтовий товариш по світовій війні. Нам з матір'ю він сказав, що як влаштується, то забере й нас. Для нас прийшли голодні та холодні дні.

«Буксири»-комсомольці з'являлися на хуторі кожен день і забирали все, що можна було їсти. Особливо жорстока була Марина Бурик, яка вивертала навіть горщики з гарячою юшкою з трави курай. Від постійного голоду люди почали пухнути. Ноги були як колодки, обличчя чорні, одутлуваті. Всі коти й собаки на хуторі були з'їдені. Ловили та їли пацюків та ховрахів. Люди їли все, що потрапляло на голодні очі. В пошуках їжі вони виповзали з хат та так і падали. Розпочався мор. Спочатку помирали старі люди. Чоловіки мертвими валялися на дорогах. Діти мерли на припечках і печах. Довше трималися жінки.

За хутором «буксири» викопали довжелезний рів, куди звозили померлих. За кожного відвезеного до рову влада давала стакан малясу. Був випадок, коли ще полуживого кидали до рову, людина просилася, кричала, а вони їй: «Все одно завтра здохнеш, а нам зараз необхідний маляс».

Померла й моя мати. Я опухла лежала на лежанці, вже зовсім не могла рухатись. Одного вечора понад вікнами промайнула тінь. Я злякалась, думала, що «буксири» потягнуть до рову і почала кричати. Двері рипнули, до хати зайшов батько. Він дістав з торбини хліб, пожував його, а жованку дав мені. Від запаху хліба я знепритомніла. А потім ніс мене батько на руках степом до залізничної станції. Звідти ми приїхали до Кременчука. Там я оклигала. Працювала, вийшла заміж, народила двох дітей. Чоловік загинув на фронті під час Великої вітчизняної війни. У 1952 р. я з батьком поїхала на Херсонщину. З розповідей очевидців довідалась, що в 1933 р. хутір повністю вимер. Ми його не знайшли, він зник... Голодомор 1933 р. зробив своє чорне діло.

У 1953 р. померла добра й прекрасна людина – мій нерідний батько. Завдяки йому у мене є діти, онуки й правнуки. Мої очі вже підсліпуваті, хворію на катаракту, але все пам'ятаю добре.

Згодна, щоб мої спогади були опубліковані».

Старинченко Надія Кузьмівна, 1915 р. н.

(записала від своєї прабабусі 30.02.2004 р. студентка І курсу НаУКМА Марія Стоянова, ФГН-1, гр. 3)

«Я, Старинченко Надія Кузьмінічна, народилася 14.01.1915 р. в с. Лоцкіно Херсонської губернії, під час голоду проживала в с. Олешках, нині – в Одесі. Освіта – середня спеціальна, агротехнік. Батьки: Рахно Кузьма Микитович (1888), мати – Рахно Анна Никифорівна (1890). Батько у вересні 1914 р. був мобілізований та відправлений на фронт, восени 1916 р. потрапив у полон, звідки повернувся навесні 1919 р. Мав звання унтер-офіцера, за

героїзм був нагороджений двома Георгіївськими хрестами. Восени 1920 р. мобілізований до червоної армії, брав участь у штурмі Перекопу (листопад 1920), після хвороби демобілізований.

С. Лоцкіно знаходиться у 1,5 км від с. Новоолександрівки, у 1933 р. входило до Новоолександрівської сільради Баштанського р-ну Миколаївської обл. У середині 70-х рр. ліквідоване як неперспективне.

Влітку 1929 р. почалася колективізація. Її виконавцями були незаможники (їх ще називали «каганцями», бо вони не мали навіть газової лампи для освітлення хати) під керівництвом миколаївських робітників. У Новоолександрівці був створений колгосп, голова – молодий «активіст» Водоп'янов, що походив з незаможників. У Лоцкіно була організована бригада від цього колгоспу, якою керував Іван Москаленко, з місцевих «каганців». Більшість заможних селян були «лишенцями» (їх на сільських зборах позбавляли права голосування), у колгоспи не вступали. Тоді їм почали доводити план хлібозаготівель до двору, без чітких норм. Забирали все вирощене в полі чи на городі. У ті часи побувала приказка: «Сів селянин, гірко заплакав і пішов добровільно в колгосп».

На початок колективізації в селі було 22 двори з населенням приблизно 270 душ. Розкуркулено було 14 дворів. З них вислано на північ Росії 9 дворів, а 5 – у Новоолександрівку. Серед висланих на Північ були й два брати Кузьми Микитовича – Семен та Павло з родинами.

Розкуркулення почалось взимку 1929–1930 рр. з конфіскації землі, худоби, птиці. Потім прийшов час загонів молоді з комбідів (комітетів бідноти) під назвою «Красная метла». Звичайно вони обходили двори в середині дня з металевими довгими щупами, промацували все приміщення, горище, двір, забирали їжу. Реквізоване частково здавалося державі, частково розподілялося серед членів колгоспу. Після «Красной метлы» була «Голая кума». «Комбіди» приходили вночі й забирали одяг, постільну білизну і т. д. Людей залишали у спідній білизні, а на плечі накидали старий поношений одяг – у такому вигляді вивозили їх на північ Росії чи в сусіднє село. Все конфісковане йшло у власність колгоспу. Знайдені коштовності частково здавали у Госфонд.

Наша родина мала тоді 9 га землі, одного коня, двох волів і 4 вівці. До куркулів це не дотягувало, адже будувався хороший дім, і це зіграло вирішальну роль. «Голая кума» нагрянула в січні 1930 р. Прийшли вночі, дозволили одягти тільки старі речі і так відвезли до Новоолександрівки. Помістили в землянку на околиці села, хазяї якої до цього вже були переселені в дім, що звільнився після виселення «кулаків». Землянка була у жадливому стані. Наприклад у стінах, під штукатуркою, були гнізда земляних жаб. Жодних документів на руки «лишенцям» не видавали.

У 1932–33 рр. погода була звичною для півдня України. Посуха та несприятливих погодних умов у ці роки не було. Врожай 1932 р. був добрим. Подеколи скирти необмолоченого хліба стояли до літа 1933 р., їх охороняли озброєні люди – міліція чи солдати. Обмолочений хліб одразу вивозили до Миколаєва й грузили на іноземні судна.

Після переселення батька взяли на будівництво колгоспних бараків, де він пропрацював весь 1930-й рік. Отримавши довідку робочого, він зміг влаштуватися до колгоспу ім. Косіора біля Миколаєва. Навесні 1931 р., вже як дочка робочого, я вступила до Олешківського сільгосптехнікуму, що був у приміщенні монастиря.

Навчальний 1932–1933 р. був дуже голодним. Стипендію (60 руб.) ми витрачали на харчування у студентській їдальні. Додатково можна було придбати кілька 200-грамових пачок смаженого ячменю під назвою «Кофе ячменный». З нього дівчата пекли коржики. У їдальні давали зранку тарілку вареного гороху (з черв'яками), на обід – баланду з мороженої капусти, на вечерю – горох чи якусь кашу. Замість хліба видавали 200 г махухи та деяку кількість цукру. У магазині їжа не продавалася. Студенти голодували й часто пухли з голоду. Майже всі хлопці ледве трималися на ногах. Закінчивши технікум у березні 1933 р. я за розподілом потрапила у радгосп «Наймицька перемога» на полях фільтрації побутових стоків у Одесі. Там голоду майже не було, годували нормально.

Під час голоду допомоги з боку держави не було, а іноземна не допускалася. Іноземні делегації відвідували лише зразкові колгоспи. Так, влітку 1933 р. радгосп «Наймицька перемога» відвідала делегація Червоного Хреста Італії, представники якої залишилися задоволеними тим, що побачили.

З тих, хто помер у Лоцкіно після виселення «кулаків», всі працездатні числилися членами колгоспу. Кількість населення до голоду складала приблизно 190 душ. Померло від голоду – 75. Під час голоду держава проводила політику «вікової селекції» населення. Для помиряючих від голоду дітей у великих селах при лікарнях організовували притулки. Такий був в с. Бармашово біля Лоцкіно й декілька – у Миколаєві. Дітей також підкидали до міліції, звідки їх направляли у притулки. Таким чином, діти мали шанс вижити. Ось історія родини Стеценків. Старі та четверо дорослих дітей померли у своїй хаті. Найстарший син жив окремо з родиною і теж помер від голоду. Його дружина лишила вдома грудну дитину й повезла старших до Миколаєва, щоб підкинути до притулку (вони там вижили). Дорогою додому вона померла, а грудну дитину було знайдено на печі сусідами тільки влітку у вигляді муміфікованого скелетика.

Родина бригадира Маковієнка – дружина та двоє дітей – померли взимку 1933 р. Його самого ще весною вивозили на тачці

(коні взимку всі пали) у поле, де він керував роботами, але потім він також помер.

Багато хто з дорослих ішли на пошуки роботи чи їжі до Миколаєва і дорогою помирили. Так помер мій двоюрідний брат – Григорій Рахно. Двоюрідна сестра Поліна, інвалід з дитинства, вижила випадково. Навесні 1933 р. вона голодна пішла до скирти хліба, щоб нашелушити пшениці, але вона фізично не могла сидіти і там була затримана охороною. Її намагалися посадити на коня. Але й на коні вона не могла сидіти. То її перекинули через сідло, і те, що вона встигла з'їсти, вирвала. Це допомогло Поліні вижити і не померти від завороту кишок, як це траплялося з багатьма. У міліції її трохи підгодували й відпустили, адже вона була інвалідом. Рідний брат батька втік із заслання й ходив Миколаєвом та навколишніми селами в пошуках їжі та роботи. Помер від виснаження під чужим тином. А він був майстром, винахідником. Якось у кузні власноруч зробив велосипед, що на ньому каталися діти.

Тоді люди падали мертвими просто на вулицях. Ховати їх не було кому, тож взимку мертві могли лежати просто неба тижнями. Навесні їх почали звозити до братської могили. Під час евакуації на початку війни ми проходили Лоцкіно і бачили, що те місце було зрівняне з землею. Не було ані хреста, ані жодного знаку. А там було поховано близько 70 душ...»

Плачендовська (Сердюк) Любов Григорівна, 1922 р. н.

(записала 15.03.2003 р. студентка НаУКМА Ірина Ігнатенко, ФГН-1)

«Я, Плачендовська Любов Григорівна (дівоче прізвище Сердюк), народилася 2 грудня 1922 року, тобто на час голодомору була ще у шкільному віці (11 років), хоча школу в 1932–33 роках не відвідувала. Народилася в с. Дем'янівка Нижньо-Сірогозького району Херсонської області. В роки голодомору перебувала в с. Сірогози. Отримала середню освіту, пізніше працювала колгоспницею, вихователькою і продавцем. Була одруженою, маю чотирьох дорослих дочок. Зараз проживаю в місті Черкаси, вул. Обухова 14/45.

Село в нас було досить велике, воно простягалось на 30 км, до того ж було райцентром. Ми мали церкву, початкову й середню Російські школи, що відповідно дублювалися українськими (причому українські школи були менш чисельними, у них вчилися тільки діти україномовних переселенців із Західної України). Саме ж село було російськомовним, а українську вважали за діалект і якусь грубу, мужицьку мову. Крім того, між російськомовними («кацапами», як їх називали україномовні) і україномовними

(«хохлами», відповідно) постійно точилися сутички, які іноді доходили до вбивств.

Колгоспи було створено десь у 1929 році. В нашому селі їх було 7. Колгосп, де перебувала моя родина, називався «Комуніст». Його головою був «товариш Побиванець» (як було його ім'я й побатькові, ніхто не знав, та й всіх приїжджих керівників від комуністичної партії ми називали тільки по прізвищу, додаючи звернення «товариш»). «Товариш Побиванець» був вихідцем із Західної України; він дуже хотів побудувати ще одну українську школу, але її тричі спалювали і школу так і залишили недобудованою.

Колективізація почалася несподівано. В село раптово приїхали сторонні люди. Пізніше ми дізналися, що це були офіційні представники партійних і радянських органів. Вони ходили по селу і наче прицінювалися: розпитували, знайомилися з місцевими жителями. Слідом за ними приїхали сотні активістів (це були ревні члени партії, які допомагали уряду проводити колективізацію). Ці всі нюанси стали нам відомі набагато пізніше, а на той час ми тільки дивилися на те диво, іноді сміючись. Трохи згодом ми зрозуміли, що за цим всім крилося...

Незабаром почалася справжня колективізація – ці озброєні нелюди ходили до кожного селянина в хату і вимагали віддати всю худобу, їжу і все, що мало хоч якусь цінність. На відмову власника вони не зважали, а якщо він починав опір – розстрілювали на місці. З хат витягали все, навіть рядна, в які повиті були немовлята. Пам'ятаю, як один чоловік, наш сусід, спробував опиратися і у віні назвав їхню колективізацію грабунком. Тоді його нашвидкуруч охрестили «ворогом народу» і розстріляли. А його дружину і маленьких дітей викинули з хати на сніг (тоді стояв лютий мороз), через кілька хвилин за ними приїхали сани, куди їх (розхристаних, без верхнього одягу) кинули і відвезли геть. Більше ми їх не бачили; ходили чутки, що їх відвезли на залізничну станцію.

Можливо, що нещасну сім'ю, як і інші сім'ї таких самих ні з чому не винних «ворогів народу», було відвезено у Сибір. Але, як свідчать факти, звичайно таких людей запихали десятками у вагон (так, що навіть сісти не можна було) і, не відчиняючи дверей, везли кілька днів до місця призначення. Після прибуття знаходили гору трупів.

Всіх старших (маму, тата і братів) позабирали працювати до колгоспу: вони йшли рано, ще й не світало, а повертались поночі. Там їм видавали пайку хліба і миску «баланди». То були справжні помії, як розповідали старші. А з пайки хліба – то була чверть кілограма – вони ще й намагались приносити нам, діткам, щоб ми не померли з голоду. Взимку було найтяжче, адже не було ні ягід, ні городини. Коли прийшла весна, ми трошки поживавішали. Тепер я як найстарша з дітей, яких забрали працювати до колгоспу, залишаючись вдома, готувала великий казан юшки, основними

складовими якої були лобода і якісь висівки. Від цієї юшки ми не наїдалися, а лише наповнювали наші шлунки. Поступово від такого харчування, яке краще назвати голодуванням, ми стали схожими на дистрофіків з тоненькими-тоненькими руками й ногами і великими надутими животами.

У серпні, під час жнив, ми сподівалися отримати обіцяні «дорогою комуністичною партією» продукти. Але такі сподівання не виправдалися. Ніхто з людей не отримав і зернини з того, що збиралося з полів. Розказували, що те зерно відвозилося до залізничної станції і там вантажилося у вагони або лежало на землі, накрите брезентом чи якимось рядном під пильним наглядом озброєної варти. Іноді центнери згнивали там, але голодуючим все одно нічого не давали.

Восени 1932 року голод вже стояв з косою у селі. Не знаю, як щодо інших районів, бо нас не випускали за межі села і ніяких звісток ми не отримували.

Як розказували батьки, в колгоспі на них напосідали, лаючи за невиконання плану хлібоздачі, у той час як село вже вмирало від голоду. Тільки представники партії і властей вдавали, ніби нічого не помічають. Вони і далі обшукували наші дворища і забирали кожну зернину, яку ще знаходили.

Те, що колись було «натуральним податком», далі «державною хлібозаготівлею», а пізніше «вилученням зерна для потреб соціалістичного будівництва», тепер перетворилося на звичайний грабунк. Не маючи стриму, комісія ходила від хати до хати, вдень і вночі вишукуючи «прихований хліб». У кожній комісії були свої спеціалісти в цьому обшуку. Вони мали спеціальне знаряддя – довгі металеві пруті з різью і загостреними кінцями, вживані для того, щоб протикати стіжки сіна чи стоги соломи, а також – солом'яні стріхи селянських хат. Члени комісії нишпорили всюди: перевіряли дірки в землі у садках, на подвір'ях і городах, у земляних долівках хат і в повітках. Вони шукали зерно попід ліжками, за ґратками, у погребках. Вони ніколи не забували заглянути в печі й грубки, на полиці й під полиці, у скрині й комини. Вони заміряли грубизну стін і шукали в них порожнини, де могло бути заховане зерно. Часом розбивали стіни, що здалися їм підозрілими, чи витягали по цеглинці або й зовсім розвалювали печі та груби. Не було такого в хаті, щоб вони його не пошкодили чи не перемацали. Вони перекидали все: обшукували пильно навіть колиски немовлят та й їх самих, вже не кажучи про інших членів родини. Вони шукали «затаєних лишків зерна» в одязі й під одягом чоловіків та жінок. Конфісковувалася навіть найменша дрібка, що потрапила їм на око. Якщо знаходили бодай маленьку бляшанку чи глечик з насінням на городню грядку, то й це все відбирали, а власника звинувачували у приховуванні харчових припасів від держави.

При кінці 1932 року ми не раз чули пояснення, чому активісти й далі шукали зерно по наших хатах. Причина, виявилось, дуже проста: оскільки ми були ще живі, то виходить, ми щось їмо, щоб лишатись живими. Ми не виконали плану здачі зерна і без кінця нарікаємо, що нема чого їсти. Але ж – ми живемо! Значить, повинні мати харчі – тільки де? Десь вони мусили таки бути! Активісти відчували, що не справляються зі своїми обов'язками, якщо не знаходять прихованих харчових скарбів. Це їх дратувало і злило, і вони ставали ще лютішими й жорстокішими до нас.

По селу траплялися випадки канібалізму. Пам'ятаю, як у сім'ї Холоднових було двоє п'ятирічних дітей-близнят. Пізніше бачили тільки одного. Подейкували, що мати з'їла дитину, зваривши її перед тим у казані. Щоправда, тоді вона вже була збожеволілою від голоду. Хоча все одно вся сім'я вимерла.

Багато людей вимерло родами: так роди Полежаєвих, Холоднових повністю повимирали.

Моя сім'я теж могла б зникнути з лиця землі, аби не тітка, яка, довідавшись про нещадний голод на Херсонщині, прийшла пішки з Донбасу, несучи на плечах 2 пуди круп та інших продуктів. Вона йшла ночами, щоб вдень її ніхто не побачив і, якщо б це були представники влади, не конфіскували їжу й не заслали її на каторгу, або, якщо б це були самі голодні, просто не забрали продовольство. Вона прийшла вночі і почала нас, майже вмираючих, годувати потрошку вареною кашею. Так ми і вижили.

Неможливо описати всі ті жахи, які ми пережили під час засилля радянської влади. Це все було схоже на нелюдський спектакль, де нас змушували грати головні ролі, зовсім не рахуючись з нашою думкою про це божевілля».

Малішевська Ганна Йосипівна, 1914 р. н.

(записала у березні 2004 р. студентка НаУКМА Анна Олегівна Шверненко, ФПВН-1)

«Я, Ганна Йосипівна Малішевська, українка, народилася 25.12.1914 р. в с. Лозова (суч. Волочиського р-ну Хмельницької обл.) в селянській сім'ї. Батько – Малішевський Йосип Леонтійович, мати – Малішевська (Джус) Юзефа Василівна та шестеро дітей: Антошко (1905), Броніслав (1912), Ягетка (1909), я, Тимофій (1921), якого у 1942 р. забрали в Німеччину, Петрунька (1918), яка померла в шість років. На сьогодні лишилася тільки я. Доки батько був живий, то жили непогано, але після його смерті у 1922 р. стало дуже важко. З восьми років я пішла в найми, заробляла на прожиття. Потім вийшла заміж, чоловіка звали Григорій. У 1933 р. працювала в колгоспі разом з чоловіком.

1932 і 1933 роки були найважчими. Вмирало багато людей. Нічого не було: ні їсти, ні вдягти, ні постелити. Тяжко було жити. 1933 рік був голодний до краю. Хліба не було. Врожай був, але нам його не давали. В цей рік я робила в колгоспі на свирипі і на кропіві. Робили на трудовні, грошей майже не давали, платили 1 р. 14 коп. і 1 р. 15 коп. в пік. Податки сплачували за корову – 150 л молока, є кури чи немає – усі віддаємо 250 штук яєць. До того ж мали ще віддати 15 кг м'яса. Колгосп давав 1 ц пшениці або жита в кінці року. Робили у ньому і вдень і вночі без вихідних. Возили нас на буряки і взимку за 15 км, копали їх вручну, ходили відробляти й на цукрові заводи. Під час голоду чоловік уже не мав сили працювати, на роботу не ходив, бо не міг. 1933 р. був найважчим, у 1934 р. було набагато легше, дожили до врожаю. У 1934 р. у мене народилася дочка, Людмила Григорівна Королюк...»

Головчук (Баюрна) Віра Микитівна, 1925 р. н.

(записав на початку 2004 р. студент НаУКМА Олександр Подуфалов, ФГН-1, гр. 5)

В. М. Головчук (Баюрна) народилася 25.03.1925 р. в с. Радівці (Дашівського р-ну (?) – Ю. М.) Проскурівської губернії

(нині – Хмельницької обл.). Освіта середня, все життя працювала у селі на залізниці («на будці»).

Батько – Баюрний Микита Павлович (мав початкову освіту, працював у селі), мати – Баюрна (Десятинчук) Йогина Іванівна (освіти не мала, працювала в селі). Сім'я була велика – семеро дітей.

Село було велике: дві школи (потім одна), які стояли в будинках розкуркулених хазяїв і де вчилася багато дітей (у класах по 37 душ), але під голод більше половини дітей померло. Була й церква – велика, гарна, дубова! Були величезні дзвони, які було чути аж у Барі (бл. 35–40 км). Намагались святкувати всі церковні свята. Великдень – завжди! Його чекали цілісінький рік і святкували, як тяжко не було! Церкву розібрали... (В. М. плаче). «Хто дужчий – того й правда». «Верхи» села позабирали дорогоцінні речі з церкви. Палили, повиносили все, поскидали на купу й палили. Люди плакали, особливо, коли палили плащаницю. Весь цей процес контролювали вчителі школи (вчителі були приїжджі, директор – Савкун-Борожамський), нікого не підпускали, дивились і записували, хто підходить і що говорить.

«Колгосп зробили десь у 1929 р. Голова був приїжджий – В. Козеняtko. Він був добрим до людей, якщо щось міг, то ділив, дуже ревно слідкував за всім. Постійно вставав удосвіта і йшов по полях, а тоді – у село. У селі тоді дуже крали худобу, бо хотіли їсти. Батько постійно ночував біля корови, одного разу її трохи не вкрали. А ще батька поранили в ногу, коли він охороняв коня.

Худобу забирали у колгосп, все туди забирали. Батько віддавав плуги, воза, борони, два коня, навіть батоги. Хто не хотів віддавати, тих виселяли сім'ями. Усіх викликали до сільради (голова був свій – Юхтин Король), щоб розписуватись. Хто не хотів, то такого виселяли або ще щось робили. Часом приїжджали цілі загони в фуражках всі, якісь воєнні чи що? Вони й забирали людей! З середини 1931 р. в сільраді постійно вівся учет, скільки душ є в селі.

Погода того року була добра, прекрасна! Але ж усе забирали, навіть до насіння в торбинках! Навіть жорна забрали!

По селу ходила «мітла» (всі вони з партії були). Всього їх було душ з 20, все з нашого села (чоловіки, жінки, були й сусіди). Робили багато зла, але робили не самі, бо було в них якесь начальство! Вони шукали все і знаходили всюди! Шукали «шпицями» в підлогах, стелі, стінах... Де в кого була якась кукурузка в стрісі захована – і ту знаходили й відбирали.

Від голоду мерли дуже, мерли всі, отак от всі, але особливо мужики! Люди валялися просто по дорогах! Жила одна сім'я по сусідству – семеро діточок мали! Чоловік помер найперше, мати ходила «по миру», але помочі не було ніякої (мали лише ті, хто був у «мітлі»). Одна дитина згодом померла, мати пішла на кладовище, вирила ямку і так в чому те дитя було поховала! А через день

померло ще одно дитя... і так за тиждень вимерли всі, лишилось одне дитя – хлопчєня. Мати скоро й сама померла, а він вижив! Один-однісінький!

А ще по сусідству матір з батьком мали 5 діточок, то четверо попухли й умерли, а одне дитя дівчинка лишилась! То батько здурів і хотів зарізати її та з'їсти, однак матір не давала, постійно її брала з собою, а як не брала, то десь під замок ховала.

Їли все! Люди викопували хрін з городу й пекли з нього плячки! (хотя їх часом крали одне в одного!). Боже-Боже Милостивий, біднесенькі людоньки! Коли розпускались дерева, рвали листя і так їли. Саждали шкурки від картоплі. Іноді рятувались кропивою чи бурячинням. Їх варили, терли й потім пекли «плячки» на пательні, змащеній воском. Не було на селі жодної собаки чи kota! Людоїдства не знаю, може й було, але не помню (В. М. плаче).

Ледве були випросили корову, щоб її не забирали. Корови віддавалось усе. Ото якби не вона, то ми й померли б усі (говорить про сім'ю). Переселенці потім були десь зі Сходу, з Харкова. Непогані ніби люди ці були.

Господи Милостивий! Одна надія на нього була!

Але страшно то було, дитино, страшно...»

Брошневський Ісак Миколайович (1911–1989)

(записала 7.04.2004 р. про свого прадіда від своєї бабусі Лариси Ісаківни Туз (Брошневської) студентка II курсу НАУКМА В. В. Забузова, ФСНСТ)

«І. М. народився і жив у с. Вільхівці (Мировський р-н Хмельницької обл.). Він був напівсирота, потім взяв прізвище вітчима, його ж справжнє прізвище – Пашенко. У 1931 р. він навчався в ФЗО в с. Городок (Хмельницької обл.). На канікули він повертався додому. Там його примусово включили в «продрозверстку». У складі групи (4–5 душ) вони ходили по хатах. І. М. був наймолодший. Вони зайшли в чергову хату. Там бігали малі діти, була мати з грудною дитиною. Почали обшукувати хату. І. М. як наймолодшому доручили лізти на горище. Там були глечики, прикриті ганчір'ям. Він пхав до них по черзі палицею і в одному з них знайшов пшоно. Він спускався драбиною, щоб видати «куркулів», та тут побачив очі матері, яка тримала на руках дитину і стояла одразу за начальником групи. В тих очах він побачив одночасно і шалену злість, і ненависть, і благання. Тоді він сказав, що на горищі нічого не було. Не зважаючи, що то був тільки глечик пшоно, він вперше розповів цю історію тільки у 1987 р., за два роки до смерті...»

Ющук Зот Омелянович, 1925 р. н.

(записав у березні 2004 р. слухач ДДП НаУКМА Іван Бондаренко)

«Під час голодомору 1932–1933 рр. я проживав у с. Нетішині (суч. Славутського р-ну) на Хмельниччині. Мені тоді було 8 років.

Перед тим пройшла колективізація. До нас прислали 20 «активістів», які грабували людей, забирали все майно й силою змушували вступати до колгоспу. Куркулів, тобто людей, котрі мали трохи більше, ніж звичайний селянин (наприклад, коня), висилали в Сибір. Згодом, коли майже все забрали у селян, почався голод. Ніхто не хотів іти в колгосп. Туди добровільно йшли тільки ті люди, у котрих нічого не було, і тому вони ставали зрадниками, бо й самі ходили вже грабувати інших людей.

Мій батько тоді зарізав корову, і тому ми ще трохи могли жити. Потім мій дядько Іван завіз мене в Шепетівку. Хотіли мене забрати в притулок як безпритульного. Там хоч якось би мене годували. Дядько привіз мене до пекарні біля залізниці й там залишив. Там ще були діти і ми разом просили у пекаря хліба. Якось вийде, кине скибку, а ми, як собаки, налітаємо на неї. Я був там дві доби, ночував під колодами. Потім мене побачив якийсь дядько. Спитав прізвище і сказав, що знає мого батька. Він забрав мене в ліс, розпалив вогнище й наказав чекати на нього, а сам пішов по пайок. Вогнище погасло, а я сиджу і мені страшно, там же тоді вже один другого жерли. Згодом дядько прийшов і приніс трохи хліба й оселедця. Поїли й пішли з ним до нього в гуртожиток. Я заліз до дядька під койку, де й переночував. Але на ранок його сварили за мене.

Згодом приїхав мій дядько Іван, щоб дізнатися, чи не забрали мене до притулку. По обіді ми разом пішли до брата дядька Івана в гуртожиток, де також трохи перекусили хліба. Увечері нам дали чвертку омелясу (відходи від цукрового буряка) і трохи хліба. Потім ми з дядьком сіли на потяг і поїхали додому. У Славуті нас скинули, і ми пішли до Кривина (залізнична станція коло Нетішина) пішки. Я йшов босоніж по шпалах, тому дуже втопився і навіть не міг іти далі. Все ж ми дісталися до Кривина. Просили на станцію переночувати – не впустили. Але потім був якийсь дядько, який попросив за нас, і тоді впустили. Повечерявши хліба з омелясом, ми лягли спати. Вранці були вже в селі.

Потім виживали як могли. Їли гнилу, мерзлу картоплю з полів. Але нас за це били... Ми ходили зі сліпцями просити хліба. Якось старший брат ходив пасти колгоспних баранів і брав мене з собою. За літо ми мали 1,5 пуди картоплі й харч.

Під час голодомору було багато випадків людоежерства. Я навіть якось сам бачив...

Грабували все і по всіх куточках. Люди як могли ховали їжу: викопували ямку для зерна в хліві, ховали продукти в коморі. Але кляті «активісти» знаходили й забирали. Якось я бачив, один дядько не хотів віддавати харчі, навіть штовхнув одного з них, тоді його й забили лопатою... Навесні ходили рвати щавель, який один тільки і їли. Люди просто пухли й помирали. У 1934 р. судили за колоски, які люди «крали» на полях. У 1935–1936 рр. стало трохи краще жити. Вже було трохи картоплі й інших продуктів...»

Пацірук Лідія Миколаївна, 1919 р. н.

(записала у 2003 р. студентка НаУКМА Олена Мельниченко, ФГН-І, гр. 2)

«Я народилася у 1919 р. в с. Тинка (нині це Смотрицький р-н Хмельницької, а перед цим – Кам'янець-Подільської обл.). Це село було тоді, як мені здається, дуже великим і багатим, у ньому нараховувалося приблизно 400 хат. Село стояло на березі річки, мало два ставки. Були церква й великий костьол, із церкви потім влаштували зерновий склад. Костьол спробували розібрати, але він був дуже міцно складений, цеглини не розділялися, тому його розібрали тільки частково, згодом влаштували у ньому клуб. У селі були базар, крамниця, школа-семирічка, в яку ходили учні і з інших сіл.

Наша сім'я була небагата, але жили ми непогано. Батьки були молоді, веселі, дуже любили нас, дітей. Дитинство згадується мені як важка, але щаслива пора.

Батько працював сільським фельдшером і був дуже вправним господарем. Вмів, здавалося, усе. Мав бджіл, дуже великий сад, який і зараз ще плодоносить. Батькові колись пропонували вчитися далі, давали роботу у місті. Та він мав у спадок трохи землі, тому вирішив залишитися в селі, вірив у себе як господаря і вважав, що так краще виведе дітей у люди. Він мав тритомний посібник для самоосвіти «Гімназія на дому» і з нами займався. Мріяв, щоб усі ми здобули вищу освіту.

Наприкінці 20-х років у селі створили т. зв. СОЗи (спільна обробка землі). Пізніше на їх основі «добровільно» створювали колгоспи. Голод готували нам ще у 1932 р. Тоді план хлібозаготівель був настільки завищений, що виконати його було неможливо. Батько вивіз (як податок) увесь врожай, але цього не вистачало. В селі було двоє присланих з області «уповноважених по выкачке хлеба». Я запам'ятала їхні прізвища: Артюхов і Коротков. На селі їх боялися. Люди вони були чужі. Лякало вже те, як вони говорили російською, дуже грубо, з брудною лайкою, навіть до жінок і дітей (для наших людей це було тоді дико). З усякого приводу вихоплювали нагани, тицяли в лице, погрожували. Люди пошепки переказували родичам, а ми, малі, часом підслуховували, як їх викликали

вночі до сільради, залякували. Спантиличували незвичні погрози: «Знаєм, хто ви!», «Продадим с молотка!», «В тюрме вам место, в Сибири!», навішували ярлики «підкулачники», «контра». Зі страху люди приносили останнє. Ті, кому не було що принести, вважалися «злостними елементами». Таких «злостных» було багато. Кілька чоловіків забрали в Кам'янець-Подільський, там їх судили.

У нас була дуже стара корова, і батьки запланували її змінити. Батько для цього вирощував конюшину, на яку був великий попит. Сподівались, що коли продамо насіння конюшини і стару корову, то неодмінно купимо нову. Батько мав ще якісь припаси, так що все ретельно розрахував. Але коли продали корову, батькові нарахували якісь дуже великі податки і примусили платити негайно – знали, що гроші є. Потім пред'явили план хлібопоставок. У батька стільки хліба не було, як і у багатьох інших. Стали вимагати. Батько бачив, що людей забирають, судять, відніс усе, що мав: кукурудзу, квасолю і відніс два пуди насіння конюшини. Конюшину забрали, а згодом батькові оголосили, що насіння конюшини й таке інше в хлібопоставки не зараховуються, але й повернуте вже не буде. Так ми враз лишилися ні з чим і винні. За невиконання хлібопоставок батькові присудили «один год принудительных работ на Днепрострое». Потім скоротили до 6 місяців. Так мама залишилася з чотирма дітьми без хліба і без чоловіка.

Запам'ятався один день в грудні 1932 р., коли мама поїхала провідати батька, а ми, діти, залишилися вдома самі. Мені було 13 років, а найменшій – 2 роки. Прийшла в хату т. зв. комісія – «актив з бідняків» (четверо чоловіків і одна жінка). Шукали зерно для здачі в коморі, в сараї... Потім двоє чоловіків полізли на горіще. Там було 6 качанів кукурудзи, зв'язані висіли на перекладинці, на насіння. Цю кукурудзу кинули згори в сіни, зерно з тріском розсипалося по долівці. Хтось з «активістів» голосно вилаявся, сердито хлопнули дверима. Мала злякалася цього шуму і заплакала, ми всі тремтіли, не знали, що буде далі. Але «обыск» закінчився, кукурудзу залишили. Я побачила у вікно, що один з них знайшов на горіщі нашу сушену з яблук і тепер пригощав нею інших. Я довго не наважувалася, а потім з острахом визбирала в сінях ту кукурудзу.

Вести господарство далі не було можливості: не було насіння, не було кормів і не було господаря. Тоді ми здали в колгосп землю і все, що в нас ще лишалося (пару коней, віз, сані, плуг, борони, дропак), і нас прийняли в колгоспники. Таких господарств було багато. Так проходила «добровільна колективізація».

Згадався мені ще один «радикальний захід» влади. Була створена комісія, яка ходила по селу з ломом, розбиваючи у людей жорна, щоб у них не було чим молоти зерно і тоді вони все його поздають. Жорна були не в кожного, їх позичали, то ж знали, у кого вони є. У моєї бабуні теж розбили жорна, верхній камінь на три куски, а нижній на декілька. Вона плакала, просила не бити, не

послухали. Потім вона верхній камінь стягнула металевим обручем, а нижній склеїла житнім тістом і глиною з піском. Коли все засохло, ще можна було на тих жорнах молоти зерно на крупу, але змолоти на борошно вже було неможливо.

Зиму 1933 р. переживали дуже важко. Не було хліба, не було корови. Харчувалися картоплею, буряками і солоними огірками. Часто хворіли. До весни всі запаси скінчилися, і розпочався справжній голод. Бабуня – мамина мама – мала корову і кожного дня давала для моєї малої сестрички кружку молока. Пам'ятаю, як вона завжди кидала в молоко крупинку солі й кілька крапель води, щоб не зашкодила корові нечиста сила, бо це молоко я несла відкритим через городи. Я несла його дуже обережно і дивилася, щоб не вилилося ні краплини.

Ми їли усякий бур'ян (кропиву, молоде листя з липи, перемерзлу лободу), збирали підгнилу картоплю, що лишилася в землі, й пекли з неї плячки. Це були справжні ласощі. Мама старалася щось заробити тим, що вміла, й перешивала сусідам зі старої одяжі щось на дітей. Іноді за роботу їй приносили чи стакан борошна, чи молока, або ще якісь харчі, бо в людей теж нічого не було.

У травні 1933 р. повернувся батько. Він і сам був виснажений, худий, але, дякуючи тому, що він був фельдшером, людиною грамотною, дуже пильнував, щоб ми не з'їли щось шкідливе. Мабуть, це нас і врятувало.

Батькові було дуже важко. Без фельдшера, санітара, акушера, зубного лікаря село не могло існувати. Батька викликали і в сусіднє село. Приходили люди. Були планові щеплення дітей від віспи й інші обов'язкові заходи. Потім він повертався і біг виконувати колгоспні норми, які були дуже великі. Не сперечався, знав уже, що з владою не шуткують. Батькові іноді вдавалося обмінити на Дунаївецькому вокзалі свої речі на продукти, тоді мама могла в ті варені буряки, що ми їли, кинути склянку борошна чи якоїсь крупи. Батько ходив допомагати ховати померлих. Іноді було до 18 душ за день. Деякі сім'ї повністю вимерли. Вже багато людей по селу вмирили з голоду. По сусідству вимерла повністю сім'я Барабашів (батьки, три сина і дочка). На тій самій вулиці померла вдова на прізвище Палига з двома хлопчиками шкільного віку.

У нашому селі випадків канібалізму не було, але старші люди розповідали, що десь у сусідньому селі був такий випадок, що жінка з'їла свою дитину, її потім судили. Але це були лише чутки, а конкретно не знаю, ні назви того села, ні прізвища тієї жінки.

Батьків брат і мама попухли, а ми, діти, були дуже худі, безсилі, але не опухлі. Одного разу я полізла на вишню, бо побачила на ній застиглий сік і опам'яталася вже під хатою свого родича. Він, побачивши як я, втративши свідомість від голоду, впала на землю, приніс мене додому і дав кружку молока. В кінці травня вже можна було дістати рідкого меду з трьох вуликів, що були в батька. Він

витушував мед і давав нам, дітям, «солодкої води», говорячи: «Пийте, діти, то глюкоза. Це не їжа, а ліки».

Навесні 1933 р. ми засадили город. Частина була засіяна з осені житом. Ще частину засадили картоплею, яку нам дала бабуся. Її було трошки і дуже дрібна. Зрізали шматочки, чистили з вічками, грубо і це саджали. Решту засіяли кукурудзою і буряком. Коли жито стало восковою зрілості, ми руками витереблювали зерна, розтирвали в макітрі й варили такий кисіль. Жито нас дуже рятувало.

Після цього страшного року батько деякий час працював у колгоспі, а потім знову робив фельдшером у сільській амбулаторії. Після жнив, коли вже з'явився хліб, ми все ще їли з острахом, боячись захворіти, і моя мала сестричка, дивлячись на нас, все просила: «Не їж, дай дитині». Постійне відчуття голоду увійшло в свідомість, наслідки ще довго відчувались, мама часто хворіла.

У 1933 р. в місті могли купити хліб лише ті, хто працював. Хліб продавали по картках по 400 г на працюючого. А вже у 1934 р. люди з села їздили в місто і ставали з ночі в чергу під хлібними магазинами, щоб купити хліба і привезти додому, бо в селі хліба не було.

У 1934 р. врожай був дуже малий. Того року я пішла у 8-й клас у Смотричі. У вересні варили супи з картоплі, яку виростили для школярів, але в другій половині жовтня варити вже було ні з чого. Харчувалися хто чим міг, збирали цукрові буряки. У листопаді вже не було що збирати ні в лісі, ні в полі. Я голодувала і була змушена покинути школу. Пощастило влаштуватися працювати на кухню їдальні кам'яного кар'єру в с. Нічин Кам'янець-Подільського р-ну, і таким чином я вижила. А освіту я здобула через робітфак у Херсоні, куди виїхав старший брат – студент Кам'янець-Подільського сільгоспінституту, який перевели в Херсон через те, що Кам'янець-Подільський отримав статус прикордонного міста».

Сачкова (Маринчук) Євгенія Станіславівна, 1927 р. н.

(записав 28–29.02.2004 р. студент НаУКМА Кирило Ярکو, ФЕН-2)

«Я – Сачкова (Маринчук) Євгенія Станіславівна, народилася 21.06.1927 р. в Старокостянтинові, де й була під час голодів 1932–1933 і 1946–1947 рр.

То був 1920 чи 1921 рік, точно не знаю, знаю тільки, що НЕП уже був. На теперешній Кіровоградщині сильний голод був. Там мати моя жила. Дуже сім'я бідувала, голодувала. І так вони вирішили: збереться вся сім'я, сядуть у вози, що лишилося з господарства, з собою візьмуть і поїдуть десь на Захід, де голод не такий був. Бо там, де вони жили, посуха велика була: всі поля, всі

дерева повигоряли, пожовтіло все. Посадили всіх дітей та старих на вози, а самі пішки поряд ішли. Так невідомо, як дійшли аж до самої Хмельниччини чи Проскурівщини, як вона там називалася? Мама розповідала, як побачили зелене листя, стали його їсти. Йшли, йшли собі, аж мати десь тут біля Старокостянтинова на тиф ніби захворіла. Паспорти у всіх були, бо міські були, не селяни. Мати – міщанка. У батька її навіть магазин свій невеличкий був. А прадід мій не пам'ятаю, чим займався, бо як він приїздив, я мала зовсім була. Подарував швейну машинку «Зінгер», яка он, у сусідній кімнаті стоїть. Так от, захворіла на тиф, а до того ж ще й вагітна була. Забрали в лікарню вже без тями. А коли прокинулася, то вже ні дитини, ні волосся на голові не було. Розповідала, що слабенька дуже була, ледве після цього тифу вижила. Так от вона лишилася лікуватись, чоловік лишився, а обоз далі на Захід ішов. Так і опинилися в Старокостянтинові, звідти тільки у 1962 р. у Хмельницький переїхали. Мати вилікувалася, щось потроху там на харчі заробляли, якимось жили. А от коли зима прийшла, вони з ним маленьку кімнатку знімали, треба топити їй було. Нічим було. Треба їсти було. Не було що. Не було роботи. І її оцей муж, прізвище Стуков у нього було, сказав, що піде пошукає чи топити, чи їжі. І зник! Збіг. Лишилася одна зовсім у чужому місті. Добре, що у неї добра сусідка, пожаліла маму мою, познайомила з моїм батьком. Він бойовий був, випивати любив. Хлопець – рубаха. Він тільки-но повернувся з Петербургу, там лікувався від ран, що на Першій війні заробив. Полюбили один одного. А тут повернувся цей Стуков, десь за рік чи більше... А батько в пекарні працював. Завідуючим. Так що ми у 1933 р. ситі були. Майже не голодували. Але пам'ятаю, як він з роботи додому повертався і плакав, хліб просили у нього кожен день, а він не міг кожному дати. Попросив, щоб його у звичайні пекарі перевели – і перевели...»

Гаврюшова Ганна Андріївна, 1921 р. н.

(записала у 2003 р. студентка НаУКМА Ольга Семенишин, ФГРН-2)

«Село Редвин Хмельницького р-ну...

Були тато, мама, бабуся, які повмирали за два тижні. А я осталась у хаті сама. Мені 12 років. Що можу робити? Ніде нема нічого їсти. Рано йду з хати, до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, гляджу квасець, а його трудно знайти, бо не одна ходжу. Їм листя, лише воно гірке, але їм, шукаю лободу і їм. Потім заслабла, лежу слаба, це було в липні. Мене сусідка врятувала. Годувала мене медом, черешнею. Вона спасла мене від смерті. Я завжди їй була вдячна, поки вона жива була, не можу такої доброти забути.

А ще не можу такого горя забути. І хто створив той голод? Хто наказав забирати лишки? А вони забирали до крихти! Їх збиралося

5–6, може десятеро. Як увійдуть до хати, то не останеться нічого. Після цих комісарів люди ставали голі, голодні, босі й простоволосі. Ну як я забуду тих «перевіряльників»? Прийде такий у хату і каже: «Ти ще не здохла?» Одного разу я з мамою навибирали квасолі, може, зо 2 склянки. Мати побачила у вікно, що йдуть комісарити. Хутенько налили воду в горщик з квасолею і в піч, буцім варить. Ми думали: так врятуємо квасолі. Але вони висунули горщик з печі, вилили воду, а квасолі забрали з собою. Живу і думаю про це...»

**Мельничук Володимир Васильович,
1920 р. н.**

*(записала 10.03.2003 р. студентка НаУКМА Ірина
Ігорівна Скоропад, ФПвН-1)*

«Я народився 27.08.1920 р. в с. Баслай (суч. Хмельницького р-ну), зараз проживаю в с. Козівка Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Батько, Мельничук Василь Григорович (1892 р. н.), мати, Мельничук Марія Василівна (1886 р. н.); чотири брати: Прокіп (1905), Іван (1907–1940, загинув на фінській війні), Семен (1909), Микола (1910); чотири сестри: Анастасія (1906), Ольга (1908), Євдокія (1912), Оксана (1926).

Врожай 1932 р. був гарним, але по селі згодом почали їздити посланці з району у кількості 30 чоловік, які з допомогою спеціальних щупів вимітали все до останньої зернини. Одні з них вивозили до міста відібране у селян продовольство, інші – ховали на цвинтарі померлих у спільних могилах. Жінки були витриваліші від чоловіків (тобто смертність чоловіків була вищою). Наша сім'я вижила завдяки корові. Мама пекла коржі, замішані із зібраної картоплі з кукурудзинням. Тато пережив голод і помер у 1934 р., а мамина сестра, коли шукала на городі картоплю, наїлась землі й померла.

Сусід наш був заможним, чинив опір і нікого не пускав до хати, взявши до рук сокиру. Його вивезли з села, і ніхто нічого про нього більше не чув.

Сусідка з іншого боку збожеволіла, коли до неї постукали у двір, крикнула: «Чекай, я ще своїх дітей не зварила». Вона зварила двох дітей віком 3, 4 роки...»

Юрчак Микола Степанович, 1929 р. н.

*(Записала студентка НаУКМА Бурлюк Ольга
Володимирівна, ФПвН-1, гр. 1)*

«Мене звати Юрчак Микола Степанович. Народився 30 липня 1929 р. у с. Черче Смотрицького району Кам'янець-Подільської області (нині Чемеровецький район Хмельницької області). У родині селян. У сім'ї було п'ятеро дітей, з яких я – найменший.

Село наше було тоді дуже велике, понад 800 дворів. У Черче була православна церква, католицький костюл, навіть синагога. Церкву нова влада зруйнувала повністю, стояти залишились тільки стіни. Куполи познімали, розпродали усе церковне майно, а решту спалили. З костюлу познімали хрести і перетворили його на селищний Будинок культури. Синагогу розвалили. Була у селі велика школа (усі класи), до якої, крім нас, ходили вчитись діти чотирьох навколишніх сіл: Нігіна, Залуччя, Білої й Цикової.

Початок 30-х рр. пам'ятаю погано, бо був зовсім малий. Знаю, що під час колективізації у нас забрали будинок, а сім'ю вигнали на вулицю. Дім був великий, належав раніше материній сім'ї, а вона була культурна. То у ньому зробили колгоспну контору. Потім у ньому був дитсадочок. З розвалом СРСР дім повернули моїй родині...

Ми купили якусь халупку, де й жили. З дому нашого розпродали геть усе, що змогли. Забрали усе господарство і батьків силою відправили у колгосп.

33-й пам'ятаю з розповідей бабусі. Люди помирали цілими сім'ями. Пухли з голоду так, що роздиралася шкіра на ногах і текла вода. Їсти не було чого, особливо взимку, і померлих вивозили на санках на цвинтар і там покидали, тому що не було кому копати ями. А ті, що ще мали чуть-чуть сили, повертаючись з цвинтаря, вмирили по дорозі додому.

Бабуся розказувала, що було іще з осені два чи три відра картоплі. Її закопали на городі, але прийшли з сільської ради, перерили весь город і знайшли та забрали. Іще було в горщику трошки квасолі, і теж знайшли та забрали. Після оранки полів люди ходили по них і збирали мерзлу гнилу картошку, терли її в макітрі, пекли блини. Їли качани з кукурудзи: мололи їх на жорнах і їли, від чого їм забивались шлунки, і люди помирали. Одного разу ціла сім'я поїла тих качанів, і всі померли на ранок. Їли люди падаль коней і корів. Одна наша сусідка пішла у місце, де скидали мертвих коней, принесла конячу голову і наварила холодцю... Восени збирали жолуді і теж сушили, мололи і їли. Весною їли кропиву, лободу, збирали різні отруйні гриби, варили, після чого вмирили. В річці ловили жабурниці (устриці), варили і так їли, хто ще мав силу, а хто не мав, ті падали в річці і плавали в воді.

Спочатку померлих вивозили на цвинтар, а потім хто де вмер, там і лежав.

Сам пам'ятаю голод 1947-го. 1946-й рік був засушливий, але врожай таки був. Та все ж вигорнули, все, що вродило, весь хліб – все начисто вивезли і не залишили нічого. Грошей за працю ніхто не давав, тож залишились люди зовсім без нічого. Страшний був голод. Люди пухли і вмирили штабелями. Частина спасалась тим, що ходили чи їздили на Захід (в Тернопільську, Львівську області, де було трохи легше) і міняли, хто що мав: одіяла, відрізи, подуш-

ки. Все – за відро перебірок (дрібної картоплі) чи пару кілограм збіжжя, грубого зерна. Мама виміняла полотно старої ще, дорожньої тканини на відро картоплі, і ми їли. Один раз я з мамою сіли у Львові на товарний поїзд, що мав іти трохи на Захід, а його не зупинили. Всіх людей завезли аж у Польщу. Там пограничники висадили нас – і назад у Львів, голодних...

Була у селі в нас історія. У війну двох молодих дівчат вивезли на каторжні роботи у Німеччину. Попали вони в Освенцим. Коли війна скінчилась, то їх ще більше року тримали там, бо не могли їх таких виснажених відпустити: якби вони напилися вдосталь, то одразу б померли. Повернулись вони у 1946-му, а тут – голод. Одного разу вони у коси вплели собі по 300 грам жита, зерна. Бригадир (він був із нашого села!) їх упіймав, і їх кудись забрали. Вони більше не повернулись, і ніхто про них нічого не чув.

Взагалі життя було голодне, все дитинство хотів їсти. І в 33-й, і у війну, і в 47-й... Батька замордували «наші», як я іще був малий, і мати лишилася сама з п'ятьма дітьми...»

Семенишин Роман Михайлович, 1925 р. н.

(записала у 2003 р. студентка НаУКМА Ольга Семенишин, ФПрН-2)

«Я живу в с. Цебрів Зборівського р-ну Тернопільської обл. Моя родина спочатку жила на Хмельниччині, і події того часу назавжди закарбувались у моїй пам'яті. Оскільки ми жили близько до «Польської України», як ми її називали, то нам було трохи легше, ніж «східнякам». Чутка про голод поширювалась дуже швидко, і кожен старався щось приховати. Батько взяв мого старшого брата і вони почали робити думурівку до стіни, схожу на димар. В неї засипали трохи зерна, яке було вдома і заліпили. То ж при обшуках його не знайшли. І потім ми пробивали отвори, через які висипалось зерно. Його мололи, змішували з половиною і пекли такі пеллянички. Тому перший час ми мали хліб, але він швидко закінчився. Біля нашого села текла річка, яка розділяла нас із тою частиною України. Часом жителі з другого боку, де голоду фактично не було, брали трохи їжі, замотували в лахміття і, запливши трохи ближче до нас, жбурляли на наш берег. А ми вже старались ловити. Хоча це також не завжди вдавалось, бо берегом ходила охорона.

Влітку було легше: люди їли ягоди, різні плоди, а кому щастило, навіть гриби. А взимку становище було набагато складнішим: терли на паляниці кору дерев, шукали мерзлу картоплю. Пам'ятаю, як ми з мамою вночі по-пластунськи лізли на поле за рештками незібраних бурячків. У селі їли котів, собак, навіть пацюків.

Досі сльози навертаються на очі, коли згадую про ті страшні роки».

Петренко (Павленко) Марія Євлампіївна, 1922 р. н.

(записала 21–28.02.2004 р. студентка НаУКМА Леся Степанівна Павленко, ФГН-І, гр. 4)

М. Є. Петренко народилась у 1922 р. в с. Легедзиному Бабанського р-ну Київської обл. (суч. Уманський р-н Черкаської обл.), там же перебувала і під час голоду 1932–1933 рр., нині живе у с. Бабанка Уманського р-ну. Село Легедзине було порівняно великим, були тут церква, школа, базар, сільрада. Церкву розібрали ще перед голодом, її розбирала і мати М. Є. Їй таке присудили за те, що вона не пускала до школи свою дочку, тобто М. Є. Коли ж відробила, то мусила пустити М. Є. до школи, чого сама М. Є. дуже хотіла. Жили з бабою, мамою й старшим на два роки братом Андрієм (менший, Яша, помер ще малим). Батька потім вбили у війну. Він вийшов з оточення, ховався в ямі, а один чоловік доніс, що він утік з армії. Свої забрали й розстріляли.

Колгосп був створений у 1930 чи 1931 р., його головою був Гонтар, який мав двох синів.

Перед голодом врожай був гарний, але «комнезами» забрали все. В «комнезам» хазяї не йшли, йшли злодії та ледацюги, вони мали зброю, безчинствували, виселяли людей, розстрілювали. «З нашого кутка, – каже М. Є., – всіх чоловіків забрали «комнезами», і щезли ці люди». Людей часом ще живими кидали в траншеї, навіть не дострілювали, економили патрони, тягнули до ями живих. Часом живих заливали у траншеї гасом і підпалювали. Живих присипали землею. Люди кричать, а їх присипають. Над засипаними земля хилиталась. «Ми ходили дивитися»...

«Мого дядька витягнули з-під мертвих. Довго жив після того. Пам'ятаю, – згадує М. Є., – я йшла, вже опухла, до дядька. Бачу, схопили «комнезами» вчителя Єфрема Тихолаза (забула як його по-батькові), він до сільради йшов. Він проситься: «Я ще живий!», кричить «Добийте мене!» Я перелякалася, прибігла до матері, розказую, а вона: «Мовчи, нікому не розказуй, бо і нам те буде. Ми самі сьогодні будемо в ямі ночувати, щоб по нас не прийшли». Ми сховалися в глибокий погріб... Золотий був то вчитель, української мови навчав. Усе село за ним плакало. Він з жінкою були дуже

гарні, мали двох синів і дочку, діти десь вчилися. Їм з жінкою було років по 40. Дорогий був вчитель. Не можу забути, як його до ями тягнули».

Було, їдуть «комнезами» вулицею, душ 20, зарвуться до хати і все вигребуть. Якось у хаті, де було шестеро дітей, вони викинули на сніг всіх дітей, били їх ногами, а коліску з дитиною повісили на воротах. Там дитина й померла... Інших, як виселяли, то вибили вікно, влізли. Всі ікони викинули з хати в болото. У Павленків забрали все, порозкривали всі будівлі, які були під залізом (саж, конюшню, клуню), згодом зводили людську худобу (вже колгоспну). Залізо з покрівлі забрали, від чого ці будівлі від дощів повалились. Забрали молотарку. Павленки жили взагалі дуже бідно. Мати мала одну спідницю, вдома вдягали її навиворіт, а на вулицю – вбирали на лице. Проміняли її на склянку борошна, а потім, як трошки легше стало, виміняли назад за ту ж ціну.

У колгосп забирали все, ні про які норми хлібоздачі й мова не йшла. Людям, які ходили на роботу, давали якоїсь затірки їсти. «Мама з роботи нам у чашці її приносила». Під час голоду люди їли конину. Павленки їли навіть торішнє листя... В голод померла баба. Помер і Андруша, який мав 11 років. Помер 7 березня 1933 р. Труну мама зробила зі столу, тягнули її до ями мотузком, ще був сніг. Перед смертю Андрія прийшов до нього товариш, вони кудись мали йти. Він не схотів: «Піду завтра». Заснув – і не прокинувся. Наче щось навіть їв увечері: мати квашу парили. Де брала борошно – М. Є. не знала. Вдома були жорна, мололи на них зерно. Після похорону матері приснилось, що Андрій каже їй: «Нащо мене живого закопали?» Потім розкопували могилу. Андрій був мертвий, але з рота, видно, що текла піна. Мати це ледве пережила. Вона казала М. Є.: «Завжди 7 березня не забудь дати дітям що-небудь з'їсти». Фотографію сина звеліли покласти собі в могилу. Через те й не збереглося фотографії.

Навесні мати послала М. Є. до дядька, який став головою сільради. М. Є. прийшла: «Чого ти прийшла?» – «Ви таку-то жінку знаєте?» – «Знаю». – «То я її дочка». – «Чого ти хочеш?» – «Їсти хочу». – «На тобі хлібину, сховай. Прийдеш ще колись, десь через тиждень». Він сказав комусь, щоб провів, щоб М. Є. донесла той хліб. Дядька потім вбили. За що? Добрий був. Їх трьох вбили. Вони хотіли втекти з сільради, але їх вбили. Нічого нікому не був винен, але тодішній владі не догодив.

Восени ще ловили жаб, шукали на полях зернятка сої. Навесні їли цвіт з акації, кленків, шукали гнилу картоплю. В однієї жінки десь був подівся брат. Довгенько не було, ніхто нічого не знав про нього. А він жив у силосній ямі, щось там збирав і їв. Одна жінка вирішила піти на поле й умерти, бо всередині дуже боліло. Знайшла чорнильні гриби, наїлася, щоб умерти. Але не вмерла. По сьогодні жива, й не болить нічого.

«Був базар. Продавали конину, часто з дохлих коней продавали ратички. Продавали й холодець. Потім дізналися, що він був з людського м'яса. Одна жінка, я її знала і боялася, бо вона їла померлих. Та жінка пояснювала: «Чоловік і його мати відкопували померлих і їли. Я мусила бути з ними заодно, бо й мене з'їли б. Мені відтоді не страшно людину вбити. Ще й чоловік у мене був «добрий!» З нею сиділи й за одним столом, а у мене одно на умі: «Людоділка!» ...То було найстрашніше: люди людей їли...»

Мокронос Мотря Левківна, 1920 р. н.

(записала 13.03.2004 р. студентка НаУКМА Оксана Черненко, ФГН-І)

«Я – Мокронос Мотря Левківна, народилася 4.04.1920 р. в с. Криштопівка (суч. Драбівського р-ну на Черкащині), нині проживаю в с. Драбів. Була одинадцятю дитиною у сім'ї. Батько був один, але двічі женився, троє дітей було від першої матері, восьмеро – від другої. Жили дружно, допомагали один одному. Село було невеликим, була й школа, а в церкву ходили до сусіднього села (с. Золотоноша).

У 1929 р. було створено колгосп. Порядкував усім приїжджий тридцятитисячний Іван Самойло. З того часу я працюю в колгоспі, з 9 років. Я поливала тютюн, вигрібала з поля пирій, зрізала волюшки з жита... У 7-й клас мене перевели без екзаменів, бо ходила полоти буряки. Ходила до машини кидати снопи. Приїхав голова сільради й побачив, що я працюю. Сказав, щоб я завтра йшла до школи. Я – в сльози. Кажу, що в мене немає ні зошита, ні чорнила... Голова сказав, щоб я йшла в школу, там все дадуть. Наступного дня я пішла до школи, вчителька дала мені зошита й налила чорнила до чорнильниці, так і закінчила 7-й клас.

Під час колективізації було розкуркулення. Приїжджали вночі, саджали людей на підводу й вивозили, не можна було й підійти та дати шматок хліба... Нас також трусили, бо сестра вийшла заміж, а її свекор не хотів вступати в колгосп. Позабирали все – хліб, коноплі, навіть насіння, залишили в самих стінах... Того року (1929 р.) були гарні хліба, цілі скирти, давали в колгоспі на їдока по 12 пудів. Оскільки сім'я велика, то було багато ї хліба, але все позабирали. Хліб ховали в болото... Всі «куркулі», хто не виїхав, померли. Інші виїхали бозна-куди, що й досі не чути.

Розкуркулили п'ять моїх рідних дядьків. Дядько Никон виїхав до Москви, і його родина вижила. Ще один дядько й дядина померли з голоду. У 1929 р. була створена комуна. Комунари сідали в хатах «куркулів»...

Мого ж дядька перевезли в таку хату, що дах провалився. Його дочку, що вийшла заміж, її чоловік побив і викинув до порога хати. Вона так і померла в тій хаті... Бригади «активістів» (Іван Палій,

Нихтодій Никохворовий, Плюта, Семенович, Павло Марченко) вимітали з хат геть усе – одні стіни залишилися. Їх потім, після війни, судили... Норм хлібоздачі не було, все забирали.

У 1933 р. насяяли сої, а воно дощі, холод, соя зазимувала. З колгоспу нічого не дали. 1932–1934 рр. – погані роки. Дуже багато людей померло. Найбільше померло у 1933 році. Ми вижили тому, що їли какиш (качалочки), терту дубову кору. Допомоги від держави не було. Я працювала в колгоспі, поливала тютюн, на роботі давали «заколоти». 6 червня 1933 р. від голоду помер мій батько. Мати була пухла, але вижила. Брат працював, отримував пайок і годував мене з матір'ю по крихті. 31 грудня 1933 р. брат захворів і помер. Збили труну, поставили на візок і відвезли. Мені з матір'ю допомагали інші брати. Сусідові віддали на схованку мішок жита, але він не повернув. Пам'ятаю, як навесні червоніли вишні і я ходила їла ті вишні, тим і трималася.

Один дід (Борис Дем'яненко) пішов у сільраду і там сидів, доки не помер. Його відтягли до ями. Одну жінку вкинули у яму, у ній залишилося три дочки (дружина мого двоюрідного брата – Таранова Явдоха). Діти були в патронаті. Там тоді було ще двоє дівчаток, їхнього батька засудили. Казали люди, що поїхали в поле, а там жінка смажила на смітнику дитину...»

Каюк (Синяк) Агрипина Денисівна, 1909 р. н.

(записав у 1993 р. студент ДДУ Ю. В. Берестень-Каюк)

«Я, Каюк Агрипина Денисівна (дівоче прізвище Синяк), 1909 р. н., народилася в селі Рижанівка, Рижанівського (Звенигородського) повіту Київської губернії (нині – Черкаської обл.). Під час голоду я знаходилась у своєму селі – Рижанівці. Село наше було дуже велике. До революції тут було два винокурних заводи, 6 млинів (один млин мав мій батько – Синяк Денис Павлович). В селі було приблизно до 25–30 тисяч душ. Це було маленьке містечко. Дуже багато було євреїв. У них була своя школа, синагога і свій рабин. У селі кожний четвер був великий базар, з'їздилися люди з Києва, Черкас, Умані, Білої Церкви та інших селищ.

Церква була дуже велика. Правилось в церкві по-слов'янськи та по-українськи (Автокефальна Церква). Попів було спершу два, потім зостався один. У селі була школа. Вона була збудована гуртом, всіма людьми, діяла ще до революції. Коли в село зайшов Петлюра чи білі, школу закрили. Я вчилася у школі 4 роки, вмів писати, читати, але через революцію школу не закінчила. Я домогосподарка, раніше була робітницею на полі.

В нашому селі було аж чотири колгоспи: ХХ-річчя (Жовтня), ім. Ворошилова, ім. Котовського та колгосп ім. Сталіна. В селі у кожного колгоспу був свій голова. Нашим головою спочатку був

чужий з міста Звенигородки, а потім був Давид Коміренко та за ним Павло Петрович Титоренко.

Врожай зібрали непоганий. Це добре знав твій дід, Каюк Опанас Никифорович, бо він був комірником і важив хліб, який до нього привозили. Мій батько мав біля 25 десятин землі та десятину левади і півдесятину лісу. Він мав 9 коней, дві пари волів, косилку, жатку та молотилку – все було кінне. У 1928 р. батька розкуркулили, а землю відібрали. Батька заслали до Соловків. У 1931 р. він повернувся звідти слабкий і згодом помер. Людей силою заганяли в колгосп. Вільно туди пішли п'яниці та всяка ледач, яка не хотіла робити. Ми мали свій город, десь соток 40. В селі чужих не було, правда, до революції були сім'ї з дві кацапів.

Під час голоду дуже багато людей ходило по селі, всі були голодні та босі. Люди їли товчену кору, яку мололи на жорнах. На жорнах не дозволяли молоти хліб, якщо знаходили жорна, то їх розбивали. Люди ночами мололи хліб у льохах.

Я голоду не дуже зазнала, бо в мене була корова, яку я держала в хаті (з хлівів скотину вводили та різали). В селі була навіть банда, яка це робила. Ходили по хатах та трусили «недоїмки», виймали все останнє, навіть бурячину. Дуже багато людей голодувало. Люди мерли як мухи. Багато людей ходило пухлими від голоду. Люди людей їли. Одна жінка з'їла свою дочку, який було років п'ять. На одній вулиці були людоді, вони ловили дітей, вбивали та їли. До них прийшли трусити хліб, а знайшли голову дитини. Їх кудись вивезли.

В голодовку померла моя мати – Синяк Палажка Федорівна та брат Василь. По селу їздив їздовий, який забирав та ховав трупи. Їх ховали у спільній ямі. Було так, що ховали ще живими. Один чоловік виповз із ями, він залишився живий. Мого діда трохи не з'їв людоді, він накинув на нього удавку, але він був дуже слабкий, щоб її затягнути. Дідові пощастило втекти. Люди пухлі лежали скрізь. Люди вночі ходили на поле красти колоски. Деякі попадались, їх відправляли в Звенигородку до тюрми. Я врятувалась тому, що мала корову, яка в мене дуже добре доїлась. Вона врятувала мене, чоловіка та твого дядька і тітку».

(ДІМ. – Відділ рукописів. – № АФС-1950)

Попаденко Варвара Оверківна, 1924 р. н.

(записала у березні 2004 р. студентка НаУКМА Наталя Лисак, ФГН-1, гр. 3)

«Я, Варвара Оверківна Попаденко, народилася у 1924 р. в с. Богачівці (суч. Звенигородського р-ну Черкащини), нині проживаю в Звенигородці, райцентрі Черкаської обл. Закінчила педінститут, за спеціальністю – біолог, вчитель молодших класів.

Батьки: Попаденко Оверко Пантелеймонович, Попаденко Софія Тимофіївна. Сестри: Марія і Євдокія. Під час голодомору сім'я проживала на хуторі радгоспу «Любисток» Мокро-Калигірського р-ну. Радгосп давній, державного значення, з вирощування цукрових буряків, їх висадків для насінництва, пшениці, жита, вівомішанки. Розводили овець. На хуторі було до 10 хат, тут жили робітники радгоспу. Але хутір (назви немає) вирішили знести й розорати. Землі було багато. Робітники покинули хати й виїхали на Донбас. Батько працював сторожем плантації висадки буряків весною, а восени сторожував біля скирт жита й пшениці після косовиці. Сестра сапала буряки.

Директором радгоспу був завуч однієї зі шкіл Хмельницька (?). Він чи його помічник-об'їждчик мав прізвище Ластівецький. За людей дбав, (сильного) голодомору тут не було. Людям варили супи з віки (сплюснуті горошини, які сіяли для паші скотини). Робітникам трохи платили, а головне – годували, щоб не вмирили.

З самої осені скосили зернові, на полях миші почали збирати колоски, зносили в купки з відро кожну, а потім пригортали землею. Люди казали про це, що миші передчувають голод. Я збирала ці купки й носила додому, так що ми мали зо три мішки зерна. Потім колоски в купках проросли і на полі вони виглядали як моголи. Врожай того року був непоганий, але багато полів не засівали, на них паслися вівці. Стало важко жити, коли вже налилось зерно в колосках. У радгоспі вирішили нарізати колосків жита й зварити. Коли люди наїлися, то багато жінок отруїлося, бо жито було отруйне. Їх «поховали» – вкинули у глибоку порожню криницю. Голодні робітники не дуже здужали копати яму. Після цього не було кому сапати буряки, то приїхала бригада жінок з Росії, посапали буряки й поїхали. В цей час вродили огірки і мій батько носив їх продавати. Ми рвали на полях щавель варити, збирали гриби, рвали листя на шовковиці, липі, вишні й сушили. Потім перетирали, мішали з якимось висівками чи обмішкою, щоб зліпити оладок й пекти на сковороді на воді. У мого батька було трохи кролів, їх забивали та їли. Директор радгоспу ще працював років зо три, поки почалися репресії. Ми жили тоді на станції в с. Єрках Звенигородського р-ну, бо на хуторі знесли хати й ловили «куркулів» у тюрму. Цей директор їздив на свою батьківщину попроситися з рідними, бо знав, що його репресують... Мого батька було розкуркулено в с. Богачівці, все забрали, розпродали, але під репресії не потрапив: у нього одна нога була коротша ще з часів громадянської війни, і він не годився будувати Біломорський канал».

Федорова Єлизавета Степанівна, 1912 р. н.

(із запису у березні 2004 р. студентки НаУКМА Жанни Бражник)

«Я проживала в с. Яблунів Канівського р-ну Черкаської обл. Був голодомор у 1921 р., але про нього не згадують. Я тоді працювала у пана Харитона Кардаша, у нього й жила. Мені було 9 років, а я у поле ходила з конем. Цей куркуль мене й годував. Часи були тяжкі... Під час голоду 1933 р. я працювала в колгоспі ланковою, у 1933 р. закінчила курси трактористів. Колгосп як-не-як допомагав, потроху їсти давали (горох, сухарі). Інколи по дві порції давали. Головною причиною голоду в 1933 р. був неврожай, хліб насильно ніхто не забирав. Залишалися в живих тільки ті, хто йшов у колгосп, доля інших була вирішена...

Голови колгоспу змінювалися тоді кілька разів, більшість із них розкрадала колгоспне добро. У 1932 р. головою був Секрет з Хмельни, потім – Демченко з Бобровиці. У 1933 головою був яблунівець – Туз.

Скільки тоді померло людей – не знаю. Та й навряд чи їх можна підрахувати. Люди мертвими падали на дорозі. Підвода збирала і мертвих, і живих, мовляв, щоб по два рази не їхати. Допомоги не було, і ніхто на неї не чекав. По сусідству з нами жила сім'я (батьки з двома дітьми). Довго їх умовляли вступити до колгоспу, а вони боялись втратити своє майно. Вже на початку 1933 р. вони не мали харчів. З'їли коня. Люди допомагали, чим могли, але першими з голоду померли діти, а потім і батьки.

У 1946–1947 рр. знову був неврожай. Колгосп був бідним, але працював. Головою був Пономаренко з Ковалів.

Не вродили тоді ні картопля, ні буряки. Продуктів вистачило тільки до Різдва, а далі хто як міг рятувався. Багато яблунівців їздили до Києва купувати серпи, лопати, а потім все це везли на Західну Україну. Там в основному вимінювали на борошно, крупи. Я годувала стару матір, малих братів. Мусила їздити. Їхали поїздом. Інколи навіть і плату за проїзд не брали. Ніхто не забороняв вимінювати. Були випадки, коли люди не доїжджали, помирали в дорозі. Якщо не було місця у вагонах – їхали на дахах. Бачила як дві жінки так доїхали, а почали злазити й повбивалися. Я й сама декілька разів їхала тримаючись за поручні, ззовні поїзда».

**Демченко Володимир Юхимович,
1927 р. н.**

(записали 7.02.2003 р. студенти I курсу НаУКМА

Харченко Олександр Миколайович, ФПН, гр. 3; Беляков
Микита Костянтинович, ФПН, гр. 1)

«Демченко Володимир Юхимович народився 14.10.1927 р. у с. Степанці Канівського р-ну тодішньої Київської, нині – Черкаської обл. Освіта – фізіолог і патфізіолог: Черкаський ветеринарний технікум, Львівський інститут (1961), аспірантура (1966) і докторантура Київської сільськогосподарської академії.

Сім'я: батько – Демченко Юхим Іванович; мати – Демченко Матрона Федорівна (дівоче прізвище – Палій); бабуся; старша сестра; брат народився у 1937 р.

Село: 5 колгоспів і 7 національностей. Школи: єврейська, циганська, вірменська, грузинська, російська і українська».

Погодні умови 1932 року: «...врожай був... слабенький трохи, бо була невелика засуха, але хліб був – якби не зачіпали в людей, люди б вижили...»

Колгосп: «...Колгосп утворився в нас у 1930-му році... Забирали в людей вівці, свині, коней... але коли стала голодовка, то половину коней люди покрали і поїли; корів побили і поїли – худоби майже не осталося у колгоспі; ...на державу не могли здати стільки, скільки треба було... у колгоспів був хліб – забрали в колгоспів усе, і на трудодні дали дуже мало. І тільки той хліб, який люди приробили собі на участках – був їхній хліб; і то забирали ізлишки... їздили підводи, їздила машина, і забирали хліб насильно... Приїжджали з району, з Черкас, з Києва, посилали машини, щоб забирати хліб».

«...До Росії вивозили хліб. Але там теж був голодомор – до Воронежа, далі не було».

1932–1933 рр.: «...Хліб був у нас на зиму, але був наказ владис ізлишки хліба позабирати. І шукали, хоть ми ховали його в сараї, у скринях... забирали все це, трошки нам залишили... Що нас спасло? Спасло, що батько мій у період першої імперіалістичної війни воював і мав у Середній Азії друзів своїх, узбеків; в Узбекистан їздив і привіз хліба нам два мішки – вистачило нам до врожаю нового... доки картопля вродила. І так ми вижили: у нас в сім'ї пухлих не було. А люди голодували і на ходу мерли».

«...Я вже у перший клас ходив. Нас там так годували: квасоля, горох варили... без хліба. Іноді навіть і солі не було. А хто менший був, у школу не ходив – той помер... Приходили до нас сусідські діти, які у школу не ходили, просити – ми їм віддавали свій пайок (коробочка трохи більша за консервну). Ще чай був, але без сахару.

Були такі випадки: якщо ви удвох ідете до школи, то могли вас схопити, або одного, або двох, убити і з'їсти. Про це влада якось не дбала, оскільки ніхто не скаржився».

«...А держава не допомагала – у них не було чим допомагати, бо з України все вивезли». «...Хто був сильніший, хто грамотніший був – повиїжджали в інші республіки і там спасли свої життя від голодомору...» «...У нас голова сільської ради теж помер з голоду... городу не було в нього, бо десь його прислали з інших сіл».

Наслідки голодомору: «...Аж у 1934-му році трохи краще стало, бо пішов урожай 1933-го року. Багато вимерло – цілі вулиці, цілі хутора вимирали, у кого не було зв'язку».

«...Підвода приходять на ті хутори, забирає покойників, везе на кладовище і закопує, щоб хоч інфекція не розповсюджувалась».

«...Ото у нас було 7 національностей, і велике село було (тисяч до 15, а то й більше населення) – осталась половина».

«...Урожай став... у кого була картошка, треба було дежурити, бо рили картошку люди голодні. Проганяли ми їх; уся сім'я дежурила... Стало трохи краще, але люди продовжували вмирати до 1934-го року – у кого не було городу або допомоги зі сторони».

Голод 1946–1947 рр.: «У 1946-му році менше вже голодували, як у 1933-му; вже людям дозволили роз'їжджатись... у 1933-му влада не забороняла, але й не було, за що їхати – грошей і сили... голодна людина помре, доки кілометрів 20 до поїздів дойде».

«...уже держава допомагала... у 1946-му теж трошки засуха була, но викручувались: з других областей привозили, з Росії привозили».

«...людей мертвих дуже мало було в 1946-му році, я навіть не бачив. Голодували, але так, щоб зовсім з голоду помирали – не бачив; бо була якась нагода добути собі кусок хліба і не вмерти».

«...хліба ніхто в 1946-му році не забирав».

**Курінний Олексій Юрійович, 1920 р. н.,
Григоренко Оксана Юхимівна, 1924 р. н.**

(записав у березні 2004 р. від своїх дідуся й бабусі
студент I курсу НаУКМА Олексій Курінний, ФПН)

«Я, Курінний Олексій Юркович, народився 20 травня 1920 року в селі Деренковець Корсунь-Шевченківського району Черкаської області (тоді Київська область) в сім'ї робітника, чи, краще сказати, селянина-хлібороба. Село Деренковець дуже старорівнинне. Воно простягається десь на 14 км: від урочища Швайське до хутора Руденкове. В давнину тут розміщувався форпост проти турок, який називався Дверн. До речі, потім гору, на якій він стояв, стали називати Деренова гора. Колись там стояли сторожові вишки, і як турки з'являлись, на вишках запалювався вогонь, який було видно аж в Корсуні, а там теж стояв форпост і теж

запалювали вогонь. Цей вогонь було видно в Миронівці, а звідти вогонь, запалений в Миронівці, було видно в Києві. Так працювала система раннього сповіщення про набіги татар. Сьогодні якби зайнятися розкопками на горі Деренова, то можна було б знайти речі тодішньої козацької доби. За Московщини село облюбувала княгиня Лопухіна, замок якої був у Корсуні. У нас в селі були пшеничні плантації, оскільки село велике та рівнинне. В селі було близько 1700 чоловік.

До 1917 р. мій батько Григорій Юхимович працював на ливарному заводі у Кривому Розі. У 1917 р. на завод прийшли пролетарі, посадили на тачку і під улюлюкання пролетарів вивезли на заводське звалище хазяїна заводу. Батько потім розповідав, що працювалось йому добре, хоч працювали по 12 годин на добу. Після 6 годин роботи вони йшли у столову, де безкоштовно пили чай з булочками. За місяць отримував зарплатню 75 рублів. На базарі тоді пара волів коштувала 140 рублів, тобто за місяць батько міг купити одного бика. До речі, коли в 1917 році батько повернувся додому, то привіз скарбу на 5 возах. У сім'ї у нас тоді були мій старший брат Митрофан, сестри Галя та Анюта.

Мені тоді було 3 роки. У нас була коняка, корова, 25 овець, свинюматка, кури. З нерухомості – хата під залізом, повітка. На все село було три хати під бляхою – у нас, батькових братів Пилипа та Микити, а у всіх інших хати були під соломою. Мій батько воював у Першу світову війну. Коли батько працював на ливарному заводі, дома хазяйнував материн батько, якого звали Іларіон. Горобці (це родичі матері) на той час були заможні селяни. Вони жили в с. Драбівка – це близько 3 км від Деренковця. Мати моя, Марія Іларіонівна, була ключницею у Марусі, яка була поміщицею у селі Драбівка. Ключниця тоді була велика посада – фактично вона завідувала усім (хазяйством, продуктами й запасами і т. д.).

У нас було 2 десятини землі під селом Михайлівкою, а ще було садовиче, тобто садок у лісі. Тоді пани берегли землю і під садки давали землю далеко від села в лісі. Ті місця так і називались: Куріннівська балка, Плехутівська балка і т. д. Потім княгиня Лопухіна забрала садки у лісі, бо зробила лісовий заповідник, а нам дали землю близько біля будинку, там, де зараз Веселий хутір. Дали 20 соток. Треба сказати, що 1918–1919 роки були дуже неспокійні. Батькові було 30 років, і він хотів завербуватись у Америку, але мати була проти. Ще поки батьки були у Кривому Розі, мій дід розділив землю між трьома братами: моїм батьком, його братами Пилипом та Микитою. Будинок Микити був там, де зараз стоїть садиба Гриші Солов'я, Пилипова – там, де зараз хата Чугункова. До речі, це та сама хата, що була тоді, – сьогодні їй близько 100 років, а вона стоїть до сих пір. Город був там, де зараз Борис займає, а там, де зараз город Тернового, було поділено між Микитою і Пилипом. Нашими сусідами були Пістряки (зараз по вулиці

тому Зеленькою називають їх дочку). У них жили старі Пістряки (батько і мати) і сестра Тодоська. Хата у них була складена в зруб, а позаду було маленьке віконце. На той час у селі всі були одноосібники. Хто мав коня, а хто і два. У кого була одна коняка, то він парувався з іншим таким же селянином, і вони орали на пару. Наприклад, наша коняка спрягалася з конякою Пріськи, яка водила коней, а моя мати ходила за плугом. Було й мене брали на пасовище.

Колективізації не було до 1928 р. Аж у 1928-му почали розкуркулювати багатих господарів. У нас в селі був великий хазяїн Артем Курінний (до речі, наш далекий родич). У нього було землі десь 25–30 гектарів, «жатка-лобогрійка» – її так називали, бо при жнивях потрібно було згрібати солому з жатки, а це важка робота була, аж лоб упрівав; була молотарка БДО-34; багато плугів, борін та іншого реманенту. Почалося розкуркулювання... Приїхали з району уповноважені й організували парт'ячейку. Фактично ці уповноважені всім командували, а наші місцеві селяни та наявність у них хазяйства, ходили по дворах і казали: «Записуйсь в колгосп, а то попадеш в Сибір». Якщо хто погоджувався вступити, то йому казали: «Здавай коняку, волів, реманент». Активісти надавали інформацію кожному з них і вирішували, що йому залишити, а все інше забирали. Тобто багато чого залежало від людей в селі, а тому колективізація в різних селах була різною. Оскільки село у нас було велике, то було організовано три колгоспи. Перший колгосп, який називався «Ударник», було засновано на подвір'ї Артема Курінного, який для того, щоб його не забрали до Сибіру, віддав не тільки все своє хазяйство, а й свою господу, а сам взяв собі розвалюху (стару хату-мазанку) і там жив, а сам наймався робити у людей. Майно, яке забирали у селян, звозили на подвір'я Артема в його повітки та клуні. Першим головою колгоспу був В. Мартиненко. Десь через три місяці колгосп зробили в центрі села, який назвали імені Т. Г. Шевченка. Головою тут був М. Цюп, а потім на Сибірі (так називалася частина села, яка була ближче до річки Рось в урочищі «Швайське»). Колгосп називався «Більшовик», а першим головою колгоспу був В. Андрущенко. Всі голови колгоспів були прислані з району. Завданням голів колгоспу було підбирати кадри для комуні, і вони їх підбирали в основному з місцевої бідноти та гультаїв, які не мали своєї землі або пропили її багатим селянам. По народному ці колгоспи називалися СОЗ (спільний обробіток землі). Народ навіть пісеньку про цей СОЗ придумав:

*Батько в СОЗі,
Мати в СОЗі,
А я стою на морозі!*

Проте туди йшли й добрі хазяї, в основному гарні майстри. Кого я пам'ятаю з поганих комбезівців, то це Пістрякова Миколу Івановича, Шурпу (це прізвисько його, а прізвище не пам'ятаю). До нас приходили три рази, щоб записати в колгосп, мати все вивмовлялась, а потім її налякали, що заберуть все, і вона погодилась. У нас забрали коняку, корову, упряж і весь реманент. Село було велике, і в ньому були дві церкви: українська і російська. Російська церква стояла там, де зараз стоїть школа. Українська була там, де я учився в школі. У селі була земська семирічна школа, побудована Земським товариством у 1900 р., до якої ходили вчитися з 11 навколишніх сіл (Завадівка, Черепин, Мліїв, Старосілля, Драбівка, Нетеребка, Набутів, Сахнівка, Гарбузин, Киченів, Бровахи). Директором школи був Зімницький Д. М. Першим вчителем був Зуб, вже не пам'ятаю, як його звали. Він входив до класу з пучком різок, якими бив нещадно за «непослушаніє». Правда, мене не бив, бо я вчив його сина малювати. Я тоді уже добре малював. Українську церкву розібрали в 1927 році, і Пістряк забрав матеріал на хату. Люди не любили Пістряка і його хату потім підпалили. Російська церква стояла довго, ідесь в 1934 р. чи, може, в 1935 р. з неї зняли куполи (купол і дзвіницю розібрали). Дзвіниця, до речі, була висока та мала багато дзвонів, які дуже гарно дзвонили. Один з місцевих комсомольців Савка Пльотчин, згодився залізти на високу дзвіницю і зняти дзвони. Народу зійшлося багато, і всі його проклинали, страх один, що робилося. Ікони носили в школу і або стругали рубанком, щоб знищити святі образи, або рубали сокирою. Багато ікон люди виривали з рук і спасали по домах. До речі, Пльотчиного Бог таки покарав: він так і не повернувся в село після війни. Потім купол і дзвіницю заклали, і з церкви зробили комору. Після війни церкву відновили, встановивши один дзвін, а потім знову закрили і зробили амбар для сільськогосподарського реманенту.

У 1928 р. гарно вродила пшениця і голодні ми не були. А от 1931 рік був не дуже урожайний у нас, хоча зерна хватало. Проте політика була така, що потрібно було здавати майже весь хліб. Газети до нас не доходили, і, звичайно, ми не знали ні про Молотова, ні про Кагановича. Просто приїхало більше уповноважених, які створювали «червоні загони» по заготівлі хліба. Вони ходили по хатах і забирали хліб. Люди зрозуміли, що тут щось не так, і почали ховати хліб, де тільки можна. Наприклад, мати сховала хліб у чересах комину, але місцеві активісти дуже добре знали, де можна сховати хліб, і в нас найшли дуже швидко. Люди, які шукали хліб, мали металеві загострені ковінки з металу (ковані) і ними протикали землю або соломі або простукували землю, виявляючи ями по звуку. Ось батько Харченко Уляни, Хома, викопав яму на огороді і склав туди хліб, а щоб не знайшли, зверху посіяв часник. Той часник зійшов, і він боявся викопати хліб, щоб люди не помітили

яму, так і помер з голоду. Шукати хліб ходили такі, як Пістряк, Кирила (прізвисько), прізвище, здається, Федотенко, Кирило. До речі, цей Кирила був гарним майстром, і ще до колективізації вони разом з батьком Величка Григорія Івановича побудували вітряк на садовіщі на полі за нами. Але коли почалися збиратися колгоспи, він зрозумів, що буде гірше, віддав вітряк, повітку, а клуню величезну активісти розібрали, поклали на 10 підвід матеріал і побудували з нього колгоспний барак в центрі села. Ти питаєш, як ми виживали?

В селі майже всі дуже голодували. В той час у сім'ї нас було двоє: я і Анюта, бо сестра Галя поїхала до Москви і там перебирала картоплю на складах. Старший брат Митрофан був у армії. Я часто ходив у ліс, щоб начухрати листя. Перед лісом був рівчак, який треба було перелізти. І ось у кого були сили, той перелазив цей окоп, а у кого не було сил, так і залишався в рівчаку помирати. Я бачив кілька трупів, так вони там і залишались. В лісі на горі Деренова росли молоді берестки і липи. Старався рвати липове листя, бо берестове листя дуже гірке. Листя сушили на печі або на деках в печі. Листя м'яли в ступі на борошно. Оскільки в селі був базар, який славився на всю область, то на базарі можна було купити трохи борошна. Мати продавала речі, які батько привіз із Кривого Рогу, і купляла трішки борошна. До листя додавали пучку борошна і робили такі зелені коржики, які називалися «макорженики». На базарі часто були нечесні люди, які продавали муку перемішану з негашеним вапном. Тоді люди травились і корчили від болю в животах. Ці «макорженики» були дуже гіркі і недобрі. Ще варили юшку з гнилої мерзлої картоплі. Якось я назбирав п'ять кілограмів такої висохлої картоплі (вона така біла стає коли мерзне та висихає!), і мати напекла з нею «макорженики» з крохмалем. Вийшли такі білі коржики, як із білої муки. Я наївся досхочу їх, і на мене як напала блювота, що я рвав безперервно два дні. Трохи не вмер. Більше я їх не їв, і білі коржики довго викликали у мене блювання. Ще збирали цвіт акації, сушили. У нас було двадцять кілограмів бурякового насіння, яке не забрали в колгосп, і яке мати жарила на сковорідці, і ми його їли. Яке ж воно гидке, просто страх один! Часто мати приносила з базару «м'якини» – це шелуха з очистки проса. Спочатку люди їли черепашки, жаб, їжаків, потім, коли цього не стало, стали пухнути та вмирати. Була у нас така баба Ониська з чоловіком. У 1928 р. їх розкуркулили. А у них було семеро дітей. Був і син Вася, який ходив у школу, де вчився і я. Біля школи стояла комора, на таких великих балках. В коморі зберігалися горох, крупа, чечевича. До речі, чечевичу у нас називали «линдою». Діти були страшно голодні і на перерві вибігали з класу залізали під комору в пошуках зернят. І я теж збирав. І ось прибігає в школу його сестра Ганя, тягне Васю за штани і каже: «Вася, Вася батько померли!!!» Вона кілька разів повторила це, а Вася не

вилазить з-під клуні. Нарешті обізвався та й каже «Хай він скажеться, я їсти хочу!» Тобто люди наскільки зачерствіли, що навіть смерть близької людини не викликала у них якихось людських емоцій. Людей, які померли, їздив на коняці і забирав до загальної могили Шурпа. Були і такі, що ще живі, але дуже слабкі були. Такий Шурпа говорив: «Що я за вами завтра повинен їхати, ви все одно померете. Давай зараз забери і з кінцями!» Тобто везли на поховання часто ще живих.

Людей багато померло, мені важко сказати скільки, проте я повинен сказати, що у нас не було такого голоду, коли вимирали цілими селами. Ти питаєш чи були випадки людоїдства? У нас такого не було. А ось у Черепині (село) десь 12 км від нас таке було. Випадок людоїдства був у селі Драбівка. Одна жінка спекла пиріжки і дала своєму сину, щоб він відніс їхній бабі, яка жила далеченько від них. Сину було 10 років. До баби треба було йти через кладовище. А в селі був дядько, його називали Макора, він піймав хлопчика, забрав пиріжки, а його зарізав. Хлопця почали шукати і знайшли у цього Макори. Так батько хлопчика сказав, щоб забрали цього Макору з села, а то він його все одно вб'є. Тоді приїхали з району і його забрали й вивезли кудись. У нас на горішці стояла скриня, де був материн скарб, звідки мати брала речі на продаж. Навесні 1933 року прийшов з армії брат Митрофан, а він до армії закінчив садово-огородню школу в с. Городище і працював агрономом у селі Млієві, де була відома школа садівода Семиренка. Коли Митрофан повернувся, він став працювати у школі, що була на Хуторі (так звався один з районів села), і взяв нас на утримання, тож уже в 1933 році ми стали отримувати його учительський пайок і голодували менше. Крім того, мати ходила в колгосп працювати, де їх годували кандьором, який варили для працюючих. До речі, і ми в колгосп ходили на роботу, де збирали шкідників бурякових. Для цього шився великий мішок, і на довгі мотузках ми тягали його по буряках. Оскільки краї мішка були намазані малясою, то довгоносики і блохи прилипали до мішка. Щоб малясу не крали люди, в неї добавляли отрути (звичайно, це був дуст). Нас там трохи годували. Стояв великий казан, де варили «затирушку» – це коли ллють воду в борошно, а воно збирається кульками, потім добавляли пригорщу пшона або рижівий макухи, а потім варили. Це їли всі люди, що працювали на полі.

Ще я повинен сказати, що не вірю Кравчуку Л. М., коли він перед телевизором каже, що не знав про голод. Про це тоді всі говорили. Голод був і в 1947 р., але це було не так страшно. Просто не було хліба. Тоді також діяв відомий «закон про три колоски». Був такий чоловік у нас, Безмудько Тодось. У 1945 р. він прийшов з війни, а оскільки хліба не було, він пішов на поле і нарвав колоски в торбину, і попався. Його забрали в Корсунь у міліцію, а потім засудили до таборів. Так він, коли прийшов звідти, то боявся розпові-

відати комусь, за що його засудили, так їм там наказали нічого не розповідати. У с. Нетеребці теж одну жінку забрали за колоски і відправили на 5 років на Сахалін, так вона повернулася звідти майже сліпа. З Деренківця Пантелеймон Курка (кличка) за крадіжку був теж відправлений в табір, але так як він був майстром (теслею), то його поставили наглядачем на різанні лісу. Він вів облік виробітку, тобто норми. Бо за те, що не зробив норму, «зек» міг попасти під розстріл. Він розповідав, що там були переважно освічені люди: академіки, професори, навіть командуючий військово-повітряними силами був. Оскільки вони були слабкі фізично, то часто не виконували норму, а він їм дописував, бо жалів людей.

По-моєму, голод був штучно зроблений Сталіним, бо українці чинили страшний опір і не хотіли вступати до колгоспів. Я знаю, що у Сталіна була думка після війни виселити усіх українців з України в Казахстан, але їх було все-таки багато, і він зрозумів, що це швидко зробити неможливо. Весь голодомор на совісті Сталіна. Проте багато залежало від людей на місці. Одні забирали у людей все, не залишали навіть кілограма зерна, а в нас не так сильно знущались над людьми. Правда, може, це тому, що до нас особисто не приїжджав Молотов чи Каганович, а може, уповноважені були не такі собаки?.. Не знаю, може, доля така!..»

Розповідь друга

«Я, Григоренко Оксана Юхимівна, народилася 6 лютого 1924 р. в селі Нетеребка, Черкаській області (тоді Київська область) в сім'ї селянина-хлібороба.

Ми були середняки. Моя мати, Фелоненко Ганна Євгенівна, була сиротою, а батько, Фелоненко Юхим Демидович, був заможним селянином. У нас була хата, повітка, клуня, пара волів, дві корови, дві свині, вівці (десь п'ять штук), курей 30 штук. Пам'ятаю, свиня була така величезна, що я, коли гнала її пасти, залазила на неї і їхала на спині. У клуню звозили снопи. Вона була з двох половин, які називались «посторонками». У один «посторонок» складали пшеницю в снопах, в інший – сіно. Посередині через усю клуню був прохід наскрізний для виїзду. Була велика комора, де стояли великі ящики зі струганих дощок для круп та борошна. Після жнив снопи звозилися у клуню, і вони лежали там до жовтня, бо літом не було коли молотити. Люди займалися роботами в полі, сіяли, орали.

В жовтні батько брав ціпа і молотив, а мати віяла. Нас було семеро в сім'ї: старший брат Хома, 1909 р. н., сестра Ганька, 1912 р. н., брат Леонід, 1914 р. н., брат Андрій, 1918 р. н., брат Іван, 1920 р. н., я, 1924 р. н., брат Василь, 1926 р. н. З батьками це було дев'ять душ. Було у нас десь 2,5 десятин землі. Там, де Миївщина (район села), було наше поле. Колективізація почалася

1928 р. Займались цим «активісти». Були такі комунари: Ремех Гаврось, Ремех Петро по кличці «Зозулька», Погрібний Тодось по прізвиську «Курка», які втягували людей у колгосп. Вони були з бідноти і були поганими хазяями. Працювали вони в людей за їжу або за випивку чи сторожами у добрих хазяїв. Прийшли вони і до нас та й кажуть: «Тітко Ганно, ми прийшли до вас, щоб ви записались в колгосп!» Мати з розуму сходила, так не хотіла вступати до колгоспу. Як зараз бачу: мати сидить на лежанці і плаче, коси рве на собі. Вони ходили до нас разів чотири. Аж ось прийшли та й кажуть: «Ми прийшли до вас останній раз пропонувати, не хочете – відберемо все». Так і зробили... Забрали волів, корову, свиней, весь реманент... А мати все не погоджувалась. Тоді вони прийшли знову, залигали за ногу останню свиню і давай водити її по дворі, щоб мати бачила з вікна. А дома якраз була дядькова жінка (дядина). Підійшла до батька та й тихенько каже: «Юхиме, що ти робиш, чим же ти будеш годувати отой кукіль, тобто дітей? Люди ж записуються і живуть». І батько таки погодився і записався. Хоча у нас не було такого, що як записався, зразу все віддавай в колгосп. Деяким говорили: «Пізніше приїдемо і заберемо все». Це пов'язано з тим, що їм не було куди складати все це добро, яке вони забирали у людей. Зразу забирали майно у тих, хто довго не погоджувався вступати у колгосп. У селі Нетеребка було тільки два «куркулі», яких вислали до Сибіру.

Першим головою колгоспу був Григоренко Корній Петрович. Він був головою десь 17 років. Отак забрали у нас майже все і навіть розібрали повітку, залишилась сама клуня. Але вона теж мозолила око тим посіпакам. І от якось голова присилає двох посіпах на возах, щоб вони розібрали і клуню. А матері так жалко її. Ось вони ломком тільки відірвуть дошку від клуні, а мати візьме та й приб'є. І так вони грались весь день і не розібрали. Приїхали до голови, доповіли, що не можуть виконати роботу. Він розсердився і сказав: «Поєдьте і все разламайте!» Взагалі-то він був дурний голова (в смислі відданий ділу партії). За час правління він не побудував собі ні хати нової, ні тин не загородив у дворі. І взагалі їм (головам колгоспу) до війни не дозволялось щось брати з колгоспу чи поля. І вони дуже боялись, щоб хтось не написав на них в район донос. До речі, він був наш родич, але своїх не дуже визнавав.

Стосовно голоду 1932–1933 років, то я повинна сказати, що такого сильного голоду у нас не було. І люди сильно не мерли. А ось у Деренківці (сусіднє село) було гірше. В основному у нас позабирали все зерно, проте худобу залишили. Коли не стало чого їсти і у батька почали пухнуть ноги, ми вирішили різати худобу. У нас була корова і телиця. І от батько вирішив зарізати телицю, а оскільки сил уже було замало, то він її підвісив, а зарізати не зміг. Тоді мати побігла до родичів – вони прибігли і дорізали. Це було в вересні 1932 р. Мати наклала діжку м'яса. Потім нарвала

кропили жалючої і положила в діжку. Зверху обмотала рядном і поставила в погріб. Потрошку варили м'ясо і їли, правда, часто без хліба. Хліб все таки пекли з липового листя та трішки борошна – «маторженики». У нас була ще корова, яка доїлася, і мати робила рязжанку і ходила продавати в село Деренківець або міняла на борошно. Бо були люди, у яких було борошно. Це були приближені до голови або районних уповноважених або приїжджали на базар з міста. Цей базар був нашим спасінням. Шкуру, яка залишилась від телиці, батько порізав на стрічки і на залізній лопаточці осмалив на вогні. Потім мати намочила ці шматочки, а коли вони набухли, вискоблила і склала їх в казанок та поставила в піч. Вони там так умлівали, що робились жовті, як урюк. І ми їх їли. А одного разу мати принесла з базару борошно і напекла коржиків. А в борошно було підмішано вапно. Ми як наїлися, то ледве не повмирали. Було таке, що коли пекли хліб на базар, то брали шапку, набивали її ганчір'ям, а потім обмазували її тістом і продавали страшно дорого як хліб. Їли все: листя, акацієвий сушений цвіт, соняшникову і рижієву макуху. Пам'ятаю, над Россою жила тітка Христя, вона багато жила. Було дядько її привезе дві підводи жому додому і так стопче його в ямі, що він як брикет робиться. Потім різали цей жом на брикети і тітка міняла на скатертину чи наміток для пряжі. Або відробляти приходили до неї. А жом брали у селі Набутові на цукровому заводі, який колись побудувала княгиня Лопухіна.

В селі була велика дерев'яна церква. Уже в другому класі мама водила мене в церкву говіти. Але потім її розібрали. Розбирав Петро на кличку «Зозулька». Він розбирав церкву, а ікони ламав і топтав ногами. До речі, всі, хто розбирав чи глумивсь над церквою, були покарані Богом. «Зозульку» грім убив, інші теж повмирали не своєю смертю. Нас, маленьких, зі школи привели, щоб спеціально дивились. Там матушка стояла біля крилоса і плакала, і говорила нам: «Дівчатка, не можна заходити у вітвар, не йдіть туди, прошу!» Я потім цю матушку бачила після війни у Корсуні на базарі. Церкву розібрали на дошки і побудували з неї школу, бо стара школа була дуже маленька.

Ось таке життя тоді було. Пробач, синку, я після інсульту не все можу згадати. Що згадала, розказала...»

Іщенко Соломія Дмитрівна, 1906 р. н.

(записано зі слів її дочки, Людмили Антонівни Мехралієвої, 27.02.2004 р. студентом НаУКМА Георгієм Єлісеєвим, ФЕН-2)

Соломія Дмитрівна Іщенко народилася у 1906 р. у багатодітній сім'ї (14 дітей, причому четверо з них у 1932 р. навчалися в інститутах). С. Д. народилася в с. Драбів тоді Полтавської, а

нині – Черкаської області, де й перебувала під час голоду 1932 р. У березні 1933 р. працювала зоотехніком в с. Махаринці Козятинського р-ну Вінницької області. У 1934 р. вийшла заміж і повернулася до с. Драбів.

Освіта – вища. Навчалася в Київському інституті великої рогатої худоби. У 1930 р. після закінчення III курсу була мобілізована обласним парткомом на постійну роботу. У березні 1933 р. її направили в с. Махаринці.

Драбів був великим селом, тут стояло дві церкви (літня та зимова), дві школи (початкова, до 4-го класу; десятирічна). Тут було створено з панського маєтку комуну, а потім – колгоспи (аж чотири), була й МТС. Того 1932 р. врожай був нормальним, але все село пішло на державну хлібозаготівлю. За таких умов люди стали посилати дітей на поле збирати колоски, хоч це було заборонено. Під час голоду померла сестра Зіна (18 років). Вона працювала на паперовій фабриці, від постійного недоїдання занедужала й померла. Виїхати з Драбова можна було на Донбас «за путівкою».

Тоді люди перекопували колгоспне поле, шукали буряки, картоплю. Працюючим спеціалістам видавали копійки (?). Діти ходили в школу тільки тому, що там давали чай з цукром. Були випадки канібалізму. Люди виїхали в поле, а там жінка жарила дитину...

Переселенців у мертві села не було, але до Драбова приїжджали люди з Білорусі, кілька сімей – з Кубані, це були здебільшого майстерові люди.

Тарадай Микола Гордійович, 1928 р. н.

(записала у лютому 2004 р. студентка I курсу НаУКМА Дарія Тарадай, ФСНСТ-2, політологія)

М. Г. народився 19.02.1928 р. у с. Гуляйка Тальнівського р-ну Черкаської обл. Тепер живе за адресою: Донецька обл., м. Костянтинівка, вул. К. Маркса, 4, кв. 2. Його старша сестра – Тарадай Катерина Гордійівна, народилася 18.10.1924 р. У 1928 р. померла мати М. Г. – Марія Петрівна. Жили вони з батьком Гордієм Артемовичем та мачухою, Ганною Іванівною, з братом і сестрами. Сім'я була селянською, але батько М. Г. протягом трьох років був головою колгоспу ім. К. Маркса. З 1930 по 1932 р. він сидів у в'язниці за те, що «кузька поїв буряки».

Гуляйка – невелике село, школа – лише 4 класи. До 7 класу можна було вчитися у сусідньому селі Кобринівому. Вчительку у Гуляйці звали Нещадим Галина Антонівна. Була й церква, але при радянській владі з неї зробили комору, незабаром зовсім розібрали.

Врожай того року був хороший: дощове літо й холодна зима – снігу було під стріху – сприяли цьому.

У селі через дві хати жив «кулак» Погребняк. Його розкуркулили, забрали всю власність і вислали в Тальне. Він мав велику дерев'яну комору для зберігання зерна, у ній було жито. Біля неї тепер стояв офіційний сторож, однієї ночі він помер з голоду. Два сусідських хлопця, побачивши мертвого сторожа (в них мати померла від голоду й лишився один тільки батько, прізвище було Комар), залізли в комору через вікна нагорі. Там наїлися зерна, назбирали повні кишені, вилізли й пішли додому. Вранці селом йшла гарба з чоловіком, який під'їжджав до кожної хати, стукав по паркану, питався, чи є хто живий. Якщо відповідали, то йхав далі, якщо ні, то заходив у хату й забирав мерців. Постукав до Комарів – мовчать, зайшов, а хлопці померли від закруту нутрощів.

Трохи зерна, яке залишилося, Ганна Іванівна висипала на лежанку, накрила рядном і посадила всіх дітей: М. Г., його брата Михайла, сестер: Катерину, Наталю та Феню. Коли черговий раз прийшла комісія у пошуках зерна, вони тикали прутами і у горщиках, і на горищі, і у гної. Але коли побачили дітей, то на печі шукати не стали.

У батьків М. Г. були корови, в селі їх тримали по хатах, щоб не вкрали. Його мати варила їжу: півлітра молока, три літра води й траву лободи – цим і харчувались. З родичів М. Г. ніхто не помер.

Карашевич Микола Іванович (1925–1999)

(записала зі слів його онуки – Ірини Володимирівни Карашевич студентка I курсу НаУКМА Анастасія Лещенко, ФСНСТ)

М. І. Карашевич народився 17.08.1925 р. в Тальному на Черкащині. Його батьки: Карашевич Іван Тимофійович і Карашевич Лідія Миколаївна. Врожай 1932 р. був добрим, однак почався сильний голод. Весь хліб було вивезено на продаж «для розбудови важкої промисловості», відбувалося розкуркулення, за 1931–1933 рр. в Тальнівському р-ні було розкуркулено 150 господарств. М. І. разом із сестрою та братом ходив по місту, збираючи траву лободи, з якої мати варила суп. Збирали глей з дерев та ілі. Батько віддавав майже всю їжу дітям, а сам помер невдовзі після 1933 р., хоча був раніше фізично здоровим. В шести хатах з п'ятнадцяти, які знаходилися по вулиці, де жив М. І., люди померли від голоду. Поширився канібалізм. Один із сусідів намагався зазвати до себе Івана Тимофійовича, пропонуючи йому цукор, хоча це був звичайний пісок. Якби не мати, то, мабуть, його сусід забив би. В сусідній хаті, де проживала сім'я Коваленків, мати вбила новонароджену дитину, щоб прогодувати своїх двох старших дітей.

Бондаренко Анастасія Тихонівна, 1911 р. н.
(записав студент НаУКМА Артем Бурла, ФПвН-1)

«Я, Бондаренко Анастасія Тихонівна, народилася у 1911 р. в с. Старі Бабани (суч. Уманський р-н Черкаської обл.). Місцеві люди жили за рахунок гранітного кар'єру, тому сильного голоду там не було – селяни мали щодня шматок хліба. Слава Богу, що в нашому та сусідніх селах ніхто не помер з голоду. До найближчого, як зараз сказали б, магазину, дорога була не близька: десь із 15 верст в один кінець. І цю відстань ми мусили долати за будь-якої погоди. Йдеш в один кінець – трусишся за гроші, хоч їх і не видно. А повертаючись додому, маєш хвилювань ще більше. Боїшся звірів, боїшся людей. Добре, що ми зазвичай ходило групами, тому й неприємностей, пов'язаних із крадіжками, майже не було.

Не можна забувати і про радянську владу, яка, здавалося, прагнула винищити весь народ. Нашу родину врятувало те, що батько «піднімав» сам семеро дітей (моя мама померла молодою). Тому нас не було вислано до Сибіру під гучним гаслом: «Геть куркулів!», як наших близьких родичів. А «куркулями» були ті, хто, на відміну від галасунів, просто тяжко працював, а відтак і інакше думав. Не можна забути, що головою колгоспу був тоді Георгій Федорович, член партії, останній на селі чоловік, п'яниця й ледащо, якого світ не бачив. Його ім'я наша родина ніколи не забуде. Саме він вирішував у нашому селі долю кожного: кого милувати, кого ні. «Ні» ставило крапку на долі і окремих людей, і цілих родин».

Софія Ясонівна Н, 1924 р. н.

(записав 20.02.2004 р. о. Юрій Мицик)

«Я народилася і жила до 1939 р. в с. Шарино Ладизинського р-ну (нині – Уманський р-н Черкаської обл.), воно знаходиться приблизно у 15 км від Умані. Це невелике село, приблизно 50–60 хат. Були тоді й церква, й школа. Церква ще діяла, оскільки священик раніше (у 1918 р.) був червоним партизаном, влада ставилася до нього м'якше, та й він з нею умів якось домовитися. Пізніше, вже після голоду, священик помер, тоді у його хаті зробили клуб. Церкву закрили, і вона стала руйнуватися.

Був у селі колгосп, називався «Більшовик», голова колгоспу був з місцевих. Мої батьки (батько 1902 р. н., мама 1907 р. н.) були колгоспниками, тато працював їздовим, мама – на полі. Нас, дітей, було троє, всі дівчатка, а я найстарша. Жила з нами також бабуся, татова мама.

Коли стався голод, то люди виживали як могли. Їли все: траву, листя липи, пекли з цих листочків якісь коржики і т. д. Тато, щоб врятувати сім'ю від голоду, їздив аж на Кубань, возив туди міняти

речі. Мама ще й бідалася: «Хоч подушок не бери!», але тато сказав: «Головне, щоб ми з дітьми вижили, а подушки ще наживемо!» Він привіз якісь харчі, і це допомогло нам вижити. До того ж, навколо шість хат, жила наша рідня, ми взаємно допомагали один одному. Мама працювала на полі на буряках. Мені вона казала: «Коли стрілки на годиннику (ходиках) угорі зйдуться, буде 12-а, тоді бери сестер і йди до мене на поле». Там, на полі, давали усім якусь баланду з сої і нам теж діставалося. Крім того, у школі була їдальня, і мені й іншим школярам давали юшку з сої. Завдяки цьому вижило майже все село. Але не всі...

Були й померлі від голоду. Одна сім'я займалася тим, що вбивала людей, переважно перехожих, яким пропонували переночувати. Шарино було на перехресті доріг, які вели в села Ладизинку та ін. Цих людей вночі вбивали, голови й кістки скидали у погріб, а м'ясо варили та їли. А викрили їх так. До тієї хати зайшов якийсь чоловік, що займався податками. Дома була тільки жінка (Марія), інших членів родини в цей час у хаті не було. Той податківець поговорив з жінкою і зауважив, що в печі наставлені великі чавуни. Він тоді пішов до сільради, яка знаходилася неподалік, і сказав: «Марія нарікає на голод, каже, що нема чим сина Івана годувати, а в печі якісь великі чавуни киплять». Пішли до тієї хати з перевіркою, і все тоді викрилось. Всю цю сім'ю заарештували, вивезли кудись, і ніхто їх більше не бачив. Наш батько і раніше казав мамі, що за ним по вечорах ніби хтось ходив, а мама не вірила. Коли ж це викрилось, стало зрозуміло, що ці людоїди хотіли і батька вбити і з'їсти.

Після голоду я закінчила школу, у 1939 р. виїхала на Донбас у Макіївку, вчилася в ФЗУ. Там мене й застала війна. Після війни я з чоловіком жила в Києві, ми працювали, отримували пайок і тому особливо не відчували голоду 1947 р. Тепер живу у Києві сама, хворію...»

Ярош Марія Антонівна, 1922 р. н.

(записав 8.03.2004 р. студент НаУКМА Ігор Олександрович Даценко, ФЕН-2)

«Я, Ярош Марія Антонівна, народилася 14.08.1922 (на свято «Маковій») в с. Текуча (суч. Уманський р-н Черкаської обл.). Зараз мешкаю у м. Жовті Води Дніпропетровської обл. До 1931 р. ми з родиною жили у с. Текуча, у 1931 році переїхали до Умані. Батько – Федоров Антон Хомич (1890 р. н). Його батька звали Федоров Хома Ісакович (він прожив 105 років), а матір звали Меланією (вона померла, коли моєму батьку було 7 років). Дід мав 9 дітей, мій батько – найстарший. Далі по старшинству інші діти: Сидір, Микола, Сеня (дівчина), Марія, Олександра, Ганна, Василь та Михайло.

Мій батько був Георгіївським кавалером, хоча орденів він не мав змоги зберегти. Він пережив німецький полон під час Першої світової війни. Після повернення одружився з простою дівчиною з іншого села, за що був вигнаний з дому, адже батько сватав його за якусь панночку з багатой родини. Отже, мою маму звали Грогуль Степанида (1900 р.). В їх родині було 6 дітей: Варвара, Степанида, Ірина (прожила 95 р.), Ульянов, Михайло, Іван. У нашій же родині було «лише» чотири дитини: Іван, я, Тося та Оля. Тося також жива, їй зараз 78 років.

Село було досить великим – більше сотні хат. Була одна церква, одна школа, водяний млин, біля села – великий ставок. Були і багаті з великими будинками. Ми ще орендували в них хлібомолотильну машину в обмін на продукти. Колгосп був створений у 1930 р., але про це я майже нічого не пам'ятаю. Я добре пам'ятаю, як нас змусили віддати коня. У інших людей відбирали також свиней, овець, а іноді навіть птахів. Я не розумію, чому вони так робили, адже тварини голодували, їх ніхто не годував, і ми з почуття жалю приносили своїм тваринам сіно. Наприклад, у Грузії, де я була до 1941 р., колективізовані тварини були вдома у їхніх колишніх хазяїв, і ті легко поралися із колгоспним та ще й своїм господарством. Панські ж маєтки були рознесені вщерть.

Коли почався голодомор, батько забрав нас усіх в Грузію. Однак і ми постраждали від голодомору. До першого класу я пішла у 8 років у 1930 р. у рідному селі, але у зв'язку з переїздом другий клас я відвідувала в Умані. А вже в Грузії я закінчила з 3-го по 7-й класи протягом 1936–1941 рр. у місті Чіатура. Це і вся моя освіта.

У 1931 р. в Умані вже почалися перші проблеми, особливо гострою була проблема з питною водою. А ми з братом Іваном знали, де дістати питну воду (5 км від Умані, поруч із нашим селом), і продавали кружку за 2 копійки, а хто і зернятко давав, так кожен день приносили додому жменю зерна та трохи грошей. Тося, молодша сестра, була повною, і від голоду в неї пухли ноги. Тож вона сідала біля місця видачі пайку для військових на дорозі, і вони, проходячи, завжди її чимось пригощали.

Врожай 1932 р. був звичайним, і ніхто й передбачити не міг голодомору.

Про норми хлібоздачі не знаю, адже чула лише з розповідей родичів. Але ті казали, що у колгосп забрали усю землю, залишили кілька соток. Заробітної плати не було, а на трудодні людям видавали комбікорм.

Пам'ятаю тих, хто викачував хліб. Мій дядько по материній лінії Грогуль Ульянов Степанович був у цій команді комсомольців, але він не міг сам це терпіти, та не мав права покинути цю команду. Він розповідав жахливі історії про те, як ці люди власноруч прирікали людей на голодну смерть, забравши в них останні грами зерна.

Потім батько повернув аферу і ми змогли виїхати в Грузію – він змовився із хазяйкою і «таємно» вкрав та й зарізав колгоспних свиней, що перебували у цієї його знайомої. Спочатку він, а потім, через півроку, і ми переїхали до Грузії, де голоду не було зовсім. Життя було і там важким, але ми завжди були ситі і вдягнені.

Коли я вперше відвідала Україну після голодомору в 1936 р., то від нашого села залишилося лише дві третини. З моїх родичів багато померли. Померли батькові брати Сидір з усією родиною та Микола з родиною. Мамина старша сестра Варвара померла з чоловіком, а також брат Михайло, який, до речі, був одружений на батьковій сестрі Олександрі, але та якимось чином вижила після смерті чоловіка. Також викрали і скоріше за все з'їли нашу наймолодшу сестру Олю. Їй було лише 3 роки. Я чула про те, що люди часто знаходили дитячі пальці або нігті, коли купували суп або холодець на ринку. Також багато дітей пропадало у парку «Софіївка».

Парахнєєва Февроня Вакумівна, 1916 р. н.

(записав 15.02.2003 р. студент НаУКМА Поворознюк Тарас, ФПН, гр. 3)

«Я, Февроня Вакумівна Парахнєєва, народилася в с. Паланки (суч. Уманського р-ну Черкаської обл.). Я корінна жителька с. Паланки і батьки мої, всі родичі. Зараз живу в Умані. Село велике наше було, так щоб перерахувати того не можна».

– А церква була?

«Була. Ще тільки почали розкулачування і церкву уніщожили. Був священик... І в голодовку був священик, але його арестували».

– Як звали його, пам'ятаєте?

«Не пам'ятаю... Той, що вмер, то я знаю – Ясон Гребінецький був, десь в двадцять п'ятім году помер. То й шо? Не відкопали? – Тоді ж комсомольці заходили... Відкопали, забрали хрест золотий, забрали чашу золоту. Він біля церкви похоронений був, то й забрали».

– В якому році це було?

«Ще люди тако, по собі [окремо] були. Може, в двадцять сьомом–восьмом году. Багато тоді почали арештовувати прислужників – хто в церкві служив: старости, певчі... І висилали їх у Затишок – там був радгосп. Це вони там відробляли примусово: і Мужчини, і жінчини».

– А сім'я Ваша велика була?

«Нас було дванадцяттеро у батька: шість хлопців і шість дівчат. Сім десятин було поля, а тепер десятина, як гектар двадцять [1,2 гектара], півгектара собственого ліса, бо дедушка служив 25 год у лісі і, як він ішов, то Украйлес дав дедушкові на вічне польованіє півдесятини лісу в сторону села Ягубець. Построїли синам хати

там, але все пішло на смарку – майно колгосп позабирає, і як Господь узяв у тридцять третьому...»

– Як голодомор починався?

«В самий перед почалось розкулачство, а потім вже пішла колективізація. А яка колективізація? – Усе забрали в людей, відкрили столову, пекарню. «Комензами», «активісти», жінки ж тоді «активістки» несуть дітей, такі раді, що це в столову безплатно.»

Прийшли до нас первий раз шось чоловік восьм і до батька кажуть: «Дядьку Вакум, Ви – твердоздатчик (середняки називалися «твердоздатчики»), ви повинні здати 25 пудов пшениці і 50 рублів позики». Батько дав, завезли хлопці цю пшеницю на млин. Вони зразу намолотили, напекли паляниць... от життя була. Пройшло скількись врем'я, опять приїхали три підводи: «Дядьку Вакум, 24 часа строк: 50 пудов пшениці і 100 рублів облигації, і 250 штук яєць, і 10 фунтів масла». Батько каже: «Знаєте шо, хлопці, забирайте шо є, бо п'ятдесяти пудов у мене немає, шо було – я дав». Подчисту забрали. Лізли у погріб, ходили зі шпичками шукали, чи не закопаний хліб».

– А головою колгоспу кого поставили?

«Голова сільради був Рудий з села Іванівка, присланий – тоді ж партія розпоряджалася, фамілія його – Рудий, а голова колгоспу був, кажеться, Лібер, да, Лібер був... наш сільський, з Паланки, але як пішов він на войну та й не вернувся... Оце таке... Такий собака був! Це всі вони: «комезами», комсомольці, сім'ї їхні, – такі раді, шо несуть з пекарні паляниці... пока у людей забирали: «А кулака скільки не души, то його не задушиш!»

– Ви надалі мусили в колгоспі працювати?

«Як усе вже забрали у батька, то приходять: «Дядьку Вакум, подавайте заяву. Вас неправильно розкулачили, твердоздатчиком Вас поставили неправильно... Ми рішили вчора на правленні Вас прийняти в колгосп». Батько подав, а куди ж було діватися? Батько подав заявленіє, геть ми малі підписувалися на ньому. А в нас шо: два хлопці, дві дівки... Ми були менші, і пастух є, і робота... Проробили літо – батько сторожом робив, хлопці тоже коло коней робили, дівчата скрізь на буряках.»

У 32-ий год вже почалась голодовка. Ну, голодовка, ще так кое-какіє запаси були, а вже тридцять третій год – уже все: повисипали кулаків, позабирали в них усьо, повідкривали столові... Всенький актив, усі комезами, діти – в столову, бо забрали в кулаків корови, свині, хліб. От так їдять, а кулаків повисипали на Сібір. Сокиру дали, молоток – їдь і стройся там. А потім, уже шо ж, уже весна: їсти нема, люди пухші, падають, проситься бідненьке, я не можу, проситься, спасіть мене, я хочу жити. Ноги, такі го, пухші, вода тече, шкура полопала, воно лежить бідненьке – ну, шо ж ти йому дасиш, як ти сам такий. Дуже страшно було...

Своїх дітей їли мами! Да, да, да, у Паланкі, це не то шо брехня, у Паланкі зарізала жінка свою дівочку і начала рубати, вже в горнятко класти, а моєї сестри чоловік був виконавцьом та й ішов, та й заглянув у вікно – вона рубає ці ручки. Він до неї: «Ганна, что ти делаєшь?» І вернувся, у сільраду пішов, говорить: «Так і так – їдять». Пока прийшли з сільради, вона упала. Конешно, і жалко, і страшно з неї. Так їх похоронили у тій ямці... разом.»

Ще одна жінка з'їла трьох хлопчиків Кочержинських (с. Кочержинці поряд з Паланкою). Потім чоловік із жінкою, це тоже недалеко від нас, поїли своїх дітей, а потім він її зарубав і з'їв, і сам помер. Дуже багато таких случаїв. Повмирили люди, це страшно-страшно було. Я не можу... як згадаю за цю голодовку, то не раз плачу...

Дуже багато, дуже багато повмирили... Не считалися ці «комезами», комсомольці, комуністи, «активи»: «О, кулаки-и-и!» Чого ж ти не робив? Чого ж ти не був кулаком?!

І такого: вмерло бідне – витягли, викопали на городі ямку, кинули, загорнули і все... Боже мой, діточок... маленьке, бідне скривилось тако го – вже доходе.

Я не можу, як згадаю за ту Марусю, така дівочка хороша. Воно прийде, а ми ж тако жили в кінець села, рядом з цвинтарем, сяде бідне під черешнею... Ну, мама позвуть її, цих грибочків дадуть – воно з'їсть. Але шо цій дитині, як воно голодне.

Всеньке поїли: і котів, і собак, гнилу картошку ходили собирили, буряки весною на полі, у ставку ракушки ловили – колупали їх, варили, їли, а бур'яни..., я вже за не них не кажу. Но Господь дав нам... Нас спасли гриби, бо ми жили в Паланкі, отак кончилася Паланка – туди ліс, туди село Синиця. Тато ходили в лісничестві, нам давали по півкіла хліба, хто виробить норму, і півтарілочки капуста. Ну, і це слава Богу, то ми хліб принесем додому та тих грибів мама натушать. А шо ж тоді олія була чи жир? Не було нічого! Цибулька, кріпчик – оце було. Та й ми хліба того по кусочку та й ми так вижили – спасли нас ті гриби».

– Які врожаї були у ті роки?

«Врожаї були, були...! У тридцять третім году небувалий урожай, та не було кому збирати. Дощі, дощі, ціле літо дощі, і воно [зерно] і на покосі погнило, і на землі, але так люди й збирали, в'язали. Зимом ходили молотити ціпами... Та й шо з того, а хлібоздачу надо здать.»

Привозили даже по хатам зерно вже поклічене [проросше] сушити. То це так: зважили – розпишись. І на лежанці, і на печі, і в печі сушили ті вуса. Потім прийшли, зібрали – зважили і кажуть: «Шось дуже Ви багато пересушили...»

Осінню тридцять третього вже пішли кабаки, буряки, дуже фрукта вродила тоді. Осінню, хоч хліба нема, то кабака наварять мама. Уже сливки, ягідки, груші пішли. Шо не є – та й з'їсиш».

– А підтримка хоч на словах проголошувалась?

«Ніхто нічого не казав. О це ці узялися самий актив: комуністи; уповномочений був жид, з наганом ходив, розкулачував – давай золото, давай гроші; потом ще паланські були, гади такі, сільські. Не, куди там, вони жили гарно: «От кулак, от кулак на людським труду...» Як ти робив у кулака, то кулак тобі платив, тебе кормив, шо тобі треба, не відказував...»

Страшно, дуже страшно було... Хай Бог милує, щоб нікого, самого хужого врага шоб Господь не доводив до такої жизні...»

Чернігівська область

Тарасенко (Устименко) Ганна Гнатівна, 1925 р. н.

(записав 27.03.2004 р. студент НаУКМА Юрій
Олексійович Чепела, ФГН-1, гр. 3)

«Я, Ганна Гнатівна Тарасенко (дівоче прізвище – Устименко), народилась 18.09.1925 р. в с. Кропивне (зараз – село Бахмацького р-ну Чернігівської обл.), де й жила під час голодовки. В школу ще не ходила в цей час, тоді у нас пізно йшли вчитися. Школа була у маленькій хатці, де були класи з 4-го, а три перші вчилися по хатах, тому що мало дітей ходило до школи, бо нічого було вдягти. Ось ми з сестрою взимку ходили до школи через день – мінялися куфайкою. Повністю школу не закінчила через те, що почалася війна, а я провчилася 7 класів. При німцях мене мати не пускала до школи, бо треба було доглядати молодшу сестру (батька забрали на фронт). Після війни трохи робила на шахті, а як у 1953 р. вийшла заміж, то аж до пенсії була дояркою в колгоспі.

Мій батько народився 1900 р. у багатодітній сім'ї, а тоді всі сім'ї були великі. З самого малечку він працював. Коли я народилась, він уже трошки розжився. Мама була молодша від нього на 2 роки. Мій дід помер, коли вона була ще молодою, тому їй довелося працювати, щоб прогодуватися. Взагалі батьки у мене були дуже роботящі, у нас була конячка, три корови, курочки, гуси, свині. Нас у сім'ї було четверо дівчат: старша Настя, дві менші (Оксеня і Варка) і я.

У селі ще стояла церква, але вже у ній не правилося. Батюшка хрестив дітей по хатах. У 1937 р. нашу церкву знесли, а з того матеріалу збудували красиву двоповерхову школу. У нас ще й досі лежать дві каменюки, на яких написано: «1937» – одна як згадка про церкву, інша – про школу. До розпаду СРСР у нас було велике село. Коли я була мала, то у ньому жило понад 3 тис. душ. Мати казала, що й сусідні хутори відносили до села. Дуже багато у нас було бідняків, які ходили на заробітки в Дмитрівку, де був цукровий завод. Багатирів було небагато, але вони дуже важко працювали, щоб розжитися. Потім в усіх почали усе колективізувати. Я сама цього не пам'ятаю, але знаю, що воно важко проходило. У кого нічого не було, то й ті не дуже спішили, а хто мав худобку, як

наш батько, то вони взагалі хотіли краще вбити її, ніж віддати. Наприклад, мій батько довго не хотів віддавати дві корівки, так їх просто приїхали і забрали, а батька побили, ми із сестрою (тоді ще молодших не було) тільки ревіли. З того, що забрали, було у нас організовано колгосп ім. Горького. Нашу всю худобу забрали, а лишили тільки свиню і три курки. Як і зараз, для того, щоб зорати город, треба було йти й замовляти зарані коня, але ждати було дуже довго. Люди працювали всі по-різному, але всі отримували оті прокляті трудовні. А за них нічого не можна було купити, то й робили люди за «просто так», за «большое человеческое спасибо». Усі були незадоволені.

Не знаю, як де, а у нас на Чернігівщині не було у 1932 р. ні посухи, ні великих дощів, одним словом, погода стояла як у попередні роки і як після голодовки. Урожай був нічим не менший. Ніхто з нас у Кропивному і не думав, що будуть якісь проблеми з їжею.

Про норми хлібозаготівель не знаю. Можу тільки сказати, що забирали майже все. Казали, що лишатимуть на прожиток і посівні, але того нічого не вистачало. Всі, хто де міг, там зерно й ховали: хто в землю закопував посеред городу, але тоді треба було ховати у маленьких чугунцях, щоб не поїла різна гадость, хто відносив у ліс і лишав у дуплах і кущах, але були й такі, хто у стінах робив дірки і там ховав глечики з зерном. Але ж багато так не утаїли і тому надовго цього зерна не вистачало. Хоча голодовка у нас була страшна, але, слава Богу, я ніколи не чула, щоб їли людей. А ось дядько Петро, батьків брат, який жив у Бобринці (в суч. Кіровоградській області), писав до батька (а батько вмів читати), що у них в селі жіночка з'їла мертвого сина. Я не знаю, як можна з'їсти свою дитинку?

Ми ж шукали всяку живність, котів і собак з'їли ще на початку. Діти ходили по лісах і шукали ягоди, щоб хоч трохи ще протриматись. Хоча я зараз думаю: навіщо було тоді так битися за життя? Мати дуже часто варила юшку з лободи, якої було на городі багато. Викопували на городі й гнилу картоплю, різні овочі, які страшенно смерділи. У голови колгоспу у дворі за хатою росла груша, так ми ходили красти. Колись він, падлюка, понакидав під дерево гілляки акації, то ми собі усі ноги дуже покололи. Наші сусіди Чорненькі жили не дуже погано, бо їхній син працював на цукровому заводі, то хоч якось їм допомагав. Ми, дівчатка, ходили до них кілька разів, так вони нам хлібець давали.

Від голоду у нас в селі померло дуже багато людей, часто помирили цілими сім'ями. Я це дуже добре пам'ятаю, тому що після голодовки було у нас дуже багато пустих хат, які скоро заселилися приїжджими. Коли померли Полонські, то чоловіки уже не встигали ями рити, так по них приїхала підвода, а за селом викинули у яму, куди скидали багатьох непохованих. Взагалі, дуже багато померлих просто викидали, як собак».

На наступний рік у колгоспах уже не забирали так багато зерна і людям щось залишилось, бо ж побачили, якщо ще раз таке повториться, то вже ніхто не лишиться живим. Хоча й тоді ще брали свою долю, але ми уже мали що їсти. Я прошу Бога, щоб більше такого нещастя не було. Недаремно ж мій батько у війні помер».

Полтавець (Шкурко) Лідія Василівна, 1940 р. н.

(з її листа від березня 2004 р. до о. Юрія Мицика)

«Все життя я знала, що мій батько загинув на війні. Багато в школі, навіть у класі, де я вчилась, були сироти й напівсироти. Всі ми були діти, батьки котрих загинули на фронті... Після школи я вступила до Інституту іноземних мов м. Києва, нині – університет... Там теж мало хто мав батька. Після 4 курсу кількох студентів посилали в Африку перекладачами. Вибрали й мене.

Одного дня викликали мене в КГБ. Я навіть і не знала причини... Дали перепустку до Юренка чи Юрченка, зараз не пам'ятаю. Він сказав мені розповісти свою біографію. Коли я розповідала, він мене поправляв. Я йому сказала: «Я бачу, що Ви мою біографію знаєте краще, ніж я». Він погодився з цим, сказавши, що якби він не знав, то йому тут нічого було б робити. Він дав мені дві доби, щоб я розпитала у мами, приїхала та розповіла йому правду. На моє запитання моя мама, Панченко Марфа Тихонівна, уродженка с. Кобижча (суч. Бобровицький р-н Чернігівської обл.) відповіла однією фразою: «Будь проклята "советська власть"! Тільки ж нікому не кажи, мовчи, бо вб'ють, як вбили твого батька!» Тоді я зрозуміла, що мій батько – Шкурко Василь Данилович, 1909 р. н., уродженець с. Веприк (суч. Бобровицький р-н) – «ворог народу», дуже злякалась, переживала, що як з'їли батька, так з'їдять і мене, викинуть з інституту й зашлють на Сибір. На щастя, цього не сталося, але гоніння я відчувала. Дуже часто адміністрація відвідувала уроки... Моє щастя було в тому, що це була мова, там мало політики. Я в політику не вникала, бо боялася. Так минали роки... Я вийшла заміж, забрала до себе матір... Час від часу я просила її розповісти щось із її життя. Вона ж тільки плакала... В лютому 1976 р. мого чоловіка запрошували поїхати на Кубу. Тоді мені сказали, що мій батько репресований. Перед голодомором 1932–1933 рр. його відправили на Сибір на лісопояс. Мама пробула там рік, потім завагітніла і їй дозволили вернутися додому. Дома в с. Веприк у неї залишалося троє дітей: Микола, років 8–9, й маленькі його сестрички Саша і Паша. Мої сестрички померли від голоду 1933 р., а брат якось вижив, хоч був дуже пухлий. Тяжко було слухати мені матір, її розповідь про те, як ці дітки важко помирили з голоду. Люди в шкірянках вимагали від мами сказати: де золото свекрів і зерно? Мати їм відповідала, що свекри в числі

перших подали заяву в колгосп, все віддали, худобу і зерно, але й у колгосп не прийняли й страшно катували.

На допитах матері вставляли в двері пальці рук й закривали й двері. Пальці лопались, текла кров, біль був нестерпний, мама втрачала свідомість. Вони її відливали водою, знову били, вставляли голки під нігті, пальці в двері. Бідоласна криком кричала, що ні про яке золото вона нічого не знає. Якось вижила. Коли померли дочки, моя нещасна матуся забрала синочка і поїхала до батьків у с. Кобижча того ж району. За батька нічого не знала... У 1935 р. влаштувалась працювати на залізниці. Міняла рейси (запис в трудовій книжці, яку я знайшла в архівах, коли готувала документи для оформлення пенсії). У 1936 р. тато знайшов маму в Кобижчці. Жити сім'єю вони не могли, бо він називався «ворог народу». 20 листопада 1936 р. народилась моя сестричка Олександра, яка зараз живе у м. Бровари Київської обл. Я – 1940 чи 1941 р. н. Нас, мабуть, не реєстрували й не хрестили, бо церков уже не було в селі, а реєструвати дітей ссильного мати боялася. У 1955 р. я сама писала в Чернігів, що придумала, назвала сусідів хрещеними батьками, аби дістати якісь свідоцтва про народження. Тоді батьки писали дітей, як правило, старшими на рік, аби швидше йшли працювати. НКВД вистежило батька і, коли я була ще в пелюшках, його забрали. Мама побігла на станцію шукати його. Їй сказали, що тата повезли в Ніжин. Наступного дня мама повезла йому передачу. Як тільки вона прийшла на пункт і назвала прізвище, її негайно кинули у погріб. Там несамовито кричала якась жіночка. Вона ніби висіла в кутку й кричала. Мама зрозуміла, що сюди кидують людей на з'їдення пацюкам, і почала умовляти жіночку не кричати, а зберегти сили, щоб не впасти. У погребі було темно, але мама мацала стіни, щоб знайти дірки, які люди видирали нігтями й вигризали зубами, щоб підвестись наверх. Жіночка не переставала кричати і скоро впала. Мама чула, як пацюки їли цю нещасну, й так злякалась, що закам'яніла. Так нерухомо вона простояла добу. Наступного дня рано-вранці той чоловік, що кинув її в погріб, відчинив кришку й побачив, що вона жива. Він перелякався, але запитав, чи є в неї діти. Мама відповіла, що має троє малесеньких дітей, серед яких одне грудне дитя. Він сказав, що з цього місця ніхто живим не виходить, що її зберіг сам Бог і, взявши з мами слово, що вона про це нікому нічого не скаже, відпустив. Так з Божої ласки та милосердя вижила моя мама і всі ми троє. Згодом брат, коли йому виповнилося 16 років, пішов на війну, а мати з двома маленькими дітьми поневірялась по людях, бо хати не мала. Назад в с. Веприк дорога була закрита назавжди. Яка страшна доля випала в житті моєї мами: революція, каторга, втрата чоловіка й годувальника її дітей, двох дітей, війна, поневір'яння, холод, голод... Бездомна, вона бродила з дітками по світу, шукаючи шматок хліба й де переспати ніч. Після війни вона пішла в колгосп.

їй дали землі, і почала моя матуся збиратися будувати хатинку. Будувалася та хатинка не з дерева, а з дрюччя. Зліпили кухоньку, а кімнатку доліпили, коли сестра пішла працювати, закінчивши 7 класів.

У 1947 р. ще одне лихо... Голодовка. Сталін заборонив збирати колоски. Якщо збирали діти після 8 років, то батьків судили. Мені було 6 років, а сестрі 9, але вона була малесенька, худесенька й дуже замучена. Ми збирали колоски зранку до вечора й могли назбирати тільки жменю зерна, не давав збирати. Ми тоді пішли збирати постійно ганяв дітей, не давав збирати. Ми тоді пішли збирати суріпку, щоб набити олії. Щось не пам'ятаю, щоб хоч раз помазали тією олією хліб. Ні олії, ні хліба не було. Була макуха, була зелена лобода, була гнила, страшенно смердюча картопля. Ми її давили, мати, видно, умудрялась знайти в ній крихітки крохмалю чи Бог знає чого. Та картопля лежала біля хати й так смерділа, що у двір не можна було зайти.

Пам'ятаю страшні дні в моєму житті. Якось ми збирали колоски. Я назбирала за день десятків зо два. А тут іздовий. Він під'їхав, зліз із коня, забрав торбиночки з колосками у всіх. Ми не встигли розбігтись, не помітили, де він взявся. Забрав він і у мене. Я з розпачу, що прийду додому з пустими руками, вчепилась йому в штанину зубами й руками, і так він повіз мене до голови колгоспу. Там мене відливали водою, бо зуби стиснулись так, що їх не могли розчепити ті, хто там був. Їхав він селом 2 км, а я теліпалась...

Не знаю, який випадок страшніший з тих, які я пережила в моєму житті, але ці два, мабуть, сколихнуть серця й найжорстокіших людей. Якось я пішла попастись травою («пальчики»), забула точно, як вона називається, у неї зелені плоди, ніби маленькі гудзики на хлоп'ячих сорочечках. Справа від мене було пшеничне чи житнє поле, вже не пам'ятаю, яке точно, а зліва – людський город, картопля. Раптом бачу – летить до мене кінь з вершником прямо через поле. Я перелякалась – і в город. Не встигла я далеко забігти, бо застрягла в картоплі і впала. Той вершник був іздовий. Він погнав коня в картоплю за мною й тут же догнав, став бити коня, щоб той мене топтав. Уявіть мій стан 6-річної дитини, дівчинки. Він б'є коня, а кінь уже став на дибки, піна з рота летить, а я лежу, дивлюсь на цей жах і шепчу: «Мамочко! Спасіть!» Я не знала тоді, що кінь на людину не йде, от і стала та добра тварина на задніх ногах, ірже, боїться наступити на те крихітне створіння, яке нерухомо лежало... Побачивши це, господарі городу накинулись з прокльонами на іздового, заспокоїли мене й відвели додому. Не розумію, як я вижила і ще живу після того, що я пережила.

А яке страшне було життя взимку. Щодня я ходила на станцію. Там машиністи паровозів розгружали топки й треба було вислідити, коли топку почистили. 2–3 душі могли знайти трохи недогорілі вугіллячка і якось протопити свою оселю. Так спасались і

ми, і не тільки у 1947 голодному році, а й усе життя в селі, доки сестричка не пішла працювати на залізницю і їй давали викупити вугілля. Мама працювала з раннього ранку до пізньої ночі в колгоспі. На трудовень їм писали лише 0,01 коп. А за те, що вони писали, мамі за все її життя не знайшлося 20 років робочого стажу, бо ті дні, за які не давали трудовня, не враховували в стаж. Тож на 67 рік життя мамі нарахували 19 років стажу і її пенсія була 8 карбованців. Як хочеш, так і живи! Ще за 1947 рік. Всіх дітей, навіть з сімей, де батько повернувся з фронту, клали в лікарню, нам навіть не пропонували. Нас врятував Бог!

Найстрашніше згадувати мамине життя. За тата нічого не знаю, навіть не бачила його фотографії. Подала на розшуки. Кажуть, що, мабуть, не вдасться знайти. Не знаю, як його били, де вбили, де його могила, навіть братська. Може, вкинули його до ями, як собаку? Ось воно життя людей за часів радянської влади! Пекло!...

Новак (Бодяка) Ганна Іванівна, 1904 р. н.

(записала Мар'яна Новак студентка III курсу НАУКМА)

«Я народилася в с. Липовий Ріг (суч. Борзнянський р-н Чернігівської обл.). Освіти я не маю ніякої, бо тоді був такий час, коли мало хто вчився.

Потім люди купили на банк землю у пана Пересипайла в Борзні і виріс на цій землі хутір, який почали називати Липівка. До голодомору жителів у хуторі було 110 чоловік і 21 хата. Так як в хуторі не було ні церкви, ні школи, то всі ходили в найближче село Оленівку. У 1933 році церкву в селі зруйнували, скинули дзвони і закрили. Церква називалась Вознесенська, а священиком був Зорка. Під час війни церква згоріла.

Чоловік мій, Новак Олексій Захарович, переїхав у Липівку з Смолжі. Мали ми п'ятеро дітей і так усі жили.

Колгосп називався «Червоне поле», а головою його був спочатку Дзюбенко Андрій. В колгоспі людей заганяли насильно у 1933 році, головою колгоспу в цей період був Обушний Данило, безпартійний. Хліб забирали у всіх підряд і в багатих і в бідних, забирали голова сільради та його помічники: Нестер Ручка і Василь Ручка. Почався голодомор. Тоді їли лободу, липовий цвіт, листки акації. Допомоги від держави не було ніякої, а потім, коли люди почали пухти та вмирати, то почали давати по 20 г квасолі, 2 г віки, їли м'ясо з дохлих коней. Взагалі, їли, що потрапляло під руку, аби тільки вижити.

Переселенців з Росії не було».

Сиротенко Пелагея Омелянівна, 1914 р. н.

(записав на початку 2004 р. слухач ДДП НАУКМА)

Д. Зима)

«Я, Сиротенко Пелагея Омелянівна, 1914 р. н., народилася в с. Вільшана (суч. Ічнянського р-ну Чернігівської обл.).

1932–1933 роки – це були надзвичайно страшні роки в моєму житті. Я й досі не можу повірити, що таке могло статися. Тоді мені було близько 18 років...

На той час майже всі працювали у колгоспах: від малого до великого. Жінки отримували платню – одну копійку за повний робочий день, а чоловіки трішки більше. Виплата проводилась в кінці року, тобто після жнив, але грошей не видавали, а платили продукцією, як в народі говорили, «натурою».

Колгоспи повинні були щорічно здавати поставку державі (обов'язковий мінімум), який все зростав і зростав. Дійшло до того, що зерна взагалі не стало, бо все забрала держава, а тому люди залишилися без зарплатні, яку вони чесно заробили. До того ж, створювалися комісії за участю дільничого, які забирали все (зерно, посівне зерно, майно, домашню худобу). Забирали добровільно або силою. Люди залишалися без їжі. В крамницях нічого вільно не продавалося. Ось тоді й почався голодомор...

Найважчим періодом року були зима й весна, коли навіть природа не давала нічого їстівного, було й дуже холодно. Частина селян, розуміючи, що загине від голоду, почала втікати в міста, але створювалися військові загони, які затримували їх, але декому вдалося перебратися в місто. Тоді заборонялось казати що-небудь проти Сталіна, «батька народу». За це могли вбити або посадити в тюрму.

Тоді люди їли клей на деревах, цвіт акації, гнилу картоплю, яка залишалася в кагатах; підлітки їли яйця птахів, жучків, дрібних тварин, а коли наливалось зерно, то ховалися у збіжжя і випивали молочко з колосків. За це дуже жорстоко карали. Коли піймають, то можуть так побити, що й не виживеш. Їли також і траву, а вірніше, троземльцю – біленька серцевина, яка має присмак цукру.

В селі стояла цілковита тиша, крім каркання сорок та ворон. Не було чути ні собак, ні котів, ні домашніх тварин, ні людей. Складлось враження, що все померло, навіть люди. У нас серед ночі вкрали собаку. Він був дуже добрий, його любила вся наша сім'я. Його, напевно, з'їли інші люди, бо він сам не міг кудись подітися. Ми звичайно сиділи тоді вдома, бо коли б ми вийшли, то могли б і не повернутися, нас би просто з'їли. Таких випадків було дуже багато. Діти зникали на очах.

В нашій сім'ї сильного голоду не було, хоча сім'я складалася з семи душ. Вижили за рахунок батькової роботи, який в колгоспі займав посаду заступника фінансового відділу. Батько щодня

принесив буханку хліба, а мати ділила всім порівну. Ось так ми й протрималися. Наша сім'я пережила цей голодомор, але здоров'я було вже підірване.

Люди починали пухнути з голоду. Пухли з ніг до пояса, а тоді вже і все тіло пухло. Ноги ставали як колоди. Коли вже людина опухла, то врятувати її було дуже важко. Більшість помирили. Помирили наші сусіди, а їхні хати довгий час залишалися порожніми. Вживали ті, хто ходив до колгоспу на роботу, але й серед них була смерть. Пам'ятаю, як понад яром проходила маленька дівчинка. Від голоду вона аж опухла і ледь-ледь переставляла ноги. Раптом вона померла і впала в той яр, де її згодом з'їли ворони.

По селу валялося багато померлих. Їх ніхто не ховав, а якщо й ховали, то в одну яму і не дуже глибоку, таку, що й ноги та руки виглядали з-під землі. Вороння розтягувало трупи, які лежали на землі. Були й випадки людодства. Їли померлих, були й такі, що вбивали людей. За це ніхто не карав, бо не було кому. В жаркий період стояв жажливий сморід гнилого м'яса, який тягнувся від трупів. Вони розкладалися просто на очах, через це почали поширюватись різні хвороби.

Під час голоду людину ніщо не цікавило, крім їжі. Сім'я, діти, совість – все це відходило на друге місце. Діти йшли з дому і не поверталися. Вони або повмирали, або їх з'їли інші люди. Смерть лютувала кругом, бігла, як змія по селу».

Поліщук Тетяна Миколаївна, 1922 р. н.

(записав студент НаУКМА Микола Синюшко, ФПвН-1, гр. 3)

«Я народилася 10 жовтня 1922 р. в с. Кобищи на Чернігівщині, зараз проживаю у Києві. Під час голодомору 1933 р. була в цьому селі. А потім – у Москві. Закінчила школу-десятирічку № 127 у Києві, потім – бухгалтерську.

У моїх батьків було п'ятеро дітей. Село було великим, 7 км на 7 км, мало аж 8 церков, була школа. У 1928 р. почали засновувати колгоспи, у нашому селі їх було аж 8. Голова нашого колгоспу був місцевий, член партії. Всіх забирали до колгоспу, а до тих, хто не хотів, ставилися з презирством, над їхніми дітьми знущалися у школах.

Врожай 1932 р. був поганий, а у 1933 р. – добрий. У нас «активісти» з місцевих партійців (існувала у селі своя парторганізація) забирали всю їжу, особливо в тих, хто не був у колгоспі. Навіть крупи у банках – і ті забирали. В селі було багато «куркулів», в т. ч. і моя сестра, яка жила з матір'ю. (У нашого батька й матері було 5 дітей). Так «активісти» забрали все. Все, геть хату! То вони жили у чужих людей. Як забрали в них господарство, то після спіймали на

вулиці й роздягли повністю (а була ще зима). І вона, і мати померли згодом від голоду. Мій дядько нарвав у 1933 р. зеленого жита, натер і з'їв. Після цього він помер. Голодомор пережив, а от після – помер.

Ми тоді збирали в лісі жолуді, гриби, варили лободу, їли котів, собак у селі зовсім не стало. Але людодства не було. Померло багато людей. Просто на вулиці йшли – й падали...»

Павленко Тетяна Оврамівна, 1927 р. н.

(записала на початку 2004 р. її онучка, студентка НаУКМА Н. Андрук, ФГН-1, гр. 5)

«...Сім'я наша була вельми заможна, мої прародичі вели господарство у власному хуторі. Їхнє житло було на віддалі кількох кілометрів від інших. Батьки жили в с. Кукиші (суч. Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Оскільки в сім'ї був достаток, то ця родина розкуркулювалась своїми ж односельцями. Просто вигнали з хати, а мене, маленьку, винесли в колісці й повісили на шовковиці. Холодно було, пізня осінь. Назавжди запам'ятала того дядька і не те, що «драсте», а й слова за життя не сказала тому. Залишившись без житла після розкуркулення, батьки з дітьми ночували по сусідах. Та не всі пускали, бо це заборонялось. Голод 1932–1933 рр. застав їх бездомними. Родичі-хуторяни зрідка допомагали, на них висіло ще дві родини.

Врожай того року був гарний. Погодні умови не підвели, і хліба та всього вродило вдосталь. Та свої ж за якимось там наказом приходили із залізними піками й забирали все до зернятка. А палками штрикали у землю, шукаючи сховане. За сховане лаялись і забирали. Пам'ятаю, як гірко плакав батько за конем, звели коня і все забрали. Вимерло півсела, мо й більше. Людей наче не їли, бо тоді б усі знали, таке не втаїш. А собак, котів – тих їли. Я, бувало, аж плачу, а котика приманюю, також худого й наляканого. Страшно було на вулицю виходить. Ніхто ні з ким не балакав. Тоді з'явилась на світ моя сестричка Віра. Добре, що родичі з хутора приховали сало. Мати ходила на хутір і приносила маленькі шматки сала. Дрібно-дрібно кришила й кидала у вариво (переважно з гнилих та мерзлих овочів) і казала нам, малим, що то кора. Щоб не розказали у селі. А як кора, то й кора. Всі кору їли. Тією ж корою жили і у 1947 році. Обурююсь, коли хто каже, що не було ніякого голоду: «Ач, які розумецькі! Якби хоч на день їх туди, в той голод!»

**Стельмах (Горова) Надія Никифорівна,
1923 р. н.**

(записала на початку 2004 р. студентка НаУКМА
К. В. Єгорушкіна, ФГН-1, гр. 3)

Н. Н. Стельмах (Горова) народилася у 1923 р. на х. Лідіно (суч. Новобасанського р-ну Чернігівській області), там же й пережила голодомор. У 1966 р. переїхала до м. Бровари Київської обл., де й проживає понині. Закінчила школу на хуторі, потім Майнівський зоотехнічний технікум, отримала спеціальність зоотехнік. Але невдовзі почалася війна і Н. Н. за спеціальністю не працювала.

Родина: батько – Горовий Никифор Михайлович, мати – Горова Анастасія Василівна, старший (на 3 роки) брат – Микола.

Колективізація на хуторі почалася десь 1931 р., місцеві жителі чинили їй значний опір. Непокірних висилали, наприклад, із сусідів Н. Н. – родини Левченків, Герменів. Деякі з них повертались, але більшість – ні. Сусід Петро Деревинський був оголошений «куркулем», у нього все забрали й вислали з хутора, а хату продали (в сусідніх селах та хуторах люди дуже повимирали і одиниці, що лишилися, переселились до їхнього хутора – їм продавали «звільнені» будинки). Була церква в с. Веприк. Дітей, які до неї ходили, відстежували. Церкву невдовзі перетворили в амбар для продовольства (вивізиши звідти все коштовне), а потім взагалі знищили. Так само знищили церкви і в інших селах. Через дорогу від церкви побудували клуб.

Батько Н. Н. дуже противився вступові до колгоспу, однак діти були малі, і врешті він мусив погодитися. У родини відібрали корову, лошцию, свиню. Під час голодомору приходили слідчі, які штурхали в землю залізними ціпками, шукали зерно та інші припаси. Н. Н. згадує, що забирали навіть одягу її матері, подушки, лави з решітками, останню квасолю... Припаси, які відбиралися в людей, звозили на так само відібраних возах до амбарів і там тримали. Відбирали «бригадами». В кінці вулиці була будка з міліціонером, що навідувався до людей час від часу, щоб, бува, в когось чого не лишилося. Той «слідчий» був їхнім сусідом, його звали Федір Комишний. Люди в хуторі не дуже його звинувачували, казали, що його примусили це робити. Хоча «слідчий» щоразу приходив до людей з гвинтівкою за плечем і відбирав усе дочиста. Ще один сусід Герасим Канюка працював у м. Сухині «великим начальником», відбирав там у людей все, в т. ч. одяг (вишиті сорочки, спідниці, лантухи), в цей одяг потім вбиралася його дружина, хизуючись перед голодними сусідами.

Головою колгоспу був тоді Карпо Янок на прізвисько Бурда. У колгоспі працювали навіть маленькі діти: пасли худобу за 200 г хліба на день; батьки працювали в колгоспі дуже тяжко: за 1 га висхаруваних буряків давали 200 г хліба. Через деякий час до хліба

родини Н. Н. пригнали 10 колгоспних телят, то було, де тримати. Усі хуторяни гуртом сіяли й збирали врожай з колгоспної землі.

У 1932–1933 рр. ніякої посухи не було. Була навесні сильна повідь. Аж лелеки звивали гнізда на воді і люди їздили на човнах збирати їхні яйця. Врожай був нормальний, а голод спричинений колективізацією і масовим відбиранням хліба у людей. Багато людей їздили тоді в інші міста та села по хліб або на заробітки, міняти одяг на хліб. Батько Н. Н. теж покинув хутір у 1933 р. і поїхав до Дніпропетровська. Робота там була важкою, робітники носили якісь «мотки» дротів, а заробітки були малими. Невдовзі батько повернувся. Часто люди їздили до Києва або в інші міста, наприклад, до сусіднього міста Томаківки (там, казали, людям жилося трохи легше), по хліб. Сусіди-підлітки (приблизно по 10 років) Василь та Ольга Стельмахи теж поїхали в Київ за хлібом. Велика кількість хуторів, що знаходилися поблизу х. Лідіно, просто повимирали. Це – хутори Ольгин, Легенщина та ін.

Навіть під час голодомору деякі діти ходили до хутірської школи. Н. Н. згадує, як мати давала їй з собою в школу малесеньку пляшечку олії і шматочок хліба. Так і вчилися... Від голоду діти були тоді дуже «сухенькі». Картоплі не було, варили супи з білої моркви, «пило» з борошна (що давали на трудодні), пекли «каралі» з бурякового зерна. У сусідньому хуторі зробили молочарню, куди люди зносили молоко: там його переганяли, а сироватку повертали назад. На тій сироватці люди готували їжу. Чимало людей померло від голоду (родини Конаневичів, Силенків, Галаїв, Миселів). Помирали в основному навесні 1933 р., коли стали відбирати продовольчі припаси ще з більшою жорстокістю. Багато померло, вже коли був новий врожай, бо люди були виснаженими, особливо діти. Так померла бабуся Н. Н. «Велике кладовище зробили в нас в посьолку, в уголочку. Трун не робили: ховали в простинях, кладучи людей в ями один коло одного... З часом нікому було вже й тих ям копати... Нема чим було й пом'янути померлих родичів... Пам'ятаю, як сусіди для того зарізали коняку. Батьки хотіли і нам, дітям, принести конини, але вирішили, що краще вже вони добудуть для нас хліба...» Був і випадок людодства. Батько майбутнього чоловіка Н. Н. – Федір Стельмах поїхав на роботу і не повернувся. Його зарівав однохуторянин на прізвисько Ньюшок і продав на м'ясо. Чули, що по інших хуторах їли дітей...

**Боброва (Третьякова) Валентина
Олександрівна, 1923 р. н.**

(записала студентка НаУКМА Анна Олексіївна Бреус,
ФГН-1)

«Я, Валентина Олександрівна Боброва (Третьякова), народилася в с. Носівка на Чернігівщині. Батько, Третьяк Олександр

Якимович, (він пізніше змінив своє прізвище на Третяков), родом з того самого села. Мати, Третякова (Кравченко) Пелагія Степанівна, також уродженка с. Носівка, до революції працювала гувернанткою в Петрограді. У сім'ї було двоє дітей. Старша дочка Надія народилася в тому ж селі у 1919 році, я – у 1923 р. У повоєнні роки я закінчила Ніжинський педагогічний інститут ім. Гоголя за спеціальністю «філологія». Все життя працювала вчителькою літератури. Нині на пенсії, живу в Києві.

Коли була голодовка, мені було 9 років. Мій батько був не бідняк і не куркуль, а службовець. Він закінчив церковноприходську школу, працював писарем. А мама була до революції гувернанткою в Петрограді, потім працювала там на Обухівському заводі. Потрапила мама в ту сім'ю в Петрограді ще маленькою. Коли їй було 12 років, в Носівку приїхав багатий чоловік з Петрограда (тоді це ще був, мабуть, Санкт-Петербург), і сподобалося йому, як мама співає. А вона справді дуже добре співала. Тож і запропонував він маминим батькам забрати її в Петербург. Батьки з радістю погодилися, бо жили вони дуже бідно, а було у них тринадцять дітей – дванадцять синів і одна дочка, найменша з усіх дітей. В нових хазяїв мама працювала прислугою, часто співала, згодом стала виконувати роботу гувернантки. Після від'їзду хазяїв за кордон, мама ще деякий час залишалася в Петрограді, де влаштувалася на Обухівський завод. Згадувала, як в той час бачила Леніна, коли він виступав з броньовика. А коли заводи закривали, мама й вирішила повернутися в свою Носівку. З Петрограда приїхала в рідне село з одною маленькою валізою. Тут вона й зустрілася з моїм батьком. На громадянську війну він пішов уже одружений. Вже в 1939 році, коли батько служив на залізниці, йому дали квитки на поїзд до будь-якої станції, туди й назад, причому на всю сім'ю. Коли думали, де б нам усім поїхати, мама вирішила повезти нас до Ленінграда. І ми побачили той будинок, де мама жила й працювала, і все там залишилося, як було, тільки жили інші люди...

Мама дуже хотіла, щоб ми вчилися. Жили ми в с. Носівка. Не знаю, скільки було жителів та дворів, але Носівка була дуже великим селом, яке було райцентром, а пізніше стало містом. Ще якось Тарапунька і Штепсель з цього жартували. Один питав: «Чому Носівку зробили містом?», а інший відповідав: «Так там такі байраки, що можна пройти тільки городами». Тільки на центральній вулиці була бруківка, інші були звичайні – ґрунтові, і скрізь, справді, такі баюри, що хоч трактором витягуй. Майже всі будинки були одноповерхові, і тільки в центрі було кілька двоповерхових домів, де жили багатші люди. Селом їздили підводи, які міняли добрий одяг на побрякушки – серги простенькі і таке інше. Коли було тепло, ходили босі – майже всі. А в холод – в обрізках чобіт. Світла тоді ще не було, запалювали «моргунчик» на керосині або на оліві, якою заправляли лампади.

у селі було чотири церкви. Потім, вже перед війною три з них знесли, а одну – найменшу – переробили на склад. З тодішніх священників не пам'ятаю нікого, а пізніше, під час війни, коли в церкві відновили службу, попом там був чоловік на прізвище Драган, якого звали, здається, Іваном. Пам'ятаю про нього, тому що він навчався разом з моїм батьком в церковноприходській школі. Найбільшою була Троїцька церква, вона стояла там, де тепер пам'ятник Леніну і був міськом партії. Друга церква – Вознесенська – була на місці теперішнього стадіону. Була ще, якщо не помиляюся, Воскресенська церква. І ще одна невеличка православна церква була в центрі села, з якої саме й зробили склад. Тепер цю церкву відновили і вона єдина в селі.

Був колись у селі цукровий завод, який раніше належав графу Мусіну-Пушкіну. Він жив десь за кордоном і звідти час від часу навідувався в Носівку. То було ще до громадянської війни, але завод ще довго саме так і називали – графа Мусіна-Пушкіна. Вже після війни з'явився маслозавод, а потім завод «Победіт». Це був закритий, лімітний завод, на якому виготовляли, як кажуть, щось для космосу.

Цукровий завод дав можливість багато кому не записуватися в колгоспи під час примусової колективізації, яка у нас розпочалася в 1929 році. Тоді почали розкуркулювати так званих «куркулів», згодом їх почали вивозити. Але ті «куркулі» були просто роботящими людьми і завдяки цьому мали коней, худобу, чимало землі, і вони могли наймати собі робітників.

Так було з сім'єю однієї нашої родички, яка вийшла заміж за хорошого роботящого хлопця. Своєю працею, без наймитів, вони нажили собі двоє коней, худобу, якесь майно. І їх розкуркулили, відібрали землю, бо той чоловік відмовився піти у колгосп. Було у них восьмеро дітей, і всі вони розійшлися по наймах.

У селі створили три колгоспи, які називалися: «Паризька комунa», «Шлях Ілліча» і «Карла Маркса». Хто були голови колгоспів, не знаю, але, певне, хтось зі своїх злиднів, які подалися в партійці. Їх було багато у нас, ходили з гвинтівками, в кожен двір заглядали.

У нас було 80 сотих землі, 20 соток з яких займав сад. Але пізніше, перед війною у нас забрали землю. Забрали в нас город і зробили злиднями. Залишили тільки 15 соток, вже без саду. Після цього дерева в нашому саду швидко повирізали на дрова, бо топити було нічим: як просипаємося, так і бачимо, що немає ще одного дерева. Потім, років через п'ять, колгоспникам почали прибавляти землі, але не більше 25 соток.

Батько відмовився йти у колгосп, хоч йому й пропонували стати бухгалтером. Чому він не пішов у колгосп? Звичайно, він бачив, що до колгоспів людей заганяють насильно, і це не могло йому подобатися. Пам'ятаю, що він поважав думку нашого сусіда Хоменка Івана Васильовича, який казав: «Я – козак, і панщини не

робитиму». Сам Хоменко теж відмовився піти у колгосп. В його сім'ї, до речі, в голодовку ніхто не помер.

Звичайно, придався й життєвий досвід, досвід попередньої служби мого батька. Після закінчення церковноприходської школи він не пішов у церкву, а пішов по службі – був писарем у суді, працював писарем при штабі в армії під час імперіалістичної війни, був писарем і при штабі в червоній армії, коли його забрали на громадянську війну. Потім служив писарем в сільраді, був бухгалтером. Після війни з німцями працював у прокуратурі, потім у сільраді діловодом. Ще до революції він був землеміром, що на селі було дуже поважним заняттям. А ще кілька років працював управляючим на заводі у графа Мусіна-Пушкіна. Може, через це і не пішов у колгосп.

Про голодовку не все пам'ятаю, але дещо можна згадати. Пам'ятаю, що тоді було дощове літо. Хліба і городина повимокали. Дощі заважали збору урожаю, та й збирати було майже нічого. А те, що зібрали, посланці (виконавці) нової влади забирали все. Не знаю, які були норми хлібоздачі, але ми були бідні, і для нас це означало, що заберуть усе, що є. І не тільки у нас. В усьому селі нічого не залишали, все вивозили. У магазинах в голодовку нічого не було. Навіть єврейські лавки позакривались, які завжди були.

Виконавці влади були дуже грубі, зухвалі, ходили з гвинтівками з вийнятими штиками, якими перевіряли землю, долівку, шукаючи чогось, може, закопаного, простукували стіни, піч, бувало, й розколювали стіни, коли їм здавалося, що там щось є. Але, хоч і тикали скрізь шомполами, таки не знайшли яму під великим столом, яку ми зробили в долівці. Пам'ятаю, що був там захований якийсь кожух, ще щось та мамині золоті речі, на які ми потім вимінювали борошно.

Забирали навіть зварену їжу. Бо виконавці – це були місцеві чоловіки, і вони брали собі їсти, бо й самі були голодні. Голод був страшений. Їли різні бур'яни: лободу, кропиви, кульбабу, подорожник та інший бур'ян. Їли листя липи, шовковиці та інше, яке не було гірке. Сушили листя і пекли, а не смажили, бо жиру не було ніякого. Можете уявити, яка то була страва, зварена на одній воді, з одного бур'яну, без солі і жиру, без цибулини і моркви.

Тоді люди збиралися й говорили, щоб написати Сталіну, бо це все творять місцеві, щоб підірвати радянську владу. Тепер-то все розкрилося, спасибі Горбачову. А до того на Сталіна і не грішили. Вважали, що розгулялися просто місцеві бідняки – простіше кажучи, ледацюги. Ходили, відбирали тільки місцеві, з бідняків.

Людей в голодовку померло дуже багато. Люди мерли на ходу, трупи валялись на вулицях, по дворах. На нашій вулиці в кожному дворі померло по дві-три людини. Але не пам'ятаю на нашій вулиці такої сім'ї, щоб там всі померли. Найсильніший голод був в 1932–1933 роки. По селу не було собак: всіх поїли. Птахів ловили. От

щоб їли людей – не чула такого у нас. Десь, може, й було таке, а у нас – ні. Помирали чомусь більше чоловіки та малі діти. Багато померло і на нашій вулиці. Бувало, вішались. Небагато таких випадків, але було. Допомоги від держави не було ніякої. Відповідна служба збирала по дворах і вулицях померлих на підводи, відвозила на кладовище і звалювала в одну яму, і були там не тільки мертві, а й ще живі. Жахливі це були часи. Дай Бог, щоб таке більше ніколи не повторилось.

Як ми вижили?.. У нас на городі росло багато попід тином земляної груші – топінамбура. Ми називали його солодкою картоплею. Їли ми її цілими днями, зимою й літом, сирю. Зараз кажуть, що вона дуже корисна, може, тому ми й вижили.

Через деякий час влада вирішила забрати в людей всі цінності. Тоді з'явилися «торгсіни» – досі не знаю, що значить це слово: попід дворами їздили підводи, міняли золото, срібло на борошно, цукор. І наша мама за два хрестики виміняла трохи борошна, з якого ми варили на воді затирки, подібні до киселю. Зараз подібним варивом клеїмо шпалери. Стали до сухого листя добавляти трохи борошна.

Золоті речі у мами були від хазяїв, у яких вона служила гувернанткою в Петрограді. Вони їй дали їй, коли тікали з Росії після революції. Запрошували й маму поїхати з ними, але вона відмовилася. Тоді вони й дали їй золоті сережки, обручки, ложки. Пам'ятаю, як одного разу в голодовку ми виміняли на те мамине золото борошна і напекли коржиків. З'ясувалось, що в тому борошні були домішки крейди чи ще чогось. Ми захворіли, мама нас ледве вилікувала, промивали шлунки. Лікарів не було.

Пригадую, як ми, діти, ходили збирати колоски на вже скоше-них полях. А це забороняли. За нами гналися на конях, доганяли, забирали торби з колосками і били нагайками. Але голод гнав знову збирати. І було так іноді, що не було наглядача, і назбирували по 1–2 кілограми зерна. То це вже було свято!

Був такий випадок: ми вчотирьох пішли збирати колоски, і погнався за нами об'їждчик на коні. Ми – у різні сторони, а він погнався за моєю сестрою. Вона вскочила до якоїсь жінки в хату, і та захувала її в коморі. Та об'їждчик підняв шум і знайшов її, та ще й замахнувся на неї. Але сестра закричала: «Я Третякова, я Третякова!», і той облишив її. Видно, знали й поважали батька, який був на той час писарем у сільраді, а потім уже працював бухгалтером. Але службовці зарплатні не одержували – то вже перед війною він отримував 43 рубля.

А мама в колгосп записалась. Давали на одну людину для прополки один гектар картоплі, гектар буряка, помідорів... Була робота й по двору: рвати бур'яни, збирати жуків, а потім – уборка. Вручну треба було все викопати, тож роботи було багато. Спо-

чатку за роботу платили по сто грамів зерна за трудовень, якщо виходив всі трудовні за рік.

Ми, діти, часто ходили відпрацьовувати трудовні за маму. Взагалі, діти теж ходили на роботу в колгосп – свої ж городи повідбирали. Малі діти в школу ходили в першу зміну, а після школи – на колгоспні поля, а старші діти – навпаки.

В голод школи вже працювали. Потім почалися арешти вчителів – і ніхто з них не повернувся. Сама чула, як на уроці вчитель біології розказував, як хвилюється в жаркий день над хлібамин повітря, і сказав, що це – Божа благодать. І після цього зник. Може, саме через це.

На полях нічого їсти не давали. Брала з собою на поле тільки воду і картоплю в мундирах. За кращий шматок ми з сестрою ніколи не сварились. Вже потім, пізніше, сестра сказала якомсь мене «зараза», то мати її покарала – не годувала і млинців не давала. Але я їй нишком приносила млинців.

У 1933-му посадили картоплю – десь мати дістала. На посадку вирізували маленькі глазки, щоб залишалось щось їсти. Врожай 1933-го – то була тільки картопля. Що виручало, так це сад, соток двадцять. Були яблука, хоча їх теж забирали. Тільки у 1934-му трохи полегло.

Звичайно, ті роки залишили страшний слід в душі на все життя. Цього не можна забути. Але життя продовжувалося, і треба було якомсь влаштуватися, одержати освіту, стати на ноги. У 1940-му році я вступила до педінституту ім. Гоголя у Ніжині. В 1941-му, як закінчила перший курс, місто зайняли німці. А в 1943-му пішла на другий курс, але перед тим наводили в інституті порядок: все відмивали, чистили після німців.

Коли навчалася, жили ми у однієї хазяйки, 12 дівчат в одній кімнаті, де були тільки ліжка, на яких спали по двоє «валетом», та одна тумбочка. Якомсь увечері одна з дівчат висловила критично проти влади, і більше її ми не бачили. А всіх нас потім по одній викликали до інститутських особистів, розпитували, хто що говорив. Важко було з ними спілкуватися, бо бачила, що у них вся наша розмова вже записана. Доводилось казати, що не пам'ятаю подробиць тієї розмови, і намагалася викручуватися, як тільки можна було.

Взагалі, пригадую ті часи і думаю, що за радянської влади ніколи не було добре. При Хрущові записували кожну курку, кожне дерево, на кожну яблуню був податок. Тільки при Брежневі трохи почали обживатися, бо тоді ввели розстрочку. А раніше в селі жили так, що не було навіть ліжка, а вночі вкривалися тим, що вдень одягали, бо нічого іншого не було. У всі радянські часи ніколи не було добре...»

Пилипенко Катерина Степанівна, 1912 р. н.

(записала у березні 2004 р. слухачка ДДП НаУКМА

Олена Дідик)

«Моя прабабуся, Катерина Степанівна Пилипенко, 1912 р. н., проживала у с. Линовиця (суч. Прилуцького р-ну Чернігівської обл.), де й жила під час голодомору 1932–1933 рр. Вона вийшла заміж за односельчанина Степана (загинув на війні), коли їй було 18 років. На час голодомору вона мала трирічну доньку – Марію. Линовиця – село досить велике, але церква вже була зруйнована, зруйнували й школу. Тут було тоді чотири колгоспи. Відомо лише про трьох голів колгоспів: Вакуленко, Радченко і Турківський. Обіцяли багато, але в колгоспі було гірше, ніж у своєму господарстві. Треба було багато працювати: дуже тяжко і цілий день, а за це отримували увечері миску юшки (та й яка там юшка була!). Обіцяли видавати по 300–400 грам хліба й трохи макухи на день. Але й те давали не завжди. У 1932 р. всеукраїнським старостою був Григорій Петровський. За його влади життя трохи покращилося, але ненадовго. Багато хто з односельчан кидав свої хати. За межами села стояло вже 22 землянки. Таким чином, люди були ближче до поля, а на полі були колоски. Представники влади називали «перукарями» тих, хто крадькома стриг колоски. У 1932 р. вийшов указ: за 1 колосок – 10 років ув'язнення. Щоб виїхати кудись за харчами, треба було мати довідки, але їх майже неможливо було дістати. Все ж люди якомсь їздили у Бахмач, там дещо міняли, їздили і у Білорусію – за сухарями. Деякі люди приїздили до Линовиці, але майже всі вимерли.

Найстрашнішим був тупіт двоконки. Адже вона забирала і живих, і мертвих, і кволіх. Коли ж живі звертались до їздового, чули відповідь: «Поки доведу – сконаєте». Їздовий за роботу отримував 1 кг хліба в день. Ховали людей так: скидали всіх у велику яму за селом.

Індивідуальний помол зерна заборонявся. Люди самі робили драчки з осколків чавунків, каміння й дерева. Худобу забивати заборонялось. Однак люди забивали й ховали у мішки з попелом. Кому хоч як вдавалось протримати корову, ті виживали. Донька Катерини Степанівни щодня ходила до сусідів з чашечкою – по молоко. Їли всяке листя, траву, коріння, рогіз, горобців, ворон, котів, собак.

У самій Линовиці ніби не було випадків людодства, але в інших селах були. То матір з'їсть своє дитя, то перехожого зловлять...

На кутку, де жила Катерина Степанівна, було 53 двори, з яких вимерло 49...»

**Загрива Ганна Хомівна (28.11.1909–
11.11.2000)**

(записала 21.01.2004 р. зі слів її дочки, Валентини
Павлівни Соколенко, студентка НаУКМА Наталія
Володимирівна Бакурова, ФГН-1, гр. 3)

Г. Х. народилася в с. Жавинка (суч. Чернігівський р-н), а 1931 р. жила в с. Старий Білоус. Тут була дерев'яна церква, яку зруйнували у 1938 р., школа. Батько Г. Х. – Хома Загривий, мати – Катерина Загрива, брати – Іван, Михайло, Тимофій, Микола, сестра – Мотря. Перший чоловік Г. Х. – Володимир Григорович Нехай – помер від туберкульозу після голодомору. Їхні дві дочки – Марія та Софія захворіли під час голодомору та померли скоро після нього. Другий чоловік Г. Х. – Павло Сергійович Соколенко, від шлюбу з ним – двоє дітей: Валентина й Петро.

У селі був створений колгосп у 1932 р., його головою став присланий з Росії Селезньов. У 1932 р. були сприятливі погодні умови, врожай був гарний. Того року накладали дуже великі податки, з господарства все забирали насильно. Г. Х. і її чоловік Володимир жили заможнo, працювали на полі, їм допомагали свекри. Коли у 1932 р. до них прийшли з сільради й стали вимагати сплати податків, то вони віддали усе, що від них вимагали. Але за тиждень знову прийшли збирати податки Данило Григорович Хрущ, Іван Ковтун, Комок, Марфа Хорунжа. Вони повідкривали всі скрині, забрали ковдри, хустки, залишили тільки рядна. Г. Х. заховала діжечку вівса, закопала в коморі. Через деякий час її знайшли й забрали. Кожен раз ті, хто приїжджав збирати податки, їхали на підводі, грали на гармошці, співали.

Коли вже не було чого віддавати, чоловіка забрали в сільраду, його не було кілька днів. Потім він повернувся побитий. Через це він захворів на туберкульоз і помер через деякий час у 32 роки. В селі померло від голоду багато людей, зокрема їхні сусіди – Ольга Нехай (5 років) опухла від голоду й скоро померла та її батько Федір Нехай. В село приїжджали люди просити їжу, лежали опухлі під парканами, вони ходили по селах до Чернігова, вимінювали чи продавали всі речі, що позалишались. Різали та продавали мітли. Взимку рятувались від голоду тим, що ходили в ліс, розгрібали сніг, шукали жолуді. Вдома розтирали їх на борошно та пекли коржі, які були дуже гіркі. Навесні їли лободу, листя з липи, заячу капусту, «калачики», щавель. Коли надійшов час посіву, то держава нічого не виділила. Люди обмінювали останнє на насіння, щоб посадити та посіяти».

Третякова Надія Олександрівна, 1919 р. н.

(записала студентка I курсу НаУКМА Анна Олексіївна
Бреус, ФГН-1)

«Мені прикро слухати, коли люди, які родились після 1932-го року, говорять, що голодомору не було, або кажуть, що була засуха і неврожай. Я все це пережила і добре пам'ятаю той страшний час, бо мені було тоді 14 років. У нас було 80 сотих городу, на городі все родило, бо йшли дощі. Але урожай весь забирали – все, що знаходили в усіх закутках, навіть шомполами в хаті та городі вишукували закопане.

Пам'ятаю, як одного разу до сусідів підїхав дядько з підводою і почав шукати чогось по закутках. За припідком знайшов торбу з квасолею, а баба Параска, сусідка, з плачем схватила торбу, торба розірвалася, квасоля розсипалась на долівку, яка була заслана соломкою, щоб дітям було тепліше. Дядько з половиною торби з квасолею пішов із хати, а ми, діти, визбиравали ту квасолю із соломки. Всі плакали...

В той час були люди, які працювали в Києві. А коли йшли поїзда і ті люди везли хліб з міста, ми виходили на вулицю, щоб відчутти запах хліба. Зараз це дивно таке чути, але так було, так залишилось в нашій дитячій пам'яті...»

**Тарасенко (Король) Ніна Василівна,
1931 р. н.**

(записала у березні 2004 р. зі слів своєї бабусі студентка I курсу НаУКМА Олена Тарасенко, ФПВН, гр. 3)

«Ніна Василівна Тарасенко народилася 31.07.1931 р. в с. Красилівка Чернігівської області в селянській сім'ї. Там же вона живе й зараз. Про події голодомору 1932–1933 рр. знає зі слів своєї покійної матері.

Батько Н. В. – Василь Омелянович Король, народився у 1903 р. в тому ж селі. Мати – Олександра Петрівна Дзюба, народилася у 1902 р. в с. Стрільники в селянській сім'ї. Після одруження родина поселилася в Красилівці. Крім батьків, було в сім'ї чотири сини, три дочки й чотири невістки. Красилівка була великим селом (500 хат), школа, церква.

У 1929 р. організувався колгосп «Прапор комуни» (голова – нетутешній, Ілля Данильчеменко) і «Третій Вирішальний» (голова – Сергій Байло). Батьки, як і багато інших людей, пішли в колгосп добровільно. Хто не пішов добровільно, того почали розкуркулювати й висилати в Сибір. Це були люди трохи багатші за інших. Багатими вважалися ті, хто мав криту залізом хату, пару коней, пару корів, 5 свиней, 5 овець.

У 1933 р. був урожай, але ходили «активісти» і все забирали. Люди ховали їжу, де могли, навіть опускали мішки з борошном у криницю, але «активісти» й там знаходили. Були навіть такі «активісти», котрі, шукаючи, заглядали у піч. І якщо в горщиках була якась зварена їжа, то її забирали разом з горщиком. Сім'ю Н. В. обминув голод. Батько працював тоді секретарем сільради, потім бухгалтером у колгоспі. Мати теж працювала в колгоспі. Сусідська ж сім'я померла від голоду, вижила тільки одна дитина, бо була на нашому утриманні. Мати Н. В. казала, що у 1933 р. померло дуже багато людей, було навіть людодіство.

У 1943 р. батька призвали в армію і він не повернувся з війни.

У 1946–1947 рр. ми пережили великий голод. Їли кропиву та брагу. За брагою ходили в с. Миколаївка, яке знаходилося за 12 км, там був спиртзавод, брагу возили візком, а у кого була корова, то у візок запрягали корову. Цю брагу діставали з ями, в якій були жуки, черв'яки та жаби. У цій ямі, набираючи брагу, багато людей давилось, але вистачало всім».

Невизначена область України

**Хлібенюк (Ляхова) Лідія Іванівна,
1914 р. н.**

*(записала 24.02.2004 р. студентка НаУКМА
Т. В. Мішуренко, ФГН-1, гр. 2)*

Лідія Іванівна Хлібенюк (Ляхова) народилася у 1914 р. в с. Жеребкове, а під час голодомору жила з сім'єю в с. Мостове. Це було маленьке село, приблизно 50 хат.

Батько – Іван Іванович Ляхов. Мати померла ще до голодомору, і сім'я жила з мачухою Василюю. Л. І. мала рідну сестру Марію (наймолодша) і зведених братів та сестер (старший брат Микола, другий – Іван і сестри Тося і Валя). Л. І. не має жодної освіти, хоча вчитися дуже хотіла. Не мала такої змоги, тому що працювала, не покладаючи рук. Ще коли Л. І. була маленькою, то її віддали до багачів, щоб вона пасла гуси. Багачів знало все село. Серед них були Ардани (в їхньому подвір'ї знаходилася школа) та Соглоби. Але пізніше їх як «куркулів» вислали на Соловки.

Від колективізації страждало дуже багато людей. У селян забирали все (у кого що було): корови, бики, коні, птицю і т. д. Селом ходила комісія (4–5 чоловіків) з щупами, якими обшукували всю господарство.

Сім'я Л. І. жила в землянці. Батько був об'їждчиком навколо полів, доглядав, щоб ніхто не зірвав жодного колоска, бо за зірваний колосок людей убивали. Незважаючи на свою посаду, він сам не мав права торкатися до колосків. Найважчим для людей було бачити добрий врожай того року, колоски були вище пояса.

Після колективізації почали створювати радгоспи та колгоспи. Л. І. дуже тяжко працювала, і одного разу вона повернулася додому втомленою і, скрутившись калачиком, заснула. Коли повернувся батько й побачив, що вона спить, дістав пряжку й побив так, що аж тіло потріскалося від ударів. Л. І. й досі не знає, за що батько її побив. Вона пішла тоді за хату й дуже розплакалась від болю. В цей час проходив сусід Григорій Сиваченко, який побачив її побиту і забрав з собою. Він допоміг влаштуватися до радгоспу, який знаходився в сусідньому селі Суха Балка. Там Л. І. стала пасти свиней (на неї накладали бронь). Радгосп був багатий, у ньому

було все. Людям, які там працювали, давали 2 кг хліба. Голова радгоспу навіть намагався забезпечувати робітників одягом.

Батько і не згадував про Л. І., вона чим могла допомагала своїм братам і сестрам. Крала по жменьці зерна, прив'язувала до себе і приносила додому. Невдовзі її батько помер. Він зірвав гриб-морж, засмажив його і з'їв. Він розпух і того ж дня помер.

Л. І. перехворіла малярією. Люди, щоб вижити, рвали лободу, сікли її, готували кльоцики, але й це забирали. З боку держави не було ніякої допомоги. Селян доводили до такого стану, що батьки забивали своїх дітей, щоб прогодувати людським м'ясом інших. Випадки канібалізму зустрічалися часто. Сусіди Л. І. зарубали свою дитину й зварили в казанку. Внаслідок голодомору в селі залишилось дуже мало людей...»

Українські райони Російської Федерації

Василевська (Величко) Устинія Яківна, 1925 р. н.

*(записано у 1995 р. її онучкою, студенткою філфаку
ДДУ (гр. ЛА-95-2) Катериною В'ячеславівною
Василевською)*

«Я, Василевська Устя Яківна, дівоче прізвище – Величко, народилася у 1925 р. Під час голоду (1933 р.) жила в с. Междукамиш Алтайського краю («Сірий Клин». – Ю. М.) Ключевського р-ну (Барнаул). Зараз мешкаю у Дніпропетровську по вул. Свердлова, 30, кв. 31. Освіта – вища, за професією – педагог. Тепер цього села немає... А тоді у селі було близько 80-домів, хоча церкви не було. Церква знаходилася за 15 км у Новій Полтаві. Наше село чи, краще сказати, виселок відносилось до Новополтавської області. Наш колгосп називався «Междукамиш», у ньому було дві бригади. Голови колгоспу часто мінялись, переважно вони були з революційних сімей; люди працювали в колгоспі дуже багато... Перед тим, як вступити до колгоспу, п'ять сімей було розкуркулено. Мої батьки були членами колгоспу. Батько – Яків Паладійович – працював на вітряку і був незамінним спеціалістом. Також він працював головним конюхом, всі інструменти зберігав у повному порядку, сам ремонтував брички, плуги. Мама була дояркою та городницею.

У 1933 р. через посуху врожай був маленьким і народ голодував. Їли траву й ховрахів. Люди були худими та слабкими, але всі працювали у колгоспі, і тому все, що вони наробили в колгоспі або зібрали з особистих городів (зерно, овочі, молоко тощо), віддавали державі, виконуючи план згідно з вказівками уповноваженого з центру. Доми колгоспників були такими бідними, що й заховати на запас не було чого, собі нічого не залишалось. Голова колгоспу був не в силах захистити колгоспників, боявся тюремного ув'язнення. Колгоспники ж, віддаючи все до зернятка, теж боялись тюрми, бо звідти не верталися, помирали, а сім'ї арештованих помирали з голоду.

Чи був якийсь протест? Люди, які намагалися протестувати, були вислані з сім'ями в Турухан (Туруханський край. – Ю. М.), в тюрму. Після цього народ слухався, боявся й корився безпрекос-

ловно. Речі ув'язнених викидали з вікон домів, їх забирали пролетарії з колгоспу «Слава».

У 1947 р. колгосп був ще біднішим, бо віддав на потреби фронту кращих коней, породистих корів, хліб, овес тощо. У кожній сім'ї не повернулося з війни по 2–3 душі, і село стали вважати неперспективним. Залишилися самі діти, старі та жінки, які працювали цілодобово... під час війни тут були евакуйовані з Ленінграду (2 сім'ї), Білорусії (2 сім'ї), Костроми (1 сім'я). З німців Поволжя було шість сімей, котрі так і лишилися після війни, коли інші сім'ї евакуйованих виїхали. У сім'ях не лишалося харчів. Чим харчувалися? Хто чим. Але випадків людоїдства не було. З моєї сім'ї ніхто з голоду не помер. Люди були худі, мовчазні, похмурі, але працювали і вдень і вночі. Народжувалися хворі діти, які рано помирали.

У 1947 р. я працювала у своєму колгоспі вчителькою у школі. Зарплатня була 40 крб., але на ці гроші нічого було купити, бо магазинів не було. Тоді ж я вийшла заміж за Андрія Андрійовича Василевського, ми з ним працювали вчителями й жили голодно. Одягу, простирадел та білизни зовсім не було. У сім'ях харчувались тим, що вродить на городі. Але найкращу картоплю, цибулю й горох треба було віддавати державі, бо начальство стежило й керувало цією справою. Взимку морози сягали 55 градусів, були бурани, стояли величезні снігові намети.

Свят і вихідних тоді не було. Інколи влітку, після роботи, біля свого будинку (клуба не було) збиралися підлітки, які старалися навчити один одного танцям (білоруська чи німецька полька), грі на якомусь інструменті, чи збирали мотоцикл зі старих запчастин».

Рогозіна Євдокія Максимівна, 1924 р. н.

(записала студентка НаУКМА Крахмальова Катерина Олексіївна, ФПВН-1)

«Я, Рогозіна Євдокія Максимівна, народилась у с. Мужиче колишнього Богучарського уїзду Воронізької губернії 14 березня 1924 р. Там же й жила під час голоду. У нас була велика родина, хоча з восьми дітей залишилось через високу дитячу смертність лише троє: я і молодші брати. Батьки належали, мабуть, до селян-середняків. Адаже з господарства ми тримали чотирьох коней, три корови і з сотню курей, проте не мали батраків. В селі було десь триста хат: бідніші з крейдяними стінами (поблизу знаходились крейдяні гори) і з солом'яними стріхами, а наша – зрублена з дерева, у два поверхи, вкрита залізом. Спочатку діти вчилися при церкві й українською мовою, а вже після 1932 р. відкрили російську школу. Колись серед села височіла велика церква, яку у двадцятих роках за московським наказом розва-

лили, зробивши склад для зерна, а у п'ятдесятому відкрили там клуб на чотири сотні місць. А в сусідньому с. Толучеево (в нас його називали Безбожник) церкву показово підірвали, навіть начальство на літаку для мітингу прилетіло.

Колективізація. В людей позабирали коней у колективну власність, і коли обробляти землю самим стало нічим, вони з неохотою прийшли в колгосп. Конфісковували й землю, але за нової політики переділили і роздали назад по 10 гектарів. У колгоспному господарстві ми працювали весь рік без вихідних, крім зими. За це отримували галочки за трудовні. Вкінці врожай ділився: на державний податок, худобі, на посів, на прокорм міщанам, і решта розповсюджувалась між робітниками залежно від кількості трудоводнів. Як правило, за день давали по триста грамів зерна, а одного разу аж кілограм. Всю першу половину тридцятих стояла посуха, тому зерно, запасене на посів, забирали. Система колгоспів ще була недієвою, а самі люди вже виростити нічого не могли. Приїжджала з сільради пара чоловік з гвинтівками, робила опис всього, що бачила в хаті, а потім забирала на склади і в місто. В мене взяли кожушок і шкіряні чобітки. А скоро в них ходила дівчинка сусідки, а я бігала до школи боса. Конфіскували дубову скриню, віденські стільці. Далі організували аукціон і все попродали. У нашому будинку залишили одну кімнату для всієї родини, решту зайняли конюхи та інші робітники, а господарське подвір'я пристосували під колгоспні стайні. Через два тижні нам сказали, що розкуркулили помилково, бо батраків ми не експлуатували, все майно самі працюючи нажили і підтримували більшовиків і червону армію, але нічого нам не повернули. Принаймні залишали корову, тому село змогло пережити голод. А він був аж до тридцять шостого року, а десь у тридцять дев'ятому ми вперше наїлись!

А до того споживали в їжу все, що можна було: лободу, картопляні лушпайки. Коли я поверталась зі школи, мати загадувала мені товкти в ступці середину кукурудзяних качанів на борошно, з якого потім випікався хліб. І голод був всюди, бо інколи через село проходили біженці і просили що-небудь їстівне. На запитання: «Звідки ви?», вони відповідали: «З Харкова, з Сум...»

Сачков Володимир Михайлович, 1927 р. н.

(записав 28–29.02.2004 р. студент НаУКМА Кирило Ярмо, ФЕВ-2)

«Я, Сачков Володимир Митрофанович, народився 21.03.1927 р. в с. Михайлівське Новохоперського р-ну Воронезької обл., під час голоду там же й знаходився. Нас у сім'ї було дев'ятеро...

У 1929 р. зробили колгосп «Комінтерн». У діда мого було дві корови та бик. Як почали утворювати те діло – дід усе господарство віддав, казав: «Все одно потім самі позабирають, так хоч

не вб'ють». У колгосп вступило дворів десь 100. До колгоспів казали, багато землі було, по 70–80 соток на двір зараз було б. Колгосп давав на «єдоков» по чверті десятини на людину.

У 1933-му була посуха страшна та ще й пожежа піднялася, все згоріло, нема було чого в рота взяти. З Київщини, з Кагарлика приходили люди, селяни. В нас все-таки краще було, ніж у них там. Жили вони по «кутах» – господарствах для тих, хто переселився. Нам все-таки щось давали: просо, але майже все – самі кожушки. Страшні вони приїздили, як трупи наче. Колгосп і ми, як могли, чим могли, допомагали.

У голод знімали солому з дахів, заливали окропом і годували худобу, єдину корову, берегли її дуже. Хліба не було, навесні збирали будяки, мили, різали тоненько так і робили млинці чи коржі, чи хтозна-що. Потім нам сказали, що вони навіть корисні були. Отак харчувалися до наступної весни, до наступного врожаю, хоча його майже увесь також забрали. Пам'ятаю, з хлопцями ходили вночі якось підбирати колоски..., щось поїсти можна було... Колоски збирали, ховали їх від усіх, а потім, коли назбирається борошна десь трошки, варили кашу. Багато хто, в кого не було худоби, – голодували. Вмирало багато.

СРСР уклав угоду з Німеччиною на борошно. А тут посуха сильна. Що робити? В колгоспі: «Віддавайте, що є, маємо віддати, як казали». Я в 7-му класі пішов до голови колгоспу, казав, щоб дали якусь роботу, бо їсти нема що, батько помер, лишилося три брати та дві сестри, я найстарший. Пішов до тракториста допомагати.

Все вивозили, нічого не лишали. Хто встиг собі щось заховати, жив. Добре, в нас ще добрий голова був, на це крізь пальці дивився. А були такі люті, що всі селами вмирали. Був знайомий у мого батька. Якось він сказав щось голові. Той подзвонив кудись, розповідали, одразу ж приїхали, забрали, а вночі в лісі розстріляли. Страшно було. Я якраз у школі з його дочкою сидів. І тут зникла. Питаюся у вчительки, де ж поділася. А та мені каже: «Це дочка ворога народу, знати не хочу». Отак. Виявилось, що всіх дітей і жінку, у Сибір відправили кудись. Не можна було й рота розкрити. Багато таких випадків було, багатенько... У голод на трудодні навіть не записували ані граму борошна. Всі старі навкруги повмирали водночас. Батько з друзями їздили по борошно в Ташкент, врожай, казали, там був...

В 1946 р. голод не такий сильний був. Вмирали люди, але не у нас. Була трошки посуха, але хліб видавали. По картках. Грам по 300. А у нас, в армії, взагалі по 500. Як тут голодуєш, коли карткова система? Я тоді в Шуї (Івановська обл. РФ. – Ю. М.) служив, пам'ятаю, як карткову систему відмінили, навезли хліба, масла, бері скільки завгодно. Так брали тут же хліб, мастили маслом, цукром посипали – з'їдали. Вже у 1946 р., з 1933-го навчились, запасали

сундуками борошно, зберігали з року на рік. У 1946 паспорта не було, видавати почали тільки у 1952 р., боялися, що з колгоспів позбігають кудись. А куди бігти було? Якщо дуже потрібно – давали довідку, що ти приписаний до такого-то колгоспу. В містах паспорти були...»

Мудрик Тетяна Василівна, 1922 р. н.

(записала 30.03.2004 р. студентка НаУКМА Олена Владиславівна Єгорушкіна, ФГН-1, гр. 3)

«Я, Мудрик Тетяна Василівна, народилася 8.03.1922 р. на Кубані на х. Борзік біля с. Великий Вейсюг (суч. Брюховецький р-н Краснодарського краю), де й перебувала під час голоду. Після переїзду в Україну (1958 р.) моє прізвище було змінено на інше (Мудрикова). Тепер живу в Броварах під Києвом.

Освіта – середня (закінчила 10 класів Брюховецької районної СШ № 1), все життя працювала кадровим інспектором.

Родина: батько – Василь Савелійович Мудрик, мати – Марія Корніївна Левенко (донька кубанського козака), дві сестри – Лідія (1925 р. н.), Антоніна (1926 р. н.) і брат Олексій (1927 р. н.).

Хутір Борзік – це чотири паралельні вулиці, які тяглися 10 км, нараховувалось приблизно 230 дворів. Тут жили переважно українці, нащадки запорізьких козаків. В основному це були «середняки», кілька багатих, бідних було мало. У 10 км від хутора знаходився Батурин, там жили добре, населення було дуже працювате. Церкви не було, ходили у велику церкву в Батурині. На хуторі була одна 4-класна школа, а в сусідньому хуторі – 7-класна.

На х. Борзік колгосп під назвою «Колхоз красных партизан» (бо в селі було кілька партизан часів революції) створили добровільно у 1930 р. Спочатку туди йшли тільки найбідніші. Перший голова – мамин брат – Федір Корнійович Левенко – був дуже бідним. На хуторі було чотири брати Кузьменки, дуже віруючі, вони ходили по селу і закликали людей не вступати до колгоспу: «Не йдіть у колгосп, це прийшли антихристи, люди не Божі».

З 1931 р. почалися репресії: на селі було троє «кулаків» – Левенко (мамин дядько), Єфименко, Гаценко (всі вони мали наймитів). Левенко у 1932 р. без суду вислали на 10 років до Сибіру, згодом він не захотів звідти повертатись. Гаценка судили й теж вислали на 10 років. У 1937 р. він повернувся. Але вночі його знову забрали. Єфименко відразу віддав усе своє майно в колгосп і став у ньому бригадиром. Наш батько вважався середняком. У нас було 70 соток землі біля хати і 2 га в полі, пара коней, баран, курей без ліку, підвода, віялка, а плуг мали у власності разом з батьковим братом. Взимку 1931 р. прийшли вночі за батьком. Йому вдалося непоміченим вискочити з хати, він побіг городами й встрибнув у погріб своєї двоюрідної сестри Насті. Вона його пе-

реховувала там, не кажучи своєму чоловікові, бо той був місцевим комуністом (прізвище – Кісельов). Після тижня у погребі батько через жінок домовився зі своїм другом (Микола Терещенко), таж втікачем-«середняком», тікати до найближчої станції. Вони проїшли 40 км і виїхали до Туапсе. Там вони влаштувалися на завод і працювали півроку, доки Сталін не дозволив повернутися. Поки батько не було, у нас все забрали, в хаті лишилися голі стіни. Коли батько повернувся, то не пішов у наш колгосп, вони з мамою стали працювати в м'ясорядгоспі з сусіднього хутора.

Навесні 1932 р. по ночах місцеві і приїжджі комуністи стали забирати людей, хазяїв-середняків. Вдень забирати боялися, бо все село повстало б. У сусідньому Батурині колгосп вдалося створити тільки після 1933 р., коли взимку селяни підняли повстання. Тоді більшість населення сім'ями було вивезене на Сибір. Вони їхали підводами по нашій вулиці, люди казали: «Антихристи козаків повезли».

У 1932–1933 рр. була влітку засуха. Врожай у 1932 р. почали забирати з вересня. Спочатку забирали добровільно «для голодуючих робітників з Ленінграду». Збирали місцеві комуністи: Кісельов, Левенко та ін. На початку зими почали забирати геть усе, то в селі з'явилися чекісти, які цим і займалися. Заbrane складали в сільраді й відразу вивозили. Люди закопували все, що могли в землю. Батько закопав 5 мішків зерна. Але про це скоро дізналися, й чекісти ходили з дрючками, знайшли мішки й забрали. Не знайшли однак маленький погріб у сінцях. До весни ми їли те, що лишилось: кислий сир, вершкове масло... Потім ми з мамою почали ходити далеко за межі села, на колгоспні поля, де росла кукурудза. Брало з собою палиці з гачками й розгортало ними нірки хом'яків. Збирали те зерно, приносили додому й товкли у ступі. Варили разом з усім, нічого не викидали. Ще пекли на сковорідці галушки з городньої лободи. З нашої родини вижили всі!

У селі ніхто ні до кого не ходив і не розказував. Боже спаси! У селі ж повно було сексотів серед комуністів.

Від голоду померло мало, прізвищ не пам'ятаю. В основному це ті, що були бідні, з колгоспів. Ховали їх не наші люди, хтось приїздив і забирав трупи, які лежали по хатах. Людоїдство навряд чи було у нас. Недалеко від нас жила приїжджа жінка з чотирма дітьми, Марфа Шульгіна. Як всі вони померли, їхні сусіди через вулицю лазили по трупах і знайшли золото. Потім вони розбагатіли. Марфу люди засуджували, бо вона мала золото і не врятувала дітей. Навесні 1933 р. в селі з'явився «Торгсин». Люди так розшифровували цю назву: «Товарищи, опомнитесь, Россия гибнет – Сталин истребляет народ». У цих магазинах золото обмінювали на борошно. Ніякої допомоги від держави не було. У Батурині хліба не було.

Після 1933 р. у колгоспи пішли всі. Багато хто сім'ями виїжджали на Донбас. Спочатку кидали хати, а потім приїжджали, щоб їх продати. Туди заселялись нові російські родини. Але не сразу і не масово. У 1935 р. приїхало з Москви кілька комуністів-«тридцятитисячників». Один з них, Кузьмук, став другим головою колгоспу. Через два роки його вночі забрали як ворога народу. Він порушив колгоспний устав: восени того ж року видав колгоспникам 18 кг за трудовень і влаштував велике свято на честь збору врожаю».

Ігнатова (Ющенко) Надія Олексіївна, 1920 р. н.

(записав у березні 2004 р. студент НаУКМА Сергій Лагутін, ФЕН-2, гр. 4)

«Я родилась в г. Пятигорске Ставропольского края, сейчас проживаю в Киеве по ул. Шолом-Алейхема, имею высшее образование. Наша семья в начале 30-х гг. состояла из восьми человек: мама, папа, бабушка и 6 детей. В городе был собор, который взорвали, а на его месте ничего не построили.

В пригороде Пятигорска был создан колхоз. Родственники рассказывали, что в колхозы заставляли записываться принудительно. Кумовья моих родителей отказались вступать в колхоз, и за это их выслали на поселение в Алтайский край. В 1932 г. было очень жаркое и сухое лето, было много саранчи. Мы (школьники) выходили в поле и уничтожали ее.

Мой папа работал слесарем, обслуживал три аптеки. Зная, что у него большая семья, ему выдавали рыбий жир для детей. Мама на нем жарила овощи. Мы сдали крестики в «Торгсин» (?) и взяли за это муку. Давали хлеб (каждому по 100 г), и в очереди за ним стояли все дети из нашей семьи. Мы ходили в поле собирать колоски, ели конину, в школах были бесплатные завтраки.

В нашей семье от голода никто не умер, а среди людей были смертные случаи. Я видела лежащих на земле мертвых людей. Как-то на базаре одна рублила косточки детских пальчиков в холодец. Оказалось, что это мать сварила свою четырехлетнюю дочь. Таких случаев было много».

Пінтус Леонід Павлович, 1913 р. н.

(записано у 2003 р. студенткою НаУКМА Галиною Бойко, ФПВН-1, гр. 2, друкується зі скороченнями)

«...Наприкінці вересня 1932 р. я був демобілізований з армії, де відслужив 2 роки... після цього я вступив до Дніпропетровського хіміко-математичного інституту, який через рік був реорганізований в університет. Через два з половиною місяця голод змусив мене прохати про звільнення з інституту, щоб поїхати до своєї рідної Черняхівки (Білорусь), яка знаходилася у 60 км від найближчої залізничної станції. В інституті мені порадили не звільнятися, а взяти річну відпустку з правом вступу знову на І курс. Я послухав цієї поради і відправився до Черняхівки. Там я побачив жадливу картину бідності й беззаконь, які чинилися місцевою владою. Мій брат, старший від мене на 5 років, який жив у одному дворі з батьками, був арештований, і невідомо де його тримали. Його майно конфіскували, а сім'я (вагітна на останньому місяці дружина і троє дітей) були викинуті на вулицю (кінець грудня 1932 р.). Сім'я знайшла притулок у моїх батьків. Після багатьох клопотань я знайшов брата, який перебував у підвалі Могилевського НКВД... На вулиці мене зустрів мій колишній друг та однокурсник, член сільради. Без привітання він одразу сказав мені: «Йти геть звідси й нехайно». Для мене цього було достатньо. Ясно, що задумувався мій арешт... Рано-вранці я пішки покинув Черняхівку, знову опинився у Могилеві, влаштувався на роботу в центральній ощадкасі ст. контролером... Знайшов знайомих, які мали на трьох двокімнатну квартиру... Я займав частину підлоги у передній кімнатці. Тут я клав на ніч свій мішок, напханий соломкою, як матрац. Удень мішок клався у неопалюваний коридорчик.

Я отримував хлібну картку на 150 г хліба щоденно і картку у банківську їдальню, де годували в робочі дні скромним обідом. Вихідні дні мали бути і для мого шлунка. Але мої добрі друзі дали мені додаткові картки в інші їдальні. Як я зрозумів, це були картки звільнених робітників чи службовців, котрі вони повинні були здати при звільненні. Витримувався принцип: «хто не працює, той не їсть!» Під час мого найму до ощадкаси з початку січня до середини серпня 1933 р. я жодного разу не отримував карток з першого

числа. Звичайно мене починали постачати додатковими картками числа з восьмого. Наприкінці місяця у мене накопичувалося до трьох чужих карток: поштова, дієтична та інженер-технічна. Мій робочий день був ненормований, я міг піти з робочого місця на 2-3 години. Але в цілому мій робочий день був дуже довгий... Перші 8-10 днів місяця доводилося сидіти на голодній дієті, але починаючи з числа 10-го, я, користуючись ненормованим робочим днем, обходив, крім банківської їдальні, ще дві, а то й три додаткових їдальні. Наїдався по саму зав'язку.

Настало велике свято праці – 1 травня. Банківська їдальня не працює у зв'язку зі святом. Додаткові картки ще не надійшли. Довелося постувати. З раннього ранку до 10 годин провів в ощадкасі, з 10 до 15 – першотравнева демонстрація, де ми мусили виявляти глибоку любов до великого й геніального Сталіна. З 15 до 18-19 годин – знову в ощадкасі і все натщесерце. Близько 19 години я прийшов до своєї так званої квартири... Ліг спати, але спав недовго. Розбудила хазяйка, Н Миронівна Райдольф (її чоловік Едуард був племінником нашого поміщика Павла Оттовича Ейкельмана): «Що ж, Леоніде Павловичу, ходімте закусимо, чим Бог послав»... Я заплакав, як мала дитина. Поплакавши, я вийшов. Як на ті часи, то вечеря була чудова, навіть випили чарочку-другу спиртного...

Розповім про свою бесіду із моєю сліпою матір'ю... Вона запитала мене: «Скажи щиро. Ти комсомолец?» – «Ні, мамо, не комсомолец».– «Яке щастя... Які паскудства чинять тут комсомольці. Ось тут у мене був вузлик з вовною, що зберігався з тих часів, як у нас були вівці... Одного разу до хати зайшов комсомолец Мартин Фонаріков і побачив цей вузлик... Він сказав: «Давай сюди. Це моя вовна. Давай без розмов». При цьому він схопився за вузлик, а мене так штовхнув у груди, що я впустила вузлик і впала на підлогу. Як довго я лежала на підлозі – не пам'ятаю...»

Ось ще одна історія. Два комсомольці зайшли у хату до однієї заможної сім'ї. Один з них побачив на вагітній хазяйці, яка була на останньому місяці, два плаття. «Навіщо тобі два плаття? Скидай одне».– «Це мої»...Тоді один схопив з одного боку, а другий з іншого, взявшись за комір і розірвали обидва плаття зверху до низу, лишивши вагітну жінку, у чому мати народила. В цей час зайшла голова сільради Катя Кононова, яка сама була вагітною. Побачивши таку картину, вона вилаяла й вигнала комсомольців з хати... Наступного дня вона була знята з посади й звільнена за т. зв. м'якотілість до «ворогів народу».

До літа 1933 р. «пристрасті» з розкуркуленням дещо вляглися... Але держплан по ліквідації куркулів ніхто не збирався відмінати. Його не тільки треба було виконати. Мали висувати ще «зустрічний план», який перевищував існуючий на 10-15 %...

Я переконаний, що якби я не втік із села на початку січня 1933 р., то, мабуть, був би розкуркулений з відповідними наслідками, хоча майже 5 років я не мав жодного стосунку до сільського господарства.

У серпні я ще раз відвідав Черняківку. На той час стало відомо, що мій брат Дем'ян був засуджений та засланий у концтабір на Медвежій горі, а де він скінчив своє життя і за яких обставин – невідомо.

У вересні 1933 р. я побував у Ленінграді, де мене тимчасово притулив двоюрідний брат Стефан Пінтус – начальник пожежної охорони при текстильній фабриці ім. Ногіна. Я намагався поступити вчитися в якийсь інститут чи на роботу, але скрізь мені відмовляли, не дали й прописки, бо я не був комсомольцем... Після цього мені нічого не залишалося, як вимітатися з Ленінграду. Потім я поступив у Дніпропетровський фізико-хіміко-математичний інститут, після закінчення котрого працював за спеціальністю».

Частина II

Свідчення про голодомор в Дніпропетровській і Запорізькій області

(зібрані учасниками експедиції Запорізького Національного університету під керівництвом д-ра іст. наук, проф. А. В. Бойка)

Витяг із нотаток вчителя Молодика

«В Ново-Гупаловке (Вільнянського р-ну Запорізької обл. – А. Б.) в нашем доме, кроме отца и матери, из большой семьи уже никого не было. Жили они вдвоем. Тато работал в колхозе сторожем, мама дома – по хозяйству. Жили, как и все тогда, бедно, впроголодь, так как из колхоза ничего почти колхозникам не платили и не давали хлеба на трудодни, все вывозили в государство, а государство вывозило за границу, чтобы оплатить закупаемое за границей оборудование для строящихся заводов и электростанций согласно пятилетнего плана. Вывозили все: зерно, мясо, масло, хлопок, лен, кожи, меха и многое другое (в основном сырье). Магазины сразу же опустели – ни продовольственных продуктов, ни промтоваров, ни хозяйственных принадлежностей – ничего в продаже нет. Цены на все сильно повысились, на частном рынке ни до чего не докупишься. Стало очень тяжело всем жить. Вот в такое время мы приехали к моим родителям. Хотя они и очень рады нас приняли, но отметить приезд было нечем, тогда было не до того. По этой причине у нас даже маленькой свадьбы не было ни у моих родителей, ни у Столбовых (тогда никто не справлял ни свадеб, ни крестин, ни именин, ничего). По приезде в Ново-Гупаловку я прежде всего занялся подыскиванием места работы. Сначала поехал в Запорожское облоно. Хотел устроиться в Запорожье, но в самом городе мест не было, а предлагали села, но дальние и захолустные. Тогда я поехал в Днепропетровск. Днепропетровское облоно тоже мест в городе не могло предоставить, но предложили работу в селе Обуховка¹, недалеко от Днепропетровска (12 км), очень большое село и хорошая школа. Я согласился и получил назначение преподавателя математики в V–VII класс Обуховской 7-летней школы, а Марусе взял назначение в эту же школу учительницы I–IV классов. Через несколько дней мы выехали в Обуховку устраиваться с жильем и готовиться к занятиям. В эту школу прибыло еще две

¹ Обухівка – стара назва (до 1938 р.) сучасного селища Кіровського, розташованого за 25 км на північ від Дніпропетровська.

семьи новоназначенных учителей, и вот трем семьям необходимо было жилье. Директор школы выхлопотал для нас через сельсовет дом одного раскулаченного крестьянина, который пустовал, и мы три семьи поселились в этом доме. Дом был большой, несколько отдельных комнат, с отдельным отоплением, так что с жильем обошлось все хорошо. И вот началась наша с Марусей работа в селе Обуховка в школе. Обуховка село очень большое, поэтому и много учеников было в школе, а значит, много и учителей. Половина жителей села работали в колхозе, а другая часть работала в городе Днепропетровске на заводах. Ездили рабочие на работу в Днепропетровск пароходом по Днепру. Пароход между Днепропетровском и Обуховкой ходил регулярно. Обуховка расположена над Днепром, только по левую сторону, а Днепропетровск – по правую, а зимой рабочие ходили на работу пешком, по льду. Так что связь с Днепропетровском была хорошая, в любое время можно было попасть в город. Это уже было очень хорошо. В Обуховке в центре села, где находилась школа и наше жилье, каждый день бывал большой базар (в основном продукты питания), так что хотя по дорогой цене, но можно было при необходимости кое-что купить. С 1-го сентября мы приступили к работе в школе. Работа для меня уже привычная, все пошло своим чередом. Коллектив учителей большой, в основном все молодежь, и хотя тогда было и трудное время, и недоедали, и плохо были одеты, но часто собирались в выходные вместе – пели, играли, веселились, но никаких застолий, об этом и речи не могло быть. Между прочим, все мы были уверены в правильности происходящих событий в стране, что мы строим светлое будущее и переживаем трудности, но зато дальше всем будет хорошо. В таком направлении проводилась и воспитательная работа нами среди детей и населения. Работа в школе продолжалась, а материальное положение наше ухудшалось. Зарплата низкая, а все с каждым днем дорожает, еле концы с концами сводили. С горем пополам, но все таки закончили весной 1933 г. учебный год (голодные учителя и голодные дети). Меня еще и премировали за хорошую работу (приезжала проверять школу комиссия). Дали бесплатную туристическую путевку на поездку в Ленинград на 10 дней. По приезду из Ленинграда мы с Марусей хотели съездить в Н-Гупаловку, проведать родственников, но, оказывается, за это время арестовали директора нашей школы (неизвестно за что) и меня вызвали в районо, предложили стать директором школы. Я наотрез отказался (я не любил административную работу), тогда меня назначили временно принять школу и за летнее время произвести ремонт школы. Пришлось согласиться. Так что летние каникулы мои пропали, пришлось целое лето возиться с ремонтом школы.

В конце августа приехал новоназначенный директор школы на все готовое. Школа отремонтирована, все приведено в порядок, и

с 1-го сентября 1933 года начались занятия в школе. В октябре 1933 года у нас родился сын, назвали Александр (чернявенький и казался нам очень красивым). 1933 год! Год народного горя – искусственного голода. У крестьян выгребли хлеб начистую. Уже с осени народ начал голодать, а в середине зимы, особенно к весне, поголовно вымирать. В магазинах хлеб не продавался. Рабочие получали по карточкам небольшое количество хлеба и кое-как впроголодь могли выжить, а крестьянам негде было достать и купить, и они были в большинстве обречены на смерть. Нам, учителям, выдавали на месяц (за деньги) по 8 кг муки черной с отрубями вместе да бутылку постного масла. На рынке что-нибудь купить съестное было невозможно. Дороговизна была такая, что не докупишься. Булка хлеба стоила столько, что месячной зарплаты нас двоих не хватало на одну булку, а в магазинах в продаже ничего не было, только по карточкам, но у нас, учителей, карточек не было, считалось, что нам достаточно пайка 8 кг муки. Наше меню теперь в основном состояло из мучной затирухи, немного приправленной постным маслом.

Голодные ученики не в состоянии были воспринимать учебу. Ходили в школу только из-за того, что для них государство организовало школьные завтраки, состоящее из мучной с отрубями затирухи, приправленной немного постным маслом. Многие ученики уже пухли с голоду. На переменах не слышно было ни детского шума, ни беготни. Тишина стояла гробовая, дети сидели пригорюнившись, не шевелясь. Кое-кто из учителей тоже начали припухать.

У нас с Марусей положение было тоже очень тяжелое. Дело в том, что у Маруси не было в груди молока, чтобы кормить ребенка, детского питания не было и в помине, обыкновенного молока и того не достанешь и не докупишься. И какая эта мука была смотреть, как угасает жизнь маленького невинного ребенка, что родился в такое тяжелое время. В конце концов его не стало. Умер. От голода. Это был для нас такой горький удар в жизни, что мы потом долго не могли прийти в себя. Все-таки с горем пополам дотянули мы учебный год до конца, и наступили каникулы.

Летом положение улучшилось, началась уборка урожая; с нового урожая сразу отпустили крестьянам зерна, и кто выжил, то быстро восстановили свое здоровье. Увеличили и нам учительский паек. Но потери от голодовки 1933 года были очень большие, особенно на Украине. Были села, где люди поголовно повыми-
рали».

* * *

**Витяг із записок Михайла Алексеева,
селянина с. Петрівки, Мелітопольського
р-ну Запорізької обл.**

(записки написані наприкінці 1950 р.)

«И вот, уже это было 1-го января 1932 года, курсы тракторные проходили, и опять начали раскулачивать. И вот раскулачили Черкашина Олександра Степановича, Жиленка Петра Васильевича и других крестьян. Как это было у коммунистов – во время работы не трогали, а как только на зиму, так и начинается. И вот кузня была сделана в доме Жиленкова Панкрата – его раскулачили. И вот были раскулачены и другие. Как только к вечеру, то слышно голос людей, крик. И это продолжалось до весны. Наступила весна 1932 года. Уже сеяли тракторами, были «Фордзоны». Плужницы были восьмилемешки, никакого порядка не было. Паров для посева не делали, потому кто понимал, что пары предоставляют для озимины, то их коммунисты не слухали, а только считали – сеять надо больше для счету.

И вот урожай 1932 года им показал, после 1931 года, потому в 1930 году еще некоторые делали пары на 1931 г., а в 1932 году паров не было, потому что уже были колхозы и с посеву крали, которое зерно должно попасть в землю. И вот пришла косовица, уже хлеб поспел. Коммунисты у колхозников не спрашивали. А когда собрались и если начальник высший сказал, что с 1 га 100 пудов, то все повторяют.

И вот в «Обороне Страны», в колхозе, был председателем Ратченко Иван, сказал, что мы взяли сто пудов с одного га. И кто ему не говорил, что не будет такого урожая, то он говорил, что еще больше будет. Но хорошие колхозники говорили, что понимали и они прекратили говорить, потому что нельзя было тебе сразу заткнуть горло тем, что не понимали, а подыгрывали, что говорят. И вот когда покосили, уже МТС обслуживал колхоз, кони уже хорошие пропали, и когда понимающие колхозники говорили: «Нельзя так обращаться с худобой, как обращаются», то Ратченко, сам председатель, говорил: «На черта они сдались, их кормить зерном, у нас стальные кони».

Так говорило большинство коммунистов, и с ними дураки подыгрывали им. И вот коней довели. Часть перестреляли, другая часть пошла в малиновые.

И вот начали молотить. Я работал на молотарке, урожай показал 100 пуд, с некоторого взяли 50 пуд с 1 га, с некоторого 60–70 пуд с 1 га, но были и такие га, что и 40 пудов. Тут же начали вывозить в государство, и с вывезенного, из 100 пуд, 15 пуд могли раздать колхознику. И с этого засыпали в амбар колхоза для семян и фуража. Колхозники уже только тогда увидели, что идет

беда. Есть лодыри в колхозе, которые не работали и раньше, но в колхозе и не думали работать.

Вот был у меня сосед Акимов Мишка, Найденов и многие другие. И когда закончили молотьбу, то план был всего выполнен на 60 процентов, на степену не было что молотить. И руководители, что им говорить больше нечего, и начали говорить, что колхозники разокрали.

Мать моя еще в 1932 году жила индивидуально. В колхоз не шли с сынами Митькой и Федором. И Митька был женат на Фатеевой Насте. Хозяйство писалось на мать – Алексееву Марию. И было бедняцкое хозяйство. Тревожили их, но забирать не забирали. Сеяли хлеб и убирали урожай. И вот когда они убрали урожай 1932 г., на них наложили хлеба много, но урожай был неважный. Они часть вывезли в государство, и ночью Митька с Федором привезли мне три мешка пшеницы, потому что комиссия стала ходить, каждый день нажимать, чтобы шли в колхоз. А в это время Влас, брат, был в Геническу и устроил их в Хмаркозаводе пожарниками, но в колхоз не схотели. Митька с женой Настей и дочкой Аллой и брат Федор переехал в Геническ. Мать была сама в Петровке, и на нее было наложено непомерно.

И вот активисты ходили – Андреяшин Борис и Бойков, забрали лошадей и корову хотели, но я увидел и на Андреяшина стал говорить, что отец твой имел лавку винную, а на Бойкова сказал, что твой отец Данил, когда был в армии в царской при Николае, и было в Китае восстание, то твой отец был на подавлении народа китайского и за это был награжден участком земли царем Николаем. И они не стали ходить до матери, и она стала спокойно жить пока.

Еще жил Яровой Егор, у него жена была Маруся, племянница моей жене Дуське. И вот у него был посеян ячмень на огороде, он от матери был отделен. И жил в доме раскулаченного Оболенцева. Ярового здоровье было не особенно важное, и он был в колхозе объездчиком. И когда он помолотил ячмень у матери, возле своего сарая, который ему причитался при дележке. Когда помолотил, взял сахарную бочку, поставил в сарае и засыпал ячменем, и бочку заклад тепленным кирпичом.

Это видали люди, видела и Зинка Тутова, она была вдовой и участвовала в комиссии. Тут начали вывозить с амбаров, тот, что был засыпан хлеб на посев 1933 года, весны. Когда хлеб вывозили, то и меня пригласили присутствовать, так как я был член ревизионной комиссии. В это время был кладовщиком Гаврилов Илларион, но его с кладовщика снимал Ратчинок Иван, председатель колхоза, а на место становили Сапронова Мишку.

И вот уже последний хлеб отправляли до вечера. Уже должны закончить. Гаврилов Илларион уже отдал ключи Сапронову утром. И вот зашел Ратчинок, увидел ключи в Сапронова и спросил:

– Что за ключи? – Сапронов сказал, что Гаврилов отдал. Он на него закричал:

– Ты для чего взял? Он только до вечера и его заберут.

Но в это время Гаврилова не было, но у меня сердце заболело, что пропал человек, ничего не зная, за что.

И вот пришел Гаврилов Илларион, в это время я устанавливал веса, и он лезет помогать. И он мне кум, по моему сыну, я ему говорю:

– Тикай, кум, – но ему в глаза не гляжу, и я на него опять то самое, и он не поймет, что со мной случилось, что я его гоню от себя. Потом я вижу, что он не поймет меня. И вот я решил пойти до бассейны с водой, она стояла возле колодца. Я тут подумал, что если придет до меня, то я скажу ему. И когда я начал мыть руки и он подошел и стал мыть руки, то тут я ему сказал:

– Тикай, тебя заберут через 23 часа.

И он сразу ушел, а ключи бросил в амбаре. Вывезли до вечера последнее зерно с амбара, и не хватило выполнить план, тот, что взяли коммунисты, такие как Ратчинок и другие – 100 пудов с 1 га.

И вот вечером – до Гаврилова Иллариона, а его след простыл. Он уже ушел, и другие – Безменов, Бородин Иван.

И вот начали создавать комиссии, ходить по селу, по колхозникам, забирать хлеб. Коммунистам больше делать было нечего, потому на свой хвост срать не хотят, что урожай взяли неправильный. И сказали, что колхозники разворовали.

И создали комиссии по всему селу. Вот вам одна комиссия, которая была на колхозе «Оборона Страны» – активисты Андрияшин Борис, Бойков, Тутова Зинка и другие. И пошли по колхозникам забирать тот хлеб, кто получил 15 процентов с вывезенного государству, – давай назад.

И это не помогло выполнению. И вот когда ходила комиссия с обыском, то сироты Ануфрия Сивальнева был внук, отец его убит на Первой мировой войне, а мать вскорости умерла, и его воспитывал дед, и потом он женился на Кофоновой дочке. И он спрятал муки полтора пуда в золу. И вот эта комиссия нашла в доме муку – Андрияшин, Бойков и Тутова. И на него был составлен акт, что у него нашли три тонны пшеницы – в яме сгноил. Это вроде он украл в колхозе на ту тему, что урожай был коммунистами додан правильный. Это сделал Кудинов Семен, в это время он был в сельсовете секретарем. Вот его биография.

До первой Мировой войны отец его Кудин жил, имел пятеро лошадей, жил зажиточно, середняк, а когда умер, то хозяйновать не сумели. В недород 1921 года стали бедняками. И он орудовал, своих сродственников защищал, а других калечил.

И вот Сивалнев и Кузюра стали перед судом, вечером был суд в бывшем поповском доме, а в то время клуб был, и я там слушал это дело. И был ячмень забран, тот, что спрятал Яровой Егор в

своем сарае в сахарной бочке. Но Яровой спрятался. И вот суд начался.

Сразу начали судить Кузюрю и ему дали слово последнее в суде. Только больше ничего не сказал, а только сказал, что наверно Богу так угодно, потому что суд был брехливый и ему было дадено 10 лет.

И потом Сивальнева тоже начали судить, а свидетели были Андрияшин и Бойков. После суда Кузюри я вышел в коридор, в это время Андрияшин и Бойку сказал выйти за двери. И когда они вышли, то они меня не видали там. И вот Бойков Андрияшину говорит, что это же неправильно – Кудин Семен заставляет нас говорить на Сивальнева, что у него погнуло в яме три тонны пшеницы, но мы же нашли полтора пуда муки. А Андрияшин говорит, что раз Кудин Семен говорить, то будем показывать. Как видно было, что себе дорогу Кудин пробивал в прокуратуры.

И когда их позвали, то они так и показали на Сивальнова, что три тонны погнуил пшеницы. И ему дали десять лет, хоть он и говорил, что полтора пуда муки, и плакал.

Вот вам был суд несправедлив, заставляли коммунисты, что сами хотели. Как забрали и не вернулись. И этого было много такого дела.

И когда я пришел, то Яровому сказал: «Тикай», – и он уехал в Симферополь, словом, скитался с месяц или больше. А потом явился, как только это втихло, и заболел легкими.

И вот начали выбирать, кто не ходил работать в колхоз совсем и кто плохо, и накладали штраф. Наложили на Акимова Мишку 450 р. и на других. И кто плохо работал, тоже понесли – забирала коров. А кто хорошо работал, то тех не облагали штрафом. Все это была травля одного против другого.

И когда пришли до Акимова описывать, то у него почти ничего не было – повешены часы на стене, и те были у кого-то взяты, когда раскулачивались хозяйства. Когда уполномоченный сказал часы записать, то Акимов схватил со стены и вдарил об землю и сказал: «Не мне, не вам». С них только полетели во все стороны части. И стал кричать на уполномоченного, что воевал в гражданскую войну, и его описывать пришли. А уполномоченный тогда стал пытаться, что раз он воевал, может, он знает, у кого есть хлеб спрятанный, то скажет.

Моя мать еще жила индивидуально в 1932 году с сынами Митькой и Федькой. Митька был женат на Фатеевой Насте. Сеяли и убирала хлеб и вывезли в государство. И мне три мешка привезли ночью, когда еще у них были лошади. Потому что начали до них каждый день ходить комиссия, чтобы ишли в колхоз. Но они не схотели, и у них забрали лошадей, а корову мать увела в Геническ. Но Митька с Настей и дочкой Леной и брат Федор уехали в Геническ и поступили в пожарники, а дом бросили. И все это ихнее

хозяйство раскассировали. Митька и Федор – пожарниками, а Настя на хлопок работала. Но до этого раньше Яровой Егор, у него жена была Машка Абрамова, она была племянница моей жене Дуське. Вот у него был посеян огород. Он от матери был отделен и жил в Оболенцовой хате, раскулаченной, он был объездчиком в колхозе. И когда он помолотил ячмень у матери и взял в сахарную бочку, поставил в своем сарае и засыпал в нее ячмень. И кирпичом заложил эту бочку. И все это делал на виду. Видели люди, и даже видела раньше и Зинка Тутова. Она была вдова и участвовала в раскулачке.

И этот хлеб, что привезли мне Митька и Федор, был спрятан в сарае. В яме стоял рундук, в рундуке был засыпан хлеб. До этого раньше приходил председатель сельсовета Гусак Тимоха и комсомолец Жиленко, Иосифа сын, бывшего зажиточного середняка. А когда отец умер, во время неурожая 1921 года, сделались бедными и стали активистами, когда была раскулачка и коллективизация и они участвовали.

И вот они у меня лазили в сарае, там где была яма с хлебом. От стены было оставлено по метру грунту и выкопана яма. И они явились просто в сарай, как по указанию, и Гусак взял деревянные грабли и давай ширять понад стенкой. Но на яме лежало сено – пырей, я его перевез с города и сложил в сарае. Но держак был деревянный с грабель, в сено не лез. Но я не терялся и виду не показал. И у меня в сарае стоял пол с самоскидки Власовой. И там был отводной прут, и я когда видел, что не лезет держак в сено, я давай ломать тот прут, но он не отламывается.

То Гусак понял, что я так смело действую сказал:

– Не надо, – и ушли.

Тут я понял сразу, что это было показано на меня. Кем, я точно не знаю. Но мог только предполагать, что это Мишкой Цуканом. И мне начала говорить жена Дунька:

– Давай вытнем и положим в спальне в мешках, под полом. Я на это согласился. И вот достали, но жене сказал я, чтобы никто не заходил с взрослых. И вот девочка Цукана была несколько раз, и я жену предупредил. То мне жена говорит, что она ничего не понимает. И вот Цуканка Соня, Якимова жена, сказала, что моя девочка ходит гулять до соседа, видела под полом хлеб.

При этом была Зина Тутова. И я с ее мужем был вместе на фронте. То она сожалела и сказала Пирогову, а он был хозяйственник.

Я в это время был в кузне, он меня вызвал и сказал, что Цуканка намекнула, а потом сказала уполномоченному, что вечером придите – я скажу. И Пирогов мне сказал:

– Сегодня не придут, а завтра точно. И скажут, что накрал. И он меня предупредил, чтобы я знал. И он сказал, что я знаю, что

он у тебя трудовой, но они скажут – накрал. И предупредил, чтобы никому не говорил. И сам ушел.

Я так переживал до самого вечера. И сказал Черкашину Григорию, что я схожу домой. И я пришел. В это время моя жена Дунька была дома. Я ей сказал:

– Что я тебе говорил, что в спальню не пускай никого. Видишь, что Цуканка заявила, что вот девочка ходит гулять до девочки Алексеевой и видела под полом в спальне тот хлеб, что был в сарае.

– А кто тебе сказал? – у меня спросила моя жена.

Я ей сказал:

– Пирогов, что сегодня не придут, а завтра придут. Но ты убери его в мешки, приготовь.

И я пошел на работу и никак не мог дожидаться до вечера. Было очень трудно пережить и все думал, что делать с ним.

Сосед мой, Черкашин Димитрий, был забран. Его раньше раскулачили, но я его предупреждал, он уезжал в Крым с Алексеевым Сергеем, были в Симферополе, а жена дома была. И они пробыли с месяц или больше, но работы не могли найти. И у них не было никаких документов. И их не давали специально, чтобы ты ихних рук не миновал.

И вот возвратились у Петровку, и Черкашин Димитрий поступил в МТС, а Алексеев Сергей молотобойцем до Бузалока Артема при МТС. А потом, через несколько время арестовали Черкашина Д., Черкашина Ануфрия, Алексеева С., Черкашина Алексея, Толстенка Прокофия, Салгалова Стефана и других и отправили в Геническ в ГПУ.

И там они просидели несколько дней. А потом их привезли на станцию Рыково и некоторые семьи с Петровки вывезли до Рыкова, и погрузили в телячьи вагоны, и не дали им никаких продуктов, хуже чем скот.

И спросить, какие они кулаки? Когда жили, ихние отцы имели по паре лошадей. И отправили их на Вологду, уже у нас были приморозки, а там ясно, что была свирепая зима. И повезли их на гибель, что и получилось с ними.

И вот я возвратился домой с кузни вечером. Хлеб был приготовлен в мешках. Но я раньше высыпал в конюшни в корыто пудов 7 и сделал другое дно. И полтора мешка в коробку, или, как говорят, в обшивку, возле хаты. А дальше я растерялся, побоялся высыпать у подшивку, потому что было много крыс и мышей. И я было зайду в конюшню, то в корыте драка и крик. Сразу я хотел высыпать в колодез Черкашина Д., а потом начал носить на огород свой и бросил понад загатой в кустарнику. А Дуську поставил на воротах, чтобы никто не зашел до меня. И когда я отнес последний мешок, я возвратился до ворот. Был морозец маленький. И я слышу – кто-то идет по направлению моих ворот. Я послал

Дуньку до калитки, а сам лег на землю. Вдруг подходит уполномоченный и здоровается с моей женой и говорит:

– Вы уже ожидаете меня.

Но моя жена ответила:

– Никого я не ожидаю. А что вы хотели?

А он говорит:

– Вы же говорили, чтобы я вечером пришел, вы скажете, у кого есть хлеб.

Моя жена уполномоченному сказала:

– Я вам не обещала.

А он тогда говорить:

– Это кто живет?

Моя жена сказала:

– Это Алексеев.

– А где Акимов?

Моя жена показала:

– Вот, сбоку.

И тут я понял все, что это семья Цукана. И он пошел от ворот моих до Цукана, и я поднялся и себе пошел. Как только зашел он в хату до Цукана, тут и я до окна и слушаю, что будет. Цуканка говорит уполномоченному:

– Когда, – она говорить, – моя девочка ходила гулять до Алексеева, и у них в спальне под полом хлеб есть.

И тут мне стало понятно. Я только подумал, когда я был индивидуально, то до него с Сумской области его свояк приехал, и я знал, что он с тюрьмы ушел и скрывался, жил у него. И я не подводил, а они на меня заявили. Но такого жалеть не нужно было.

Я в этот момент ушел от окна, уже убедился точно, что враг – сосед Акимов. Если возможно было, то я бы показал, но нельзя было этого делать в тот момент. А только на своей душе пере-терпел. И стал действовать.

Был вынужден идти до зятя Переверзева Владимира, чтобы забрали зерно пять чувалов, которые лежали на огороде под загатой в кустах деревьев.

И я им сказал:

– Когда сохраните – вам 3 мешка, а мне отдадите 2 мешка.

И вот рано утром я пошел на огород посмотреть, что убрали зерно, но уже не было ничего. И только я тогда подумал, надо было закопать их на огороде и под загатой привалить.

А в тот момент людям уже топить было нечем и только с загат топили. Это, что я отдал зерно, оно не надежно. И вот когда раз-виднелось, тут как тут, явилась комиссия с щупами и начали ла-зить. И был Митроха Черкашин, и он был с щупом, и Зинка Тутова, Андреяшин, Бойков, словом, чертова уйма, были во всех помеще-ниях и в доме, в сараях, в курнику, везде. И ушли, ничего не на-шли. Я тогда еще больше подумал, что надо было спрятать зерно.

Так это прошло несколько дней, и я пошел до зятя, а они уже мое зерно парят в чугушках. Я в это время застал, как моя сестра до-ставала с печи. Я им сказал:

– Вы бы лучше пришли да смололи у меня на мельнице.

А сестра говорит, что кто-то забрал; мы положили под загатой и молот не схотели. И так зерно поделили, словом, с братом, с Санькой поделили. А Санька спрятал в загате Прикофия Безме-нова, там была пустота. Но плохо накрыл, а вороны нащупали и разбили. А там жил недалеко Бородин Харитон, увидел, что во-роны клубятся, и пошел туда – когда мешок зерна.

Это очень было поздненько. Время уже было в декабре меся-це 1932 года. Уже голод был во весь размах. Уже умирали неко-торые с голоду.

Еще в конце декабря ходили комиссии и по индивидуальных, и по колхозниках – валяли грубы, за печью ломали, где землю ко-пали – чуть где подозрительно для них, там копали и все хлеб искали.

И вот январь, 1933 год. Голодная смерть на людей еще силь-ней нажала. И комиссия пошла по начальниках – до председателя сельского совета Нечепаса и председателя колхоза Ратченка. И вдруг у них нашли: и в Нечепаса, и в Ратченка по пяти мешков муки пшеничной, заготовили себе руководители. И когда у них стали забирать, в Ратченка, то он стал просить:

– Оставьте детям хоть полмешка.

А ему говорили:

– Ты оставлял, – ему сказали.

Но некоторые из комиссии были хитрецы, ходили по людям, а в себя были ямки, и этим спаслись. А некоторые поумирали.

Аж тогда только поняли, что это делали специально, голод – все это было допущено во время Сталина.

Февраль, еще тяжелее на народ пошло. Лошади тоже были слабые. И вот когда кто едет, а лошадь сдыхала на дороге – люди голодные идут, рубают дохлую падаль, каждый нарасхват.

Словом, такая была картина. Только было посмотришь и взду-маешь, что разве было, что лошадь сдыхала, то собаки дрались возле дохлятины, а теперь Сталин допустил со сталинятами, пото-му что местная власть давала дуракам такие права и те права сде-лали, что люди с голоду умирали. 20 и по 25 гробов хоронили лю-дей даже каждый день почти. Я сам очевидец, жил возле кладби-ща в Петровке. Даже не рыли могил, потому что были все слабые, а просто хоронили кругом кладбища в той канаве, что была обры-та. И были такие семьи, что умирали все и некому было хоронить, лежали по несколько дней. То докладали сельскому совету и сельсовет стал находить таких мужчин, которые хотя уже припух-лые, и сельсовет стал давать муки, по договоренности, за мерт-

вых. И они прибирали, и те спасли себя от смерти позорной, которую сделал Сталин.

Когда власть увидела, что вымрут все люди, то стали давать кукурузу и магарь на трудодни. У меня было трудное тоже положение. Мне с Геническа братья давали хлопковую макуху, но запрещали есть. Говорили, что она вредная. Как только потеплеет, она несет болезнь. Но я говорил, что надо спасаться. У меня дети. И я, когда еще было зерно, молот зерно и макуху с хлопка сеял на сито, макуху. Волокно отсевалось, и то был паек для всех. А потом дошло еще тяжелее, уже нечего было доставать.

И вот я поехал до Власа в Сокологорное. Он дал мне денег, я поехал в Керчь по хамсу. Но в Керчи у меня не было до кого. То я остановку сделал на станции Ситлер до своего друга Лысых Федора. Это было вечером. Я расспросил и нашел. В это время его не было дома, он сторожевал на молочном пункте. Ему жена сообщила, и он пришел. И вот мы побеседовали. Он дал повечерять, я ему объяснил, что тяжелое положение, еду в Керчь достать хамсы, мне дал денег Влас, брат он жены. Тут же сказал:

– Езжай в Феодосию в Турксин и привезешь высевок и муки. И мне сказал, с Керчи заезжай обратно, но я вижу, что его жена, Соня, мне показалось, что не очень дружелюбно относится до меня. То я тут себе подумал, что когда у Крыму было тяжело и он до меня приехал на конях в 31 году зимой и жил две недели, я дал два мешка муки и вывез из села на хутор под Токмаровку.

И вот наутро рано я уехал в Керчь. Туда я прибыл в обед. Базару не было, знакомых не было у меня. И я решил итить на металлургической завод. Я знал, что с колхоза «Оборона» Бубнов Яков уехал и устроился работать. И вот я его нашел. Он жил в гуртожитку и мне сказал, что нельзя здесь ночевать. И я решил итить обратно. Он мне, Бубнов, рассказал, где живет Цуканов, зять. И я пошел. Иду по городу в Керчи, возле железной дороги сгружали картофель, и она откатывалась. Я штук несколько подобрал. Когда я шел, внезапно наткнулся на зятя Цуканова. Он со мной поздразствовался и спросил у меня, что приехал. Я сказал, что достать хамсы. Он меня пригласил до себя. Это какой-то был вроде склада, и там он себе сделал жилой дом. Уже было к вечеру. И вот как видно со всего, что у них тоже неважно. Я отдал картофель, и мне сварили три штуки, и я покушал одетый. Спал, потому что холодно. Утром я проснулся и сразу пошел на базар, купил хамсы и селедки и до поезда на станцию пошел. Взял билет и поехал. Прибыл на Ситлер, станцию. Было уже полдень. Я взял вещи, вышел с вагона на двери, посмотрел на хату друга и раздумал слазить, потому что Соня, его жена, когда я уходил, ничего мне не сказала, и поэтому я не слез.

Поезд тронул, и я поехал до станции Рыково. Но я приехал до Джанкой-станции ночью, и ночевали в Джанкой. И вот тут я на-

смотрелся на голодных и сытых. Голодные и холодные люди валяются на полу. А сытые сидят и едят хлеб хороший, сало или масло, и видать, что начальство.

Это было в начале марта 1933 года. И когда поезд прибыл, я поехал на Рыково. Но поезда ходили так плохо, и я прибыл после обеда. Меня зустріла Танька Власа, в Рыкове. Я ей дал хамсы и селедки. И мне оставила и дала мне муки и крупы. И я пошел искать подводу, где отпускали зерно для колхозов на семена.

И я увидел Озерова, он приехал за зерном. Я спросил:

– Скоро будешь ехать?

А он мне говорит, что только уехали подводы, которые у тебя ночуют, Гайманские. Это за это время, как я ездил, то они другой раз заехали ночевать.

И вот я с Озеровым поехал домой, уже вечерело. Днем немного оттаивало, а на ночь примерзло. Прибыл я домой, уже темнело. Я зашел в хату, у меня гости – моя жена Дунька варит галушки с яровой пшеницы, намолотили муки и варят.

А потом с ними мой сынок Коля в погребке, на поставчику мелют еще на пышки на дорогу, себе на другой день. Хлеб ихний был снесен в переднюю хату.

Мне жена рассказала, что у нас забрали курей, забрали 3 кожи на горищи и семья моя слыхала, как ходили в кладовой смело, потому что они знали, что меня не было дома. А в погребке были и капуста, и в кладовой лежал собака и только рычал, но не гавкал. Мне говорит жена, что я капусту забрала в хату, и они пришли опять. Но моя семья привязала двери канатом, и они походили и ушли.

Я тогда хлопцам сказал, что я еще и заморился, так вот вы смотрите, у них было ружье.

И вот они полежали спать, а один дежурил. И продежурил лошадь. Стояли лошади в конюшни и в сарае, но они были в сарае большие, на две половины. Но той, кто пришел красть, они взяли, сняли одну половинку, сняли с сарая и вывели лошадь одну. Тот, что дежурил, прозевал. И зашел в хату и побудил нас, я тоже встал. Он говорит, что двери закрыты, а лошади нет. И я вышел присветил и сказал, что двери сняли, им сказал.

И сразу пошел в сельсовет, чтобы дали депутата. Но ничего я не добился, а мне сказали, идите сами. И вот мы пошли, я взял копье и со мной еще один, а те 3 человек пошли себе. Когда я подошел до сторожа МТС, стал спрашивать Кудина: «Вы шорох слышали?» А именно потому, что днем оттает, а на ночь замерзало, потому, если будет на лошади ехать или идти, то будет шорох.

И он мне сказал:

– Слыхал, – и показал на пустые хаты.

Когда я вижу, в одной землянке засветился огонь. Это была землянка Филонцова Митьки. Я туда. Когда он разбирается и ружье стоит. Я спрашиваю:

– Где был?

Он мне говорит, что ходил на засетки на зайцев. И пошел по хатам пустым. И вот заходим в землянку Кудинову. Все стены в крови, видать, что здесь лошадь зарезана была несколько время назад.

И так мы походили и ничего не нашли, а те тоже самое. А на утро я пошел на работу и узнал, что ихняя лошадь зарезана возле цегельни Сатаевой, в глинище, но, как видно, и Филонцев участвовал в этом деле, я так подумал.

Возили хлеб в гамазею, сваливали его, а охранял Тиленко Микита и Озеров. И вот подобрали ключи Рыженка Якова сыны Митька и другой, с ними жинкина дочка Пучка. Ключи были под замки подобраны, когда сторож ушел во двор. В этот момент они влезли в гамазин двое, ну и набирали зерна. Но сторож скоро возвратился обратно и услышал шорох в помещении. Сразу вызвал другого сторожа, сообщили Пирогу. Тот зашел, меня разбудил и сказал, что хлеб обокрали. И когда мы пришли, открыли и стали шукать, то девку нашли в яме, в той где была сцена, а Митька Рыженок открыл черепицу и высигнул с крыши метров 4 вышины и ушел. Вся семья Рыженкова разбежалась. Только осталась жена, она была Пучкова, и вот дочка ее.

Стали людям давать немного муки. Люди меньше стали умирать. И вот те индивидуальные, что не ишли, уже теперь вошли в колхоз, но для некоторых было поздно.

Вот вам пример. Галушка был бедняк. Когда пришел в колхоз, то он был слабый и его Пирогов назначил до Черняева Григорич на постав, помагать молоть муку. Брал и он, брал горстью и ел и на другой день не пришел, потому что он был пухлый голодный, наелся муки и помер. Вот до чего довело сталинское время.

И так начали сеять весной. И вот в МТС Петровском организовали курсы комбайнеров. Пошел и я на них, Свиридов Иван, Гапонов Стефан, Гаврилов Яков и другие. И нам давали на приварок 300 грамм крупы, магаря и 400 грамм хлеба. Готовила кухня при МТС. Кухня была Галактионовой лавки. У меня были ноги пухлые, жена моя Дунька опухла вся, хотя я и не ел в МТС, а забирал домой.

Рвали кашку с акации и мешали и все понемногу ели.

Когда увидел Пирогов, что моя Дунька пухлая стала, то он походатайствовал перед Борищевским, и ее назначили до булгактировой жинки, она была дояркой и молоко веяла. Где и моя жена спаслась от голодной смерти.

Так я на курсах продолжал учиться в МТС. Учил нас Мартынов, и меня хотели опять в колхоз забрать, потому что Черкашин Григ

горий заявлял, что ему тяжело самому работать кузнецом. Но в МТС, благодаря Версетилова, который был участковым и сказал, что не играйте, он уже сколько проучился, а вы другого даете. И так они от меня отстали.

Так было 1933 года, когда было сталинское время. После уже не раскулачивали, а судили как врагов народа».

* * *

с. Новопетрівка Бердянського р-ну

(записано Миколою Васильчаком, учнем 10-го класу Новопетрівської СШ)

**Стельмаченко Наталія Никифорівна,
1917 р. н.**

(28.04.2003 р.)

«Коли почався голод і діти стали пухнути, тітка Федора у задній стінці колгоспної комори пробилла цвяхом дірку. З неї сипалися зернини. Набравши трохи зерна, тітка замашувала дірку глиною і маскувала гниллям. Вдома вона розмелювала муку на ручних жорнах і ночами в підвалі пекла млинці, аби якось нагодувати дітей. Щоб перебити хлібний запах, який могли почути сусіди, тітка Федора палила гуму».

Яковленко Надія Василівна, 1918 р. н.

(записано 7.05.2003 р.)

«В 1933 році голод був зроблений штучно, бо врожай був зібраний хороший. Важко було вижити. Добре, що хоч на господарстві була корова. Мати варила на молоці та воді сяку-таку кашу з кукурудзяної крупы. Лободу замішували з мукою і так, з пухлими животами, переживали з дня на день. Коли з моря йшов косяк бичка, то сюди, до моря, тягнулися люди із інших сіл, щоб вижити. Багато бичка море викидало. Наївшись сирої тухлої риби, люди помирили прямо на березі моря. Я в 1933 р. навчалась в медичному технікумі, але стипендії нам не платили. Мені, дівчині із бідної родини, вчитись було ні за що. Мати дасть трошки кукурудзяної муки та огірків – і це вже їжа. Важко згадувати. Потім я довідалася, що в місті є 10-місячні курси вчителів початкових класів. На цих курсах платили стипендію по 50 крб. на місяць, а також видавали по півкілограма хліба щоденно. Цю допомогу організували для студентів американці».

Стельмаченко Марія Феофілівна, 1917 р. н.
(записано навесні 2003 р.)

«В 1933 році конфіскували все зерно. Навіть у рукавичці знайдене забирали. Нашого односельця за те, що заховав у рукавицю зерно, посадили на 7 років. Люди закопували хліб, кидали в мішках у колодязі, а потім, доставши, сушили його. Пам'ятаю, як проводили обшуки. В хатах зривали підлоги, нишпорили кругом. Односельці, щоб вижити, вночі йшли на поле і крали колоски та чухрала руками просо, а потім товкли його у ступі, щоб прогудувати дітей.

Люди, які їздили працювати в степ, голодували. На полі варили сою. Робили задарма».

Чернищенко Марія Іванівна
(записано у червні 2003 р.)

«Страшний голод був у 1932–1933 роках, бо була страшна посуха в Уралі, на Поволжі. Україну завжди вважали житницею, тому зерно забирали до останньої зернини, щоб прогудувати жителів усієї Росії, весь робочий клас. А колгоспникам на трудодень платити було нічим. Люди ходили опухлими, вимирали сім'ями, їли черепашок, котів, собак».

Задурня Марія Юхимівна, 1918 р. н.
(записано 5.05.2003 р.)

«Дуже болісно згадувати про страшний період, коли люди були позбавлені хліба. Конфіскували не тільки хліб, а й сало, м'ясо, буряки та інші запаси на зиму. Селяни були позбавлені всього їстівного. Голод 1933 р. був набагато тяжчим і жахливішим, ніж голод 1947 р. Дуже багато людей помирало біля моря, тому що або об'їдалися, або від нестачі сил зловити собі рибину».

Назарова Катерина Опанасівна,
1916 (?) р. н.
(записано 28.04.2003 р.)

«Важко було в роки голодомору. Люди шукали в мишачьих норах колоски, збирали мерзлу картоплю, робили з неї крохмаль. Пекли не на сковороді, а на плиті пишки із макухи і кукурудзяної крупи, бо не було олії. Керосин, сіль носили з міста. Брели до міста, а не йшли, бо треба було пройти через гирла по 10–12 разів. Ставали цілком один за одним, щоб не збитися з дороги. Мені доводилося переносити на плечах старих, слабих жінок. В роки голодомору врятувала нас тюлька. До речі, назва сільських жителів – «тюленники» пішла від цієї рибки. За нею до Новопетрівки їхали із

сусідніх сіл. Багато приїжджих померло, бо не могли стриматися, об'їдалися. Плата за хліб – людські життя».

* * *

С. Мала Білозірка
Великобілозерського р-ну

(записав Володимир Комов у 2000–2003 рр.)

Замрій Олександр Онисимович, 1890 р. н.

«Я був один з активістів колгоспного будівництва на селі. В артілі «Перемога» на початок 1930 року було вже біля 300 сімей колгоспників. Артіль першою в районі виконала план по хлібозаготівлі, а також вивезли 5000 пудів «зустрічного» хліба.

Та ось з району прибув представник РК КПБУ і розпорядився, щоб у колгоспі зібрали все зерно і віддали в державу. Голова колгоспу, Несторенко Г. Я. зібрав правління і поставив членів правління перед фактом.

Правлінці довго не обговорювали наказ районного представника, а попросту відмовились здавати додатково хліб в державу, мотивуючи свою відмову тим, що план артіль виконала, навіть «з гаком», а той хліб, який ще лишився в амбарах колгоспу, потрібен для оплати селянам, для корму худобі. Про своє рішення члени правління доповіли представнику району. Через кілька днів у М. Білозерку приїздить представник обкому, збирає збори артілі «Перемога» і звинувачує керівництво артілі в «розбазарюванні соцвласності». І за ці «прегрешення» весь майже актив колгоспу був засуджений на різні терміни: від півроку до трьох років принудпраці. Були в артілі 120 коней, а коли забрали зерно з амбарів, на весну залишилось усього 40 кляч, яких підтримували в стайнях за допомогою широких ременів, бо інакше коні б попадали, такі вони були слабі».

Монько К., 1920 р. н.

«В 1932 році наш батько вирішив купити хату на вулиці Рублівка. Я пішла з батьком, це було недалеко йти, і я пішла теж. От ми підійшли до тієї хати, а двері там були відчинені, і ми з батьком зайшли в хату. Як і у всіх хатах села, майже половину займала піч, коло печі стояв дерев'яний стіл, а на ньому кілька череп'яних горшків, в кутку, біля печі, стирчали держакі рогачів та кочерг. Людей в хаті нікого не було.

Ми вже збирались вийти з хати, а батько взяв і відкрив один з горшечків і заглянув туди і... заціпенів. А тоді як кине кришку, мене за руку і геть із хати. Вже на вулиці батько сказав, що в горшку

були дитячі кістки зварені. Казали потім, що жінка, яка там мешкала, зварила свою дочку-немовля і потім десь зникла з села».

Кобилко І. Л., 1919 р. н., вчитель-пенсіонер

«Коло мого батька жила сім'я багатого селянина Шевченка Севастьяна. Він жив на Багачанці (вулиця). Було в Севастьяна два сини: Гордій і Гаврило. Їх розкуркулили в 1930 р. і вислали на Донбас, але самих синів, а старий Севастьян з дружиною та вагітна дружина одного із синів залишились в селі. Їсти було нічого, стара мати ходила, побиралась по сусідах та так і померла на вулиці «на ходу». Дід з невісткою поховали стару, а згодом і самі Шевченко Севастьян помирає з голоду... Прибігла невістка до мого батька, плаче, просить щоб допомогли поховати, бо сама не може, сил не вистачить. Тоді я і моя старша сестра Поля пішли до Шевченка. Мені було вже на той час 13, а сестрі 20 років. Ми поклали діда на возик і повезли на цвинтар, який був недалеко від нашої вулиці, тільки треба було в гору тягнути возика, а ми й самі від голоду хитаємось, але дотягли. Вкопали з метр глибиною яму, послали рядно вниз і перевернули діда в яму прямо з возика, бо сил не було підняти його. Засипали мерця та й пішли додому.

Там же, у Великій Білозерці, доведений до відчаю молодий батько вбиває свого трирічного сина, щоб з'їсти, але хтось із сусідів побачив це страхіття і заявив у міліцію. Прийшли міліціонери, відкопали голову малого, а батька засудили. Після тюрми цей чоловік ще був повернувся у село, одружився, але довго не жив – виїхав із села назавжди (Савінько Ол-р, 32 роки).

Моя сестра Василина (1901 р. н.) колись розповідала: «Мій чоловік, Іван Тарасович, сховав два мішки з пшеницею в чулані, щоб можна було продержатись і не голодать. Я пішла до свого батька і похвалилась, що Іван сховав пшеницю і ми тепер не вмеремо, якось зиму протягнемо... На моїх руках було четверо малих дітей, найменший хлопчик народився 1932 р., а старшій дочці виповнилось лише 7 років. В батька була мачуха, яка про схований хліб донесла своїй родичці – активістці Топчій Софії, що ходила по селу і разом з іншими активістами-виконавцями «справно» штрикала щупами землю, шукаючи схований від держави хліб. Прийшли зразу до Івана Тарасовича, знайшли, звичайно, хліб! «Загримів» Іван Тарасович в «Беломордаг» на 8 років за «укривательство».

Та на цьому біди його сім'ї не скінчились... Через пару днів до Василини прийшов голова сільської ради з виконавцями та міліціонером. Василина стояла коло хати, на руках у неї малий син, а поряд притиснулись до матері дві дочки. Голова сільради почав кричати на жінку і вимагати, щоб вона показала, де ще сховано

зерно, але жінка божилась і клялась, що вже більше нічого немає в хаті, почала плакати... Та ніщо не розжалобило «власть імущих», виконавці здерлись на горище і знайшли там невеликий вузлик з квасолею і забрали і його. Голова вихватив наган і почав палити над головою нещасної жінки. Василина не витримала цієї наруги, впала непритомною разом з малою дитиною.

Голова з виконавцями, горді за свою роботу, залишили непритомну Василину на землі і пішли з подвір'я. Малі діти підняли лемент, підійшли сусіди, відволожили Василину. Через деякий час помирає від голоду малий син, його поховала мати, а сама лягла в бур'яні за хатою і дочок своїх поклала біля себе і приготувалась вмирати, бо їсти вже було нічого. Може, так би і померла Василина, але діти, що були з нею, хотіли їсти, і вони плакали так, що сусіди почали шукати Василину. І знайшли потім її. Сусіди й не дали померти нещасній. Іван Тарасович повернувся додому через чотири роки, його відпустили «за честный и добросовестный труд» достроково».

* * *

с. Рильськ

Жителька села N

(запис 2003 р.)

«В колгоспі ім. Сталіна на вул. Мордовці (вул. Пушкіна) жив Петро Сердюк, так він од голоду помер, а ніхто і не знав, аж поки запах не пішов по вулиці. Зайшли до нього, а він вже розкладатися почав. Тоді хлопці десь дістали жерстину, лопатами повернули Петра на неї, зачепили жерстину ключкою і потягли на гробки. Там вкопали ямку і вкинули прямо з жерстиною туди Сердюка...»

Передерій О. О.

(запис 2003 р.)

«На х. Білозерськ по вул. Куркулак проживала сім'я Кутового, в сім'ї було троє малих дітей. Сама найменша дочка померла з голоду і, щоб не померти всім, вирішили зварити дитину, і цим сім'я врятувалась частково від голодної смерті».

Каулько В. А.

(запис 2003 р.)

«В 1925 р. поблизу с. Малої Білозерки виникає нове поселення Нова Білозерка, а в 1932 р. голод добирається і сюди. В селі проживав селянин Рябчук Петро на вулиці Голопузівка

разом з дружиною та трьома дітьми. Спочатку помирає господар... Дружина лаштує возика, збирає збіжжя і їде на Херсонщину міняти речі на хліб. Діти лишилися самі вдома. Мати повернулася десь за чотири дні потому, але коли зайшла до хати, то скаменіла від жаху: всі троє дітей померли з голоду... Мати вивезла всіх дітей возиком на цвинтар та й поховала. В сім'ї Мурка, яка складалась з семи душ, голод забрав чотирьох дітей. Взагалі, під час голоду 1932–33 рр. в селі померло і виїхало з села кілька тисяч чоловік. Рятувались на Кубані, виїздили на Полтавщину, на Кавказ...»

Сеник Григорій, 1919 р. н.
(запис 2000 р.)

«В голодовку 32-го году я ходив у школу. Я йду мимо глибокої ями, а там росли грицики, але ще маленькі, тоненькі. Одного разу я пішов у школу як всігди голодний, голова крутиться. Але все ж пішов, бо, може, щось у школі дадуть поїсти? Коли шукали виконавці хліб у куркулів, то частину віддавали в школу, і там учням інколи варили галушки або затірку... Та в цей раз нас не кормили і я голодним відбув уроки, а потім пішов додому. Я по дорозі підійшов до «своєї» ями, спустився на дно і почав їсти грицики, вони вже підросли. Ну, та скільки ж можна було їх з'їсти, щоб наїстись! Їсти все одно хочеться. Я почав вибиратись з ями, а сил немає вилізти, спустився я знову в яму і плачу... Потім ліг і вирішив помирати: живіт роздуло від грициків, болить, голова обертом, страшна слабкість... Так мене вмираючого знайшла моя мама. З плачами витягла мене з ями, поклала на тачку і потягла додому, де накормила мене галушками з ласкавиці. Ось так і вижили ми з мамою в голодовку. Батька мого і сусіда Толочка разом з єврейкою-торговкою вбили в 1925 годі бандити, а мати осталась зі мною сама».

* * *

**с. Новогупалівка Вільнянського р-ну
Запорізької обл.**

(записано у 2003 р. Борисом Аркадійовичом Бровком,
Тетяною Олександрівною Дорошенко, Олексієм
Соляником).

Рубель Любов Кіндратівна, 1926 р. н.

«Голодомор був у 1931–1933 годі. Оце дідушка в мене Подріз і баба Марфа померли з голоду у Новонікодаєвці. Кажуть, Махно був бандит, – оце наші комуністи бандити. Приїхав, дід був заможній, трудився з кіньми, тоді ж дітей в нього було небагато,

264

п'ятеро чи шестеро. У нас в 1928 рок строїли хату, возили глину мазать з глинища, батько пішов роя, і оце з 28 року у нас було вулики, по 15 вуликів, і ми жили, батько пчеловод, і як голодомор, чого голодомор почався, як Ленін помер, почали розкуркулювать нас, це я все знаю. І ми жили в хуторі, якби батько пішов у колхоз, його б не розкуркулили, забрали б сіялку, коня, а він не пішов у колхоз, Ленін дав жизнь таку сільську, як «індуси», індивідуальне жили, землю дав, роби, вози, здавай у те, в налоги, а коли став Сталін, була сильна революція і почали відбирати землі, почали, не хочеш ти у колхоз або сьвхоз, батько ж не знав, що така політика буде... І з хати вигнали, нас восьмеро дітей, землю забрали, сіялку забрали, коня забрали, таке було при Сталіну. Сталін людей мучав здорово, людей убивав, комуністів добрих, хороших убивав.

І як почався голод, то ходили на роботу старші дівчата в поле, збирали пригорошню колосків, і це щастя. А їли лободу, лепеники робили. Коли батько остався у тому, вигнали з хати, а він поїхав у Самоїлівку, хутір, колхози вони там робили, давали їм по сім кг зерна чи чого-небудь на таку кагалу. На городі садили, їли козельки, їли усьо, що білим увіше».

Твердохліб Ганна Юхимівна, 1929 р. н.

«Я народилася 8 січня 1929 р. В тридцять третьом году був голод. Люди лободу їли, абрикоси зелені були такі, що тільки-тільки починали спіть. Ми їх рвали, варили, їли. Кисле таке, що його не сожреш. А його ж їли. Лебеду їли. Та страшне що було. У нас корова розтелилася, телятко маленьке, там день, тільки зарізали, бо їсти не було чого, сестра вмерла з голоду. – Врожай був, і голод був. Значит так, там верхушка, так, це все зависело, по-моєму, от Сталіна. Він все це, він все це. Як не кажіть, все було, ну, все було. Були скирди пшениці, ми ходили до тих скирд, ходили на степ, колоски крали, хотілось їсти. Маму мою за сімсот грамів колосків дали п'ять років, мама одсиділи три роки...»

Озмитель Ганна, 1927 р. н.

«З 32-го на 33-й – це я пам'ятаю його хорошо, через те, що батько в 33-му вмер, а нас було шестеро. Саме меншому було тоді два місяці, а саме старшому було дванадцять год, а мені було, як батько вмер, шість год. Да, я пам'ятаю це добре. Як прожили ми цю голодовку? Я ходила по селах, просила, хто що дасть, там хліба або картоплі, бурячка..., бо шестеро дітей нас було. Ну, було тільки дві неділі маленькому, ну, а я середня. Мене старший брат водив за руку, а я просила. Давали, давали люди. Люди тоже голодували. У кого були батьки і менше дітей, ті, ясно, не так голодували, а голодувало багато людей».

265

Курінна Надія Прокофіївна, 1909 р. н.

«Голод іскусствений був. Люди як ходили по селу, то і в двір і в хату не можна було пускати, бо як зайде, то вмере на порозі, а тоді що з ним робити. От нас в сім'ї було шестеро, і от батько працював, і йому там давали може колись полкіло хліба, а він сам не їсть, бо нам все віддавав, і от ми всі отак вижили. Ну, а люди їли, ласкавіша така травка, ось люди робили з неї такі оладьї, от як дали мені цього, то я три дні від неї ригала...»

Цокур Георгій Олександрович, 1919 р. н.

(записали Буренко Т. та Наружний М.)

«1932–33 рр. счїтаються всі іскусствені. Хто не мав ніяких средств на существованіє, той голодав і їв що хочеш: і ховраїє (сусліки) – їли, шкурки обдирали. Ну, а некоторые їли лободу, супи варили з лободи там, щавля. А зимою так багато померло, дуже багато. Я знаю, у нас в школу Вітька ходив: вони ходили, як луна-тики, такі опухші такі вже, а потом гупсь, упав і вмер. А туда ті райони південніше, там і людей їли. Одна тут Рублиха розказувала, що в Весьоловському районі якийсь дід заманював людей, убивав їх і їв...»

**с. Широке Василівського р-ну
Запорізької обл.**

**Карнаух Анастасія Тимофіївна, 1911 р. н.,
Козирєва (Щербак) Марія Тимофіївна,
1912 р. н.**

*(записано у червні 2001 р. В. І. Мільчевим та
А. О. Мільчевою)*

А. Т.: «У 33-му був голод – великий голод. Оце люди по-здавали тільки в 30-ім годі, уже в нас я була дояркою ще з однією. Ї прислали нам з государства мать штук тридцять коров. Хороші корови, но тільки не було ніякого поміщення, не було чим кормити їх. Корови хороші такі – по дворах держали до зими. Кормить нічим, держать нічим, холода, морози. Государство забрало все. І розпався ото так колхоз. Не було у колхозі нічого. Нічого – тільки бур'ян по степу. А тоді був голод. А у 34-ім почалося лучче. Почали обробляти лучче землю. А вже в 35-ім урожай був».

М. Т.: «І трактори, МТС. Бувало прицепщиками посилають когось із дівчат. Сїдаєм на плуг, і, буває, перекидає тобі трактор, потому що курай страшний. Бур'яни були, страшне. І хто там його

пахав – чим же було його пахати. Це степ був такий, що раніше його й не пахали. Ото на Копанях був такий степ. І тоді ще були не гектари, а десятини».

А. Т.: «У 33-му, Боже спаси, багато померло людей з голоду, їдеш було селом...»

М. Т.: «Не визнавали вже друг друга: отакі морди, тільки зуби, бувало, стирчать. Прийшла весна й прислали нам з государства картошки – так по відру десь, щоб посадити. І ми з подругою. Мені поручили, як комсомолкі, щоб я дивилася. А ми наїлися тієї картошки. І вона на мене дивиться – не визнає, а я її не визнаю. Морди пороздувалися. Не їли хліба ми вообще. Прийшли додому з степу та й кажем цьому Бабакові, дядьку: «Ось, бачите шо?» А утром посилає всьо равно нас, бо кому ж довірять другому. Ото так було – та, Боже спаси, не хочу даже вспомінать: аж кишки перевертаються. А тоді стали колоски. Бувало, їдеш понад пшеницею і так, щоб тебе ніхто й не бачив, зірвеш колосков, нажнеш пшениці сирі, наїсишся. А тоді вже скосили трошки, почали молоть, почали галушки на обід варить людям, і вже стали ми оживать. Ой, Боже упаси! Були охранныкі, та ще й які. Ставили таких, знаєте, їдучих. Наших сільських».

М. Т.: «Бо не обробляли, як положено, в 33-му. Хто його обробляв. Засівати та тікі ж кіньми. Сїяли й боронили, волочили, а тільки курай ріс та рогачка. Рогачка – отака здорова з жовтим цвітом».

М. Т.: «Ще щерицю варили, тільки верхушку варили».

А. Т.: «А в голод не знали, скільки вмерло. Не всі двори оставались. Не було ж у нас паспортів. Оце тікі дали. А тоді не було. Як десь поїхати, треба було брати справку, що не проходила паспортизацію. Що хочеш, то й роби. Хтось умудрявся. Були близькі якісь та давали. У меня батько їздив оце в 1921 годі на заробітки у Донбас. Тоді одкривалися шахти, а нас було вже троє. Це я, Марія і Галька, з 1920 году. Він нас бросив, а сам поїхав оце там заробляти гроші. А мене мамка, щоб осталася жива, оддали багатим».

М. Т.: «Мені тоді було 9 год. Щоб хоч вижила, поки батько повернується».

А. Т.: «А ці двоє біля мамки були. Батько заробив там гроші, приїхав з грїшми, матерії привіз. Трошки нас прикидав».

М. Т.: «Муки привіз із костей. Ой! Біла-біла. Ми ж раді. Мамка напекла, а як наїлися, то чуть не поздихали. А з яких костей, Бог його знає! Живі осталися. Хїба татко знав».

А. Т.: «Я часто кажу. Оце б було грамотний і записав, що пережив, це б така книга була. Стільки пережив на світі – не дай Бог. І як оце тільки живе ж до сіх пір?»

Погрібна Катерина Стефанівна, 1912 р. н.
(записано в червні 2001 р. М. В. Романюк та
І. В. Савченко)

– Розкажіть про голод 1933 року.

К. С.: «Голод? А чого ж я не пам'ятаю? Пам'ятаю. Батько оцю одержу міняв. І ото було у мене п'ять разків намиста. Отако. І то батькові оддала. Оце їздив-міняв батько одержу, і поотдавала. Оце виміняв там трошки муки, там той. Я намисто оддала, щоб більше привезли, а шо там вони виміняли. Ну, в нас корова була. Тьолка, у нас отелилася. Ото ж і спасла. А так».

– А що батько виміняв на одяг?

К. С.: «Ну, давали там мати і юбку, і кофту, плать мало якось було. А це юпка, кофта там, то платки, то рушник там. Усе таке. Одержу, а тільки вона некультурна була».

– А куди батько їздив міняти?

К. С.: «А хто зна, де він був. Де він возив. Тоді возили бараклю, все».

– А що їли під час голоду?

К. С.: «Шо... шо. У голод шо тільки не їли! Це і макуху, той, їли».

Частина III

Голодомор 1932–1933 рр.

**очима жителів с. Куренівки
(Чечельницький р-н, Вінницька обл.)**

(упорядник – канд. іст. наук Сергій Таранець)

Передмова

Велику пошукову роботу з історії с. Куренівки Чечельницького р-ну Вінницької обл. здійснив Іван Федорович Сандул. Народився він 17 квітня 1921 р. в с. Куренівці у родині заможних селян-хазяїв Федора Семеновича та Оксани Тарасівни Сандулів. Одружений з Шеремет Ганною Іванівною, яка також народилась у с. Куренівці у 1922 р.

Куренівський патріот, який все своє життя переймався життям односельців, він глибоко знає історію рідного краю та, незважаючи на літа, бере активну участь у громадському житті Куренівки. Івана Федоровича Сандула можна віднести до тієї когорти людей, які мають поетичну душу, багате сприйняття світу, розумний та принциповий погляд на життя. До того ж, І. Ф. Сандул має дивовижну пам'ять, тому на моє прохання описати події 1920–1930-х рр., що відбувались у селі, відгукнувся з готовністю. Він не лише описав, а й провів значну пошукову роботу, підійшовши до справи справді по-науковому. Свої спогади виклав під девізом: «З нагоди вісімдесятиріччя від дня мого народження 17 квітня 1921 р. пишу своїм нащадкам: дітям, внукам, правнукам і пра..., пра..., пра..., правнукам, що я за прожитих 80 років бачив, чув і пережив, а бачив я злидні, горе і дуже мало радості і щасливих днів». І справді, це покоління людей пережило всі лихоліття червоного терору і советщини, бо багато наших земляків згинув під час побудови «світлого майбутнього», а скільки витерпіло тих, хто вижив.

Досить детально Іван Федорович Сандул описує, очевидно, не раз сказані в хаті батька думки. Характерною особливістю його спогадів є те, що він намагається дивитись на ті чи інші події не лише своїми очима. Виписуючи факти, він образно входить у тих людей, про яких розказує. Такий підхід дозволив І. Ф. Сандулу оживити спогади, надати їм особливого колориту. Коли йде розповідь про батька, то складається враження, що розповідає тато Івана Федоровича, проте чітко вирізняються слова, сказані від себе, діалоги голів Куренівської сільської ради, керівників та членів місцевого колгоспу, просто жителів села. І. Ф. Сандул залучає не лише широкий фактичний матеріал, він вичерпно описує став-

лення тих чи інших людей до колгоспу чи радянської влади загальом. З його споминів ми дізнаємось, що попри торттури та злидні, в яких перебували куренівчани, люди були дотепні та сміливі, вмiли висміяти владу, і не потрібно розповідати, чоґо ця правда коштувала. Тоді співали:

– Ой матінко-зірко,
як в колгоспі гірко,
нідо їсти, нідо спати,
ні в чоґу ходити.

Або:

– Ой дивися, Ленін сам,
Як гуляє комнезам:
Срака гола, голова гостра,
Так і видно, чоґ з колгоспа.

Звичайно, за такі пісеньки могли не лише насварити, а й піддати жорстоким переслідуванням, включно зі знищенням.

Потяг до хорового співу був характерним для нашого народу, тому не випадково під час роботи або повертаючись з неї, – люди співали, і співали не лише ліричні пісні. Українська пісня просякнута журбою людського життя. Вона торкалась усіх сфер його існування. Багатостраждальна історія нашого народу породила найбагатший у світі фольклор. Тому не дивно, чоґ, незважаючи на лихоліття, люди співали, співали й у Куренівці в 1933 р., проте це не означало, чоґ селяни жили в достатку. По-іншому це сприймало місцеве начальство, яке, ремствуючи, відзначало, чоґ і голод не скорив людей.

Жахливою сторінкою в історію села увійшов голодомор 1932–1933 рр. І. Ф. Сандул, провівши копітку роботи з виявлення кількості померлих у цей час куренівчан, склавши їх докладний список, встановив імена і прізвища більшої частини загиблих. До нього увійшло 124 особи. За свідченням старожилів, перш за все А. І. Годованого та нині покійного М. Ф. Недзеленка, у селі загинуло близько двохсот чоловік. Стає очевидним, чоґ до списку І. Ф. Сандула не увійшли діти, яких мало хто знав тоді, а з часом про них забули взагалі.

Попри тяжкі втрати під час голоду 1932–1933 рр. куренівчани пережили його гідно. Трагедія набула великих масштабів і спровокувала до злочинів простих людей. Влада сама провокувала чинити зло, створивши антилюдські умови життя. Проте потрібно віддати належне односельцям – випадків канібалізму в селі не було, та, очевидно, не в останню чергу на поведінку куренівчан вплинули діючі в селі старообрядські монастирі, які протягом віків формували їхній світогляд. Як не парадоксально, але випадків голодних смертей серед старообрядського населення села не зафіксовано. Як вдалося вижити старовірам – нам не відомо, проте з упевне-

ністю можна сказати, чоґ цьому зарадив досвід їх гоніння владою та дотримання постів протягом всього часу існування.

Культура мислення, яка сформувалась під впливом монастирів, виявила себе й під час колективізації одноосібних селянських господарств, яка, як і скрізь у Чечельницькому р-ні, розпочалась в 1929 р. Батько І. Ф. Сандула – Федір Семенович був ключовою фігурою завершення колективізації в селі. Маючи велику сім'ю, він вперто не писався до колгоспу, тим більше, чоґ його переконання укріплювали результати праці кількох років роботи в СОЗі інших селян. Він бачив, чоґ записатись туди, це все одно, чоґ приректи сім'ю на жебрацьке існування, однак тиску витримати не міг. Разом з тим потрібно віддати належне і місцевим більшовицьким активістам. Вони були вимогливими, але не були вкрай жорстокими. Як казав один з уповноважених району Милашевич, якщо «не сделаем это мы – сделают другие, мы исполнители указаний и постановлений ЦК партии и правительства», і це була правда, бо надворі був 1934 р., а Ф. С. Сандул ще не записався до колгоспу.

Методи залучення куренівчан до колгоспу також були різними: комусь обіцяли «світле майбутнє», когось били, когось запрошували на ситий обід та відверту бесіду, комусь поставили радіо, допомогли придбати потім ні разу не використану рушницю, а на когось тиснули і психологічно. Коли останнім до колгоспу записався Боровський Пахом, то голова сільради Т. Золотарьов і голова колгоспу Коломієць були настільки раді, чоґ підкидали його щосили до стелі, і, як виявилось потім, – марно, бо він їх обманув. Проте це не зашкодило вважати його членом колгоспу, а тому і далі працювати в лісництві.

С. Таранець.

* * *

Сандул Іван Федорович, 1921 р. н.

«Голова сільської ради Данилов прийшов з бригадою до мого тата, і його агітували, але він відмовився, мотивуючи відмову тим, чоґ в нього велика сім'я і чоґ в СОЗі він на них не виробить, а вдома, в своєму господарстві, працюють всі – і малі, і великі. «Дядя Фёдор, пишитесь в колхоз, Вы там курятини не схотите кушать», – говорить Стенька Лапша (прізвисько Данилова). – «Ти сам не доживеш до того, чоґб у колгоспі їсти курятину», – відповів тато Стеньці Лапші спересердя. Так бригада пішла безрезультатно. На тата тиснули з усієї сили. По кілька разів визивали в сільраду і з кожним разом давали нове завдання на здачу зерна у державу, і тато здавав. До тих, хто не писався, застосовувались фізичні торттури: зачиняли в погребях, по кілька діб тримали голодними, декого били. Ось чоґ розказував **О. С. Герасименко**: «Прийшла до нас бригада й питають мене: «Ти коли, Сидорович,

хліб здаси в государство?» – «Я вже увесь віддав, не вірите – шукайте». – «Нам нічого шукати, ти сам знайдеш». Вони не шукали, бо знали, що вже нічого не знайдуть, але викликають мене на другий день у сільраду. От і питає мене Шепітко Пилип: «Ти коли хліб здаєш в державу?» – «Я ж вам учора сказав, що я здав уже весь». – «Завіс мене у погріб. – «Ану лягай!» Я не знав чого він хоче, але ліг. «Горілиць ляж». Я тільки ліг горілиць, як він турнув на мене двері. Я вспів закритися руками, вперся ліктями в землю, направив долоні проти дверей. Двері впали мені на долоні і закрили мені очі, і я почув на собі велику тяжість і тупіт ніг, але не міг розібрати, чи то він ходив по дверях, чи танцював, приговорюючи в такт тупотінням: «Чи віддаси хліб державі?» – чув я. Хтось закричав: «Ты что делаешь, скотина, что тебе в лесу? Убирайся отсюда!» – «А ти хто такий, щоб я тебе слухав?» – «Я председатель комнезама, я отвечаю за сбор хлеба». Обидва вони вийшли, але чому не зняли з мене двері, не знаю. Я ледве виліз з під тих дверей і цілий тиждень відлежувався.

У селі «середняки» та «куркулі» так і не захотіли йти в «бідняцький» колгосп і об'єдналися у свій колгосп, який отримав назву «Ілліча», проте він довго не проіснував. Влада не могла погодитись із таким станом справ, але використала цей метод для загону заможних селян до колгоспу. Невдовзі колгосп «ім. Ілліча» об'єднали з колгоспом «Червоне поле», про керівний склад якого куренівчани згадували, що всі вони вихідці з банди, бо серед чесних людей грамотних не було. Для викачування хліба й найшвидшого залучення селян до колгоспу створювались спеціальні бригади, а для окремих членів їх активу участь у подібних заходах була стихією. Інших, хто не бажав шукати хліб, заставляли. Представником від району був якийсь Милашевич, тоді як членами бригад та «ударною» силою – вихідці з недавно ліквідованої банди: Шеремета Наум, Перепелиця Григорій та Шепітко Пилип. До складу бригад входили також Мазур Філімон, Бурлака Семен, Трачук Іван, Перепелиця Фока та Гнатковський Петро. Як писав І. Ф. Сандул: «Кожен з них був з палицею, а дехто ще й із залізною. Приходячи до одноосібника питали: «Де хліб сховав?» – «Нема вже в мене хліба, вже увесь віддав». – «Брешеш! Шукайте!» От і починає той, хто із залізною палицею, штурхати у сараях, по підвір'ї, попід хату, по городі – шукав, чи немає свіжої землі, перемішаної з піском чи глиною. Інші лаяють по коморах, горищах. До нас приїхали підводою. У клуні були складені невимолочені снопи. «Ану, молодьож, вилазьте наверх, скидайте снопи», – каже уповноважений. Наверх повилазили Трачук Іван і Бурлака Семен. Бурлака був фізично здоровий. Візьме сніп, колоссям у жмені терне разів 2–3 і з силою кидає його на тік (тік – це те місце, де тато молотив снопи). Із того снопа витрушувалося майже половина пшениці. Вичистили до одного снопа і поїхали. Те, що витрусилось зі снопів, залишилось».

Сестри перевіряли і зо два мішки пшениці висипали на горище в солом'яник. Не пройшло й кілька днів, як прийшла бригада і те забрали. Пшеницю забрали всю, але на кукурудзі тато Сталіна обдурив. Кукурудзу ламали й звозили з затяжкою. Що привезли, швиденько почистимо, полущимо і на сховки. Тато був бджолярем, восени витрусив із дуплянок бджоли, забирав мед, а в дуплянки зсипав кукурудзу, обв'язував околоти і ставив під хатою на призьбі. Коли кінчився сезон уборки кукурудзи, бригада знову почала шнирити. Забрали все дочиста. Прийшла черга й до нас. Прийшли: уповноважений Милашевич, голова сільської ради Данилов, бригадир Шепітко Пилип, комсомолец Трачук Іван та інші. Обшнирили до мишачої дірки, нічого не знайшли. На горищі у горщику було трохи квасолі, й ту забрали. Тато як ховав у дуплянки кукурудзу, то з дітей ніхто не знав. Не знала навіть мама, бо робив він це все вночі. «Ану, – каже уповноважений Шепітку Пилипу, – подивися у піч». У піч мама кинула сушити останні качани кукурудзи. Відкриває Пилип затулу – є кукурудза. «Бери коцюбу. Вигортай», – каже уповноважений. Пилип бере коцюбу і починає вигортати кукурудзу. Мама просить, благає: «Залишіть мені хоч цю кукурудзу, ви ж знаєте, що в мене восьмеро дітей». Впала на коліна, плаче, хапає й цілує його ноги. Пилип тручає маму ногою, вона повертається на спину з такою швидкістю, що спідниця, разом з підтичкою закотилась аж до пупця. Мама перестає плакати, мовчки встає і більше нічого не сказала, лиш сказала: «Бог Вас накаже за моїх дітей», і вийшла з хати, а тато зовсім не заходив до хати. Іван Іванович Трачук ще забрав на горищі сім овечих шкур і поїхали. Через якийсь час переказували із сільської ради, щоб тато прийшов туди та забрав шкури, але він був настільки гордий, а ще до гордості виникло море ненависті, то й за шкурами не пішов.

Утримуючи по одному коню, селяни допомагали один одному орати, боронувати та сіяти поле. Проте бачачи безвихідне становище, заможні куренівчани стали масово різати худобу. Місцева влада відразу відреагувала на стихійний протест селян – почала боронити подібні дії. І. Ф. Сандул писав: «Почав тато вирізати свої овечки. І от одного разу приходять до нас Юрка – чоловік племінниця Явдохи, та й каже татові: «Дядьку Тодоре, а хто вам дозволив овечки побити? Ми вас будемо судити!» – «А хто ти такий, – каже тато, – ти для мене всього-на-всього лиш Юрка, мій племінник». – «Я – начальник РИСАІ». – «А що це таке – РИСАІ?» – «Начальник робітничо-селянської інспекції». – «А?! Тепер уже знаю. Ну сідай, онде, коло стола. Я вгощу тебе овечкою, а то ти десь ходиш і не знайдеш до дядька, загордів дуже. Розкажи, що там чути? Коли перестанете людей грабувати?!» – «Ми конфіскуємо у кулака хліб. Робочі по городах голодують, а ми тут їмо, аж розперезуємося, а ви якщо хочете їсти хліб, то пишіться в колгосп, а то і у вас забе-

руть. Є постанова Ради народних комісарів, щоб забрати хліб у кулака».

Крім викачки хліба, ця банда ще й полювала за жорнами. Хоча у Куренівці було три млини-вітряки, але не кожному було під силу користуватись послугами млина, бо треба було за помол давати мірчук (відсипне), а тому багато людей мали собі жорна. Спершу було оголошено, що хто має жорна, мусить здати їх у сільраду. Чи здавав хто чи не здавав, але почали ходити по хатах і бити їх (жорна).

Наші жорна стояли в хаті висотою як стіл. Тато знімав верхній камінь і ховав у льоху. У хаті на станок, в якому залишався нижній камінь, клав стільницю, і виходив стіл, так що банда влізати не могла. Він був обкладений заборкою. Тато виймав заборку в стіні і зробив там заглиблення, що якраз вистачало на камінь, клав туди камінь і закладав заборкою.

Декому вдалося сховати трохи зерна і ходити вночі до нас на жорна. Виставляли дозорців, але не завжди вистачало людей для дозору. І от прийшла жорнувати Луценко Ліда – дружина Луценка Гната. Вона числилася як активістка, тато подумав, якщо прийдуть бити жорна, то хоч вона їх схаменить, але не так-то склалось як гадалось. Приходять в дванадцять годин ночі Фока Бурлака (Зайчик), Гнатковський Петро, Шепітко Пилип, Шеремета Наум: «Ти чому не здав жорна у сільраду як було оголошено?» – питає Зайчик. Тато мовчить. «Згортай свою муку», – каже Ліді. Як вона їх не просила, – зробили, що думали. Фока залізною палицею підважує верхній камінь, бере поперед себе, виносить надвір і кидає його об землю. Камінь падає на ребро й котиться в долину. Зайчик хотів порушати чи розбився, але його не було. Фока пішов шукати камінь. У нас на городі ріс саблук і з часом почав сохнути. Татові підказали, що йому не вистачає мінералів, треба підкормити. Обкопав яблуню, і ми всі вісім душ стали «піддобрювати» і наскладали туди «мінералів» в коліно. Ніч була темна, а ще з хати від світла та й нічого не видно, і коли Зайчик пішов за жорнами, то заперся по коліно у ті «мінерали». До хати він уже не заходив, на дворі під дверима вилаявся, покликав хлопців, і вони пішли. Камінь знайшли рано у Верховських під хатою, коли котився, то стукнув у затилок хати і ліг на бік. Потім тато переніс жорна в льох, люди знову приходили, і ми знову так само виставляли караульних. Банда знала, що жорна не знищили. Через певний час приходять знову, але взяли ще із собою Бурлаку Семена. Шукали скрізь, де вони вважали нужним, й вирішили вже йти, але каже Наум Бурлаці Семену: «Ану, йди подивися в льох». Семен заліз туди, вилаявся, та й каже: «Де він їх, гад, заховав? Немає і в льоху». (Жорна були в льоху, і він їх не видав). І так всьо перехмарилось, хліб викачали, жорна побити, Мартинюка Семена і Глушка Гаврила млини розібрали, а з

колгоспу увесь хліб вивезли, колгоспникам не дали нічого. У середняка і кулака викачали все, і люди залишились без хліба.

Виконуючи постанову партії і уряду про залучення середняка і куркуля в колгосп, місцеві власті не тільки забирали хліб, а й збирали сільські сходи, де проводили агітацію про залучення в колгосп, і так на одних із зборів люди пограбовані та голодні підняли бучу, яку назвали бабською волинкою. Вони кричали, а чоловіки жінок підбадьорювали, дійшло до того, що почали начальству рвати петельки. Потім кинулися на колгоспне хазяйство і почали забирати, хто що здавав: плуги, борони, культиватори, хто що міг донести. Через якийсь час тих, хто підбурював жінок, забрали. Це Усатого Гиву, Герасименка Михайла, Шеремету Пахома та ще кількох чоловік. Заставляли людей вернути в колгосп все те, що було забране.

Тато не здавався ні на яку агітацію щодо вступу до СОЗу. Все ще думав, що йому вдасться хазяйнувати одноосібно і коня не збував. Коло коня ходив я. Я його пас, дома годував і напував, виконував різні роботи коло бондурівської криниці. Цю криницю, яка знаходиться у лісі, називали бондурівською тому, що нею користувалися бондурівські люди, які працювали на своїх полях і різали ліс. В лісі було багато ясена, з якого виготовляли колеса. Для цього потрібно було ясен поколотити на відповідну грубину і поскладати в штабелі. Потом їх звозили в одне місце найняті лісництвом люди, де робочі обробляли цей обід до відповідної грубини. Звозив обіддя і я з сестрою Іриною. Поскладали його на тічки, і я взяв коня за вуздечку і повів згори. Треба було везти метрів триста. Обід був погано прив'язаний і зсунувся наперед, почав товкти коня в ноги, а він почав бігти. Зупинити я вже його не міг, і кінь пішов в рознос. Обминати пеньки вже було неможливо, і тічки стрибали по пеньках, ніби вони здавали норму на значок БГТО, а кінь готувався до олімпійських змагань. До чого готувався я – не знаю, бо я був підвішений до його морди, тримаючись за вуздечку, біг разом з конем, відштовхуючись по черзі ногами, і кінь заносив мене на два-три метри. На цій лісорозробці працював і Столяровський, наш батюшка, я чув, як він до мене кричав: «Пусти, синок, коня, бо вб'єшся». Але я вже відчував, що як я пущу вуздечку, то як не переїдуть мене тічки, то вріжуся головою в якийсь пень, а там мені жаба цицьки дасть. І так я збіг аж на саму долину. Чому я не відчував страху – не знаю. Я ще стояв біля коня віддихуючись і сміявся. Піп сказав: «Щаслива ти дитина!»

Владою було організоване бурякове товариство. Це товариство організовували із одноосібних господарств. На нашому кутку Глушко Карпо, з яким ми спрягалися, Шеремета Юхим і Луценко Олекса. Весною 1933 року на урочищі Банкове відвели площу для посіву буряка. Там ми сіяли буряк. Коні, не маючи Фуражу, були на одній пирійці, пасли вночі на бондурівському полі,

часто ставали відпочивати. Нашого партнера Глушка Карпа кінь зовсім прихляв, і він для коня у січку підмішував тертого буряка. Наш кінь був дужчий, бо я крав для коня кукурудзу, ту, що тато виписав на горища з вуликів. Я вилазив на горища по дверях тоді, як в хаті були всі зайняті, іншою набирив у пазуху кукурудзи кілька кілограм, і для коня було непогане підкормлення. Коли попрягли, то Глушко розвернув перед конем рептюх. Луценко Олекса вже був від голоду пухлий, очі були як осокою порізані, каже мені: «Дай мені, Ваня, зо три стружки буряка!» – «Що ж вам зо три стружки, ви підсуньтесь до рептюха». Так він і зробив, і почав обідати з рептюха разом з коньом. Решта нічого ніхто не їла, бо нічого ніхто з дому не брав. В той час голод був страшенний. Люди вмирили як мухи від мухомора. І вже влітку перед жнивими їздили підводи і збирали по дорозі, під плотами всіх лежачих, даже і тих, хто ще не вмер, мовляв: бери його, все одно він помре. Брали і везли на цвинтар, там складали і їхали за іншими. Були такі, що просилися, щоб не везли на цвинтар. Я, мовляв, ще не вмер, але його не слухали. Не вмер тут, то вмиреш там. Були випадки, що поки привезуть інших, то декому вдавалось з цвинтаря зникнути, а декому щастило й вижити. Особливо дуже багато вимерло перед самими жнивими, коли почала жовтіти озимина. Люди переїдали міру недостиглим зерном. Ходив я у Нижній ліс в Яркі за соніцями і, звернувши з дороги, побачив, що під молодими деревами лежав Трачук Матвій, в очах якого робили свою справу черви. Люди паслися, як тварини. Їли з липи листя, з акації цвіт, кропиву, лободу і ще багато бур'янів. Попадали і отруйні, від яких помирили завчасно. На нашому кутку помер з голоду Глушко Карпо, його дочки Домна і Софія. У Тодорашки померло двоє дітей, а дружина Соломія повісилася лежачи. Привязала до щабля драбини мотузочок і поклала шию. Помер Луценко Олекса, його дружина Домна, син Петро, залишилась одна дочка Ліда. Помер Шеремета Юхим. Слепа Кифір зарізав коня, їли, розперізувалися, і він помер, померла його дружина Олександра, залишилися син Семен і дочка Марфа. Наші сусіди Верховські теж переживали голод. Верховський Омелян бачив, що я бавився з конем, стаю на нього навстоя, пускаю тюпки, – питає мене: «Чим ти його кормиш, що він у тебе так гарно виглядає?» – «А я йому потрохи даю кукурудзи». – «А тато про це знає?» – «Ні». – «А де ж вона у вас стоїть?» – «На горищі в солом'янику». – «Ти продай мені з форму». Я виліз по дверях на горище набрав кукурудзи повну пазуху і прибіг до нього. Він виніс форму, і коли я висипав з пазухи, то якраз була повна форма. Скільки могло бути в тій формі в той час, я не орієнтувався. Тільки зараз можу сказати, що там було зо три кілограми зерна. Він дав мені новенький карбованець. Я був радий і думав, що зробив добре. Розказав мамі і віддав їй гроші. Мама мене не лаяла, може, тому що співчувала цій сім'ї, бо вони теж були голодні, але

сказала: «Ти більше не продавай. На базарі форма кукурудзи двадцять п'ять карбованців, та й і нам не хвате до жнив».

У нас була здорова сіра корова, купили ми її в дядька Дем'яна. Тато був бджолярем. У нього було п'ятнадцять бджолиних сімей, а тридцять третій рік був багатий на урожай меду. Я із Ганьєю Сандиковою гонив пасти корову у Бачинського садок. Недзеленко Сандик жив заможніше, і Ганя була дужча від мене. Женемо пасти, а вона товкне мене ліктьом, а я далеченько точуся, а вона дуже сміється. Але звідки в мене могла взятися сила. Хліба не пекли, бо не було з чого. Вустя і Ірина, а потім і Лукія розійшлася із Севастіаном і з маленьким Льоньєю прийшла до нас, і получилось десять душ. Ходили в лісництво шарувати посадку. Лісником був Луценко Філат, а за роботу платили натурою, приносили дівчата по кілограму пшона кожен вечір, а потім ще йшли в ліс і приносили для корови по мішку трави. Із садків мене із Ганьєю ніхто не гонив, бо там за ввесь час, скільки ми пасли, нікого не бачили. Трава в садках була по коліна, тому додому гнали корови як подуті, а потім ще й трава перед нею всю ніч, тому дівчата доїли по відру молока рано і у вечір. Мама у відровий казанець виливала молоко, добавляла трохи води, бо молока треба було дати у поле. У казанець сипала пригорщу круп і трошки присолоджувала медом, і це на увесь день. Мама й регулювала витрачання продуктів. Вона знала, кому дати більше, але робила так, щоб ніхто не бачив, і коли давала, то говорила: «На ось тобі, бо я тим уже дала». Льонька Лукіин помер від гарячки. Самий менший, народження 1931 року, був Гріша. Ходє за мамою і просить їсти: «Мамко їїв». А мама до нього: «Зараз, зараз», обмане чим-небудь, і він забуде на хвилинку і знов: «Мамко їїв». Мама відлупить йому кришку кукурудзяного коржа, запханого за пояс у спідниці, він пошомляє його та й тої самої: «Мамко їїв».

Тато спав у клуні. У клуні брами не було. Він відгородював возом, і кінь стояв у клуні, їв із воза. Це вже було перед жнивими. Коли одної ночі він встає, а вже ні воза на тому місці, де він клав, ні коня. Заходить до хати і розказує мамі. Так поговорили, пожурились, тато сплюнув і вийшов з хати. Не пройшло й п'яти хвилин, як він заходить знову в хату і вносе голоблі і залізну палицю. Каже, викрали з горища і кукурудзу. Кажу: «Татку, це граблі Юськові, я з Янком коло нього гноєм перепиняли весною річку, як розтавав сніг». – «А ти як знаєш, що це його граблі?» – «Бо ось бачите – держак здертий». – «Ну, тож нікому ні слова. Не пійманий на гарячому, то чим уже докажеш, а будемо говорити, то ще й, може, десь ночною приколять. Бачите (звертається тато до сім'ї), що зараз пожаліться нема кому, бо там теж банда, ще можуть спитати, чому не здав у державу».

Цьому винуватий був я. Я викрав тую кукурудзу, що продав Верховському Омеляну. Тої ночі викрали коні: у Глушка Карпа,

Усатого Гиви і Шеремети Юхима. Турнули стіну в конюшні від вулиці. Казав тато, недурно Петро Кузьмів і Тодорашко Федір стояли годинами з відрами на плечах коло хвіртки і балакали з Фоньєю та все поглядали на нашу хату. Вони на вуглі із затилку з південно-східної сторони вирвали сніпки і без драбини, вчепившись руками за лату, босими ногами опираючись в червоний затилок, вилізли на горище. Рано Тодорашко Федір прийшов жорнувати кукурудзу. Поміг татові пожуритися, що злодійня обіділа таку велику сім'ю. Хлівний Фоня і Недзеленко Петро жорнувати не приходили. По оповіданнях людей, Тодорашко уже був пухлий з голоду, заліз до Усатого Івана у виноград, і той доїхав там йому кінця. Недзеленко Петро виїхав у Шатуру на торфорозробку. Хлівний Фоня голод витримав. Сестри в лісництві продовжували працювати і одержувати відсипне, а тато з мамою поїхали в Піщану, купили за сто п'ятдесят карбованців під кукурудзи, і так ми дотягнули до жнив, і ніхто у нас з голоду не спух, хоча дуже приперло, до того, що викрали кукурудзу та ще й заставили корову у колгосп волочити. Спрягалися із Штиком Костьом. Хотя жому давали коровам доволі, але наша корова кислого жому не їла. Молока стала давати по літрі. Побачив бригадир, що корова не їсть жому, та й сказав, щоб більше боронувати не виходили.

Центральне статистичне управління почало підбивати підсумки смертності від голодомору. Роз'їхались по селах і почали перевіряти погосподарські книжки. При тому був Луценко Філат і розказував у нас у хаті. Дійшов до вашого номера, перечитав імена усіх живих, а потім узяв фуражку за козирок та як бризне нею до підлоги та як вилається: «Что это за человек, по одной, по две души в хаті повимирали, а в цього десять – і всі живі!»

Який же висновок роблять із причин голоду? Одні мотивують тим, що голод зробив недорід 1932 року, другі тим, що війна розвалила промисловість і сільське господарство. Потрібно було трактори, комбайни та сільгоспінвентар, а для цього слід було дати робочому хліб. Висновок написаний – це постанова Ради Народних комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) – забрати у кулака хліб, щоб записався в колгосп, от і увесь висновок.

Колективізація порівняла всіх, заможних з бідними, а бідних із заможними. Не видержав натиску і мій батько, і в 1934 році записався у СОЗ. Прийшов увечері додому трошки напідпитку, а мама питає: «Де був голодний цілий день?» Не показує виду, що він трохи хмільний. «Та не голодний я». – «А що ж ти їв, де тебе вгощали?» – «Та ото ішов до Гната Зайця, але стоїть коло сільської ради Данилов Стенька та й каже: «Зайди, Федор, на минутку». Заходжу я в сільську раду, а там сидить Юрка – наш племінник. Голова СОЗу Глазков Іван, уповноважений з району Малашевич, і всі разом як будто змовились. «А, Федор Семенович, рады тебя ви-

деть, куда путь держим?» – «Та оце їду до одного товарища, щоб зайти до нього». – «Ладно, – сказав голова СОЗу, – зайдеш другим разом, а зараз підемо на господарство, ти спеціаліст на всі руки, думаємо дещо зробити, хочемо порадитися». Прийшли ми на господарство СОЗу. Заводять мене в столову, та й Глазков каже, що зараз пообідаємо і при обіді будемо балакати. Занесли нам їсти борщ та картоплю з куркою та ще й по сто грам. Налили по стаканчику, голова СОЗу взяв стаканчик, і ми теж взяли, підніс уверх і промовив: «Да здравствует революция! Да здравствует коллективизация!» Ми випили і почали їсти. Юрка включив радіо. В радіо було чути музику. Данилов сказав, що ця музика йде по воздуху і цей апарат ловить цю музику, і якщо батько запишеться в СОЗ, то і нам покладуть такий апарат. А я йому кажу: «Не морочте мені голови, це щоб ловило із воздуха, то нічого не можна було розібрати, там би і горобці цвірінкали, і корови ревіли, кури кудкудакали і коні іржали». Вони з мене посміялися і почали по-кудкудакали розказувати мені, як буде в СОЗі добре. Я почав віднекуватися. Голова СОЗу сидів мовчки, як зі мною говорили Юрка і Стенька, а потім і каже: «Федор Семенович, зачем Вы ляжку тяните. Вы смотрите, все уже в СОЗе, осталось вас несколько человек, это Вы, Ваш брат Арехта, Сандул Евгений, Боровский Пахом и еще несколько человек. Ну, останетесь Вы единоличником, а чем Вы будете землю обрабатывать, бычков то нету, лошадку уворовали. Там, где ваша земля подходит в общественный массив – мы ее заберем. Вы дотянете до того, что мы начнем вас раскулачивать, а подшить Вам кулака – это запросто. У Вас все же четыре десятины земли, а у других по одной, по две десятины, и то мы их поразкулачивали. Или Вы хотите, чтобы над Вами хату расшивали, как над Юрьевым Иосифом. Федор Семенович, мы жалеем Ваших детишек, у Вас их все же восемь человек. Пожалейте и Вы их». Довго ми всі п'ятеро сиділи мовчки. Хто кури́в, хто в газетку заглядав, а уповноважений з району у своїй сумці шолопався в якихось бумажках. Після довгої паузи нашого мовчання Малашевич заговорив: «Да-а-а-а. Тяжелый ты, Федор Семенович, на подъем. Этот разговор мой с тобой будет последним. Если ты не поймешь, завтра же над тобой будем хату расшивать. Это я тебя не пугаю. Ругают те, кто говорит, а не делают, а мы это сделаем. Не сделаем мы – сделают другие. Мы исполнители указаний и постановлений ЦК партии и правительства. Вот послушай, что они пишут». Читає. «Ясно тебе, Федор Семенович? Если ты, Федор Семенович, запишешься в колхоз, нам гораздо легче будет записать в него остальных потому, что каждый подумает: если записался человек с такой большой семьей, то и мне нечего бояться. Вот так, Федор Семенович, решай: «Соловки или колхоз?»»

Мовчання повторились. Голова колгоспу подає мені заяву: «На, підписуй, хвاته думати та їди додому, бо там діти заскучали

за тобою».- «Ану прочитай, що ти там написав».- «Заява. До правління колгоспу «Червоне поле» від громадянина села Куреньки Сандула Федора Семеновича. Прошу прийняти мене і мою сім'ю: дружину Оксану 1888 року народження; дочок: Вустину 1908 року народження, Лукію 1912 року народження, Ірину 1915 року народження, Варвару 1918 року народження, Оляну 1924 року народження; синів: Івана 1921 року народження, Петра 1926 року народження, Григорія 1931 року народження членами колгоспу «Червоне поле». Зобов'язуюся і даю обіцянку за свою сім'ю, що будемо виконувати всі зобов'язання, які записані у статуті колгоспу. Усупільною інвентар: плуг, борону, драпак, віз і чотири десятини землі».- «Ще що?» - «Вже все».- «Може, ще корову усупільнити?» - «А дітей куди? На цвинтар?!» - «Ладно, хай діти їдять молоко». Я підписав. Ще випили по стаканчику і порозходились. Прийшов додому і каже: «Отак діти! Ми вже в СОЗі. Отак діти, ми вже в чорта в зубах». Мама почала плакати, а за нею Вустя, Ірина, Варвара, а ми понадувались, повітрищали очі, слухаємо їх плеч. Гриша питає: «Мамо, а коли той чорт прийде, то я йому зуби повибиваю оцим поліном!» Він узяв поліно дров під припічком. Всі засміялись. Мама і сестри почали кінчиками хусток витирати на очах сльози.

Коли тато записався в колгосп, то це дійсно полегшало втягнути туди решту односібників, за винятком Сандула Арехти, татового брата, Сандула Євгена та Боровського Пахома. Арехті і Євгеню в той час було вже більше як по шістдесят років. В колгоспі вони вже не були потрібні, але була вказівка, аби втягнути в колгосп усіх, щоб поза колгоспом не залишилося ні одного односібника. Цих трьох людей записали аж у 1937 році. У цей час я з Гевком Кифором у сільраді були посильними. Спали в сільраді. Вкривалися ковдрами, які служили в голови дорожками. Крім вошей і бліх, ми кормили ще й клопів. У цей час головою сільради працював Золотарьов Трохим, а головою колгоспу - Коломієць. На їх долю припало записувати в колгосп Євгена, Арехту і Боровського Пахома, який робив у лісництві. Голова сільради говорив на нього - євангеліст. З Євгеном і Арехтою довго не прийшлося говорити. Не знаю, що обіцяли Євгеню, а дядько Арехта сказав: «Якщо дозволите купити рушничку, то я записуюсь в колгосп».

Йому зараз же дали справку і заяву в колгосп. Він заяву підписав, а справку забрав і пішов додому. Рушничку він придбав, і як повішав на стіну, то і не знімав її ні разу до самої смерті. Осталися на всьо село не в колгоспі Недзеленко Ганна - її записали як робочу і Боровський Пахом, якого вирішили втягнути в колгосп. В літню пору в неділю я з Кифором сидимо в ганку на лавці. Чую: «Ваня, ходи сюди». Я підійшов. «Сейчас иди до євангеліста и без него не приходи». Я тільки вийшов на вулицю і побачив його якраз проти сільради. Це було в годин сім ранку. Пахом ішов в Чечель-

ник на базар. Я гукнув до нього: «Пахом!» - Він зупинився.- «Що таке?» - «По тебе мене послав голова, щоб я разом з тобою прийшов у сільраду».- «Я буду іти з базару та й зайду». І пішов. Я швиденько забіг у кабінет до голови і кажу, що він сказав, що зайде, як буде іти з базару. Голова бігом вибіг на вулицю і загукав: «Пахом, вернись!» Пахом вернувся. І вони обидва зайшли в кабінет до голови. У кабінеті вже сидів голова колгоспу Коломієць. Вони стали агітувати Пахома записуватися в колгосп з ранку і до самого вечора. Агітатори по одиначки виходили на двір провітритись і про себе, Пахома ж не випускали. До півдня чути було голос Пахома, як він віднекувався, а з півдня, схиливши голову та сидючи на стільці, він не промовив ні слова. В обід йому мама принесла їсти, але він не їв, бо було не до їди. Вона забрала їжу назад. Сонечко вже було над заходом, як Пахом заговорив: «Дайте бумагу і карандаш, я сам напишу заяву». Йому дали те, що вимагав, і він написав заяву та підписався. Дав заяву в руки Золотарьову. Той взяв заяву, поклав на стіл, виходить з-за нього, підходить до Пахома, згинається бере за стілець з одної сторони, а Коломієць із другої, і в один голос почали підкидати і кричати: «Ура-а-а-а». Пахом, щоб не ударитись до стелі головою, підняв уверх руки і впирався у стелю. Підкинули його три рази, пожали йому руку (правда не цілувались) і відпустили додому.

На другий день голова сільської ради прийшов на роботу до початку робочого дня. Я з напарником сиділи у приймальні. І раптом почувся в кабінеті голови крик на всі заставки: «...Бога мати! Ваня, ходи сюди!» Ми з партнером поналякувалися, не знаємо, в чім винні. Я забігаю в кабінет, а він мені показує на стіл, на якому лежали шматочки порваної бумаги. Він ще раз закричав і ударив кулаком по тих клаптиках бумаги, що лежали на столі: «Смотри, Ваня! Какая сволочь, как он нас об...!» Він повернувся до мусорного ящика і почав витягати з ящика клаптики бумаги із зошита та складати на ту копичку, яка лежала на столі. «Помоги сложить эти кусочки». Ми утрюх склали їх до півдня і все ж таки склали. То була заява, яку Пахом написав про вступ у колгосп. Там було написано так: «Заява. Я вступаю в колгосп не добровільно, мене заставили, протримавши в кабінеті голови сільради з ранку до вечора, навіть на двір не випускали, але буду працювати там, де сам схочу». І підпис.

З обіду у сільраду зайшов голова колгоспу Коломієць. «Председатель е!» - «Е! В себе в кабінеті». Він зайшов у кабінет, залишивши відчинені двері, так що було чути їхню розмову. «Здравствуй, Трахим Афанасієвіч!» - «Здравствуй, здравствуй, садись».- «Ну как дела?» - «Ты знаешь, как этот евангелист над нами насмеялся?!» - І почав читати Коломієцю заяву. Коломієць ривком засміявся на всі заставки, і вони голосно і довго сміялися. Невідомо, що вони зробили з тими клаптями заяви, але з того часу Пахом

був зарахований у члени колгоспу, хоча довго ще працював у Дохнянському лісництві лісорубом. Боровський Пахом був завершальним у селі Куренівці по ліквідації одноосібних господарств.

Фанатизм Сталіна щодо побудови безкласового суспільства спонукав на деспотизм. Своїм деспотизмом, який підтримували його супутники: Малінков, Молотов, Ворошилов, Булганін, Каганович, Оржонікідзе, Тимошенко, Хрущов і багато інших членів бюро. Він на своєму шляху трощив усе: своїх політичних супротивників – Троцького, Рикова, Бухаріна, Каменева, Зінов'єва...

Бандитизм утворився під час революції і громадянської війни, і по розказах Годованого Адама Івановича та Глушка Григорія, членів банди в селі Куренівці нараховувалось до сорока осіб. З них збереглися в пам'яті: Пронюк Сергій, який був отаманом, Бурлака Ісак Семенович, Караман Андрей (репресований не був), Мазур Мартіян, Шепітко Ларій, Шепітко Пилип, Шепітко Трохим, Шеремета Наум, Перепелиця Григорій, Бурлака Яків, Шепітко Сімон, Караман Радіон, Караман Микола (репресований не був) та Аджубей Іван.

У 1977 р. я працював бухгалтером у сільській раді і був свідком, як з органів міліції Чечельника вимагали від голови сільради справки для реабілітації членів банди. Голова Годований Іван Якович посилав справки, і їхні сім'ї одержали грошову компенсацію.

(Сталін) трощив кулака. Кулаком рахували заможного селянина, в кулаки попадали і незаможні, які не хотіли записуватися в СОЗ, їх теж рахувалося кілька душ: Усатий Гива (його просили, щоб він допоміг СОЗу, здав трохи насіння, але він не здав: чи не хотів, чи не було), Хлівний Іван Кифорович, Хлівний Василь Кифорович, Герасименко Михайло, Сташенко Сава, Шеремета Пахом.

Були вигнані з хати: Герасименко Потап (виїхав з сином до Румунії), Караман Фадей, Луценко Арехта, Усатий Роман Андрійович, Недзеленко Микола, Гнатковський Григорій, Пашуки (виїхали до Канади), Лівіцький (?), Лівіцький (?), Юр'єв Йосип.

Усіх бандитів, кулаків і непокірних було репресовано з 1929 по 1938 роки.

Гайдейчук Явдокія Григорівна, 1913 р. н.

«Мій батько, Гнатковський Григорій, мав чотири десятини землі і садок. Нас було чотири душі сім'ї. Коли батька розкуркулювали, то я вже була заміжня. Мій чоловік був Гайдейчук Тома Андронович. Батька прийняв жити у свою хату Караман Кирило, а сам перейшов жити на Галашівку. У Карамановій хаті з сином Іваном він жив, доки не помер з голоду, а брат Іван не вернувся з війни, яка почалася у 1941 році. У свекра Андрона теж було чотири десятини землі. Коли подружив синів, Тому і Василя, та вийшла заміж дочка – він роздав кожному по одній десятині. Нас теж зро-

били кулаками. Мене з Томою прийняв у свою хату Штик Захарко, а свекра Андрона – Перепелиця Левко Патратійович. У нашій клуні була вимолочена пшениця, і я ходила крадькома вночі теребила потрохи пшениці, і деякий час на цьому тримались. Тома мені казав: «Не ходи, бо як ввіймають, то щоб не було гірше». – «Гірше вже не буде як є. Я їду не до чужого в клуню, а в свою». Начальство бачило, що все від нас забрали, а ми ще живі, і кожний день бригада приходила, хотіли побачити, що ми їмо. Залізними палицями ізштурхали усьо подвір'я. Одного разу був такий випадок. Я теребила трохи пшениці і розгорнула на печі, щоб просохла (сушену легше жорнувати), а сама пішла з дому, я вже і не поміню куди. Коли прийшла бригада і побачили, що хата замкнена, та й питають Захарка: «Де Тома із Явдокією?» Захарко відповів, що не знає. Вони зірвали замок, зайшли до хати, і почали шукати, що ми їмо. Обшукали скрізь, не знайшли нічого, але Трачук Іван Іванович (по вуличному Ковбаса) подивився на піч, а там пшениця. Хотіли її забрати, але Захарко взяв топор тай каже: «Хто візьме хоч жменю – голову відрубую. Мені все одно коли помирати. Я вже старий. Я теж голодний і сам можу забрати». І так вони пішли, пшениці не забрали. Коли ми прийшли додому, то бригади уже не було, а Захарко нам став розказувати, як він з ними «воював». Коли пшеницю забрали, і теребити вже не було що, то ми почали доставати просо. Ми бачили, що забирають хліб під віник, та й каже Тома: «Треба заховати мішок проса в уборні». Так і зробили. Викопали яму, поклали мішок проса і обсіпали половою, щоб не так скоро добралась волога і щоб не зіпсувалось просо. Так ми на тому просі і вижили. Тома найшов на Дохні роботу і приносив трохи відсипного. Я підмішувала до полови з проса, пекла коржикі і давала Томі, як він ішов на роботу. Він приходив з роботи і почті плаче, каже: «Від цих коржиків у мене болить живіт». Потім я їла коржикі сама, а йому пекла без полови».

Через якийсь час приїхала з району комісія. Перевіряли, скільки людей репресовано, скільки померло з голоду, скільки розкуркулено і вигнано з хати. Дійшли до нашої сім'ї. «А цього навіщо вигнали з хати? Який же він кулак, як у нього одна десятина землі». Голова сільської ради був новий та й каже: «Це зроблено до мого приходу, а я не встиг перевірити». – «Завтра ж його посадити в хату». Рано на другий день приходять представник з району і голова сільської ради Кароль. Та й представник каже: «Вибачайте, Фома Андронович, сталася помилка, забирайтеся в свою хату». «І так Ваня, – звертається до мене баба Явдоня, – це все витворили свої наволочі».

Сталін не рахувався з тим, що в 1932 р. був недорід, який спричинила засуха. Аби закупити хліб у інших державах, він викачав у селянина все до грама і продав Румунії, Франції, Фінляндії. Голод розпочався ще з осені 1932 року. За три-два тижні до зби-

рання урожаю в 1933 році люди почали падати, як мухи від мухомора. Збирав я дані про померлих людей по участках. Опитував людей самих старших, які ще залишилися на червень місяць 2001 року.

Новосілля

1. Атаманенко Пилип Васильович
2. Атаманенко Оля
3. Атаманенко Ксеня
4. Атаманенко Маруся
5. Шеремета Юхрем
6. Гнатковський Лигір
7. Трачук Ірина
8. Усата Настасія
9. Атаманенко Ганна Іванівна

Коло цвинтаря. Розповідала Луценко Ганна Данилівна, 1919 р. н.

10. Куліш Артїмон
11. Куліш Василина
12. Шамота Трифон
13. Шамота Соломія
14. Білоус Федосій
15. Білоус Марія
16. Білоус Ніна Федосівна
17. Білоус Юхим Федосійович
18. Гайдейчук Бартоломей
19. Гайдейчук Марина
20. Луценко Іван (бондар – робив діжки)

На моїй вулиці – Семенівській (після війни – Зимнього)

21. Годований Захарко
22. Луценко Олекса
23. Луценко Оксана
24. Луценко Петро
25. Недзеленко Франко
26. Тодорашко Федір
27. Дитина (ім'я не відоме)
28. Дитина (ім'я не відоме)
29. Глушко Карпо
30. Глушко Домна Карпівна
31. Глушко Софія Карпівна
32. Слепа Кифір
33. Слепа Олександра
34. Мартинюк Тодосій
35. Мартинюк Тихін
36. Мартинюк Василь

37. Шепітко Ласавета (на Острові)
38. Недзеленко Пилип
39. Недзеленко Ганна
40. Шепітко Олексій Омельянович

Вулиця Руська. Розповідала Міняйло Наталка Арсенівна, 1916 р. н.

41. Бурлака Арсень Філімонович
42. Аджубей Хіврона
43. Аджубей Архип
44. Аджубей Марія
45. Луценко Полікарп
46. Бурлака Степан Якович
47. Караман Петро

Галашівка. Розповідала Аджубей Килина Ксенофонтівна, 1924 р. н.

48. Парокінний Андрей
49. Парокінна Палажка Андріївна
50. Парокінна Фросина Андріївна
51. Парокінна Ольга Андріївна
52. Аджубей Пилип
53. Аджубей Яків Пилипович
54. Аджубей Сергій Пилипович
55. Трачук Лигір
56. Трачук Матвій Лигірович
57. Поліщук Тимоха
58. Василик Корній
59. Василик Марія
60. Василик Ганна
61. Куліш Федот
62. Куліш (його дружина)
63. Куліш Іван Федотович
64. Куліш Петро Федотович
65. Куліш Анатолій Федотович
66. Перепелиця Левко Патратійович
67. Перепелиця Марина
68. Перепелиця Ольга
69. Перепелиця Мотря
70. Перепелиця Лекера
71. Перепелиця Марина
72. Штик Захарко
73. Штик Маланка
74. Василик Тимоха Корнійович
75. Василик Федот Корнійович
76. Василик Тимоха Федотович

77. Василик Тома Федотович
78. Василик Стафій
79. Василик Мирон
80. Василик Федя
81. Трачук Параска
82. Говоров Федір
83. Денесюк Оляна
84. Денесюк Макара

Розповідав Аджубей Іван Якович, 1921 р. н.

85. Аджубей Пилип
86. Аджубей Яків Леонтійович
87. Бачинський Тимоха
88. Бачинська Соломія
89. Бачинський Іван
90. Бачинський Федя (?)
91. Годований Лигір
92. Годований Лазар
93. Аджубей Кифір
94. Аджубей (?)
95. Аджубей Федя
96. Бурлака Карпо
97. Понятовський Максим

Розповідав Недзеленко Іван Антонович, 1912 р. н.

98. Аджубей Ганна
99. Аджубей Данило
100. Таранець Сергій
101. Таранець Оляна
102. Таранець Сейка Сергійович
103. Бурлака Філімон Гнатович
104. Бурлака Леонтій Гнатович
105. Гулько Яків
106. Гулько Афія
107. Гулько Марія

Розповідав Лівінський Василь Самойлович, 1925 р. н.

108. Куліш Іван
109. Куліш Марфа
110. Дитина (ім'я не відоме)
111. Дитина (ім'я не відоме)
112. Лівінська Ласавета Самолівна
113. Герасименко Прокіп
114. Бачинський Лукіян

«Весною ми посадили висадки, – продовжував Василь Самойлович, – у нас їх викрали. Тато пішов у сільську раду і пожалівся.

Голова сільської ради створив комісію, і почали шукати висадки. Коли зайшли в хату до Куліша Івана, який украв коня у Герасименка Левка, то в хаті побачили кінські копити. Коли хотіли зайти у другу половину хати, то Марфа, хазяйка хати, стала коло дверей та, упершись, хотіла не пустити. Її відтягнули і, коли відкрили двері, то побачили підвішену до сволака коняку з відрубаними ногами, розпореним животом та випущеним требухом. Вони взяли, покидали на воза і повезли до сільської ради. По дорозі Івана почали бити. Він всю дорогу кричав: «Ооооо нееее биийийте меене, яяя хооотііів іііісти». Поки довели до сільської ради, та й убили. В комісії був сам голова сільської ради – Кароль, Гнатковський Петро, і взяли мого тата як сотника і потерпілого за висадки».

Розповідала Білоус Наталка Микитівна, 1924 р. н.

115. Глушко Леонтій
116. Глушко Федора
117. Глушко Василь Леонтійович
118. (?) Григорій
119. (?) Василь
120. (?) Іван
121. (?) Ганна
122. (?) Катерина
123. (?) Пистимія

«І коли померла рідна сестра Боровського Пахома Пистимія, то Пахом знайшов батькові постолі (невідомо, з чиєї шкіри: свинячої чи з рогатої худоби), попарив, зчистив волосся, зварили і зробили для сестри похорони і поминки.

Перші роки після голодовки 1933 року матеріальний стан колгоспників не покращився. Люди жили в недостатках. Триста грамів зерна і тридцять копійок, що отримували на один трудовень, тримали людей в голоді і холоді. Ті, які працювали на збиранні урожаю, теребили пшеницю і зсипали, хто куди міг: одні – у кишені, інші – у торбинки, які прив'язували до живота, поміж ногами, жінки, у кого були невеликі цицьки, – прив'язували замість них. Хитрували як хто міг, щоб обхитрувати сторожа (ланового) і принести додому кілограм-два пшениці. Попадешся – одержиш до 5 років тюрми. Пастухи брали з собою фляжки півлітрові і літрові, збирали колоски, теребили і зсипали пшеницю туди. Голови колгоспів договорювалися з директорами шкіл і на кілька годин виводили на збір колосків учнів.

По сусідству у Шелітко Ганни із подвір'я пропала дошка. Вона заявила у сільську раду. Прийшла комісія, і почали шукати по сусідах. Зайшли і до мого дядька Дем'яна Сандула. Дошки не знайшли, а знайшли один кілограм колосків. Дядько жив сам. Жінка його Тетяна була з села Лугів, була красива. До неї було багато залицяльників, і він її вигнав. Сам був ростом високий, стрункий,

чорнявий, борода трохи скривлена на бік, бо на війні куля вдарила в підборіддя. Ходив він у домотканих штанях, сорочці і піджаку, все було на ньому біле. Дядька забрали разом з колосками (вони були речовим доказом на суді). Його судили і припаяли п'ять років. Відсидівши термін, він приїхав додому. Поправився. Морда як виварка. Мама йому дозволила жити у нас. Не пройшло і півроку, як він почав на нас накрикувати, мамі це не сподобалось, і вона відправила його жити в свою хату.

По п'ять років відсидів у тюрмі Таранець Танасій Мартинович і Луценко Петро Мартинович. Таранцю – Іван Іванович Трачук пришив торбину, знайдену у сніпку, в якій було 3 кг пшениці, а Луценко віз буряки у рептюху на возі, покражу мотивував тим, що узяв коням.

Люди працювали день і ніч, навіть рано не вспівали приготувати для себе їсти, як бригадири ще з досвітку починали штурмувати людей на бригаді. У першій бригаді бригадиром робив Сандул Омелян Анатолійович. Зайшов до Трачук Ксені Тимохтіївни, яка вночі в'язала снопи після «лобогрійки» (жатки) і даже не лягала передихнути, а запалила в печі, щоб приготувати собі їсти. «Ти чого не йдеш на роботу?» – «Я оце тільки що прийшла з поля, в'язала снопи, та й запалила в печі, хочу зварити собі куліш, бо хліба немає з чого спекти, і я голодна». – «...Бога мать, я тебе нагодую. Зараз щоб ти була на жнивах». Він ухопив відро з водою, яке стояло у кутку коло дверей на лаві, правою рукою взяв за дно, махнув відром, і вода опинилася в печі. Там зашипіло, хлинув дим і пара не вмщчалась у комин. Вода потекла з печі на землю. Бригадир пішов. Я збрала воду із землі, залишки ганчіркою розтерла, взяла серп і пішла на жнива. На полі я розказала дівчатам, що Сандул залив мені вогонь в печі, і я даже собі бевки не зварила, то спасібі людям, так вони мене на своїх харчах весь день і протримали».

Люди працювали день і ніч не тільки в будні, а й не знали ні свят (крім Першого травня і 7-го листопада), ні вихідних – неділі. Видно вони прогрішили, що «Бог», крім важкої праці, ще й наказав пожегом. У 1937 році весною, сімнадцятого травня в неділю в селі залишилося тільки старі і малі. Всі трудоспособні – хто на полі, а хто на базарі. З нашої сім'ї мама пішла в Чечельник на базар, а сестри на полі із салами на просапці буряків. Я наносив повний цебер води – відер з десять, яка грілася в пасіці проти сонця, і мав у ній скупатися, а сам на травичці з товаришем лежали в холодочку під акацією. Погода була тиха. Вітерець даже не шебурхне. Сонечко, пригріваючи, підійшло вже під обід, і раптом чуємо: бам-бам, бам-бам. Ми з товаришем посхватювалися і почали роздивлятися навкруги за димом, бо знали, що це дзвонять на пожегу. Побачили ми дим у центрі села і щодуху побігли туди. Коли ми прибігли до кооперації, то вже згоріло половина кооперативного складу. Де побудований будинок культури, то там був магазин, в

якому продавались тільки продовольчі товари, бо промислових не було, а якщо колись і появлялись, то дуже-дуже рідко. Нижче магазину, від ставу, був збудований склад, не більше трьох-чотирьох метрів від магазину, в якому зберігалась тара – дерев'яні ящики. Він був почті повний. Попід склад була викопана яма, в яку зимою заготовляли лід для зберігання в літній час продуктів. Льодовня і склад були покриті соломою. Вартового коло магазину в денний час не було і діти вільно гралась у жмурки в соломі. Коли запитували дітей, хто підпалив льодовню, то виявилось, що її підпалив Гнатковського Петра синок – Вітя. Полум'ям охопило весь склад. Почав подихати південний легенький вітерець, а полум'я лизало причілок магазину. Скло у вікні полопало. Почала горіти бляхою дошки і крокви. Люди в магазині виламали двері. Почали виносити з магазину хто що захватив. Вітер тим часом почав усилюватися. Загорілась біля магазину сусідня хата Юр'єва Йосипа, сусідня Білоуса Тодосія, і вітер уже настільки посилювався, що клапті гарячої соломи заносило метрів на чотириста, і поклав Таранцю Парфеню на хату. Через дорогу по вищій лінії загорілась хата Недзеленка Сандика, і так вітер переносив вогонь підряд: на хату Бурлаки Онуфрія, Герасименка Петра, Недзеленка Фабіяна, Луценка Івана (бондаря), Луценка Костя, Штика Костя, Слепи Кифіра та Глушка Карпа.

Коли я біг від кооперації додому, то пожега вирував від моєї хати метрів за двісті. Люди з поля побачили в селі дим, теж поприбігали в село. Побрали в дома відра з водою і прибігли на пожегу. Прибігли з поля і мої сестри. Люди лили воду на мою хату, бо до тих, які горіли, підступити було не можна. Сестри понамочували ряднини та мішки у тій воді, що була у цебрі. А я виліз на хату, знявши сорочку, щоб як упаде іскра, то не зробила дірки, а іскри і справді падали на голе тіло, і спина зробилася ряба, як обличчя після віспи. Сестри подали мені мокрі ряднини, і я накрив ними хату. Іскри, падаючи на мокрі ряднини, зразу тухли, а люди обливали мою хату водою. Я зліз із хати і виліз на шопу. Там відвідав усі павучі гнізда, а сиве павутиння здавалося мені димом. У сусідстві з хатою Глушка Карпа згоріла Тодорашки Федора, Сандула Дем'яна, в Шепітці Ганни матеріал із розібраної клуні, у Луценка Івана хата, (?) Федора теж хата. Мій товариш Годований Адам Іванович на пожегу побіг першим. «Коли я біг біля хати Таранця Парфеня, – розказує Адам, – то його хата вже горіла. Я догнав Парфеня в Головковій вулиці. Крикнув йому на бігу: «Діду, ваша хата горить». Не знаю, почув він чи ні, бо я побіг далі. Прибіг я до кооперації, то вже горіли хати по сусідству Юр'єва Йосипа і Білоуса Тодосія. Коли я вертався додому, то вулицею вже було трудно бігти. Вітер гнав іскрами, як дощем. Коли прибіг додому, то коло моєї хати вже було кілька душ. Через якісь секунди вітер наніс клопот жару і

поклав на ріжок моєї хати. Данилов Сенька вириває сніпок разом з жаром, кидає на землю і гасить. Другий клапоть жару кладе на мою шопу. Вона не висока, а попід нею пліт. Я виліз на нього і вдрапунився на шопу, вирвав сніпок і скинув на землю. По сусідству упав клапоть жару на (?) Федора хату. Мене підсадив на хату Шепітко Пилип, але я не вспів вирвати сніпок, бо спалахнуло полум'я і поповзло по соломі. Коли чую, кричить Пилип: «Тікай синок, бо згоріш!» Я вспів скочити з хати, як за кілька секунд хату охопило полум'ям». Той пожар знищив будівлі у багатьох господарствах.

В селі Куренівці нараховувалося 380 хат. Сім'ї були великі, і населення складало більше 1500 душ. Село було розділено на сотні. Перша сотня – від Таранця Конона, який в той час жив на самій крайній, до Головка Антона і вулиця коло цвинтаря до Мазура Мартіяна. Друга сотня – від Головка Антона і Мазура Мартіяна до Гайдейчука Тимохтея та Сташенка Онуфрія. Третя сотня – від Сташенка Онуфрія до Боровського Юхрема, Боровського Пахома, Годованого Ониська і Глазкова Тимохи. Четверта сотня тягнулася аж до Шепітка Фадея. Кожна сотня по сільській раді була бригадою по колгоспі. В кожній бригаді було по 5–6 ланок, в кожній ланці було від п'ятнадцяти до двадцяти душ. Колгосп був бідний на робочу худобу. Для того, щоб не здавати в колгосп, селяни різали та продавали тварин, не дивлячись на закон, який забороняв це робити, вони нищили тайком. Велася також пропаганда, що робочий скот замінять трактори. Почувши цю пропаганду, дехто виводив коней на поле і до шиї чіпляв дощечку, на якій було написано: «Я вже не нужен, мене замінять трактори». Були й такі дощечки, на яких було написано: «Шукаю хазяїна» (Розповів Аджубей Іван Якович). Неврожай 1932 року заставив декого відказатися від коней, бо не мали чим кормити.

Для ворогів колгоспу цих недостатків, які утворювалися у колгоспі, було мало. Вороги, які проникли у ветеринарію, приписували коням «сап» і заставляли цих коней знищувати. Це робилося не тільки в Куренівці, а й по всьому районі. Катом, який знищував коней у нашому селі, озвався Денесюк Макара. При роботі був такий випадок. Прив'язав він коня цепом за шию і до стовпа. Кінь звався Лисий Каштан, високого зросту, а Макара середнього зросту, обличчя всипане ямками після хвороби віспи і виглядало, як решето. Він з трудом прив'язав коня. Узав свою зброю, якою служила спеціально зроблена довбня, звів її перед Лисим, а той натягнув цеп, і коли Макара вдарив коня по голові, стовп нахилився, цеп лопнув, і Лисий дав ногам знати. Після того кінь гуляв по волі дві неділі, не підпускаючи до себе людини ближче ста метрів, а далі зникав з людських очей. Не знаю, яким способом його ввіймали, але він ще попрацював в колгоспі роки з десять.

У колгоспі хліви для робочої худоби були примітивні. Мороз дошкуляв скотині. Крім морозу, дошкуляли ще й районні повчання:

як потрібно доглядати скотину. Замість солом'яної підстлілки нака-зано було посипати піском, і до ранку скотина примерзала до землі. Робочого тягла для обробітку землі не хватало. Власті заставляли колгоспників, у кого ще залишалися корови, щоб запрягали їх в ярмо і орали поле. У нас (Сандула Федора) теж була сіра здорова рогата корова. Спрягалися ми з Штиком Костьом. У нього була теж корова – Калина. Коровам давали кислий жом. Всі корови їли жом, крім нашої. Вона давала до ярма по відру молока, а як пішла в роботу, ще й голодна, то почала давати лиш по літрі. Це побачив бригадир – Луценко Іван Миронович, та й сказав, щоб у ярмо корову більше не запрягати.

Під посів цукрового буряка не вспівали підготувати площу, то заставляли колгоспників копати лопатою. Хто виконав норму, тому давали ячмінного супу, а хто не виконав, то одержував півпорції.

Для знищення шкідників отрутохімікатів не було. Для жука і довгоносика кожна ланка свою площу буряка обкопувала канавками, а в канавках ще копали ямки на віддалі одна від другої п'ять метрів для збору шкідників. Для збору метеликів розкладали вночі вогні, на які зліталися метелики і гинули. Робили дерев'яні коритця і наливали розведеного малясу, де метелики топилися. Також жука і довгоносика люди збирали руками, а в канавках знищували. Гербіцидів для знищення бур'янів не було, а тому буряк та кукурудзу до трьох разів сапали, а зернові: пшеницю, жито, ячмінь, горох прополювали, ходили з сапами і зрубували осет. Уборку зернових робили серпами, а там, де були рівні площі, – жатками. Жатка скидала на землю копички, а жінки в'язали снопи вночі, бо днем жали серпами.

Люди працювали дуже важко. Бригадир будив у годин п'ять–шість ранку. Бувало прийде вдосвіта, сяде на призьбу і будить: «Гей, Сандули, тара-ра-ра-ра-ра». І так грає, поки хто з хати не обізветься, а потім іде дальше. В поле йшли до схід сонця. Приходили додому, коли сонце було над заходом. Годину–дві відпочивали, брали перевесла, скручені з осоки, і йшли знову на поле в'язати після зливарки. У годин 12 ночі приходили додому, а вдосвіта бригадир знову під вікном гукав. По закінченні жнив починали звозити снопи із кланів (кланя – 15 снопів) у стіжки, а потім до молотарки, яка стояла на одному місці і крутив її трактор марки ХТЗ, якого називали універсалом, і коли закінчували молотити по одному полі, переїжджали на наступне. З обмолоченої соломи робили скирти, висотою до десяти метрів. Молотити починали у чотири години ранку і до смерку. Робочий час тягнувся 16–17 годин. Молотили з самого початку жнив. Снопи підвозили до молотарки кінськими й бичачими підводами. Брали на підводу до чотирьох кіп (копа – шістьдесят снопів), на підводу снопи подавали в ручну. Під'їхавши до молотарки, їздовий викидав снопи вилами на бара-

бан – місце, на яке кидали снопи у молотарку. На барабані працював сильний мужик, який ловко розтрушував снопи і кидав у молотарку. Він приймав від двох жінок, які в свою чергу приймали від іздового, розрізуючи перевесла серпом. Це була важка робота, і людей часто замінювали. З боку молотарки сипали зерно через рукав, до якого жінки підвішували мішки і змінювали, коли він наповнювався зерном. Іззаду молотарки сипалась солома, яку треба було відгортати спеціально зробленими коцюбами. Це була найважча робота. Відгортати солому без сварки не обходилося, але комусь треба було і її виконувати, а завтоку людей все ж таки знаходили. Під час роботи платком зав'язували носа і рота, і тільки бриніли очі, а порох валив з соловою із молотарки. Людей почті не було видно. Їх часто підмінювали. Вище соломи з молотарки сипалась солома. Для соломи була зроблена сітка, в яку її пакували, а до сітки була підчплена проволока, яка тягнулася через скирту. До кінців проволоки була підряжена пара биків, і по команді: «Проганяй!» погонич витягав комоду на скирту. Там сітку розв'язували і по тій самій команді відволікали порожню до молотарки. Коли на полі не залишалося кланів, що звозились до молотарки, то іздови починали возити снопи зі стіжків. Бували осені дощові, зерно в стіжках проростало, і молотьба проходила аж до самого снігу.

Коли колгосп отримав бурякові сівалки, то у них запрягали коней, а решту роботи робили ланки. Під час обіду вони сідали їсти колом, ніхто ні від кого не ховався, викладали їду всю, хто що мав, та і вгощали їдою один-одного. А як у кого появиться кусочок сала, то вона натре собі хліб, а решту віддає для сусідки, і так по колу піде, поки його не зітруть зовсім. При копці буряків, яку робили вручну, гарно обчищали від землі, обрізали хвостики і при самому бурякові листки. Для того, щоб подати сводку у район про кількість накопаних буряків, то поробили мірниці, розраховані на одну тонну. Члени ланки підносили увесь накопаний за день буряк ряднинкою та скидали у зроблені мірниці. Викопані буряки іздови кінями і биками вивозили на Чечельницький цукровий завод. Дехто в сутки відвозив і два рази. Це складало до сорока кілометрів. В ланках було багато людей молодих, але були й такі, яких по їх молодості в ланку не приймали, а після приймали лише на півнорми. Вечором, ідучи з роботи, співали гарних пісень. Пригадую, як співали:

*– Ой матінко зірко,
як в колгоспі гірко.
Ні доїсти, ні доспати,
ні в чому ходити.*

В обід, бувало, п'ють і по сто грам, а після ста грам находились смільчаки, що йшли в перепляс із частушками. Я запомнив одну:

*– Ой дивися Ленін сам, як гуляє комнезам.
Срака гола, голова гостра, так і видно, що з колгоспа.*

Кожний вечір в кабінеті голова колгоспу давав наряд на виконання роботи на наступний день. Бувало так, що наряд проходив до дванадцятої години ночі. В кабінеті було людно. Крім чотирьох бригадирів і обліковців, приходили колгоспники з різними потребами, але, в основному, за транспортом: привезти дров, відвезти хворого в лікарню, привезти соломи... В колгоспі було так мало транспорту, що ніколи не хватало для виконання його робіт, але по одній, по дві підводи виділяли для обслуговування колгоспників, а відносно лікарні, ніколи нікому не було відмовлено. На нараді завжди було шумно. Шуміли ті, кому не виділяли транспорт. Голова і бригадири приділяли більше уваги тим, хто більше приймав участь у трудовій діяльності, але недалеко була черга родичів і тих, хто поставить гранчак. В основному, колгоспники забезпечували себе паливом (дровами), що приносили мотузком на плечах з лісу, якщо не попаде в руки лісникові, то може залишитися не тільки без дров, а й без мотузка.

Проходили роки, збільшувалось число робочого тягла, а разом з тим і транспорту. В 1931 році із Чечельницької МТС появився в Куренівці перший трактор «Фарзон», на якому працював вербецький тракторист – Кираченко Антон. Трактор був американського виробництва. В 1934 році появилось ще два трактори марки ХТЗ (Харківський тракторний завод). Першими трактористами були Аджубей Палажка Андріївна і Міняйло Ганна Карпівна.

(Розказував Недзеленко Іван Антонович). «Коли появилися трактори, то їх люди зустрічали – любопитність зворохобила багачко людей. У тому гурті був і вчитель Фумілевич Іван Феофанович. Він радісно кілька разів вигукнув: «Долой бики і коні, будемо орати і сіяти тракторами!» От і почали орати тракторами. До обіду тракторист оре, а з обіду лежить із закачаними рукавами під трактором і робить підтяжку. Помню, як одного разу у сусідстві з нами орала трактором дочка Аджубея Андрея – Палажка (по вуличному його звали «Сода»). Тільки що прийшла з тракторних курсів. Керувати вміє, а ремонтувати навики немає – стоїть трактор, а вона щось шпортається в ньому. Але приїжджає голова колгоспу Заболотний (забув я його ім'я і по-батькові): «Чого ти не ореш?» – «Та щось дуже калатає», – відповідає Палажка. Заболотний скидає піджак, закачує рукави і лізе під трактора, почав робити підтяжку, але приїжджає якийсь уповноважений з району, підходить до трактора тай говорить: «Слухай, парень, тут голови колгоспу не було?» – «Був», – відповідає Заболотний. – Сідай, посидь, відпочинь. Через хвилину п'ятнадцять він повинен прийти». Уповноважений сів, закурив цигарку і питає: «Давно робиш трактористом?» – «Ні, недавно. Я прицепщик. Оце тракторист тільки що прийшов з курсів, та й ще не дуже петрає, попросив мене

зробити підтяжку». Через хвилин двадцять після приїзду уповноваженого, Заболотний вилазить з-під трактора весь у мазуті, лише очі блищать. «Ти казав, що Заболотний через хвилин п'ятнадцять прийде, а його й ще нема, а вже пройшло 20 хвилин». Заболотний витерся якоюсь ганчіркою, повернувся до уповноваженого, та й каже: «Я тебе слухаю». Уповноважений як зарегоче: «Щоб ти скис». Що вони говорили – не знаю, бо я пішов до плуга. Отака робота була першими тракторами.

У той час у нашому колгоспі було до 70 пар тягла. Було 4 бригади, а в кожній з них зверх того 15 пар, в тому числі до 8 пар волів. Крім польових бригад була ще й огорожня, в яку входили пристарілі, і обробляли огородні культури і виноград. Крім робочого тягла, у нашому колгоспі ще й був кінський завод – вирощували племінних коней. У нас купляли коней інші колгоспи».

При організації колгоспів, – продовжував Недзеленка, – багато людей усупільнювали землю, яка вже була засіяна озиминою, і колгосп зібрав тоді непоганий урожай. У 1931 році пшениці й жита дали колгоспникам не тільки на трудовні, а й давали на кожну душу по 22 пуди. В 1932 році – засуха. Почалася викачка хліба, і хліб забирали в господарство весь, не тільки з колгоспів. Колгоспникам не дали нічого, а забрали і в одноосібників, що ні позичити, ні купити не було де. Почався голодомор, і більше 150 душ вимерло з голоду.

Багато чого з розказу Недзеленка Івана Антоновича я вже сам помню, бо мені під час голодомору було вже тринадцять років. В 1934 році батько записався в колгосп, і я теж почав працювати там. Спочатку ходив працювати кобилками. (Кобилок прозвали сілярками за те, що вони були дуже маленькі, порівнювали з настольною сіляркою, і за те, що вони були маленькі та слабосильні, їх ніхто не хотів брати, а мені вони були вище пояса). Бригадиром був Луценко Іван Миронович. Він питає мене: «Ти будеш у мене працювати обліковцем?» – «Не знаю, чи я справлюся». – «Справившись. Я поможу».

Після закінчення семи класів у 1937 році я почав працювати спочатку в конторі на шостому рахунку, а потім, по пропозиції бригадира, – обліковцем. І от вийшов я до горачів, які горали коло Кузьмowego яру биками. Зміряв сажнем довжину і ширину, перемножив, і вийшло в мене чотирьохзначне число. Комою гектари не виділяю, не знаю як. Підняв голову, дивлюся на зорану площу і думаю. Відділити комою спереду два знаки – це буде дуже багато, а якщо один знак – чи не буде мало. Коли я дивився на площу, то Василь Бурлака подивився на мою записку на бомазі, яку я тримав на колінах, сидючи коло нього, спустивши ноги в борозну, та й каже: «Три гектари. – Да. – Більше не можна було. Тягло поморилося. Це що, вийшло по півгектара? – Да. Так, неграмотний їздовий привів мене до пам'яті». Спочатку важкувато мені було, попадали по

формі різні площі, і деякі приходилось креслити в зошиті, а потім підраховувати площу. Форма оплати праці з самої організації колгоспів була трудовні. На різних роботах були різні норми, яких я не пам'ятаю, але за кожну виконану норму записувався один трудовдень. Дехто заробляв по півтора і по два трудовні. На кожен трудовдень нараховували по тридцять копійок. З кожним роком оплату збільшували, і вже в 1941 році, коли я був в армії, мені з дому писали в письмі, що колгоспникам видали на трудовдень по чотири кілограми пшениці. Кожен рік голова колгоспу і ревізійна комісія звітували перед людьми на зборах за виконання плану сільськогосподарських робіт.

Годований Адам Іванович 1920 р. н.

с. Куренівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Батько – Годований Іван Філімонович, 1872 р. н., с. Куренівка. Мати – Годована (Усата) Олександра Андріївна, 1879 р. н., с. Куренівка. У 1940 р. до армії не взяли, тому в 1944 р. женився на Луценко Ганні. Коли в село повернулись радянські війська, то пішов на фронт: воював у Молдавії, Румунії, Австрії, Югославії та Угорщині. Має орден Слави III ступеню та медаль «За відвагу» за визволення Відня, орден Вітчизняної війни II ступеню – отримав після війни. Після демобілізації, з 1946 по 1955 рр., працював на залізничному транспорті у Шепетівці помічником машиніста паровоза. Із-за відсутності житла повертається в село, тут стали краще платити в колгоспі. В колгоспі працював на різних роботах.

До колективізації у батька було 3 га землі, 7 дітей, 5 з яких померло під час скарлатини. Тато помер у 1933 р., в голодомор. У колгосп наша сім'я записалася лише у 1934 р. і то не по добрій волі. Спочатку утворили бідняцький колгосп «Червоне поле», до якого увійшли: Годований Яків, Іван Миронович Луценко, Білоус Іван Трохимович, Бачинський Олексій Васильович та Аджубей Андрій. А в другий – «ім. Ілліча» – пішли «дядьки» (заможники): Недзеленко Фабіян Матвійович, Таранець Авраам Олексійович, Глазков Сава. Іван Глазков був головою колгоспу «Червоне поле» і говорив Фабіяну, який був головою колгоспу «ім. Ілліча», що якщо він не ввійде в бідняцький колгосп, то піде на Чечельник, а звідти вже не вернеться. В 1934 р. колективізація в Куренівці була завершена. Кращу землю забрав колгосп, а хто не пішов, то залишились на поганій землі. В колгоспі було організоване громадське харчування. Дванадцятирічних дівчат примусово заставляли йти на роботу, даючи при цьому по півнорми. На трудовдень платили по 200–300 грам хліба. Все літо були баби на полі, проте не на кожній роботі можна було заробити трудовдень. На трудовні давали небагато пшениці, кукурудзи, а податок плати, наприклад, 30 крб. на культуру села, а де та культура була та хто її бачив. Крім того,

протягом року зобов'язані здати 40 кг м'яса, 200 літрів молока, сплатити грішми 2 крб. за кожну соту городу та ще страховку. Повинен відробити або сплатити гужовий податок по ремонту доріг.

Довгань Марфа Никифорівна, 1927 р. н.

Народилася 12 серпня 1927 р. в с. Куренівці. Закінчила 11 класів вечірньої школи. У 1–4 класах ходила в школу тільки зимою. Коли ходила у 6-й клас, почалася війна, під час якої працювала на залізничному транспорті. Після війни, щоб не судили, пішла в 7-й клас, який так і не закінчила. Нагороджена медаллю «Ветеран труда» та численними грамотами від Куренівської восьмирічної школи.

«Під час голоду 1932–1933 рр. перебувала в селі, відвідувала «майдан» (щось на зразок дитячого садка). Дитячий садок був окремо, а великих, таких як я, утримували в дитмайдані. Коли розпочався голод, мені було 7 років. Дітей в дитмайдані було дуже багато, і брали туди самих слабших і голодніших. У майдані давали хліб, суп і чай, але годували погано, ми їли зелені яблука, від яких з'явилася в усіх дизентерія. Вдома мама варила куліш, але мені вже не давали, бо їла в майдані. У 1933 р. була лиш трохи засуха, а то забрали геть увесь хліб. У нас забрали пригорщу–два, які мама сховала від дітей на печі, і трохи в торбинці. На куліш купляли крупу в Чечельнику. Туди возили і геть носили дрова жидам у мішках. Сім'я у нас була дуже велика – 6 дітей, проте ніхто не помер. У 1933 р. померли лиш татові батьки – Шепітко Ласавета та Олексій. Людей у селі померло дуже багато.

Тато вступав до колгоспу не з своєю охотою, пригрожували вислати. Ми не жили багато. У нас була всього лиш одна коняка. Жили дуже скрутно, самі не мали що їсти, а в сільську раду відносили останнє».

Білоус Олександра Федосівна, 1918 р. н.

«Народилася 14 січня 1918 р. в с. Куренівці. Батько мав пару коней, воза, корову, які позабирали у 1929 р. до колгоспу. І землю забрали. Мама дуже плакала. Казала: «Як дітей годувати?»

У 1934 р., після розкуркулення з села вислали Герасименка Михайла, Шепітка Пилипа та Шепітка Сімона.

Під час голоду 1924 р. роздавали їсти і говорили, що це Ленін дав: у близнятка давали борщику й кашки. Цей голод був довгий, бо брат мій Іван з 1922 р., а я його водила за цією кашкою (йому було 2 роки). У батька в той час було поле, але хліб не вродив. Легше стало лише у 1926 р.

У 1933 р. ніякої допомоги нашій сім'ї не було. На цьому подвір'ї, де я построїлась, жив Гайдейчук Бартоломей, йому під хату принесли п'ятеро дітей, чиї то діти – ніхто не знав. Так само як ніхто нічого не говорив, від чого взявся голод. У 1933 р. хліб уродив, але не дочекали їсти. На нашому полі уродило молоде жито. Тато послав мене, щоб я нарвала і принесла колосків. По дорозі зустрів мене лановий, який нічого не казав, але в мене був тоді такий розум, що я сама йому казала: «Що ви думаєте, що я колоски несу? Не, я колосків не рвала». Коли принесла додому ті колоски, то зварили куліш. Батько попросив їсти. Присунувши до себе казанець, він з'їв усю кашу і до вечора помер. Мама померла через два тижні. Стали ховати батька, то викопали яму, а поки вивезли на цвинтар, то в ній лежало уже п'ятеро дітей, що були під хатою у Гайдейчука Бартоломея. У Івана, прізвище якого я не пам'ятаю, а по вуличному його звали «опир», від голоду померло 7 дітей. Загалом, в Куренівці померло дуже багато дітей. Хліба у нас не було, тому за ним не приходили, йшли до тих, хто був багатий. Тоді говорили, що хліб у нас забирали, відвозили у море і там викидали, вагони таскали в море і викидали. А зараз не буде голоду, коли хліб такий дорогий? Зараз дуже тяжко. Побачиш, що щось буде, їй-бо щось буде».

Зі статті-спогаду О. А. Наконечного

«...Наша сім'я з давніх-давен жила в с. Оляниця Тростянецького району Вінницької області. Жили ми добре, сім'я складалася з семи чоловік: батьків, 2-х дочок і 3-х синів. Господарство було середнім – п'ять гектарів землі, двоє коней, корова, свині, вівці, домашня птиця. Мала наша сім'я дім з верандою, усілякі господарські будівлі.

Трудилися всі від вранішньої зорі й до пізньої ночі. Все наше господарство стало предметом уваги голів сільради і комнезаму. Вони часто приходили до нас і пропонували вступити до колгоспу, але мати і батько категорично не бажали цього робити.

І ось одного разу, в 1932 р., до нас приїхали чотири підводи з бригадою – чоловік 15 у шкірянках, з маузерами, були й наші із сільради, чоловік 3–4. Було це літньої неділі, наприкінці серпня. Нас усіх вигнали з хати і заявили, що все у нас конфіскується. З хати забрали дві скрині з одягом, все до нитки. Ікони – 8 штук, які передавалися з покоління в покоління, винесли на веранду, скинули в купу, облили гасом і підпалили. Мати впала на коліна, почала плакати й прохати ватажка все забрати, але залишити ікони їй відтягли від ікон і кинули на подвір'ї.

Ікони згоріли, мати знепритомніла. Батько з братом та старшою сестрою занесли матір у землянку, яка стала для нас придуком.

Того дня і в наступні у нас забрали худобу, птицю, зерно, фураж. Розібрали дім і всі господарські будівлі й вивезли до колгоспу. З погребів та комори забрали все, нас прирекли на голодну смерть. Нам заборонили користуватися городом, землею. Батька й брата через день заарештували і відправили в Тростянець – у в'язницю. Батька через кілька днів звільнили, а брата Левка судили і відправили до Сибіру, де він і загинув.

Нам родичі потай допомагали продуктами. Голодувати ми почали навесні і влітку 1933 р., батько опух, опухла й мати, я і менший брат Василько (йому тоді було 8 років). Бачачи, що ми вмираємо з голоду, родичі вивезли мене і батька на станцію Ладижин, посадили в поїзд. І ми прибули на станцію Вапнярка. З поїзда нас зсадила міліція, і ми з батьком поселилися на майдані перед вок-

залом. Я хоча й був опухлим, все ж таки потихеньку ходив. Батько лежав, ноги його набрякли, говорив тихо і весь час плакав. Я просив у людей хліба, але в них нічого не було, і весь майдан був заповнений голодними опухлими людьми. Через день батько перестав говорити, тільки сльози котилися з його очей. Я сидів біля нього і плакав. Вранці він помер, я почав голосно плакати. Мене почули й покликали міліціонера. Він почав мене заспокоювати і сказав, що скоро під'їдуть підводи забирати померлих від голоду, тож заберуть і мого батька. Знесилившись, я перестав плакати. Сидів і гладив руками худе, заросле обличчя батька. Його чорні очі були відкритими і дивились на мене.

Через деякий час приїхала підвода, в кузові якої були мертві чоловіки і діти. Сльози лилися з моїх очей. Підвода поїхала. Міліціонер посадив мене на поїзд Одеса–Москва і сказав провідникові: «У нього батько помер з голоду, він весь опухлий. Завези його в Москву, може, виживе».

Провідник завів мене до вагона і сказав: «Залазь під лаву і лежи тихо, а то ревізори висадять тебе з поїзда і мені перепаде». Так я став безпритульним.

Це тільки частина того тяжкого шляху, яким мені довелося пройти. Все своє життя я пам'ятаю трагедію нашої родини. Мати померла в землянці теж з голоду, брат потрапив у дитбудинок...»

(Наконечний О. Про геноцид українців знаю з власного життя // газ. «Вечірній Київ» від 14.05.1998 р.)

Р. С. Цю статтю Опанас Андрійович Наконечний, 1922 р. н., інвалід війни 2-ї групи, ветеран праці (почесний залізничник), прислав мені у супроводі стислого листа від 14.05.2004 р., де зокрема говорилось: «Це тільки частина тої трагедії нашої родини. З повагою до Вас О. А. Наконечний. Київ-03049, Стадіонная, 13, кв. 99».

Зі статті Ю. Мицика «Спогад про соціалістичну демократію»¹

...цікавий документ надав нам наш автор, наш земляк, учень Д. І. Яворницького, 80-річний громадянин Канади Микола Павлович Костюк (через кілька років після публікації даної статті М. П. Костюк помер. – Ю. М.). Процитуюмо його:

«Державний
Дніпропетровський краєвий
історико-археологічний музей
16/ХІІ – 1934 р.
м. Дніпропетровськ

¹ Газ. «Вільна думка» (Дніпропетровськ). – 1992. – № 10(11). – С. 5.

ДОВІДКА

Дана ця тов. Костюку Н. П. в тому, що він був прийнятий на роботу фотографом в Археологічну експедицію науковим робітником тов. Теслею Т. Т. Тов. Костюк Н.П. працював з 15/І-1933 р. по 12/ХІІ-1934 р. після виявлення музеєм, що тов. Костюк є син попа, його негайно звільнено з роботи.

Директор музею Чигиринський
Секретар Рудківська

(підпис)
(підпис)»

До цього красномовного документа можна лише додати, що славетного історика Яворницького на той час вже вигнали з музею (1933 р.) не без «допомоги» НКВД (78-річний академік Яворницький у голодному 1933 р. пухнув з голоду, мусив продавати на базарі свої речі, книги, щоб якось прожити зі своєю хворою дружиною. – Ю. М.). Потім музеєм «керували» політруки, котрі, хоч і їли один одного як павуки в банці (за 4 роки змінилось 13 директорів!) і більшість з них, в т. ч. й тов. Чигиринський, «загриміли» у табори, але всі гуртом довго випікали розпеченим залізом дух науки й пієтету перед українською історією, що перед тим панував у музеї.

* * *

Уривок зі щоденника селянина Василя Рубля з с. Верхня Білозерка (суч. Запорізької обл.)

«(Мій) батько Дмитрій К. Рубель умер 1-го мая (по старому стилю 1933 год.) в 11 часов дня, еще утром просив хліба, голод скажений, щавіль і сверіпка, кофія. Проклята п'ятирічка. Вся сім'я хворі». (16 червня від голоду померла мати В. Рубля – Тетяна Самійлівна. – Ю. М.)

(Василь Рубель. *Історія... – Запоріжжя, 2003. – С. 126*)

* * *

Уривки з творів учнів шкіл Томашпільського та Могилів-Подільського районів Вінницької області

1

Учня 9 класу Марківської СЗШ
пст Томашпільського р-ну Ющишина Віталія

«Отримавши завдання написати твір, я навіть не підозрював, що це буде так страшно... Вилучивши вільну днину, вирішив зайнятися дослідницькою діяльністю...

Стукаю у віконечко. На порозі з'являється старенька сива бабуся.

– Доброго дня, бабусю! – чемненько вітаюся.
– Дай, Боже, здоровлячка, – стиха відповідає сивенька. – Що тобі, дитинко, треба у мене?
– Мене до вас прислали зі школи. Розкажіть мені про розкурчування, голод...

Обличчя і погляд у бабусі раптово змінилися. Очі стали сумні, заблищали, злегка затремтіло підборіддя. Сухими, почорнілими від важкої праці руками почала перебирати тороки на кінцях хустки.

– Стара я вже, сину. Не пам'ятаю, як і звати мене. А не те, що згадувати «як баба дівкою була». Вибачай, сину. Стара.

Вона повернулася і швидко, так само як і з'явилася, зникла в сінях. Я розгубився. Подивившись на зачинені двері, попрямував до воріт. У цей день я стукав не в одні двері, але скрізь мене чекали схожі відповіді:

- Давно те було.
- Не пам'ятаю.
- Старий я вже таке згадувати.
- Хворію...

Майже втративши надію, я згадав, як на уроках учителька розповідала нам про цікаві історії з життя бабусі Ніни... Бабуся Ніна підійшла до воріт і запитала, що мені потрібно. У кількох словах змалював мету свого візиту. Бабця моя завмерла, довго дивилася кудись далеко, напевно, вдивлялася у давно минулі роки. Згадувала те, що воліла б назавжди викреслити зі свого життя. Врешті глипнула на мене і промовила:

– Ну що, підемо до хати. Розмова буде довга, а надворі мороз...

Слухаючи односельчанку Моголовчук Ніну Гнатівну, я дивувався людській гідності, жорстокості, любові, ненависті, ніжності, черствості.

– Криваві події 30-х років ХХ століття не обминули мого села. Постукались вони чи не в кожную оселю. Першими почули їхні удари Грицик, Патлатюк, Балакир, Ксьонз (прізвисько), Марія Максимівна. Так звані багачі, куркулі. Хлібороби з діда-прадіда, справжні господарі землі стали ворогами народу... Подивіться на цих куркулів. Звичайні сільські чоловіки. Чорні, жилаві, порепані від непосильної праці руки. Чорна сорочка. Це куркуль? Куркуль, що білий хліб їсть лише на Різдво та Великдень? Куркуль, що на добу спить чотири години? Спитайте дітей куркуля, коли вони востаннє їли медові пряники? Спитайте жінку куркуля, коли востаннє вона одягала намисто?...

– Подивися у вікно, сину, – стиха мовила моя співрозмовниця. За вікном я побачив купу сміття. Ще донедавна там стояла хатина

під соломою. Вона, як спомин минулого, тяглася до сонця, до життя. Багато років тому життя у тій хатині погасило більшовики. І зовсім недавно життя самої хатини погасила «хазяйська» рука сусіда, який мріяв у куркульській хаті знайти золото.

– У тій хаті, – продовжувала бабуся Ніна, – жила сім'я. Справжнього прізвища та імен господарів я не пам'ятаю. А по вуличному називали їх Ксьонзи. Жили вони заможні. Та й чому не жити? Працювали від зорі до зорі... І все в них було гарно. І пара коней, і корова, і бики, і свині, і кози, вівці, птиця, кілька шнурів поля. Все доглянуте, вчасно нагодоване. Хто це все робив? Наймити? Ні! Куркулі! Гарне мали господарство. Мали толк з нього. Щороку якусь живність вивозили на торг. За товар брали і гроші, і золото. Щонеділі стару можна було побачити у Валнярці, куди не кіньми їхала, а йшла пішки. Торгувала сиром, молоком, сметаною. Отже, багатству було звідкіля взятися. Гарно жили вони. Стара не цуралася допомагати чоловікові у господарстві, а він не соромився жінці хліб виробити, корову подоїти, вареник зліпити. Завжди все робили вдвох.

Але було у них одне з найтяжчих лих людських: сім'я не мала дітей. Тому де не побачать дитину, обдарують усім, що є в кишені. А в неділю чи свято то і в хату закликали.

По сусідству з ними жила багатодітна сім'я Сніцара. Дітей було шестеро. Найстарший Іван був уже хлопцем не першої молодості. Одного разу, повертаючись із Ксьонзом з поля, зізнався, що має дівчину, але не одружується тому, що нема куди привести Антоніну. Того вечора Ксьонзи довго не лягали спати. А вранці пішли до старого Сніцара і попросили, щоб ті віддали їм Івана за названого сина. Самі зробили весілля і ввели у свою хату молоду невістку. Сім'я стала повноцінною. За деякий час у молодих з'явилася донечка, яка Ксьонзів називала дідом і бабою. Старі мої не тямалися від щастя. Що могло їх засмутити? Тепла хата, турботливі діти, які доглянуть і поховають. Що ще потрібно людині на старості літ? Але коли є бочка меду, завжди знайдеться ложка дьогтю.

Саме в цей час почалася колективізація... Постукали в двері до Ксьонзів пізно ввечері. Після голосної розмови господар зумів випроводити непроханих гостей за поріг. Але вранці їх найшло ціле подвір'я. Прийшли розкуркулювати! Ксьонз не хотів віддавати добро, але що він міг зробити один проти зграї. Він бачив, як багатіх односельців з малими дітьми залишили без нічого, забравши навіть ключі від хати.

От хоча б сусіда Яким позавчора з шістьма дітьми просив, щоб хоч хату лишили. А у Ксьонза у хаті ж онука. Вступився. Дивився, як на його батьківщині пораються нелюди: Катеринчук, Гутко, Василь Вергеліс (Кривий) та ін. Дивився і мовчав. Мовчав, щоб хоч у селі лишили. От Балакир вперся, то й поїхав аж до Сибіру. Або згадати Марію Максимову – пропала. Дивився, як добро грузили на

вози. А грузити було що: зерно, картопля, скрині, худоба. Думав, дитині залишать дійну корову – забрали. Добро везли більш як на десятку возів. Коли останній віз виїжджав з подвір'я, перший був ген аж за Грициком. Як вгледів це старий Ксьонз, схопився за груди і останній зойк вирвався з його уст: «ох». Те «ох» луною покотилося в серці старого. Попід руки ввели діда в хату, а на ранок він і преставився. Засумувала стара за дідом і за три дні померла. В останній день хотіла розповісти Івану про прихований скарб, та мову відняло. А добрий десяток золотих монет старі заховали в ковбишках дров, попередньо трошки їх надколовши. Та не судилося залишити названому синову добро. Так після Івана з Антонією ніхто в тій хаті не жив. Багато років стояла вона край села як німий свідок минулого... Тепер я зрозумів, чому сивочолі бабусі і дідусі відводили погляд вбік, коли відмовляли мені в розповіді...

– Бабусю, – продовжував я. – Я звернув увагу на те, як ви називали Василя Вергеліса Кривим. Чому ім'я цього чоловіка ви сказали з таким презирством?

– То не чоловік. То нелюд. Коли більшовики запанували в селі, Василь вирішив вислужитися. Хоч був з багатої сім'ї, та перейшов до голоти. Ходив по селі, мов собака. Нишпорив, винохував, доносив. Коли його рідний батько не здав зерна, він пригнав підводу до воріт, вивів батька з хати і повіз куркуля з села. Більше про його долю не чув ніхто.

А за часів Великої Вітчизняної війни Василь знов при владі – поліцай. Скільки людей постраждало від його руки! Коли ж у 1943 році в село ввійшли партизани – зник. Та плач людей, прокльон батька впали на його голову – зразу ж після вивозу батька з села Василь зламав ногу. Через рік у криниці втопився його син. До сьогодні біля криниці стоїть хрест, який нагадує про Божу кару...

2

Учня 11 класу Хоньковоцької СЗШ Могилів-Подільського р-ну Побережника Олега

«На вулиці Зарічній тепер сумно і порожньо... А людей скільки тут проживало, хата на хаті була, всі пагорби заселені. На рівному не дозволяли тоді будуватись, тому селились усі тут, біля річки. Дві бригади жінок на одній вулиці було. А дітлахів – не порахувати... З однієї сторони річки – 68, з другої – 73. А зараз вас – четверо... Біля річки в усі пори року було людно: з усього села збігались діти влітку покупатись, в ліс по гриби сходити, а взимку – покататись на ковзанах.

– Діду Іване, а тут чому лише руїни, де поділись люди?

– У голод усі вимерли. З двадцяти шести хат нікого в живих не залишилось, цілий куток стерто з лиця землі. У цій хаті, говорили, сім'я померлу дитину в голод з'їла... А там Матейко жив. Розкур-

кулили його, до колгоспу не хотів вступати. Багато тоді людей зі своїх хат повиселяли, на Сибір відправили... Чоловіки з війни не повернулися... А ще репресії багатьох знищили, така важка доля спіткала їх.

– А тут, чому тут вже давно ніхто не живе?

– Тут, що не доля, то трагедія. Хіба бабка не розповідала тобі про тітку Горпину? Вирують спогади... А вночі сниться малим хлопчикам, що стоїть за річкою біля опустілої хати тітка Горпина. Мовчки, з докором дивиться на залишки хат. У тридцять третьому році в неї померло два сини і чоловік. З того часу вона часто носила людям їжу, за своїх дітей все боялась, щоб хоч на тому світі вони не пухли з голоду. Ще вдень між людьми, у важкій колгоспній праці забувала про все, а вночі важкі думки не давали заснути, страшне горе розпинало груди, рвало на шматки серце. Одна, як билинка, без захисту, без віри і надії на краще.

Ніхто не захистив, як надумали сусіди посунути свою межу в її город, коли вночі ходили попід хату, стукали у вікна, лазили по горищі, щоб залякати... Витримала, що могло бути страшніше за втрату сім'ї? Тоді придумали страшну кару. Написали донос.

Родом вона була з сусіднього села – Липчан. У цей час затримали на кордоні два односельчанина, що перевозили хустки з-за Дністра.

У Хоньківцях у Горпини не було родичів, тож вирішили скористатися моментом, написати донос, що займається жінка контрабандою. Уночі за нею прийшли. Вели, як зрадника народу, на очах усіх людей. Вона на хвилину спинилася біля хати сусідки Тетяни, щоб віддати мішечок зі своїми злидненими статками:

– Якщо повернусь, ще згодиться, а ні – хай залишиться вам...

Кілька місяців про неї у селі не було чутки. Потім жінка розповість сусідам, як знущались з неї на допитах. Били, кидаючи від одного вартового до іншого, як пір'їна літала по камері, поки не падала, втративши свідомість. Здається, це тривало вічність... Вистояла, бо не було за нею ніякої провини. Восени її вирішили відпустити. Не повірила очам своїм. З боєм і німим докором дивилася на молодого лейтенанта:

– Кому я потрібна на зиму, хто поверне мені мої літа?

– А ви у цих людей запитайте, вони знають, – відкривши шухляду свого стола, показав їй донос сусідів...

...А знаєш, чому ваша прабабуся, Васильєва Ганна Ониківна, не може ходити? Вона теж у тюрмі сиділа, вже в сорок сьомому році. Голод після війни був, а дідові Колі було два з половиною роки. Їсти не було що, і вночі вона пішла в поле назбирати колосків, що залишились на стерні після збору урожаю. Хтось із сусідів доніс, її забрали в тюрму. Ой, нелегко там було. Ноги її лещатами викручували, ламали під час допитів. А дід вдома залишився зі

старою хворою бабусею, що вже не могла не те, що внука доглянути, а й сама себе. Ледве вижив...

Використано спогади жителів вулиці Зарічної с. Хоньковець Могилів-Подільського району Вінницької області:

1. Дідик Марії 1916 р. н.
2. Рафальської Марії 1927 р. н.
3. Кирилюк Тетяни Степанівни 1910 р. н.
4. Побережник Ганни Никифорівни 1917 р. н.
5. Побережника Івана Івановича 1937 р. н.»

3

Учня 11 класу Теплицької СЗШ № 1 Кравця
Олександра

«...Обвиняється в том..., что проживал нелегально в запретной зоне, бродяжничал, группировал вокруг себя контрреволюционный кулацкий элемент, совместно с которым намечал список актов для террора, проводил активную антисоветскую деятельность, направленную на срыв мероприятий партии и соввласти ...

Дмитренко Терентия Константиновича РАССТРЕЛЯТЬ»...

Вирок читав один із «трійки». У голові в Терентія щось ніби гуло – давалися взнаки нічні допитування, слова не доходили до свідомості. Лише останнє, як постріл, вбило останню надію – надію на життя, на те, що побачить ще своїх дітей, своє село, батьків, свій край... А з глибини душі рвалось німе запитання: «За що?» Підкошувались ноги, несила було тримати обважніле тіло, на яке влав тягар важкої наруги, брехні. Хто і за що загубив його життя, знівечив долі його дітей? Лайка, грубий окрик ніби на мить привели до тями. Штурхан у плечі – і знову камера. Сну не було. Від страшної реальності намагався відірватися спогадами.

Найперше перед стривоженою уявою виникло рідне обійстя, квітучий сад, який разом з батьком садили. А мама радісно спостерігала за ними: ще одні чоловічі руки з'явилися в родині. Хлопчика лагідно називали Терешком. У метриці був записаний Терентієм. Ім'я – як горох у стиглому стручку: торкнешся – і чути найтонші звуки, які відгукуються прекрасною мелодією на тремтливих струнах хліборобської душі, як зерно у повностиглому колосі жнивної пори.

З давніх-давен їхній рід по праву вважався хліборобським і дуже працелюбним. З діда-прадіда Дмитренки самовіддано трудились біля землі і плуга. ...За це й поважали їх у Кивачівці... Нахлинула жорстока хвиля колективізації. Розбій і грабунки покотилися селом. Те, що наживалося довгими роками, важкою працею, йшло прахом за одну мить. Мабуть, він комусь не вгодив, бо коли раніше в графі «соціальне походження» писав: з селян се-

редняків, то хтось викреслив і вніс його до списків куркулів. Мав кілька гектарів землі, хлів, клуню, четверо коней, дві корови, маслоробню, молотарку з двигуном, драч, камінь для помелу зерна. Все це забрали, вміть все розграбували.

...Ошатне, поросле споришем обійстя враз перетворилось на купу мотлоху. Хтось зірвав ворота – і вони вміть зникли. Їм сказали збиратись до Сибіру. Із собою дозволили взяти лише особисті речі. Вони з Килиною несли на руках малолітніх дітей, тому їм не могли взяти із собою навіть необхідне. Група міліціонерів везла їх на ст. Розкошівка, щоб звідти відправити до Сибіру. Коли загнали в товарний вагон, мов худобу, один з міліціонерів змилювався, шепнув, щоб непомітно передали маленьку доньку дідусеві. Вона не витримала б такої далекої дороги та жаливих умов. Привезли їх в Архангельську область. Квітучі і родючі землі України змінилися великими лісами, суворою природою півночі. До важкої праці Дмитренкам було не звикати, але такого каторжного труда годі було винести. Не передати словами, що їм довелося пережити в таборах Архангельської області. На кожному кроці чатувала смерть, голод, холод. Люди, мов мухи, вмирали від непосильної праці, важких умов життя. Та найбільше допікала чужина. Дрімучі ліси, суворий край, людський відчай... Мозок весь час пекла думка: «За що?» Нехай вже він мучиться, але за що страждають його діти? Чому так змарніла дружина? З раннього ранку до пізньої ночі вони впрягались у важку роботу, тягли непосильну лямку рабів.

Велика працелюбність Дмитренків навіть на примусовій роботі розтопила лід у душі начальника табору. Він змилювався і відпустив достроково додому Килину з дітьми. Терентій же залишився сам-на-сам із суворою дійсністю. Але серце раділо, що хоч дружина з дітьми повернулись додому. Мав надію невдовзі і сам поїхати за ними. Та не дочекались діти батька. Правду кажуть, що лихо саме не ходить, а горе за собою водить. За те, що не доніс на сусіда, який допомагав втікачам з табору, його засудили на п'ять років концтаборів.

Та світ не без добрих людей. І звідти вийшов достроково завдяки великій працелюбності. Відбувши покарання, не мав права повернутися додому, до дітей. Дозволити працювати в Умані, Верхнянці без права навідатись навіть у рідне село. Це, мабуть, було найбільшим покаранням, найбільшим випробуванням.

Діти – найдорожче, що мав у житті. Та й стільки років розлуки. Підросли ж як! Скупі вісточки від них і про них доносили односельчани, яких зустрічав. Не втримався, вночі вирушив у дорогу. Тихенько крадучись, ішов городами до рідної хати, щоб побачити своїх синів і доньок. Ступив на подвір'я... Скрипнули тихенько двері. Рідні руки обняли за шию... Не довгою була зустріч. Просив дружину не будити сонних дітей. Як виросла найменша донечка, яку бачив ще малям! Стояв біля них, не міг надивитися. Не знав,

що востаннє... А може, все-таки душа передчувала. Назад повертався також крадькома. Йшов манівцями, щоб нікого не зустріти. Та не так-то було. Мабуть, таки багато ще іуд на світі... Вранці, коли зайшов на пошту, щоб відправити грошовий переказ синові, який навчався, його заарештували. То були перші й останні відвідини Терентієм Дмитренком родини. А потім – вічність, невідомість. У ній загубився для батьків, дружини, дітей... На нього донесли односельчани, що було найбільш боляче. Вони брехнею, підлістю загубили невинну душу... Написали, що служив у Петлюри, займався контрреволюційною діяльністю, групував навкруг себе антирадянський елемент. Мав зв'язок з бандитами. Його судила «трійка», як... «1-й категорії антисоветского элемента»...

З архівних документів довідуємось: «Постановление тройки УНКВД по Винницкой области от 21 августа 1937 года о расстреле Дмитренко Терентия Константиновича приведено в исполнение 31 августа 1937 года в 23 часа 55 м.».

У розквіті сил обірвалось життя 42-річного хлібороба, батька п'яти дітей, за те, що навідався до своєї сім'ї... Ось так була знівечена людська доля...»

4

Учениці 11 класу Вінницької СЗШ № 11 Биць Вікторії

«...У 1932 р., коли із двору одноосібника Івана Мотричука забрали все: і коня, і корову, і вівці, і свині, і кури, та ще й тернову хустину Домахи, яка ще від бабуні дісталася, не кажучи вже про два кожухи, шерстяні Іванові парубоцькі штани, бо на більше не спромігся – шестеро йому народила дружина, бідній жінці вдалося переконати песиголовців, що хоча б теличку залишили: діти ж все-таки...»

А вони сиділи напівголі на снігу, як наполохані пташенята, викинуті з рідного гнізда, і здичавіло переляканими очима дивились, як дядько Ахтимон, на прізвисько Куций, що жив на тім краю села, тягнув із вікна шибку, смішно підв'язавшись маминою святковою зеленою спідницею, а «активісти» хвацько виносили з льоху картоплю, буряки, діжечку з капустою. Керував усім цим голова сільради і уповноважений, від якого тхнуло цибулею, перегаром і чимось чужим.

Коли все вщухло, Домасі, старшій сестрі Софії, що була одружена у сусіднім селі, вдалося вмовити Івана написати заяву до колгоспу: зима, куди з дітьми подінешся? А ще страшнішими були оті «білі ведмеді», про яких так часто нагадували навіть сусіди.

Напровесні прийшли знову. Забрали Лиску. Не забули. У двері гупали ногами, хтось надривно кашляв, погрожував. Увалились і одразу ж до господаря:

– Відсипаєшся?! Грієшся?! Не нагрівся біля пожарища?

Удар, другий...

Забрали третього дня. Повезли до Вінниці. Там став «ворогом народу»; йому не пробачили, що вперто не віддавав роками нажите добро до колгоспу, жив зі своєю Домахою в злагоді, дітей виростив працюючих і чесних. А коли й пішов до колективу, щоб жити «добре і веселіше», ходив похмурий, з опущеними очима додолу, ніби щось шукав загублене, дороге. Тому, коли хтось пустив «червоного півня» під стріху голови сільради (подейкували, що цієї ночі його дружина варила горілку, бо уповноважені часто тут столувалися), вибір випав на Івана Мотричука. Все тут збігалось: що з того, що робить як віл, а відлюдькуватий, мовчить більше, до чарки байдужий, коли ж з поля йде повз цвинтар, то так і ходять жовна, а блиск очей стає такий, що аж страшно.

Улітку 1943 року з усіх сіл, хто чим міг добирався до Вінниці, щоб упізнати рідне, близьке і по слов'янському звичаю відголосити над покійним. Домаха не пішла, бо ж казали: «В Сибіри он. Без права переписки». Та й сили вже були не ті. А ще боялася за сина Стаська, бо ж на фронті він, ворога б'є, а там, у Вінниці, фашисти.

Син не зміг захистити батька, бо захищав народ і владу, ворогом яких став його рідний тато. Та бойові нагороди, рани війни викарбували волю, роз'ятрили синове серце, і він пішов шукати правду, яка вмістилася на аркуші з гербовою печаткою: «17 серпня 1937 року розстріляно у Вінниці». Це було у 80-х. Ще 5 карбованців додали воїну-інваліду до пенсії і кілька мішків зерна, як компенсацію. Глянув на все це син і сказав: «Оце вся і правда, і батькова кров».

Р. С. Іван Мотричук. 1886 року народження. Українець. Колгоспник. Житель с. Жадани Іллінецького району Вінницької області. За вироком розстріляний 17 серпня 1937 року у м. Вінниці. Реабілітований посмертно. Мотричук Анастас Іванович – інвалід Великої Вітчизняної війни, учасник бойових дій, житель м. Вінниці, помер улітку 2001 р.

5

З твору учня 11 класу Калинівської СЗШ № 1
Братанюка Євгенія

«1929 рік увійшов в історію як «рік великого перелому», почалася масова примусова колективізація. Здійснювали її комуністи, комсомольці жорстокими брутальними методами. У селі Черепашинці Калинівського р-ну зігнали людей на сільський сход. Коли голосували за колгосп, люди рук не підіймали ні «за», ні «проти» – боялися. А в протоколі записали: «одноголосне». І на підставі рішення сходу колгоспні активісти переорали поля, зруйнували

межі, рекувізували хліб у всіх селян. Кількох селян, що не могли змовчати, дивлячись на такі «порядки», одразу заарештували.

А в с. Нова Гребля прибув представник з району і сказав: «Селяни, маєте дві дороги: або в колектив записуватися, або йти до верби вішатися».

Ось така правда, що живе в багатьох родинах Калинівщини гірким спомином.

С. І. Заря, який проживав у с. Котюженці, згадує, що його з дружиною і трьома дітьми вигнали з хати, з подвір'я забрали всю худобу. У той день з села забрали ще сім сімей одноосібників, які не були занесені в списки колгоспників. Усім звеліли сідати на підводи і повезли в Калинівку. Узяти з собою дозволили лише те, що можна нести в руках. У Калинівці всіх посадили в товарні вагони, де були селяни з усієї України... Приїхали на Урал, поселилися в бараках, тяжко працювали на лісопалі.

Для Феодосія Чурпія місцем покарання була Воркута. Важко згадувати старій чесній людині несправедливе покарання терміном на 10 довгих років. Нині йому дев'яносто п'ять, а пам'ятає минуле так, ніби все було вчора.

У скорботі схиляють голови калинівчани на знак пам'яті про померлих 1325 чоловік – жителів Калинівського району. Жажливі цифри свідчать: повністю вимерли в селі Глинські сім'ї Цвітка В. – 9 чоловік, Бурлаки Л. – 9, в селі Іванові – сім'я Харчуків – 14, в селі Дружелюбівці – сім'я Гилюка – 9, в Котюженцях, Сальнику, Заливанщині та інших селах району – скрізь пройшла страшна сила голодомору.

...Репресовані та свідки репресій у Калинівському р-ні згадують: «робота» із заарештованими йшла на «високому» рівні: залякування, побиття, фальсифікація протоколів допитів тощо. Часто, не маючи під час арешту ніяких компрометуючих матеріалів, слідчі діяли за принципом: головне – заарештувати, а за що – буде видно потім. В основному подобалась версія: «Є учасником диверсійно-шпигунської організації, яка пов'язана з розвідувальними органами однієї іноземної держави». Справи розглядалися без прокурора й адвоката, оскарженню чи помилуванню не підлягали. Під час слідства надзвичайно широко практикувалися такі поняття, як «тероризм», «диверсія».

А далі... засуджених партіями відправляли на примусові роботи до північних районів СРСР з надзвичайно важкими, по суті, каторжними умовами праці.

А далі... ті, хто були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», якщо ж вони, відбувши «кола пекла» на землі, залишались живими, довгі роки носили тавро «ворог народу».

І лише 17 квітня 1991 року Верховною Радою України було прийнято Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій», за

якими ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів».

* * *

Уривки зі статті-спогаду Катерини Марченко, 1919 р. н.

«...Моя велика родина по маминій лінії пережила три голодомори. Про 1921–1922 роки мені розповідали рідні. Та найстрашнішим був голодомор 1932–1933 років.

Народилася я в с. Кищенці тепер Маньківського району Черкаської області... Пригадую, як до нас, до бабуні Ярини, прийшов її рідний брат дід Ладим (Володимир) Херсонєць. Він був грамотною людиною, мав землі три гектари, вітряк. У сім'ї їх було шестеро. Каже бабуні: «Яриночко! Ти чула? Зганяють до гурту. А гуртове – то чортове, чортяча власть прийшла». Дід Ладим помер передчасно, серце не витримало, не зміг пережити руйнування господарства (забрали й зруйнували вітряк), церкви. Син його з сім'єю втік од розкуркулення і ГУЛАГу аж у Душанбе. В колгоспі дохли вівці, падали корови й коні.

Рідний брат мого діда Микити Рогаченка Василь «розбагатів» під час НЕПу: придбав молотарку, січкарню, крупорушку. Найманих робітників не мав, а п'ятеро синів трудилися до сьомого поту. Назвали куркулями і за одну ніч усю сім'ю вивезли на Соловки. Всі загинули.

У Кищенцях панувала «мрочківщина»: розкуркулювали людей двоє братів Мрочків та уповноважений. Про їхні злочини того часу навіть змушена була написати більшовицька газета «Радянське слово». Вони розтринькували, пропивали чуже добро і навіть з крамниці забирали все, що хотіли, «під розписку». Одночасно виконували план уряду – кого і скількох відправити на Соловки.

*Одна лата, два кулі –
Записано в куркулі,
Описано всі горшки
І загнано в Соловки.*

Добре пам'ятаю продрозкладку: податки, позику, мамині сльози і «червоні» валки. Часом запитують мене діти, онуки, дехто з дорослих освічених людей, що таке «червоні» валки. Кілька возів завантажених мішками з зерном і прикрашених червоним прапором – ото і є «червона» валка.

1932 р. був дуже добрий урожай, але хлібозаготівлі наклали одну за одною: «Республіка не виконала хлібозаготівлі!» Активісти штрикали металевими прутами – шукали схованого зерна, розбивали запічки, штандири, витрушували все, що було в горщиках, вузликках.

Коли готували останню валку, готувалися й жінки до бунту, опору активістам. Мали намір не випустити валку з села, бо інакше – всіх чекає голод. Ми, діти, стали зв'язківцями. То було пізньої осені, накрапав дощ, під ногами чвакало болото... пролетіла звістка, що везуть не лише зерно з колгоспної чи селянських комор, не лише витрушене з прихованих вузликів і мішечків, а й посівне зерно та з гамазеї зерновий запас, що був закладений на випадок неврожаю чи стихійного лиха. Валку супроводжували активісти... Мали везти наше зерно за кордон. «Вивозять останнє, помремо з голоду», – з відчаєм у голосі казали жінки. І почали перепиняти валку. Моя мама... схопила коней за вуздечки, інші жінки кинулися їй на допомогу. Валка зупинилася. Просили, лементували, умовляли повернути вози до села, бо люди помруть од голоду. Розпочалася бійка. Сатанинські активісти брутально жорстоко відкинула жінок у болото, і валка рушила далі...

Пообіцяли: як виконають колгоспники хлібозаготівлю – тоді дадуть їм хліб. Не дали. В небагатьох селах голови колгоспів, порушуючи розпорядження райкому, таки видали хліб на трудодні. За це їх арештували.

В листопаді-грудні 1932 р. моя мама (і не тільки вона) вже не мала з чого пекти хліб. Треба було рятувати нас, двох напівсирит, од голодної смерті. Міняла на хліб усе, що мала: 12 низок дорогого намиста, гарні українські строї, вишиванки, корсетки, тернові хустки, дуже гарно вишиті рушники. Все це і врятувало нас. Дивом збереглися два весільні рушники та батьківські нагороди – три Георгіївські хрести, два золотих і один срібний, найдорожчі сімейні реліквії. Батько наш, Роман Тарасович, був учасником Першої світової війни, мав звання унтер-офіцера. Загинув у березні 1920 р., б'ючися за краще майбутнє, за незалежну Україну...

Настала холодна осінь, а за нею зима. Ми з братом восени вже не пасли ягнят – вони всі в колгоспі поздыхали. Ходили в ліски, зрізали липову кору. Потім їй треба було підсушити й потерти на борошно. З колгоспної скирти крадькома смикали соломі, озирючися, щоб ніхто не побачив, бо судитимуть, як і за колоски. Як тільки почав танути сніг на полях – шукали і збирали мерзлу картоплю. А далі була лобода, бурякові листочки, молода кропива. Дуже болів шлунок од тих листочків, запарених окропом, паморочилася голова, непритомніли, не було сил навіть збирати зелень.

Життя нашої сім'ї трималося на волосині. Врятувала мамина сестра, моя тітонька Марійка Малярчук. Вона жила в сусідньому с. Вороному. А її сім'ю рятувала корівчина та річка Гірський Тікич. Разом з дядьком Дем'яном привезли вони нам вузлик борошна, пляшку молока і велику рибину. Повертаючись додому, вони забрали мене з собою. Вже у Вороному зупинилися в центрі села біля базару. Мені наказали чекати дорослих біля воза. Коли я обернулася в напрямку базарних рядів, то остовпіла. Побачила

хліб. Упала головою на воза і гірко заплакала. Мене заспокоювали, допитувалися, що сталося, за ким я плачу: за мамою, братиком, бабусяю? Вони не помруть, житимуть. Я ледве вимовила: хліб... Там справжній хліб...

А в Кишенцях далі закопували людей. 1932–33 рр. у селі було 1200 дворів – загинуло від голоду дві тисячі осіб. Події тих років у селі досліджував нині покійний Петро Яценко. В с. Хижня, що за 6 км од нашого села померло 1500 людей (там голодомор досліджував Тим Гаврилук). У Вороному померло 750, значно менше, бо там жив світлої пам'яті патріот Войцехівський, був завідувачем філіалу Буківського радгоспу в Вороному і докладав усіх зусиль, аби полегшити страдницьке життя односельців, зокрема вилулював рибу з річки Гірський Тікич, возив до Умані, вимінював на хліб. Ці події дослідили Аврам Гаврилук та Микола Маларчук.

Навесні 1933 р. загалом щогодини помирало 2500 осіб. Тоталітарна система винищувала українського селянина не тому, що він селянин, а тому що український.

Катерина Марченко, інвалід війни I групи, відмінник народної освіти. Київ».

(Марченко К. «Червона» валка, мов гадюка, повзла селом // Народна газета від 27.11.–3.12.2003 р.– № 44–45 (598–599).– С. 3; Див. також: Марченко К. Владі байдуже, що Тихін виліз з ями для мерців // Народна газета.– 2004.– № 5 (610).– С. 3).

* * *

Зі статті вчителя-пенсіонера Олександра Григоровича Литвиненка «Притулок смерті. Голодомор очима свідка»¹

«Я народився в с. Безбородьковому Солонянського р-ну (Дніпропетровської обл.– Ю. М.). Батька не стало ще у 1921 р. Жили вдвох з матусею. Крім корівки та десятка курей, не мали нічого.

Того жахливого року, пропрацювавши у колгоспі і, нічого не отримавши на трудовні, селяни потай один від одного приховували хліб – адже наближалася зима. Та місцева влада, згідно з розпорядженням партії за будь-яких обставин виконати план здачі хліба, почала насильно його відбирати. Негайно були створені комісії з активістів, які з кожного двору мусили взяти певну кількість зерна. У тих, хто його не мав, відбирали все, що можна їсти: квасоллю, горох, картоплю, навіть кваснину разом з діжками.

Але й цього виявилось мало. За наказом вищих органів радянської влади планувалося переселити на Північ у місто Котлас

¹ Газ. «Вільна думка» (Дніпропетровськ).– № 7(8).– Липень 1992.– С. 3.

30 сімей. Це тоді називалося «добровільним переселенням українців». І хоч «куркуля» вже давно ліквідували, партія зайнялася нищенням українського села як такого.

В моєї мами зерна не було. Була швейна машинка. В хаті, крім неї, стояли ліжка та скриня, яка слугувала столом і коло якої я, стоячи, готував уроки. Зважаючи на відсутність хліба, сільська рада та правління колгоспу «Червоний Жовтень» наклала штраф за «збитки» колгоспу в сумі 400 крб., які треба було віддати у двадцятичотирьохгодинний термін. Де взяти такі гроші бідній вдові? Тож на другий день (це було напередодні нового 1933 року) прийшли члени комісії, аби «роздирати вдову за подушню»: забрали корівку, курей, постіль, машинку. Мене відразу вигнали зі школи як сина куркульської вдови. Мати занедужала; в хаті голо, холодно, як у домовині. Щоб якось прожити, ходив у степ шукати «мишаки» (запаси зерна, які заготовляли миші), але й те, що іноді знаходив, відібрали активісти-сторожі: мовляв, все колгоспне – все державне.

Лиш Богу відомо, як пережили зиму. Але найтяжчими місяцями були березень і квітень. Люди мерли на ходу, особливо діти. Ми з матінкою, лягаючи спати, прощалися, бо смерть уже стояла біля порогу нашої оселі...

Якось завітав до нас мій учитель Охрім Овер'янович. Каже:

– Сашко, йди на бригаду, звіди будуть везти дітей до притулку.

Але поки я кволий, дійшов, то лиш побачив, як від'їхали дві гарби з опухлими дітьми. Голова колгоспу Зайцев І. П. сказав:

– Ти, хлопче, й дома подохнеш, твоя мати симулянтка, штраф не заплатила, а хоче, щоб ти їв державний харч. Геть звідси!

Я ледве дочкавав додому. Гірко заплакали ми з матусею, та біді нічим не зарадиш. Плачучи, мама сказала:

– Нічого, синку, легше помирати нам буде разом у рідному домі...

Та незабаром учитель знову прийшов. І разом з матір'ю таки змусили мене йти до притулку, котрий знаходився недалеко:

– Дійдеш – твоє щастя, залишишся живим, а ні – все одно помреш дома... А матері ми чимось допоможемо.

Взявши шматок хліба та чвертку молока, яку дали мені в сім'ї вчителя, подався я шукати того притулку... Проживши, не забуду жодної дрібнички, пов'язаної з тією дорогою. Здолав усе, бо знав – позаду смерть, а попереду – надія.

Коли прийшов до села Зелений Гай, де знаходився притулок, то був вражений тишею. На вулицях ні лялечки. Голодний, втомлений, я хотів сісти, але повалився немов трухлява колода – втратив свідомість. Коли очнувся, то побачив біля себе немолоду жінку, заклопотану моїм станом. Вона назвалася тіткою Килиною – це ім'я все життя гріє мені душу. З великими труднощами вона

допомагала мені влаштуватися до притулку, бо туди вже не приймали, а до цього три дні у своєму будинку доглядала, аж поки я не спромігся самостійно рухатися.

Мене прийняли до старшої групи, де було кілька моїх односельчан: Петя Колісник, Коля і Гриша Радченки, Маруся Тригуб, Маша Федорова. У групі було біля сорока хлопчиків та дівчаток. А взагалі у притулку були діти різного віку – від 2 до 15 років. В кожній групі був вихователь – в двох старших групах Іван Данилович Шмигель та Борис Савелійович (прізвище забув) – обидва жорстокі, безсердечні.

Жили в хатках Зеленого Гаю, людей з якого «добровільно» переселили на Північ. Всі діти ходили у тому одязі, в якому прибули: брудному, завошивленому. Спали на підлозі в соломі або бур'яні – всі покотом. Діти називали свої помешкання «свинячими барлогами». Вмивалися біля колодязя, але витиратися не було чим. До їдальні ходили тричі вдень. Спочатку їжі майже вистачало – готували борщ, супи, узвар. Хліб давали, але рідко, частіше кукурудзяну макуху. Пізніше харч значно погіршився – вставали з-за столу напівголодні. Старші діти додавали до страви траву чи вишневе листя.

Весна була дощова. Час проводили самостійно, вихователі до нас майже не приходили. За гарної погоди старші групи ходили в колгосп на прополку ячменю. Голими руками рвали осот, від чого руки роз'яструвалися до крові, навіть ложку важко було тримати. Коли хто заявляв, що не може працювати, вихователі не вірили і карали за це як симулянта: лишали без їжі.

Часто над Зеленим Гаєм стояло дитяче ревище, особливо дощова погода на всіх навіювала сум. Старші дівчатка згадували померлих батьків, родичів і починали плакати. Цей плач підхоплювали інші діти. Він передавався із хати у хату і, страшно згадати, тяжким горем відлунював у всіх закутках села. І ніхто з адміністрації не приходив до нас, щоб утішити. Лише один робочий, дядя Сеня, не витримував дитячого страждання: він виносив на вулицю грамафон і програвав платівки. Особливо нам подобалася пісня, в якій були слова: «Ішов Гриць з вечорниць – сидить гуска на копиці, витріщивши очі...» Тоді діти поодиночі, заплакані, почервонілі від сліз, ставали навколо грамафона і слухали пісні. Які вони не були, все ж відвертали дітей від суму й плачу.

Так жили ми більше місяця. Та до суму й голоду додалася ще й хвороба – епідемія черевного тифу. Спочатку були поодинокі випадки і ніхто не звертав на це уваги, а потім вони почастишали, але медичної допомоги все одно ніякої не було. Діти стали мерти, не виходячи з «барліг». Похорони лаштували самі діти, вихователі лише призначали старших, які мусили везти мерців за село на скотомогильник. Возили тарантасом, який самі ж змайстрували. Копали рівчак і сям-так засипали, бо не було моці викопати глибшу

яму. Спочатку вмирало до трьох дітей на день, а потім і більше. Скільки ж всього померло – не скажу, але дуже багато. Так минуло більше тижня. А коли схопилися в райцентрі – було пізно. Тих, хто видибав, витягли з «барліг», пошили всім трусики, сорочки, постригли, влаштували лазню. У тих же хатах влаштували нари, видали постіль, але діти продовжували мерти...

Провина за смерті дітей у Зеленому Гаї лежить на партійному керівництві. І я переконаний, що все це було зроблено навмисно. Таких правителів, як більшовицькі, не цікавить доля народу. Такими вони були, такими й залишаються.

Дуже хочеться, щоб жителі села Зелений Гай Солонянського району знали, що земля, на якій вони живуть, прийняла в своє лоно безневинно знищених дітей. А ще хочеться, щоб на тій скорботній землі був встановлений меморіальний знак, який би свідчив про один із численних злочинів комуністичного режиму і вшанував пам'ять дітей, життя яких так і не відбулося...

* * *

Уривок зі спогадів канадського українця Івана Гладуна про його відвідини у складі англійської делегації лісопобителів під Архангельськом близько ст. Коноша у 1931 р.

«(Опис обіду в їдальні на лісопобителі. – Ю. М.) Була смажена риба, бараболя, варена капуста, хліб. Бери кілька хоч. Невільники так і роблять. Ходимо поміж столами та приглядаємось. Чую, якийсь дядько каже напівголосом по-українськи: «От щоб такі делегації приїжджали хоча раз у тиждень, то людина хоч поїла б по-людському». Сусіди підтакують йому киванням голів. З'їли геть усе чисто. Не годиться залишати Божого дару...

...За табором... зустрічаю гурт жінок. Вони позакутувані в лахміття; на ногах «валянки», збирають якісь червоні ягідки та їдять їх. Підходжу до них та кажу:

– Добрий вечір вам.

Жінки видивились на мене та відповідають:

– Добрий вечір і вам! А хто ви такі будете?

– Я приїхав сюди з відпоручниками оглядати лісозаготівлі – відповідаю.

Жінки дивляться на мене. Я вбраний не по-московськи. Мабуть, думають, що якийсь чоловік з чужоземної сторони. Одна з них питає:

– А ви тутешній чи приїхали звідкілясь?

– Я українець, роджений в Канаді, – відповідаю. – А що ви тут робите? – питаю.

– Та чекаємо, щоб ударники лісосплаву нажерлись, а тоді покличуть нас на баланду, – відповідають.

– Ні, я питаю чи ви тут працюєте, чи тільки так живете.

– О, та, милий, ми працюємо. Рубаємо ліс. Ми ж такі, як і всі інші, – відповідають.

– З яких частин України будете? – питаю.

Одна каже, що з Черкас, інша каже, що з Лубнів, інші – з інших частин України. Починають скаржитись та плакати. Кажуть, що запроторили їх сюди кат зна за що. Казали їм, що вони куркулі та за те дісталось їм по десять літ заслання. Сидять тут уже по кілька літ. Просять, щоб заступитись за них у Москві.

«Не могу, дорогі – кажу. – Не в моїй то силі», а самому мені збирається на плач. Швиденько прощаю нещасних українок-невільниць та мерщій до табору. Ану ж катюга майор подумає, що я мабуть затяв якусь «крамолу».

...Підвозили нас так від табору до табору, аж поки не доїхали до Архангельська. Скрізь по таборах та сама процедура. Я старався скільки було можливим відходити «на сторону» в надії зустрічати невольників без надзору. Часами щастило мені зустрічати їх – чоловіків, жінок, дівчат. Були це переважно українці, але й були інші «нацмени» (національні меншини). Москалів не зустрічав серед невольників. Невільники скаржились. Плакали, просили помочі...

Пробую находити українців. Це не трудно, бо мабуть більшість невольників – це українці...

(Гладун І. Інколи й один у полі воїн. – Нью-Йорк–Торонто–Сідней, 1990. – С. 152–155.)

* * *

Уривок зі спогадів Б. Демківського про голодомор 1932–1933 рр. у Мазепинцях Білоцерківського р-ну Київської обл.

«...Настав 1932 рік. За наказом ВКП(б) все зерно потрібно було вивезти з колгоспної комори до державної. У господарів також забрали збіжжя. Голова колгоспу Базиль Демківський не виконав цього наказу, а дав вказівку завгоспові Івану Минаківському і комірникові Антону Адаменку сховати на колгоспній коморі три тонни гороху для колгоспної їдальні.

Весною 1932 року працюючим членам колгоспу видавали гороховий суп на обід. Одного разу це побачив уповноважений району і доповів начальству. Голова колгоспу, завгосп і комірник були заарештовані того ж дня. Показовий суд (трійка) засудили голову і завгоспа до розстрілу, а комірника – на каторжні роботи. Демківський 75 діб просидів у камері смертників, але знайшлися

люди, які його звідти визволили. Але ненадовго. 1938 року його заарештували вдруге і закатували.

На початку 1933 року почався страшний голод. За всю історію український народ не знав такого геноциду. Ніякі варвари і колонізатори не доводили людей до такого лиха. Люди вмирали там, де кінчалися їхні сили – на вулиці, на роботі, вдома.

Голод багатьох позбавив розуму, і вони вбивали своїх дітей і їли їх, але скоро вмирали й самі. Ольга Ренська вбила свою дочку і з'їла, та скоро і сама вмерла. У Михайла Пилиповича Морського (по-вуличному Шпачок) сестричка 12 років вийшла з хати і більше її ніхто не бачив – її з'їли. Незважаючи на все це, потрібно було йти на роботу, до колгоспу. Хто не йшов або спізнився, того били.

Зі слів Марії Тараненко знаємо, що бригадир Андрій Виштак застав її матір рано вдома, порвав на ній сорочку, витягнув голу на двір і побив. Зловісна гарба їздила по селу забирати померлих, а часто ще живих німечних і скидали в загальну яму, наповнювали її мало не до верху.

У родині Базиля Демківського провели обшук. Зерна не було, але знайшли пригорщу квасолі – забрали її. Я сам помирав з голоду, вже не міг дійти до хати – ліг на шляху в бур'яні і вже не мав сили підвестися. Недалеко від мене лежав хлопець років вісімнадцяти, Павло Ренський. Він зовсім позбавився глузду, гриз траву і страшно ревів. Я лежу і дивлюся на небо, а воно синє, чисте, сонечко світить. Дуже не хочеться помирати. Голоду вже не відчував, ніщо не боліло, залишався тільки страх, щоб не забрали на гарбу. А вона й справді їхала дорогою, зупинилася напроти мене. Підійшов їздовий. Я зібрав усі сили, щоб усміхнутися і цим показати, що ще живий. Він подивився і пішов. Павла забрали на гарбу і відвезли до ями ще живого. Єва Григорівна Демківська розповідала: «Йшла я з поля на обід через гроби і бачила, як у повній ямі трупів один ворушився».

Через якийсь час приїхав батьків брат, забрав мене на підводу і привіз додому. Завдяки родичам і сусідам, в кого була корова, я зміг вижити. Інші члени нашої родини також були близькі до смерті. Дуже тяжко довелося нашій мамі: треба було ходити на роботу, боротися за життя батька і підтримувати життя чотирьох малих діток.

Недалеко від нас жила велика родина Шканделів. Всі померли від голоду, залишилась одна молода жінка Л. Н. Шкандел з двома дітьми. Вона дійшла до такого стану, що вбила коцюбою на печі обох діток, порубала їх і вмерла, не маючи сили вгамувати голод. Живі переступали через близьких та рідних, що вже померли, йшли на роботу, а ввечері багато з них не поверталися, бо помирили дорогою. Хто не виходив на роботу або спізнився, били сільські активісти.

Ганна Криворот згадувала: «Сиджу я на лавці, висохла, як три-сочка, і мені їсти хочеться, що, здається, відкусила б свої пальці і з'їла, та на них немає нічого, окрім сухої шкіри та кісточок. Дві сестрички і братик лежать при смерті, тата вже забрали на гарбу і десь повезли, а мама пухла ходить по хаті і роздає по жмені конопляного насіння (денна норма). Вона надіється врятувати нам життя. В цей час заходять до нашого двору активісти, що ходили із хати до хати і шукали, чи не лишилось чогось їстівного і цим добити останню надію на виживання. Мама схопила горщик з насінням і посунула в піч. Заходять в хату Кирило Вовк, Андрій Виштака та Вірка Росомаха і почали шукати, незважаючи на те, що троє дітей лежать при смерті. Не знайшовши нічого, що могло б служити їжею, зібралися вже йти, та Варка заглянула в піч. Витягла горщик і забрала, а з цим забрала й останню надію вижити. Активісти пішли до Федя Криворота, що жив з Ганною у нашому дворі. Невдовзі ми почули страшний крик. Коли мама пішла до їхньої хати, то побачила, як страшно вони били Федора. Коли кати пішли, то мама допомогла зняти сорочку з Федора, яка прилипла до тіла, бо була мокра від крові. Скоро Федя і Ганя померли, і гарбою їх вивезли з двору. Через кілька днів помер мій братик. Мама пішла до правління колгоспу, щоб дозволили поховати його в окремій ямі, та бригадир Антон Притула сказав: «Викинь його, нехай собаки їдять». На другий день під'їхала та ж гарба, забрали братика і повезли, а через кілька днів померли і обидві сестрички. Їх також забрали на гарбу і повезли до загальної ями, вже мало не повної й зверху прикидали землею».

Страшна історія одної з родин Морських. Розказав її мені Михайло Пилипович Морський – маленький, худенький дідусь, що мав тоді вже 83 роки від народження. Їх родина була велика – десятеро дітей. Батько і мати померли перед самою голодовкою, а за ними, від недоїдання, і четверо дітей. Весною 1933 року їх залишилося шестеро. Найменшому було шість років, а Михайлові, найстаршому, – 22. У господарстві не було ніякої худоби, яку можна було б з'їсти. Все вже поїли. Залишилося лише кілька мішків картоплі у погребі. Щоб розтягнути її надовше, вони варили по одній картоплині на душу, а як менша, то по дві. Сподівалися вижити, додаючи до картоплі бугилу, вишневе листя та все, що можна і не можна було їсти. Город не садили, бо не було чим. По селу ходили активісти і забирали все, що могло підтримати нещасних. Не минули і їхньої хати. Якось під'їхала підвода, якою правив Петро Кравець, а на підводі сидів найстрашніший на той час кат – яничар Андрій Виштака. Зайшов він до хати, подивився скрізь. Окрім малих голодних дітей-сиріт не було нікого і нічого. Але ж вони ще живі, міркував він, повинно щось бути, що підтримує їхнє життя. Вийшов з хати і пішов до комори, де був погріб. Побачив там картоплю і наказав Петрові забирати. Усі вибігли з хати, плакали,

падали йому до ніг, просили не брати, але кат не відійшов від погребя, доки Петро не виніс останньої картоплини. Вони поїхали і повезли останню надію. Старші розійшлися по селу, шукаючи, що можна з'їсти, та й померли, хто де приліг, а сестричка зайшла в Дрозди, то її там саму з'їли. Найменші померли вдома. Оповідач пішов на Мазепину гору, де був радгосп «Лізабетка», і за тарілку баланди цілий день виконував усяку роботу, на яку вистачало сили, і завдяки цьому вижив. Ще лишалася сестричка Катя. Вона ходила біля річки, збирала молюсків і все, що можна було спіймати і з'їсти. Так дівчинка вижила, але здоров'я її було підірване і прожила вона недовго.

Типовою для тих часів була доля Семена Скорби (по-вуличному – дід Стрелька). Землі він мав мало та й ту не мав чим обробляти. Все життя він важко працював і наймався на сезонні роботи. Ще змолоду мріяв мати свою конячку, щоб обробляти той клатик землі. Та майже все життя мусив відробляти людям за коней, що він наймав для різних польових і домашніх робіт. Не доідав, не досипав ночі і зароблену копійку складав, щоб купити конячку. І мрія його під кінець життя здійснилася. Купив дід Семен молодого лошака і виглядів собі доброго коня. Душу вклав, щоб кінь був гарним і сильним. Вже стало легше жити, спрягався з іншими господарями, і не треба було відробляти людям за послуги – своїм конем обробляв власний клаток землі. Вже селянське щастя прийшло і в хату діда Семена, та недовго воно там затрималося. Почалася колективізація. Викликали його до контори і запропонували написати заяву про вступ до колгоспу. Але це вже було понад те, що може зробити людина. Все своє життя він працював, щоб нарешті стати господарем, а тут пропонують віддати у спільну власність те, що кров'ю обкипіло, для чого голодним ходив і не зносив путньої одежини. Не зміг він цього зробити – відмовився. Почали діда притискати різними способами: раз за разом викликали до контори, накладали великі податки, щоб він не зміг їх виконати, і тоді вже законно забрати коня. Та він міг все віддати, але не коня. Настав страшний 1933 рік. Коня забрали, не питаючи дідової згоди, їсти не було що. Дід опух з голоду. Ті, хто прибрав до рук владу на селі, не забули йому, що коня добровільно не віддав. Якось викликали його до сільської ради, а разом з ним таких же пухлих бабу Гонорцю Андрієвську, Домчика Дембіцького і для своєї потіхи почали знущатися над ледве живими людьми. Вони сплели вінки з бур'яну, одягли бабу нареченою, а діда нареченим і почали весільний обряд. Невдовго прожили старі після цього – померли з голоду. Кати ж їхні – Андрій Виштака та ін. – шукали нових жертв...

Такими зв'язними методами радянська влада запровадила в Українському селі новітнє кріпацтво...

За 1937–1938 рр. у селі було заарештовано п'ять чоловік як ворогів народу. 1939 року розламали церкву. Бога з людських душ забрали, а нового нічого не дали, і стали люди з пустими душами жити...

До Німеччини (під час війни) з села було вивезено більше двадцяти чоловік. З них не повернувся Петро Грабовський, який загинув у Німеччині.

Визволили село від німецької окупації в січні 1944 року. Одразу була проведена мобілізація всіх чоловіків, починаючи з 17-літніх юнаків, які зуміли уникнути німецької каторги. Мобілізовані, ненавчені і необмундировані, були одразу відправлені на фронт, де більшість загинула в перших боях. За часи Другої світової війни до села не повернулося, загинуло на фронті 68 чоловік. І це за всі чотири роки війни, а за один 1933 рік було заморено голодом, знищено своїми яничарами 424 душі, що в 6,3 рази більше».

(Демківський Б. Мазепинці: від передісторії до сьогодення. – Біла Церква, 2002. – С. 12–18.)

Витяги зі спогадів Тараса Кохна, 1923 р. н.

«...В 1932–му році ми жили в селі Городецьке, яке містилося п'ять кілометрів від міста Умань. На той час мені було дев'ять років. Ми не були селяни, не мали своєї хати, як також землі. Винаймали одну кімнату у старости місцевої церкви, в якій батько служив, будучи священником УАПЦ під проводом митрополита Василя Липківського. Батько був один із священників, призначених митрополитом, по українізації церков на Київщині. І ця парафія, в с. Городецьке, була остання парафія із тих, які батько українізував у свій час...

Для переведення колективізації в Україну з Москви та Ленінграду було послано тисячі агентів, які роз'їхались по всіх селах України. Вони гуртували біля себе ледарів, п'яниць та кримінальний елемент, які бачили в цьому наживу та можливість добитись до влади. Щоб присилувати селян вступати в колгоспи, почався терор та грабiж. Грабували все: скот, зерно, муку, городину, фрукти, як також хатне майно. Після таких погромів по хатах не лишалося ні крихти хліба, картоплі чи будь-яких продуктів. І вже ці люди були приречені на голодну смерть.

Селяни, зрозумівши, що їх чекає, почали ховати зерно та харчові продукти, закопуючи їх в землю або ховаючи по стріхах хат. Деякі селяни різали свиней та корів. Але все це виявилось марним. Все заховане було знайдене, а людей тяжко покарано.

Пригадую, як одного старшого віком селянина гнали вулицями села з прив'язаною коров'ячою головою на шиї. Очі його, повні страху, вся одежа в крові, ледве переступаючи ногами, він втом-

лений падав на землю, а його стьобали батогами і далі гнали з диким реготом, яким роздирав душі тих, яких вигнали дивитись на це видовище.

Дві хати від нас жила родина з малими дітьми. Їм було наказано бути готовими на певний час, бо вони будуть переселені в іншу околицю. Батьки, повдягавши дітей в кращу одежу та приготувавши кожному по клунку, чекали в хаті. Коли приїхали по них, почався істеричний крик дітей, брудна лайка активістів, брязкіт побитих вікон та гуркіт всередині хати.

Спочатку вивели батьків, знявши з них чоботи, свити і, тяжко побивши, віддали двом активістам, які стерегли їх під час цілого погрому їхньої оселі. З дітей також познімали чобітки і свитки та, стоячи на порозі, викидали їх на землю, на очах їхніх батьків. Потім по нашій вулиці поїхали далі. Увірвавшись ще в одну хату, де жили чоловік і жінка середнього віку і єдиний син, десь 18–20 років. Почали бити все у хаті. Через побиті вікна викидали посуд, горшки, глечики, подерті подушки, з яких летіло пір'я по всьому подвір'ю, а потім викидали ікони та оправлені за шклом фотографії.

Коли господар став їм на перешкоді, його почали бити. Його син кинувся боронити батька. Тоді синові зв'язали назад руки, прив'язали до рук тяжкого каменя. Потім зв'язали ноги, потягли за кінець вірьовки і, коли він впав, поволокли та прив'язали до дерева. Батько його качався по землі. А його били чоботами по обличчю та по цілому тілі. Син, дивлячись на те, ридав, кусав землю та рвався до батька. І здавалось, що ті побої батька були більш дошкульні його синові.

Нас також не минули. Одного дня прийшла до хати ціла зграя на чолі з комісаром. Поставили на коліна в одному кутку батька, а в другому маму. Потім комісар підійшов до мами і вимочився на неї. Почався обшук. Позабирали кращу одежу, взуття, матерію, всі харчі, які були в хаті, муку, яку батько тримав на проскурки. Після того зняли зі стіни тканий килим, склали в нього всі сконфісковані пожитки і наказали батькові йти з ними та нести той клунок. Звертаючись до нас при виході, один з активістів погрозив нам, кажучи: «А вам, песиголовці, ми голови познімаємо». Батька не було три дні. Увесь цей час тримали його в холодному погребі, по пояс у воді. Коли випустили, то наказали йому негайно покинути Городецьке. Батько не послухав і лишився на парафії...

Посипалось скло по нашій кімнаті та заскавулів пес на подвір'ю. Це не перший раз стріляли нам у вікна. Щоб якось боронитись, ми спали на підлозі, а батько ставив етажерку з книжками перед вікном...

З моїх спостережень повільна голодна смерть проявляється в такій послідовності. В більшості випадків спочатку людина худне до такого стану, що ви бачите її як кістяк, обтягнутий поморщеною

шкірою. Потім все тіло пухне, відкриваються глибокі рани по цілому тілі. А після цього вже неминуча смерть.

Люди їли все, що попадало їм в руки: траву, солому, гнилу картоплю, собак, навіть були випадки канібалізму, але по мимо того мерли, як мухи. Було страшно вийти на вулицю, покриту трупами людей.

Служба Божа видавалась якоюсь дивною, непотрібною. В церкві ні однієї душі, лише батько у вівтарі, мама дякує у церкві, а я, як прислужник, з кадилом в руці, чекаю кінця того сумного, кволого співу.

Нам було трохи легше від більшості селян. Пухлими були: мама, брат та сестра. Я з батьком були худі до крайності. Та, дякувати Богу, що незабаром почалося літо. Появилась городина, а згодом і перший хліб. Крім того, мама їздила два рази у Москву, де поміняла свої золоті сережки та обручальні персні на харчі. В той час, щоб викачати від людей останнє золото, уряд повіdkривав по містах магазини, так звані «Торгсін», де за золото давались спеціальні гроші, за які там же купувались харчові продукти.

Селяни цього не могли робити, бо одяг їх різнився від людей міста і їх стягали з потягів та забирали все, якщо комусь і вдалось щось купити чи обміняти.

Багато людей з тих, що пережили голод, помиралі в жнива, коли появилсь перший хліб. Наївшись свіжого, ще теплого хліба, в них появлялись корчі в шлунку, пухнув живіт, людина непритомніла і наступала смерть...

Ми переїхали до Харкова.... За цей час батько насушив сухарів і зробив маленький запас харчів. Але незабаром голод поширився на Харківську область. Хліба було майже неможливо купити по магазинах. На базарі хлібина коштувала 50 карбованців. Місячна платня батька була 150 карбованців... В «Торгсін» вже не мали що нести. Але й тут доля усміхнулась. Несподівано приїхав брат батька – Василь. Він привіз батькові золотого хреста. То була його нагорода за відвагу під час Першої світової війни. Називався цей хрест – Георгіївський, а брат батька мав звання «Повний Георгіївський кавалер», бо мав чотири Георгіївські хрести й медалі. Пояснив батькові, щоб він різав цей хрест і по кусочку носив в «Торгсін». Цілого хреста не можна було нести, бо то була нагорода царського уряду, за яку могли заслати на Сибір. Три інші хрести врятували родину батькового брата від голоду.

Батько не промовив ні слова. По щоках його покотились сльози. Це були перші сльози, що мені прийшлося бачити на батьківському обличчі.

Передумуючи тепер, мені тяжко пояснити, чи то були сльози вдячності, сльози співчуття чи сльози, спричинені зневагою над честю солдата. Можливо, ті сльози були сукупністю всіх тих почувань, бо брат ділився з ним останнім і найдорожчим для нього. Бо

ті хрести були здобуті кров'ю – він був двічі ранений. Він пережив війну, пережив голод, а в 1937-му році був розстріляний. (Батько також був розстріляний в 1937-му році).

В Харкові ми вже не думали, що помremo з голоду, але настрої був той самий. По вулицях лежали трупи мертвих селян. Вони йшли до міста з надією роздобути якусь поживу, але на марно. Міліція викидала їх із черг за хлібом, виганяла з міста. Лишалися ті, що помиралі. Пригадую, як одна молода жінка лежала на хіднику. Ще відкриті очі, уста легенько рухались, а друга жінка тримала біля уст її скибку хліба. Жінка не була в змозі навіть відкрити рота і тут же померла. Інша жінка мабуть збиралась годувати свою дитину. Вона лежала мертва, а немовля ловило ручками й торкалось устами до мертвих грудей.

Згодом була заведена карткова система на хліб, щоб таким чином селяни не мали ніякої можливості його здобути. Ми діставали 900 грамів хліба на день, 300 грамів на кожну дитину. Наші батьки були поза законом держави і не мали права на якусь оборону чи опіку, тому їм хліба не давали.

Голод скінчився, але по селах відбилась печать того лихоліття. Поруйновані хати, клуні, сараї. Відсутність скоту, коней, навіть собак викликала сум і страх.

Але навіть в таких умовах наші селяни не були позбавлені гумору й глузували над здобутками колективізації. Ось один з прикладів того гіркого гумору:

*Батько в созі, мати в созі,
Діти плачуть на порозі.
Нема хліба, нема сала,
Бо советська власть забрала.
Кряче качка за потоком
І кобила з одним оком.
Ні корови, ні свині,
Тільки Ленін на стіні.
І показує рукою,
Куди їхать за мукою».*

(Кохно Т. Моє Пережиття під час Голодомору в Україні 1932–1933. – [Б. м.] – 1996. – С. 1–10.)

Уривки зі спогадів жителів с. Лобачі Решетилівського р-ну на Полтавщині

**І. Ю. Кисіль, учитель історії Кукобівської
ЗНЗ I–II ст.**

«...Нещодавно мені вдалося прочитати про епізод, що стався в період колективізації на х. Соїпки Плоськівської сільради. Його було описано на сторінках газети «Голос Полтавщини», яка в 1941–1943 рр. виходила в період німецької окупації.

«Якось саме в жнива серед білого дня, до нас на подвір'я урвався загін вершників більшовицького начальства з району. Боже, що вони творили! Страшно згадувати, від однієї думки серце льодяніє. Спершу почали знущатися над дідом і бабою, а потім шаблями повідтинали голови, руки, ноги, трупи покришили на капусту з м'ясом, собакам розкидали. Батько, почувши зойки і постріли у дворі, прибіг з поля. Але тільки-но з'явився на подвір'я, як і його схопили. Довго били, потім кількома пострілами докінчили на місці. Я сидів у бур'яні, не тямлячи нічого, і спостерігав цю страшну картину. Розправившись з дідом і батьком, більшовики зруйнували і пограбували господарство. Потім зі свистом, піснею і вигуками, немов на весілля, виїхали у район, забруднені кров'ю моїх рідних...»

У 1932–1933 рр. в Решетилівському р-ні внаслідок злочинних дій більшовицької влади за далеко не повними даними було втрачено понад одинадцять з половиною тисяч чоловік. А саме: с. Решетилівка – близько 2500, х. Хоружі – 4, х. Прокопівка – 19, х. Сені – 65, х. Семикози – 2, х. Киселі – 2, с. Фрунзівка – 9, х. Бузинівщина – 81, х. Ониськи – 35, с. Лобачі – 420, с. Худолії – 10, с. Долина – 239, с. Кузьменки – 115, с. Коломійці – 65, с. Лютівка – 158, с. Кукобівка – 45, с. Коломак – 240, х. Лісовий – 7, х. Мусійки – всі померли, с. Пашенки – 199, с. Лобачі (Турівська с/р) – 3, с. Ярошенки – 2, с. Шилівка – 715, х. Горобці – 3, с. Полянки – 7, с. Медяники – 3, с. Вусики – 3, с. Хорольці – 1, с. Житнівка – 1, с. Арсені – 2, М'якенівська с/р – 452, с. Ганжі – 26, с. Сухорабівка – 620, х. Кулички – 24, с. Федіївка – 72, с. Славки – 152, с. Демидівка – 31, с. Каленики – 175, с. Плоске – бл. 700, х. Сліпки – 350, с. Хрещате – 600, с. Жовтневе – 4, с. Потічок – 13, с. Колотії – 600, с. В. Бакай – 5, с. Піщане – бл. 700, с. Михнівка – 2...»

О. І. Лобач, фронтовик, ветеран праці

«В нашому селі голод не обминув жодної людини. Трупи довгий час ніхто не загортав, вже коли почали розкладатися,

голова созу організував команду «загортальників». На сліди такого «поховання» можна було натрапити в кюветах, погребях, навіть колодязях. Повал був взимку і весною 1933-го. Ніколи не можна забути нестримного бажання щось вкинути в рот... Вимирали цілі родини. По 7–8 чоловік забрав з собою 1933-й із сімей М. М. Блохи, Д. К. Рукавиці, К. Ю. Лук'янця, П. А. Лук'янець, А. П. Мироненка та інших.

Коли прийшла посівна, обробляти землю було нікому, про що голова созу повідомив районне керівництво. Уповноважений з району обійшов усі хати і був вражений побаченим. Тоді в село завезли борошно, стали варити баланду, галушки, щоб підтримати тих, хто залишився. Весна оживила природу. Люди споживали листя з дерев м'яких порід, їли їжаків, жаб. Страшно про це згадувати, та гріх забути».

(газ. «Решетилівський Вісник» від 21.11.2003 р.)

З книги «Спіймав батько зайця. Біляківські бувальщини в записках Івана Кравченка»

(ці бувальщини упродовж багатьох років збирав і записував від односельчан Іван Іванович Кравченко, вчитель історії, краєзнавець з с. Біляки Семенівського р-ну Полтавської обл. – Ю. М.)

За боржом приїхали (записано від К. Г. Рябича)

«У тридцять третьому голодуючі люди кинулися шукати рятунку в усі кінці: хто в Крим, хто на Кавказ, хто в Білорусію, брали, хто що мав, їхали міняти на харч.

На Гомельщині чи на Могилівщині зайшли наші в одну хату, стали домовлятися за обмін. З печі старий дід ноги звисив. Подивився він на тих гостей та й згадав, видно, як у двадцять першому білоруси їздили на Україну за хлібом.

Похитав старий головою, крякнув та й каже:

– Ех-ма! Україна за должком приїхала, а нам і отдати нечем...»

Міліція ...старців водить (записано від І. В. Костяного)

«Сліпий Єгорка з хутора Тупичиного в 1930-х роках ходив по ярмарках, грав на лірі, приспівував:

*Ой, рай, ти наш рай,
Обідрав ти наш край,
І бички, й телички,
Ще й послідні овечки.*

Оскільки репертуар Єгорчин був злободенний, охочих послухати не бракувало. Відчуваючи підтримку, Єгорка розправляв крила:

*Устань, Ленін, подивись,
Як ми в СОЗі зажились:
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.*

Два останні рядки тоді звучали в зміненому варіанті:

*Хата боком. Клуня боком
І кобила з одним оком.*

Не забував Єгорка і про вождів революції:

*Стоїть Ленін на горі,
Троцький у болоті,
Дали перцю кулакам,
Дамо ще й голоті!*

А тут міліція:

– Ти що це співаєш? Ану, пойдьом!

Та Єгорку під руки. Єгорка тоді в крик:

– Люди добрі! Дивіться: вже наша міліція старців водить.

Ті: «Будь ти проклятий!» – покинули сліпого та геть з-перед очей».

Київ, 1999

* * *

Колективізація та голодомор 1932–1933 років у селах Драбівського району

(скорочення статті (машинопис) Володимира Щерби з смт. Шмарківка на Черкащині)

Нинішній Драбівський район – це села, які входили до складу Пирятинського та Золотоніського повітів Полтавської губернії. На цій території нараховувалось 10 958 селянських господарств з населенням 65 861 чоловік¹. Саме ця остання цифра стане відправною точкою для порівняння і визначення тих колосальних людських втрат, які сталися з вини правлячої комуністичної партії і нею насадженої окупаційної радянської влади. Звичайно, до початку 30-х років ХХ століття, коли відбувалися нижче описані події, кількість населення суттєвих змін не зазнавала...

¹ Третья подворно-хозяйственная перепись Полтавской губернии. 1910 г. Золотоношский уезд. – Полтава, 1913; Там же. Пирятинский уезд. – Полтава. 1913.

Після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) розпочався широкий наступ на селянство – суцільна колективізація. Не обминула ця лиха година і села нинішньої Драбівщини. У звітах, у пресі замалькали цифри усупільнення селянських господарств, про посилення класової боротьби, розкуркулення, створення колгоспів, виселення селян, які не бажали вступати до колективних господарств. В кінці 1929 року у межах нинішнього району було усупільнено 55,7 % рілної землі та 41 % господарств і населення¹.

Весною 1930 року до роботи колгоспників пильно придивлялись господарі. А що ж самі колгоспники? Вони працювали і чекали осені, коли їхня праця буде оплачена хлібом, грішми, круп'яними культурами. Восени колгоспники одержали за свою тяжку працю мізерію хліба та копійки грошей, за які неможливо було ні вдягти дітей, ні щось купити для власного господарства. Почалися ремствування. Трудівники зрозуміли, що їх ошукано. Селяни масово почали виходити з колгоспів, забирати свою худобу зі спільних сараїв, відшукувати свої плуги, борони, упряж. У селах Мосівці, Нехайках вчорашні колгоспники, озброївшись вилами, почали розбирати із колгоспних комір посівне зерно. Мосівці, коли до них прибула районна міліція, її начальника Клиновського С. І. загнали у крижане болото, а міліціонерів розігнали². У Нехайках, як і в багатьох інших селах району, головними дійовими особами тих подій стали жінки. Агафія Пустовар йшла першою у натовпі до колгоспної комори по свій же посівний матеріал для власного поля.

Але незабаром у повсталі села було кинуте військові команди. Учасників антиколгоспних бунтів було заарештовано. Найбільш активних було засуджено до розстрілу або до 25 років покарання у концтаборі і, відбувши цей каторжний термін повністю, повернулися додому, щоб зустріти там цькування все тієї ж окупаційно-комуністичної влади³. Всього за події осені 1930 року у селі Нехайках було репресовано 45 сімей⁴, у Мосівці – 30⁵ і т. д. В районі протягом 1930–1932 років за далеко неповними даними, було засуджено 83 сім'ї⁶. Якщо враховувати, що сім'ї склалися з 6–7 осіб, то загальна кількість репресованих становитиме 500–550 осіб.

Утихомиривши силою зброї селян, партійні осередки, сільські ради ще з більшою запопадливістю кинулись заганяти селян до колгоспів. Розпочались звірячі репресії. Селян по одинці викли-

¹ Звіт Драбівського районного виконавчого комітету VIII районному з'їзду Рад Драбівщини. – Драбів. 1934.

² Розповіді старожилів с. Мойсівки В. Г. Сучила, І. М. Лобія.

³ Розповідь онука А. Пустовар М. А. Пустовара.

⁴ Дані сільського музею с. Нехайки.

⁵ Розповідь колишнього голови райкомнезаму М. П. Більмача.

⁶ Дані комісії з реабілітації жертв репресій 1930–1949-х рр.

кали до сільських рад, заставляли подавати заяви до колгоспів, а тих, хто не спішив цього робити, зачиняли в холодні кімнати, тримали там по кілька діб без харчів і води, причиняли пальці лівої руки між дверима і одвірками, таким чином вибиваючи згоду на вступ до колгоспу¹. Тих же селян, які стійко витерпіли подібні муки, за рознарядкою із райпарткому почали виселяти в Архангельську область та у Сибір. Саме така рознарядка надійшла до Кононівської сільської ради, згідно якої треба було розкуркулити 30 сімей. Та землі в селі солонцюваті, люди жили бідно, тож і куркулів с. Кононівні бачили лише у сусідніх селах. Але за теорією, розробленою Й. Сталіним, кононівці потрапили до розряду підкуркулених, і всі 30 сімей, а це 150–160 осіб, були відірвані від рідного краю і кинуті в холодні Сибіри².

В межі тодішнього Драбівського району, що був утворений під час адміністративної реформи і увійшов частиною до Харківської області, належало 30 сільських рад. Тож неважко підрахувати, орієнтуючись на Кононівну, що мінімальна кількість розкуркулених і висланих з району становила не менше 4500 осіб.

1931 рік увійшов в історію Драбівського району як рік небачених репресій, застосованих комуністичним керівництвом проти селянства. Навіть націонал-соціалісти Німеччини, які прийшли до влади двома роками пізніше, не наробили своєму народу стільки лиха, як окупаційна більшовицька влада в Україні. Так, уповноважені райпарткому Волосина І. П., Бровко Є. С. та ін. організували у с. Бурлівці знущання з одноосібників³. Пограбувавши церкву, вони одягли селян у ризи священника і водили по селу, всіляко глумлячись з них⁴.

Той же Волосина І. П. на хуторах Чубарівці та Коптевичі розпустив колгоспи, вивіз посівний матеріал, хоч колгоспи виконали по два плани хлібоздачі⁵. З чубарівського колгоспу передав на м'ясозаготівлю 13 корів, фактично ліквідувавши ферму⁶. Те ж саме у селі Гречанівка зробили представники райпарткому Красота Ф. Г., Попов Я. Я. У комуні «Комінтерн» редактор стінної газети Низенко вмістив допис і карикатуру про пияцтво уповноваженого райпарткому Красоти Ф. Г. та голови сільської ради Сердюка. Секретар партосередку наказав зняти газету і з'явитись у сусіднє село Капустинці (нині Яготинського району) до Красоти Ф. Г. У Капустинцях в кабінеті голови сільської ради Антоненка, замк-

¹ Розповіді старожилів А. А. Довгого, П. І. Щерби та ін.

² Свідчення колишнього голови Кононівської сільради А. А. Довгого.

³ Газ. «Соціалістична Драбівщина». – № 77. – 20 червня 1932 р.

⁴ Спогади старожила с. Бурлівки В. К. Зьомші.

⁵ Газ. «Соціалістична Драбівщина». – № 77. – 20 червня 1932 р.

⁶ Газ. «Комуніст». – № 168–175. – 20–27 червня 1932 р.; Газ. «Вісті». – № 148. – ? липня 1932 р.

нувши двері, Красота і Сердюк прочитали виступ редактора, а потім Сердюк вихопив з кишені наган і почав бити редактора стінгазети по обличчю. Другого дня на засідання партосередку було ухвалено: «Автора допису виключити з комсомолу, зняти з роботи, віддати до суду»¹.

Завідуючий відділом культпропу Драбівського райпарткому Батрацький І. С., він же уповноважений райвиконкому по Капустинському та Кантакузівському куцах, у селі Коломицях разом з Волосиною І. П. побив середняка-одноосібника Коваленка Герасима, пиячив на очах у колгоспників, яких виганяв на роботу. у комуні «Комінтерн» брав для власних потреб м'ясо та борошно, що були вилучені у селян. А в Демківській сільській раді прихопив для себе заготовки шкіри для чобіт та мануфактуру². У селі Бурлівці Волосина І. П., будучи уповноваженим райпарткому, вилучив у одноосібників 17 корів, довів до масового виїзду з Бурлівки колгоспників (що то був за «виїзд», ще потрібно досліджувати)³.

Всі ці уповноважені райпарткому та райвиконкому, а також секретар РПК Бодак І. Г., голова РВК Широков Г. З. – всього 34 чоловіки, 18 червня 1932 року стали перед виїзною сесією Найвищого суду. 28 червня було винесено вирок. Головні організатори беззаконня не були наказані, а рядові виконавці сталінських «мудрих» вказівок Бодак, Широков, Шопенко одержали по три роки позбавлення волі кожен. Решта – від п'яти років позбавлення волі до 1,5 року умовно⁴. Порівняймо з тими 25 роками, які відбувала трудівниця, молода мати з Нехайок Агафія Пустовар.

Але суд над драбівським керівництвом кардинально нічого не змінив. Вимітання хліба з колгоспних комір, а також із хат колгоспників та одноосібників продовжувалося ще з більшою жорстокістю і восени 1932 року. План заготівель хліба, якщо вірити радянській статистиці, колгоспами було виконано на 124,9 відсотка, одноосібниками – 78 % та твердоздавцями – 52 %⁵.

У селі Давидівці⁶, яке лежало окремими хуторами за Лубенським шляхом, жив Яків Шешель. Мав він троє синів та дві дочки. Сім'я володіла 10-ма десятинами землі. Працьовиті хлібороби трудилися від рання до смеркання. Мали хліб для себе і на продаж. Більшовицькі колективізатори вирішили знести з лица землі хутори. Вони кінно налітали на поля, палили хліб у копах, руйнували хати, забирали домашній скарб, нажитий тяжкою працею,

¹ Газ. «Комуніст». – № 168–175. – 20–27 червня 1932 р.

² Газ. «Соціалістична Драбівщина». – № 76. – 18 червня 1932 р.

³ Газ. «Соціалістична Драбівщина». – № 77. – 20 червня 1932 р.

⁴ Газ. «Комуніст». – № 168–175. – 20–27 червня 1932 р.

⁵ Звіт Драбівського районного виконавчого комітету VIII районному з'їзду Рад Драбівщини. – Драбів, 1934.

⁶ Знесене з лица землі в кінці 1930-х р.

арештовували людей. Не витримавши такого знущання Яків Шешель втратив розум, помер у будинку для божевільних. Двоє синів було заарештовано і відправлено у концтабори, де вони загинули¹.

У селі Кантакузівці жив селянин Іван Ткаченко. Мав золоті руки чоловік. Був працьовитим і хазяйновитим. Своїми руками, своєю працею спорудив будинок собі і сину. Згодом збудував вітряк. Виготовляв прекрасне борошно для односельців. І що ж? Колективізатори хати забрали, сім'ї виселили, вітряк перейшов у власність колгоспу².

1932 року замість існуючого раніш порядку контактаційних договорів було введено закон про поставки хліба, м'яса, молока, картоплі, вовни, насіння соняшнику. Цей закон розширив можливості більшовицької влади обдирати колгоспи і селянські господарства. Внаслідок людиноненависницької політики, спрямованої на винищення українського народу і то найкращої його частини – досвідчених хліборобів, вже восени 1932 року в багатьох сім'ях розпочався голод. У січні 1933 року Драбівський райпартком очолив М. Жаріков, який продовжував виконувати накази вищих партійних органів по викачуванню хліба, картоплі, квасолі та інших продуктів харчування. Але Жаріков розумів, що при такій політиці села вимруть повністю і весною не буде кому працювати на полях. Він намагався підгодувати колгоспників (про одноосібників навіть мови не було!), позичав для них хліб у «хлібсоюзи», комори якого ломились від збіжжя, в рахунок майбутнього урожаю³. Та всі ці потуги не дали наслідків, настільки вони були мізерними: у селах розпочалось масове вимирання людей з голоду.

Яких жахливих розмірів набрав голодомор у районі можна судити по селу Безпальче. Це було досить велике село. У 1910 році у ньому нараховувалось 2452 чоловіки. Під час колективізації більшовицькі активісти на очах у людей закатували на смерть Ф. К. Гайдамаку, П. Ф. Городинця, Д. В. Дубенця, Г. Падалку, П. С. Педана, П. І. Скорика, С. Г. Гайдамаку. Жоден із катів не поніс найменшої кари. Внаслідок голодомору 1932–1933 років у селі померло 828 чоловік, в тому числі дітей – 328. Для порівняння: в 2001 році в селі проживало 796 чоловік, з них працездатних – 318⁴. Ні з яким нашестям ворогів у минулому не можна порівняти московсько-більшовицьку окупацію за наслідками нищення трудівників села. Навіть Друга світова війна забрала менше жертв – 200 безпальчівців.

¹ Розповідь старожила Є. Ф. Єфименка.

² Розповідь старожила Є. Ф. Єфименка.

³ Свідчення колишнього голови Кононівської сільради А. А. Довгого.

⁴ Книга пам'яті села Безпальче. – Сімферополь, 1994. – С. 13–27. (Підготовлена заслуженим учителем України І. С. Городецьким).

у багатьох селах району люди, втративши розум від нестерпного голоду, убивали своїх дітей, засолювали в діжках, а потім годували решту сім'ї, щоб врятувати від явної смерті. Поширений був канібалізм на глухих степових хуторах, куди прибивались голодні люди у пошуках хоч якогось харчу. У селі Безпальче зафіксовано 4 випадки людоїдства¹, у Мойсівці – 3², у Кантакузівці – 2³.

Той голодомор, який організували більшовики у селі Безпальче, був характерним для всіх сіл Драбівського району. Тому можна приблизно підрахувати кількість убитих в голодних муках селян. Звичайно, у кожному селі спостерігались свої особливості, але в цілому рішення партії більшовиків виконувались пунктуально і ретельно. Немов би й не гумаңно підраховувати такі болісні втрати, але це потрібно зробити для історії, для тих, хто житиме в майбутньому, хто повинен пам'ятати про невинно знищених. Це також потрібно тим, хто ще й сьогодні говорить, що ніякого голодомору не було, а якщо й був, то від неврожаю і ніяк не з вини партії більшовиків.

Так ось ми знаємо, що у 1910 році в селі Безпальче мешкало 2452 чоловіки. Якщо цю цифру взяти за 100 відсотків, то кількість померлих від голодомору у 1932–1933 роках, 828 чоловік, становитиме 34 відсотки. У тому ж 1919 році кількість жителів нинішнього Драбівського району становила 65 861 чоловік. Якщо припустити, що втрати в районі становили все ті ж 34 відсотки, то від голоду померло 21 953 чоловіки! А ще ж сюди потрібно додати розкуркулених і вивезених в північні райони Росії 4500 осіб та репресованих через «судові» органи 500–550 осіб. Загальна кількість втрат становитиме 25–27 тисяч людських жертв!

Ці сумні підрахунки, сумніваючись у їх жорстокої правдоподібності, автор перевіряв за офіційно опублікованими даними у «Звіті Драбівського районного виконавчого комітету VIII районному з'їзду Рад Драбівщини». Вже тоді, коли робилися перші підрахунки, у 1996 році, було встановлено, що втрати під час колективізації та голодомору початку 30-х років XX століття, рівнялись 20–25 тисячам людських життів. Але то був аналіз таблиць, завданням яких було приховати голодомор взагалі! Отже, два методи підрахунки, а результат приблизно той же. Це говорить лише про те, що у 1930–1933 роках окупаційна більшовицька влада винищила від 30 до 35 відсотків населення України. А такі жахливі злочини не повинні минати безкарно, вони, оті людожерські дії, не мають строку давності.

¹ Там же.

² Розповіді старожилів, запам'ятовані у 1973 р.

³ Розповіді старожилів, запам'ятовані у 1973 р.

* * *

Зі статті Ф. Шепеля «Справа «ШКОЛА»»¹

«5 квітня 1933 року чи не всі армійські особливі відділи й територіальні підрозділи ГПУ радянської України враз зацікавилися минулорічними випускниками Української кавалерійської школи, що функціонувала і провінційному містечку Зінов'євську. Керманічі Вінницького облуправління ГПУ та тамтешніх особистів Давид Соколинський і Данило Леопольд-Ройтман ...пропонували «...необходимость немедленной и полной ликвидации всей организации («ШКОЛА».- Ю. М.)...»

Дружній гурт молодих червоних командирів, до якого входили Григорій Косяков, Василь Молчанов, Кіндрат Тараненко, Петро Строганов, Андрій Назаренко, Василь Тарасенко, Іларіон Підвальный, Костянтин Невдаха, Володимир Сухар, Олександр Кривонос та Віктор Курилях, здавалося б, мав бути надійною й непорушною опорою режиму... Чому ж вони не боялися говорити, що мали на меті створення військової організації, котра б підняла решту заляканого суспільства на збройне повстання «для визволення радянської влади від комуністів»? Саме так говориться в документах. А щоб бути максимально точними, надамо героям нашої розповіді слово, «увічне» каральними органами».

З листа від 03.03.1933 р. Г. Косякова до В. Молчанова (вилученого ГПУ):

«Красноармеец 4 эскадрона 14 кавполка взвода Повального получил из дому письмо, в котором дядька и тетка – отца и матери у него нет, в гражданскую убили за коммунистическую активность – писали, что они сильно голодают... и не мог перенести этого и сошел с ума. Был отправлен в Киев на лечение... Политика нашей «авторитетной» партии сделала свое дело. Ленин был прав, когда говорил, что «нет такой области в жизни, которая была бы вне политики». Ну, а она ихватила его по башке, вышибла ум».

Далі Григорій Косяков... розповідає про те, як вісьмом червоноармійцям 15 кавполку з нового селянського поповнення комдив Сердич, побачивши, що під час обіду вони жадібно їдять, наказав додатково видати суп і хліб – «скільки съедят». «Так они – что ты, Вася, думаешь? – сколько съели? Сорок порций супа и хлеба!» А далі ділиться спостереженнями: колишні голодаючи, а сьогодні – червоноармійці подекуди ще й крали їстівне: «...один сахар стащил; другой остался один в буфете, ночью вылез через окно, стащив ящик конфет. Спрятался на чердак и ел, ел, ел... Ледь выликували!»

¹ Газ. «День» від 21.11.2003 р.

З протоколу допиту комвзвода 14 кавполка III кавдивізії Л. Підвального:

«В состав контрреволюционной группировки я вошел по следующим причинам... Находясь в октябре 1932 года в местечке Ровном Ново-Украинского района Одесской области (нині Кіровоградщина.– Ф. Ш.), я, наблюдая жизнь села, убедился, что большинство колхозников голодают, на селе совершенно отсутствуют товары первой необходимости, и что положение крестьянства в целом не улучшается, а резко ухудшается. Такую же картину я наблюдал по дороге... Я лично считал, что виной создавшегося положения – неправильная политика партии в сельском хозяйстве... Обсуждали выступление т. Сталина на январском пленуме. Невдаха говорил, что пауперизм (обнищание) не ликвидирован, а наоборот – значительно усилился. В конце февраля Косяков поставил перед нами вопрос прямо: необходимо переходить от слов к делу, мол, масса сама уже начала подниматься» (тоді, 14 січня, хтось невдало розкидав серед кіннотників кулеметного ескадрону 13 кавполку листівки.– Ф. Ш.)».

З протоколу допиту командира взводу 15 кавполку III Бескавдивізії Л. Присяжнюка:

«В Укрквашколу поступил в 1929 году... Разговоры переходили на чисто политические потому, что обсуждали вопросы о положении крестьянства. На селе плохо, забирают хлеб, крестьяне часто остаются голодные... Разговоры возобновились, подогретые впечатлением от дороги из Зиновьевска до Бердичева... Станции и составы переполнены крестьянами (как будто великое переселение народов)... Конечно, мы – я, Молчанов Василий и Молчанов Прокопий – спрашивали, куда движется вся масса, на что получали ответы, что это голодные едут в поисках хлеба...»

Цікаво, що у вже цитованому листі Григорія Косякова можна знайти ще й своєрідне узагальнення, написане ніби не просто колишньому однокашнику й однодумцю, а більш широкій аудиторії. «Наш красноармеец, – розмірковує 21-річний червоний командир, – особенно пополнение последних трех лет, видит, что Советская власть разорила его хозяйство, пустила по миру многих детей, заставила голодать миллионы людей, создала в стране грабеж и бесправие, на который некому пожаловаться, насильно загнала их в колхозы и отобрала скот. Красноармеец перестал верить в Советскую власть, ему надоела лживая болтовня о светлом будущем и хорошем настоящем, который в хорошую сторону никем не ощущается. Красноармеец видел, что между словом и делом стоит громадная пропасть. Он увидел, что Советская власть полна и чревата противоречиями во всех областях жизни. Люди, в конце концов обессилели от трехлетнего недоедания и чрезмерного рабского труда на верхушку... Красноармеец не ощущает своей Родины, т. к. семью обездолили, он не имеет

ничего своего, ни к чему нельзя приторкнуться, вот он себя в этой стране и чувствует чужим..., относится ко всему безразлично... его моральная устойчивость падает еще ниже...»...

Зрозуміло, що у наших «контрреволюціонерів» далі розмов та листування, що згодом було використане проти них самих, справа не пішла. Усе закінчилось арештами колишніх випускників кавшколи, переважна більшість яких служила в 14 полку III кавдивізії, що дислокувалась в Бердичеві. Фігуранти справи «ШКОЛА» понесли «заслужене» покарання: одних (як, наприклад, Назаренка) вислали на Північ, когось (як Кривоносова) розстріляли пізніше – в 1937-му, а ось аналітика Косякова на три роки відправили на щойно розпочате «будівництво століття», на станцію завита, що була складовою частиною Байкало-Амурських таборів НКВД. Звільнившись, повернувся до ...міста свого дитинства й юності, щоб оселитись на вулиці Червоних інвалідів і влаштуватись чорноробом на флагман вітчизняного машинобудування – завод «Червона зірка».

* * *

Спогади і стаття Матюценка Бориса Миколайовича, 1937 р. н.

I. Їли траву й помирили

«Вперше про голод 1933 р. мені розповіла покійна матуся Параска Селівестрівна. А голод 1947 р. я пережив сам у 10-літньому віці.

У розпал колективізації в Борзнянському р-ні на Чернігівщині материн батько, а мій дід – Селіверст Васильович Купченко, селянин-середняк за тодішньою класифікацією, поспіхом утік від розкуркулення з х. Купченки у Дніпропетровськ до синів Степана та Михайла, які отаборилися в місті після служби в армії, стали робітниками. Розкуркулити діда вирішили незаможники з дальнього села Високого, бо він вступив не до їхнього, за рознарядкою, а в колгосп сусіднього села Прачі, куди дід ходив до церкви. Куркулити прийшли восени пізнім вечором, коли дід з бабою вже лягали спати. Постукали в шибку, сказали про намір, потребували відчинити, інакше, мовляв, полізуть у вікна. Дід – учасник Першої світової війни – був рішучої вдачі чоловік. Узав сокиру, став біля вікна й попередив, що першого ж ліпшого, хто встромить голову крізь розбиту шибку, зарубає. Розкуркулювачі лізти не наважились, пообіцяли привести завтра борзнянську міліцію і пішли. Дід звелів бабусі Феодосії зібрати «сидір», взяв торбинку в руки й майнув на «чугунку» (так називали залізницю, яка пролягала за 4 км від хутора). Там на підйомі потяги уповільнювали хід, тож діду вдалось скочити на підніжку й добратися до Дніпропетровська і

влаштуватися на вагоноремонтний завод (ВРЗ) розвізником обідів панівному класу прямо до робочих місць. Рішучий і не такий поміркований, як обсаджений сім'єю дядько Степан, дядько Михайло, вчорашній червоноармієць елітної частини телеграфістів-зв'язківців і кадровий робітник – передовик заводу ім. Красіна – озброївся необхідними документами, приїхав спочатку в Борзну з куцими гужами до районного начальства. Яке, мовляв, у них право куркулити селянина-середняка, батька вчорашнього захисника країни Рад, кадрового пролетаря?! А з Борзни – в хутір, звідки забрав свою матір і сестру, мою матір, у Дніпропетровськ. Матусю теж вдалось пристроїти на ВРЗ прибиральницею відремонтованих вагонів перед відправкою замовникам. Жили всі разом на квартирі в будинку далекого родича-машиніста паровоза в селищі Старе Ключко поблизу заводу. Усі працювали й одержували хлібні пайки, яких цілком вистачало. Дід ще й з заводу приносив у полах плаща з спеціально продирявленими кишенями застигли куски синьої манної каші на воді, якою годували робітників і якої пролетарі чи то не поїдали, чи дід «економив» на кожному їдцеві. Одним словом, на знали голоду, який уже лютував напропале.

«Біжиш, бувало, у зміну чи зі зміни, – розповідала мені матуся у 1954 р., коли в другу втечу від нужди до Дніпропетровська ми йшли з нею на заводське кладовище вибирати шматочки вугілля, – а коло цього муру обабіч стежки лежать покотом прямо на землі опухлі селяни. І просять не хліба, а солі. Сипнеш у долоню, так нарве травички довкола себе, скільки рукою достане, вмокає у жменю і їсть. Та тут же, бувало, на твоїх очах і помирає в страшних корчах...»

У 1955 р. батьки, так і не зумівши стати городянами, вернулися назад у хутір Купченки, а ми з братом Віктором після закінчення 10-річки залишились в Дніпропетровську. Я почав працювати слюсарем-складальником на автозаводі, як тоді називали «Південмаш», а брат став учнем ПТУ цього ж підприємства. Жили на квартирах. Другим батьком став мені ветеран ВРЗ слюсар Михайло Васильович Литвиненко, батько мого друга-однокурсника в місцевому університеті Едіка. Михайло Васильович був родом з с. Чалинки Петриківського р-ну, яке розташовано кілометрів за 60 від обласного центру. Весною 1933 р. командування Чорноморського флоту відзначило його, тоді моряка-чорноморця, 10-денною відпусткою додому.

З Севастополя чи з Одеси (точно не пам'ятаю), розповідав мені Михайло Васильович наприкінці 50-х років, він добрався швидко. А в Дніпропетровську виникла проблема – налагодженого сполучення обласного центру з віддаленими селами тоді не було. Добирались на випадкових перекладних. Тож втративши добу в чеканні попутки, майнув хвацький моряк у Чаплинку пішки навпростець степами. «Боже!» – хапався Михайло Васильович за

голову й за серце навіть через чверть століття, чого я тоді за два дні надивився по дорогах і в селах. Вподовж степових шляхів безперестанку лежали роздуті трупи селян, які в пошуках порятунку йшли, мабуть, світ за очі, поки падали й помирали. Таку ж картину бачив моряк і в селах. Хати, куди він заходив, щоб переночувати чи попитувати води, стояли або пустками, або з мерцями, або ще з напівживими істотами, котрі благали у них що-небудь поїсти.

На початку 1990-х мені соромно було за колишнього секретаря ЦК Компартії України Леоніда Кравчука, який публічно брехав, ніби він довідався про голод 1933 року, вже ставши Президентом України».

* * *

II. Остюки з решета

(друкується зі скороченнями, із 47 нарисів – 7. – Ю. М.)

1. Перепічка

Смачнішого хліба, ніж у серпні 1947 року, я не їв більше ніде й ніколи. Чого ми тільки не перепробували в хуторі, поки дочекалися жнив! Щавель, молодий хміль, яглиця, клейкі листочки щойно розпущеної липи, квіти конюшини й акації, бруньки берези й ліщини, торішні жолуді. З'їли навіть дерев'яну ковганку, у якій товкли сало на засмажку. Покололи, бо ціла не влязла в чавун, і виварили у кип'ятку для юшки. Крок за кроком обходили й пильно обстежували торішні картопляні поля у пошуках перемерзлих бульб, схожих на капшуки зеленкуватого крохмалю, з якого матері пекли смачні млинці або варили молочний кисіль, у кого була корова. А як ми, діти, до півночі чекали, поки в колгосп привезуть з Високого обіцяну соняшникову макуху! Яка уявлялася нам тим смачнішою, що ми її ніколи не бачили й не пробували (на Чернігівщині олію б'ють з гірчиці, льону, рижу й конопель). Але так і не дочекалися. Зате наступного дня хутірських пастухів порадувала моя норовиста корова. Вештаючись осторонь стада, вона надібрала під торішнім вільховим листям повну корзину схованої у кущах дрібної картопельки, якою вчора садили в колгоспі. Спочатку ми вирішили розділити знахідку на всіх, бо вдома не було й такої, і на городах селяни садили, за «науковою» порадою народного академіка Трохима Лисенка, картопляними вічками. Але вчасно схаменулися — картопля крадена і підозра впаде на нас або на батьків. Порадившись, вирішили переховати знахідку, а потім щодня варили повний котелок. Така смачна картопля більше ніколи не родила на Чернігівщині!

Від зголоднілих підлітків не було спасу диким качкам у болотах, сорокам на соснах, горобцям у клуні. Із завзяттям первісних мисливців ми розшукували і безпощадно драли їхні гнізда. Одного

ранку ми з другом Колею відвели своїх корів за налігачі по ледь помітній стежці в приховану колгоспним житом, щедро порослу запашною травою долину, де було вдосталь паші, а самі повернулися в сосновий бір за городами і, задривши голови, метнулися шукати сорокачі гнізда. Через пару годин у кожного з нас було по кепці схожих на перепелині, зеленуватих у чорних цяточках яєць, які ми тут же й випили. Знявши полотняні штани й задривши подоли сорочок вище пула, ми годинами бовталися у ще холодних болотах поміж купинням і лозами у пошуках качиних гнізд. Горе було й тому чибісу-небозі, який легковажно відкладав яйця на лужках при торішній дорозі. Досить було джмелю захопитися квіткою, і він теж ставав нашою жертвою. Ми тут же хапали його за крильця, щоб не вжалив, розривали пополам і клали на зуба манюпсенький пухирець з росинкою нектару. Джмелі, бувало, й жалять, захищаючи своє житло, та ми все одно відніmemo у них стільники з «медом» і соломинкою чи травинкою висмокчемо кожну соту.

Відполовівши, починали наливатися жита, і ми крадькома рвали колоски, обсмажували на полум'ї, перетирали теплі зернята на жорнах своїх молодих зубів і ковтали, не розжувавши як слід. А ночами в жита забиралися вдови з ножицями й стригли та виминали колоски, щоб принести додому й нагодувати своїх голодних сиріт. Це був кримінал! Тітку Лукеру спіймав присланий з Борзни об'їждчик з гидким прізвисьмом Череп, і за пучечок колосків їй дали 5 років, а 5-річного Толю з післявоєнною сестричкою забрали у дитбудинок. Тітку Параску теж застукали в житі за обмолотом настриженого збіжжя, але вона втекла. Осінь, зиму й весну, аж до жнив, поки не минув річний строк за давнення злочину, вона ховалася від тюрми на болотах у лозах, тільки ночами крадькома навідуючись до своїх трьох дочок.

...Аж ось настав серпень, зажовтіло жито на осонні і в нас у городі. Матуся вибрала найстиглиші колоски, вим'яла зерно руками, розтерла на жорнах, внесла з комори діжу, вчинила й замісила тісто, поставила на гарячу череню, щоб швидше сходило, дочекалася, поки зійде, зліпила перепічку і на дерев'яній лопаті посадила в натоплену проти ночі піч. Чекати ранку не було сили!

Ми з братом дуже скучили за хлібом. У пошуках хліба я сновидою блукав ночами по хаті з ножом у руках. Просиналася матуся, питала, чого шукаю, забирала ножа і вклала спати. Вранці я нічого не пам'ятав. А наступної ночі вставав, брав ножа і сновигав лунатиком знову.

...Спечена в печі перепічка з молодого жита, яке ще пару годин тому колосилося у городі на горбку, була такою смачною, якої не буде більше ніколи.

...А мій дід Данило і баба Тетяна не дождалися нового хліба. Померли з голоду. Хоча сини й підготовували їх. Дід Данило

щодня обідів у нас. А баба Тетяна – у старшого сина Степана. Але й вік, мабуть, узяв своє, і харчі були нікудишні.

В не дуже давні відвідини свого рідного хутора з осиротілою моєю хатою я розговорився про голод з сусідкою.

– Пісок не родить, але й голоду не водить! – пояснила Параска Миколаївна Моценко, чому хуторянам вдалося вижити.

2. Прославився

Хутірський недоумок Кузьма, навдивовижу дужий олігофрен, працював наче віл. Де найважче – там і Кузьма, слухняний, терпеливий. Заробляв Кузьма чимало трудоднів і був у колгоспі «Новий світ», по-теперішньому, неформальним передовиком. На поминках голови колгоспу підпили дядьки запропонували й Кузьмі сказати про небіжчика. Узяв Кузьма чарку з самогонкою й подякував:

– Спасибі, дядьку, що вмер, так оце і ми вип'ємо...

Давно нема Кузьми й колгоспу, а подяку його в хуторі й досі згадують, як хто-небудь щось бовкне.

3. Як макіяжать історію

У розташованому на Софіївському майдані Державному архіві мій хрещений Тимофій Михайлович Шуба працював нічним сторожем, а я носив йому вечеряти. І поки він уминав картоплю в мундирах і запивав компотом, всідався на його місце біля грубки і продовжував палити щойно відпрацьовані архіваріусами папери. Чого тільки не траплялося серед них! Стосами горіли карні справи київських ювелірів початку ХХ століття, дореволюційні банківські фоліанти з чудернацькими золотими вензелями на палітурках. Добротний картон змахував на шкіру, й шевці на «Сталінці» (так прозивався тоді київський товчок) залюбки купували його у нас на устілки.

Іншого разу біля грубки лежала купа нерозрізаних пакунків з інструкціями часів «Очакова и покоренья Крыма» про те, якої довжини й діаметру повинні бути різки, скільки часу слід вимочувати їх у крутому розсолі перед уживанням, щоб пороти «защитников Отечества» гігієнічними гнучкими шпіцрутенами. Якою трапилась від руки розшифрована стенограма промови Керенського, про якого з підручника історії для 10-го класу було відомо лише епізод з перевдяганням у монашку перед втечею із Зимового Палацу. Одного разу хрещений аж попалотнів, коли почав читати подану мною рукописну листівку про криваву Варфоломійську ніч у Києві, протягом якої більшовики стратили у парках над Дніпром 10 000 царських офіцерів. Завжди надзвичайно флегматичний, Тимофій Михайлович відреагував на цей списаний від руки аркуш паперу з учнівського зошита наче холерик, з жахом на обличчі.

– Бач, що коїлось!.. – ледве видихнув з себе. – Адже ж і зі мною, тодішнім офіцером-інтендантом могли так розправитись!..

Потім пішли фотознімки худезних аж чорних, напівзодягнутих у блаженські сірчанини і босих передовиків комун 20-х років, наче дві краплі схожих на моїх земляків-хуторян у 1951 році. Затим на стала черга німецьких паперів часів окупації. Якісь канцелярські записи. Фотографії. У тому числі й таборів для військовополонених у 1941 році. На одному любительському знімку був просторий шмат чорного осіннього поля в пунктирі дерев'яних кілків з мереживом густо натягнутого колючого дроту. Дві жінки несуть від парокінної безтарки повну сапетку буряків з ботвиною, а дві вже повертаються з порожньою. За дротом – купа мала: полонені б'ються за корм, і в повітрі над ними висять-летять чи то буряки, чи відірвані руки, ноги й голови. Обабіч німецький вартовий у шинелі зі шмайсером на пузі аж заходиться від реготу. У безтарці буряків ще вдосталь, але й полонених за дротом тьма-тьмуща. Навряд чи дістанеться хоча б по півбуряка.

Цікаві, на мій погляд, знімки й папери я не палив, а забирав. І продавав квартиранту сусідки тьоті Каті кореспонденту РАТАУ Андрію Хоменку, з сином якого Станіславом ходив у 10-й клас. Дядько Андрій теж не розумів, навіщо знищувати такі документи. А може не казав. Навряд щоб він, фронтовий журналіст, не відчував сорому, який пік навіть мене, селяка, від увічного на фотознімках приниження солдат нашої «непобедимой и легендарной, в веках прославившей знамя побед». Влада завбачливо піклувалася про імідж радянських полководців і славу руссакого оружжя, гордих переможців!..

4. Очі

Урок почався як завжди. Ольга Семенівна звеліла дістати читанки й розгорнути на вказаній сторінці.

– А тепер, дітки, візьміть ручки, вмокніть пера в чорнило й замалюйте ім'я та прізвище під портретом.

Ми слухняно виконали несподіване завдання. Вчителька вимагала берегти книжки й пробирала навіть за невеличку кляксу. А тепер, каже, мазюкайте. Потім Ольга Семенівна наказала знайти іншу сторінку з портретом і зробити те ж саме. Потім ще. Поки з прізвищем та ім'ям не залишився, здається, зразу під палітуркою тільки вусатий Максим Горький.

Такий же портрет цього суворого, наче аж сердитого дядька висів у нас в класі й на стіні. Буревісник революції, як називала його вчителька, стояв у великій дерев'яній рамці і з-під густих брів на похмурому тлі прорізаних блискавками чорних хмар позирав на нас зверхньо, аж задерикувато. За що нам, мабуть, і не подобався. Отож з якихось дитячих міркувань я спочатку замалював підпис, а потім ще й очі Олексію Максимовичу видряпав. Ольга

Семенівна помітила мою старанність, підійшла, але замість похвали забрала у мене читанку й пообіцяла повернути потім.

Увечері стурбований батько прийшов з роботи з моєю читанкою і сказав, щоб я з нею в школу більше не ходив.

– Нагодяться з Борзни, побачать, кому ти очі видряпав, і вирішать, що це я тебе так навчив. Мені будуть неприємності.

...Років через одинадцять, на початку хрущовської відлиги, до нас у заводський гуртожиток Південмашу, де я працював слюсарем-складальником, завітали на зустріч з робітниками місцеві письменники й поети. Один з них відрекомендувався Павлом Кононенком. Розповів, що недавно повернувся з Сибіру після тривалого заслання, прочитав свої, а потім вірші абсолютно невідомого нам Сергія Єсеніна. Я згадав, як у 1945 році на уроці в хутірській школі мазюкав у читанці під його портретом, однак не зізнався, що ми знайомі. Посоромився.

5. Із-за гір та з-за високих

Ми виростили з піснями, котрі лунали над нами зраня й допізна з коліски. Просинаєшся вранці – мати орудує кочергою у печі й наспівує:

*Ти, машина, ти залізна,
Куди милого повезла...*

За відмову працювати в райземвідділі у Борзни батько примусово будував у Маріуполі металургійний гігант імені Ілліча. Була у маминому репертуарі ще тужливіша пісня. Підхоплена, ймовірно, на вагоноремонтному заводі у Дніпропетровську, де матуся працювала прибиральницею.

*В воскресеньє мать-старушка
К воротам тюрьмы пришла,
Своему родному сыну
Передачу принесла.
Передайте передачу,
А то люди говорят,
Что в централье заключенных
Сильно голодом морят... –*

в'їлося в мою дитячу пам'ять.

Наглядач, йшлося далі в пісні, відмовився взяти у неї передачу і не сказав, що «сыночек на рассвете на расстрел уже попал», тільки дивився услід, поки старенька не зникла зі своїм горем за воротами в'язниці...

6. Потапці

По-російськи зветься тюря. А по суті – накришений хліб у підсоленій колодязній воді з рідкими скалками олії. Найдоступніші ласощі хутірської малечі напровесні 1947 року.

Мати повернулася від сусідів з позиченою чверткою олії. Ми з братом враз відчули її духмяний запах і в один голос гукнули:

– Потапців!

Схопили дерев'яні ложки і всілися за столом.

Матуся дістала глиняну миску, накришила трохи хліба, налила вщерть води з дерев'яної цеберки, посолила, капнула кілька крапель олії й поставила перед нами. А сама взяла відро й пішла до колодязя по воду.

З миски трохи пахло олією, а з чвертки поруч аж лоскотало ніздрі. Ми не витримали. Одночасно протягли руки до пляшки й перекинули її. На мить! Але з горлечка кілька разів булькнуло і по столішниці розплилася масна пляма. Поки матуся з повним відром дійшла від воріт до дверей і переступила через поріг у хату, ми так попрацювали язиками, що від плями й сліду не лишилося. Зате дисніючі від олії обличчя видали нашу провину навіть у тьмяному світлі каганця.

7. Жертва моди

Старший мамин брат Степан ріс майстровитим хлопцем. Як став парубкувати, закортіло вирядитися модно і не ходити на вечорниці у полотняному й босоніж. Набив бродячих собак, начинив хрому та й пошив собі потай чоботи, галіфе і кожанку.

– Вирядився на вечорниці, немов чекіст, – розповідав дядько Михайло, менший Степанів брат, – тільки кобури з наганом бракує. Вже відчинив хвіртку, щоб іти, аж гульк – батько, твій дід Сіліверст, у двір:

– Ану зніми негайно, задрипаний гепеушник!

Степан підкорився. Дід Сіліверст узяв амуніцію, відніс до дров'яної колодки біля повітки і посік сокирою на вузенькі смужки. Бабуся Феодосія вранці розтопила піч разом з хворостом.

– Щоб гепеушниками й не смерділо! – сплюнув дід, спостерегаючи за жирним димом з димаря.

8. Коріння

Хутір Купченки, де народилася моя матуся і минуло мое босоніге дитинство, до 1939 року ховався у гущавині так званої Прачівської лісової дачі площею всього-на-всього півтори-дві тисячі гектарів. Хоча села Прачі й Адамівка розташовувалися майже поруч, знайти хутір було непросто, а потрапити в нього ще важче. ...Працтури по батьковій лінії були у мене теж пазуваті до праці, як відгукувалась про них матуся. Прадід Іван Матющенко був у плечах ширший від росту, за що прозивався Малиян (малий + Іван = Малиян). ...Втім, з характером, якщо не з норомом, були й Малияни. Зокрема мій дід Данило Малиян. Бідак з бідаків, він так і не вступив до колгоспу, навіть під загрозою висилки залишився одноосібником. Обійшлося. А коли все ж таки примусили хоча б

переселитися в хутір Купченки, перевіз хату останнім і поставив так, щоб з вікна було видно колишнє дворище. Померли дід Данило і баба Тетяна влітку 1947 року з голоду. Дід, пам'ятаю, щодня приходив обідати до нас, а баба Тетяна обідала у дядька Степана, старшого сина. Але і в нас, і в дядька їжі не було. Ось-ось, чекали, опухнемо, як уже дехто з хуторян. Тож і діда з бабою, яким ішов уже восьмий десяток, врятувати від голодної смерті не змогли.

Почуття вічного голоду переслідувало мене в Хуторі, Києві, Дніпропетровську – до закінчення держуніверситету в 1963 році та приїзду восени 1963 року за призначенням у Червоноіванівську школу-інтернат, де разом з дружиною ми почали харчуватися в шкільній їдальні.

9. Чуні

Що це таке, сьогодні у селі не кожен скаже. А в 40–50-ті роки минулого століття все українське селянство було взуте у них.

– Спасибі Сталіну – грузину,
Що взув нас у резину, –

римували тоді дотепники не лише на Чернігівщині. А в Шаповалівці 1952 року хтось вивів дьогтем на фасаді зрубу щойно збудованої сільської лазні. З гумових шин викроювали, клеїли й торгували тоді чунями по всій Україні підприємливі й прогнозувати вихідці з Кавказу.

Одного разу батько придбав собі у Борзні чуні з такої тугої червоної резини, з якої, оцінили ми з братом її якість, будуть колись чудові рогатки. І почали ми з Віктором чекати, поки батько зносить чуні. Минали літа за зимами, а зносу чуням не було. Та й не настало. Взимку 1953 року, навчаючись у 9 класі Шаповалівської середньої школи, ще й я доношував одну чуню. Інша була у мене чорною. І я на перерві стромляв одну ногу в сніг, щоб дівчата не бачили й не кепкували з мене, як з гуся різнолапчатого.

Зими, спасибі, були тоді у нас дуже сніжними.

10. В селі життя не буде

– Тікайте, хлопці, звідси світ за очі, хто як зможе, бо в колгоспі життя не буде! – таку настанову дала нам вчителька математики Катерина Олексіївна Хруль на прощання після випускного вечора з нагоди закінчення Прачівської семирічки. – У тебе, Борисе, – повернулася до мене, – батько рахівник колгоспу, і тобі буде легше. Тобі, Миколо, перевела добрі сірі очі на 17-літнього Колю Ятла, якого ми, 14-літні, з поваги до віку звали Самсоновичем, буде важче без батька (померлого в голодовку колгоспного комірника), але незабаром призовуть на строкову, відбувши яку, не повертайся назад у хутір. Тобі, ще одному Миколі, буде найлегше, бо батько твій не колгоспник, а робітник у державному лісництві і

візьме довідки без клопоту. Використайте кожну нагоду. Не ховайтеся в лозах від примусового набору в шахтарські ФЗУ (фабрично-заводські училища) на Донбас. Вербуйтеся, як підростете, на лісопосади у Сибір, на Далекий Схід, на бавовняники Узбекистану. Скрізь краще, ніж у нас на Чернігівщині. У колгоспах щастя нема ніде.

Йшло літо 1951 року. За таке напуття Катерина Олексіївна навіть зі своїм недавнім партизанським минулим, яким ніколи не хвалилася, могла запросто загаріміти за колючий дріт туди, куди радила нам тікати з колгоспу. Втім, ми й самі вже гострили лижі з хутора. З якого, підраховали ми якось з покійною матусею, за повоєнний час виїхало 120 хлопців, не рахуючи дівчат.

В 1964 році я на перекладних добирався з Криничанського району, де працював учителем Червоноіванівської школи-інтернату, до Дніпропетровська. За околицею Ганнозачатівки мій візник на мотоциклі з коліскою звернув мою увагу на скіфський курган обабіч шляху, увінчаний гіпсовою трійцею двох рвучких юнаків з дівчиною між ними і прокоментував: «Утікачам з колгоспу»...

Наприкінці 80-х, у розпал перебудови, коли в місті ставало нестерпніше, ніж у ситому принаймні селі, я прощував таким же чином тим же шляхом уже в якості кореспондента обласної газети. І майже на тому ж місці, що й чверть віку назад, мій випадковий візник прорік: «Утікачам з міста в село»...

Ганнозачатівка на той час уже була перейменована передостаннім першим секретарем Криничанського райкому партії Іваном Коваленком у Світлогірське. Хоча гір у ній ніколи не було, а світлої долі так і не мала.

Як і мій зникаючий хутір Купченки на Чернігівщині.

11. На, Пашо, заробив...

Сказав, ніби відзвітував батько і поставив на піл (це, мабуть, майже те ж саме, що й російські полати, але не під стелею, як в ізьбє, а півметра над долівкою) перед матусею зо чверть мішка з житом, яке приніс від комори в одній руці. В колгоспі почали давати на трудовні. І йому як колгоспному начальнику комірник дядько Самсон відважив першим. Трудоднів у батька було багато, не менше 350. Праця рахівника цінувалася. Отже решта хуторян отримали ще менше за батька. На цей заробіток треба було прожити осінь і зиму 1946-го, весну 1947 року – до нового врожаю.

12. Звари, Пашо, картоплі в мундирах...

Попросив батько матір, повернувшись ввечері з контори.

- Чого це тобі проти ночі закортіло? – здивувалася мати.
- Та не мені, а уповноваженим з Борзни.
- А їх чого, прости Господи, чорти на ніч припруть?

– Приїдуть зерно з комори вивозити на гарантований схов. Так щоб люди не бачили, пересидять у нас, поки хутір засне. Самогонка, переказали, у них є, а закусити нічим. Звари...

– Ладно, зварю, щоб вони подавилися...

Вранці комірник дядько Самсон зняв з дверей комори і забрав додому на всяк випадок спадщину «куркуля» Грибка – старовинний пудовий висячий замок, щоб ми, діти, не шубовснули його в колодязь. У виметених засіках не залишилося й зернини. Зате так зручно було гратися в схованки, поки не підтягло животи без хліба й не опухли ноги в декого з ровесників.

13. За трудмінімум

Це неоковирне словосполучення було наче батіг. Кожного колгоспника примушували відпрацювати протягом року щонайменше 350 днів і заробити мінімум 350 трудовнів. Інакше!..

Погожого липневого полудня, мирного й тихого, налетіла з Борзни на хутір страшна згряя: секретар райкому, прокурор, начальник міліції, суддя, редактор райгазети і рядові міліціонери. Увірвались у колгоспну контору і до батька:

– Давай документи і скликай народ, розберемось з трудовиходами!

Жінки (а це була головна робоча сила в колгоспі) щойно прибігли з поля на обід, порались по хазяйству: доїли корів, сікли ботвину й давали свиням, годували дітей, але змушені були кинути все й посліпити до школи. При ній у тісній комірчині тулилася й колгоспна контора.

У класі за столом під червоною у чорнильних розводах скартиною на них уже чекала комісія. Гортали розгорнуті відомості про вихід хуторян по наряду, рахували проставлені проти кожного прізвища палички. За минулі 6 місяців у кожного мало бути не менше 175 трудовнів.

Всіх жінок, у кого було менше, негайно посадили на окрему лаву і взяли під варту. Нашу матір теж. У неї було тільки 174 трудовиходи!

– Якби я знав, так принаймні тобі дописав би ту паличку! – винувато виправдовувався батько вдома вечором.

Почався скорий на розправу суд. По малості років бути на ньому не довелось і переказую з почутого. У хуторі довго тільки й балачок було. Наша матуся злякалася і просила, щоб зглянулися хоча б над її дітьми. А тітка Наталка, вдова з двома малими доньками, казала суддям все, що думала про них і про колгоспи. Євдоха, дружина дядька Тимоша, який розказував, тільки за третім разом утік з полону і все-таки добивав німців аж до Перемоги, теж так і стригла прямо в очі. Секретар з прокурором ледве встигали кліпати, а підсудки записувати.

...Того ж тижня хутір виряджав у Сибір і на Далекий Схід 6 сімей. Постановили виселити тільки жінок з дітьми, але з ними їхали й чоловіки. У кого були. Тітка Євдоха з дядьком Тимошем повезли в Іркутську область чотирьох дочок, бо п'яту встигли видати за глухонімого у Прачі. У красивій, наче намальованій, тітці Наталки свій дядько Сила загинув на фронті, так замість нього поїхав у Хабаровський край голова колгоспу Грицько, дядько тітки Катерини, яка вночі побила шибки тітці Наталці.

Решту не пригадаю. Над матусею зглянулись, не засудили. Бо таких грамотних, як наш татко з майже шістьма класами і курсами рахівників, у хуторі тоді більше не було і вести облік трудовнів було нікому...»

* * *

III. Жорна терору

(друкується із скороченнями. – Ю. М.)

«За що боровся, на те й напоровся»

31 серпня 2002 р. в рубриці «Слід на землі» видання Дніпропетровської обласної держадміністрації народна газета «Зоря» опублікувала нарис свого колишнього редактора Георгія Бурейка «Мріяв про демократію, а одержав кулю». Йдеться у ньому, за словами автора, про те, «яким же насправді був один з керманічів Дніпропетровщини початку 30-х років минулого століття» – перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У в 1933–1938 рр. Мендель Маркович Хатаєвич. Роль, стиль керівництва й результати діяльності М. Хатаєвича на Дніпропетровщині автор, не шкодуючи епітетів й окличних знаків, оцінює так: «...одразу ж пірнув у безодню великих і дрібних проблем, що постали перед місцевою владою і кожною людиною»; «...його бачили у новонароджених колгоспах на польових загінках, у хатах бідуючих робітників і селян»; «рішучість... вміння... досвід»; «йому вірили і щиро довіряли», «становище змінювалось на краще», «одержував стоси письмових подяк...»; «вшанований орденом Леніна, Мендель Маркович став ще більш популярним», «іменем Хатаєвича почали називати колгоспи, заводи, фабрики, школи і вулиці»; «вигук: «Хай живе наш вождь Мендель Хатаєвич!» – ритуально лунав на багатьох зібраннях»; «діяв усупереч офіційним канонам», «висловлювався не боячись», «намагався захищати підозрюваних енкаведистами»; виступав проти «авторитаризму», «вождизму», «мріяв про демократію» і т. п., як мовиться, і т. д. За що, мовляв, і потерпів: «пришили», що «перший секретар одного з найкрупніших обкомів країни створив і очолив так званий правочентристський блок Дніпропетровщини» і в кінці жовтня 1938 року за вироком Воєнної колегії Верховного Суду розстріляли. «Впав у мо-

гилу з тавром ворога і, кажуть, зі словами: «Майбутнє покаже, хто був правий». В 1956 р. його повністю реабілітували».

Погодимось – ворогом сталінізму Мендель Маркович справді не був ніколи. Не створював і вигаданого енкаведистами центру, хоча й зізнався. І карна справа проти нього була теж зшита білими нитками. Нема заперечень і проти реабілітації Менделя Марковича як жертви сталінських репресій. Хоча й спадає на думку: «За що борюся, на те й напорюся».

Бо, як видно з тієї ж «Зорі» 30-х років, ту систему, ту машину, той механізм репресій, ті жорна терору, в які переходом потрапив і жертвою яких став сам, Мендель Маркович наполегливо створював, розвивав, удосконалював, пестив і з винятковою винахідливістю застосовував. Нема й не може бути прощення М. Хатаєвичу як організатору голодомору-1933 на Дніпропетровщині. Він, за оцінкою англійського дослідника причин голоду 1932–1933 рр. Роберта Конквеста, автора книги «Жнива скорботи», залишив найвищу в Україні гекатомбу з сотень тисяч, якщо не мільйонів жертв з трупів споконвічних хліборобів-годувальників.

Звичайно, статистики голодомору в одному з найхлібодарніших регіонів України, як і взагалі, не існує. Нема у виступах Хатаєвича прямих закликів чи наказів морити селян голодом. Це слово взагалі майже відсутнє в його лексиконі 1932–1933 рр. Та з промов з партійних трибун і статей в офіційному друкованому органі Дніпропетровського обкому КП(б)У газеті «Зоря» навчч постає зловісна й ганебна роль, яку зіграв Хатаєвич в організації голодомору на Дніпропетровщині.

В Україну Хатаєвич прибув у 1933 році 40-літнім, маючи за плечима досвід продавця більшовицьких газет в дореволюційному Гомелі, заворга й завагітпропа Самарського губкому ВКП(б), начальника «подиву» й «поарма» (завгоспа дивізії й армії) на Західному фронті під час війни з Польщею, секретаря Гомельського й Одеського губкомів у 1921–1923 рр., відповідального інструктора і заступника заворгвідділом ЦК ВКП(б) в 1924 році (очолював Сталін), секретаря Татаркому ВКП(б) в 1925–28 рр. і Середньо-Волзького бюро ЦК ВКП(б), члена ЦК ВКП(б). 12 жовтня 1932 р. Пленум ЦК КП(б)У ввів Хатаєвича, як тоді писали, до складу свого «політбюро й оргбюро», обрав другим секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України.

Призначення Хатаєвича було викликане, як видно з матеріалів пленуму, вкрай незадовільними темпами хлібозаготівлі в Україні. Пленум вирішив: «а) примусити куркульсько-заможну верхівку виконати тверді завдання; в) ужити рішучих заходів до тих, що злісно ухиляються... і розбазарюють хліб». Через кілька днів після обрання він виступив перед партактивом республіки із власною програмою: «...рішучий перелам повинен статися найближчими днями... – за найближчу 5-денку треба заготувати 14 млн пудів», у

4 рази більше, ніж заготували. Задля «переламу» Хатаєвич закликав «не ідеалізувати колгоспника», не вважати, ніби колгоспник уже не хоче «вирвати від пролетарської держави для себе». Треба поставити селянина в такі умови, щоб «він сам вважав свій обов'язок перед пролетарською державою за свій першочерговий обов'язок». Сказане адресувалося у першу чергу керівництву Дніпропетровської та Одеської областей, які мали засипати понад 50 % доведеного Україні «пляну хлібоздачі», але не справлялися.

29.01.1933 р. позачерговий пленум обрав Хатаєвича першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У і таким чином за вказівкою зверну «зміцнив керівництво області». З його приходом «на область» відбувся різкий оплеск «активності й наступальності» в друкованому органі ОК КП(б)У газеті «Зоря». «Негайно організувати вилучення розкраденого хліба!» – подібні заклики починають тиражуватися в газеті з номера у номер. Бо, розтлумачується, «головним джерелом хлібозаготівель є вилучення розкраденого хліба клясово-ворожими елементами». Фактично це був заклик до тотальної викачки решток зерна, яке селянам удалося зберегти. Виступаючи на пленумі 29 січня, Хатаєвич висловив упевненість, що Дніпропетровщина давно справилася б з планом хлібозаготівель, «якби не контрреволюція, якби не церемонились». «Знайти», «виявити», «забрати», «засипати», «мобілізуватись на викриття прихованого, незаконно розданого хліба», «вдаватися у сльозоточивість не доводиться», «нема й не може бути пощади до ворогів», «засипати насіннєві фонди до фунта, до зернини», «широко використовувати тверді заходи впливу, суворі репресії», «викидять з колгоспів, водночас позбавляючи... садиб та присадибних ділянок», «вдаватися до усіх законних заходів державного примусу» – така лексика й фразеологія у Менделя Марковича як «вождя області» характеризує і його хвалене «вміння організувати роботу активу». І хай нікого не вводять в оману згадка про законність заходів – йшлося про узаконене революційне насильство й відверте свавілля.

«Тих партійних, радянських, колгоспних керівників, які не добу́ються найближчими днями корінного перелому в хлібозаготівлях... обком ...розглядатиме як найважчих злочинців перед партією і революцією... і каратиме з усією суворістю!» – попереджає Хатаєвич секретарів парткомів усіх рівнів і начальників політвідділів (напівенкаведистської структури) МТС.

Виступаючи 7 лютого 1933 р. в Харкові на пленумі ЦК КП(б)У, Хатаєвич так наставляє партактив республіки: «Від суворих репресій... ми не повинні й не можемо відмовитись. Навпаки, ми повинні... настійніше й суворіше бити, ...як на фронті!..» Село вже фактично зігнуто у баранячий ріг, напропалу голодує, а Менделю Марковичу ввижається «...перелам у настроях значної частини колгоспників, ...що були охоплені дрібнобуржуазною стихією, що роз-

гнуздалися, що погано працювали в колгоспі, що хиталися у бік куркуля. Тепер ці колгоспники усвідомили, що вороття назад нема». З того світу? Мабуть.

Весною 1933 року голодомор досяг zenіту і Хатаєвич починає звинувачувати селян у його виникненні. «...Прагнули піджитися на продажі хліба (з літа 1932 р. торгівля зерновим збіжжям була категорично заборонена. – Б. М.) за ринковими цінами (ринки були теж закриті чи ліквідовані. – Б. М.), ...урвати від держави (з осені все збіжжя до зернини, навіть насінфонди, було вивезене у так звані держзернозсипища. – Б. М.) ...для власної користи ...багато хліба було роздано на трудодні (видача зерна на трудодні була директивно заборонена до завершення хлібоздачі й засипки насінфондів 15.01.1933 р. – Б. М.) ...витрачено на громадське харчування... ледарів, дармоїдів і злодіїв» (до початку весняних робіт у полі про громадське харчування в колгоспах і не згадувалося. – Б. М.).

Кампанії слідує за мобілізаціями. Мобілізації – за кампаніями. Зверху спускається вказівка за вказівкою. Про створення в селах і артілях «бригад по самообкладанню»; про переобмолот соломи й перевіювання полови, обмолоченої й перевіюної буцімто неякісно; колгоспам і бригадам доводяться конкретні наряди по примусовому виконанню плану хлібозаготівлі й засипці насінневих фондів. Спущені цифри завідомо нереальні, взяті зі стелі і Хатаєвич, відаючи про це, закликає до безпощадних розправ і репресій.

«Хай колгоспна маса знає, – грозить Хатаєвич, – що вона повинна виконати усі вимоги, які держава ставить перед нею... Якщо в окремих селах і колгоспах будуть такі люди – хай навіть і не куркульського походження – то ми з ними панькатися не будемо і підемо... на суворі заходи. Ми цих людей ...суворо каратимемо... Якщо навіть немає лишків... – урізати від свого споживання добровільно».

Ніяких лишків в обібраних селян уже давно нема, урізати теж нічого. Однак Хатаєвич кидає клич про «з мобілізацію колгоспного активу... на викриття прихованого незаконно розданого хліба...» Починається кампанія по розкриттю ям з хлібом, до виявлення яких закликають дітей, заохочують 10–15-відсотковою часткою виявленого зерна дорослих донощиків на сусіда. Для участі в «ударних штурмових 5-денках виявлення ям з хлібом» в села з обласного центру прибувають спеціальні загони і відбирають рештки їстівного. Мендель Маркович сам їде по селах і особисто показує взірцеву більшовицьку бойовитість, своїми руками стягуючи за рядна пухлих стариків з печі разом зі жменями проса (розповідав покійний журналіст «Зорі» Іван Мережка, родом із села Першотравенське Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.), яке вони закривають власним тілом від «буксирів».

В селах – повальний мор. Приховати його не можливо. Зате можна применшити масштаби, звинуватити померлих, запудрити мізки ще живим. «Це ті мруть, – зомбує Хатаєвич зібраний на черговий «хурал» комсомольський актив області, – які не могли вкрасити в колгоспах зерна, або в яких вкрадене зерно вдалося відібрати». На трибуні лютневої обласної наради керівників політвідділів МТС, переважно вчорашніх чи завтрашніх енкаведистів, Мендель Маркович відвертіший і цинічніший: «Щоб вийти з теперішніх труднощів, від яких вони – колгоспники – багато терплять, треба краще сіяти, ...обробляти землю, ...прибирати лани, – і тоді хліба вистачить і для пляну хлібоздачі, і для держави, і для колгоспників, ...щоб могли сито жити... Якщо за цю весну підтягнемось, то хутко підемо вгору, а якщо з весняною сівбою не впораємось, то ще більше покотимось вниз і гірше за всіх від цього буде колгоспникам».

На тлі бездушного ставлення до селян верхом цинізму й лицемірства сприймається постійне опікування Менделя Марковича колгоспним конем, до якого «тягнеться рука клясового ворога». «Постійний контроль за станом кожного коня, за його доглядом, годуванням...»; «...Треба домогтися корінних поліпшень у стані колгоспного коня...»; «Ми повинні про коня потурбуватися...»; «Треба мінімум 40 пудів зерна на рік на коня» – такі вказівки роздає він направо й наліво. Зрештою, напровесні клопотаннями обкому КП(б)У й особисто Хатаєвича усі колгоспні коні були відправлені у... місячну відпустку. А в кожне село, в кожну артіль з військових частин для контролю за конячими відпустками і надання методичної допомоги селянам у догляді за кіньми виряджають «найсвідоміших кіннотників», які фактично стережуть фураж і саму «тяглову силу» від зголоднілих конюхів і строчать доноси. Ось таким був цей хвалений «демократ»...

Перегорнемо разом поживклі підшивки «Зорі» за другу половину 1932 – першу половину 1933 р., коли на Дніпропетровщині лютував голодомор.

Чия контора винувата?...

Скорботний ужинок голодомору 1932–1933 рр. підрахований постфактум приблизно. Називають від 7 до 14 мільйонів жертв, у тому числі 3 мільйони дітей. По нашій області такі цифри взагалі невідомі. Хоча дослідник голодомору-1933 Роберт Конквест вважає Дніпропетровщину найдужче потерпілою. Щодо причин голодомору теж нема згоди. Одні винуватять мирську владу. Українські комуністи на чолі з Петром Симоненком досі заперечують сам факт голоду або пеняють небесній канцелярії за недорід. Треті кивають на економічну кризу 30-х років у світі, яка знецінила, мовляв, основну експортну статтю СРСР і примусила більшовиків викачати й вивезти зерно за кордон, щоб уторгувати вдосталь

валюти і вчасно оплатити поставки замовленого імпортного устаткування для індустріальних новобудов 2-ї сталінської п'ятирічки.

Слово «голод» було заборонене цензурою для вживання у тодішній радянській пресі. В обласній газеті «Зоря» воно вжите один раз. У № за 29 грудня 1932 року «Зоря» надрукувала одержане з Варшави по телеграфу повідомлення кореспондента РАТАУ під заголовком «Жахливий голод у Польщі» (де, як відомо, голоду не було). Щоправда, напровесні 1933 року, коли голодомор досяг піку, в «Зорі» з'являються певні натяки на кшталт: якщо десь іноді хтось, так сам же й винен. Зате навіч постає з газети «Зоря» відлагоджена комуністами всеохоплююча система бруталного морального й фізичного переслідування, репресій і наруги над селянами. Жахливі жорна терору мололи повсюди, в кожному селі, на кожному кутку, в кожній хаті, щодня перемелюючи тисячі доль і життів. Тотальна викачка хліба освячувалася неоплатним боргом селян перед робітничим класом і червоною армією за визволення від гніту поміщиків і капіталістів. І провадилась у процесі двох одночасних кампаній – по хлібоздачі й засипці насінневого фонду.

Для прокорму своїх ошасливлювачів і захисників етнічні українці (переважна більшість яких тоді мешкала в сільській місцевості) мусили з урожаю 1932 року засипати в «закрома родини» 356 млн. пудів зерна; з них Дніпропетровщина, до складу якої тоді входила й Запорізька область, – 105 млн пудів (29,4 %). А разом з Одещиною – 2 млн 817 тис. 500 тонн зерна, або понад 50 % доведеного плану. Крім того, треба було «досипати» план 1931 р., повернути державі одержану напровесні 1932 року насінневу «позику» і зібрати насінневий фонд під урожай 1933 р.

Надмірний, за тодішнім визнанням, план хлібоздачі в 1931 р. не виконали. Однак у 1932 р. області спустили завдання на 2 млн пудів більше. Керівництво області ще на чолі з першим секретарем ОК КП(б)У В. Чернявським слухняно взяло під козирьок. Виступаючи 19 липня 1932 р. перед учасниками обласної наради з питань хлібозаготівлі, В. Чернявський заявив, що план цілком посильний, бо «наша область краща за врожайністю в Україні, ...маємо такий же урожай, як і минулого року. Окремі райони, зокрема Криворізької округи, навіть більший». «Цього року загалом по Союзу кращий урожай, ніж минулого року», – заявляв і Хатаєвич.

Конкретні цифри пересічної урожайності зернових в Україні навів з трибуни 3-ї партконференції КП(б)У перший секретар Станіслав Косіор: «За останні роки...найкращий урожай...10,5 центнера з гектара, середній – 8,5 ц» Партійному кацкику вторив «всеукраїнський староста» Г. Петровський: пшениця і жито вродили в середньому по 8,4 ц з гектара, ячмінь – 9,1 ц.

Ліпшою, ніж у попередньому 1931 р., визнав зернову ситуацію в СРСР і об'єднаний пленум ЦК і ЦК ВКП(б): «Досягнуто 15 млн га засіву техкультур проти 11 млн га, запроектованих п'ятирічкою на

1932–1933 рр. Зросли розміри товарного хліба в країні: замість 700 млн пудів у 1927–1928 рр., з яких хліб колгоспів становив тільки 10 %; 1931–1932 рр. здано державі 1 млрд 400 млн пудів, з яких товарний хліб колгоспів і радгоспів становив уже не менше 75 %».

«В основному вже минулого року (тобто 1931-го) ми завершили суцільну колективізацію, – хвалився у червні 1932 р. перший секретар обкому Чернявський. – Замість 450 000 дрібних селянських господарств тепер є тільки 3650 колгоспів... усупільнено 85,1 % землі». «Україна виконає завдання збиральної кампанії», – запевнили надзвичайних емісарів ЦК ВКП(б) на 3-тій партконференції у Харкові В'ячеслава Молотова і Лазаря Кагановича їх українські партайгеноссе Косіор, Петровський та інші. Повернувшись з Харкова, Чернявський заявив про намір впорати план хлібозаготівлі на Дніпропетровщині швидше за інші регіони. Отже, претензії до небесної канцелярії безпідставні, а до «куркульських елементів» – вигадані організаторами голодомору. Винна мирська – радянська, більшовицька, комуністична влада. Бо світову економічну кризу теж звинувачувати не варто. Навіть якщо ціни на світовому зерновому ринку і різко впали, гуманна влада задля власного авторитету в ділових колах ніколи б не допустила геноциду власного народу.

Куди Москва покаже, туди дорога й ляже

Такий приспів довелось чути у виконанні російського народного хору імені П'ятницького, запрошеного головним редактором Г. Бурейком на святкуванні 60-річчя «Зорі» в 1977 році. Лейтмотив цей лунав і в 1932 р. Надмірний план хлібоздачі Україні довела Москва. Областям розверстав Харків, тодішня столиця УРСР. Районам – Дніпропетровськ. Райпарткоми – сільрадам і колгоспам. Сільради, згідно вказівки Раднаркому УРСР від 27 липня 1932 року, роздали наряди одноосібникам («з кожного гектара не менше ніж найближчий колгосп») та куркульсько-заможним господарствам («тверді подвірні завдання» плюс «всі товарів лишки зернових культур ...в найкоротший після обмолоту термін»). Москва ж була не лише автором партитури, сценаристом, а й диригентом, режисером голодомору.

Хлібозаготівельну кампанію в області почали розгортати напередодні жнив. Засипку насінневих фондів розпочали трохи пізніше, коли з колгоспних комор уже вивезли в засіки Батьківщини все зерно в рахунок хлібоздачі або на так званий «схов» під приводом кращого збереження від розкрадання. Влада, отже, знала, яка ситуація виникне у селі в ході обох кампаній, до чого будуть доведені люди, але не залишала їм ніякого виходу, ніякого шансу.

Щоправда, перед початком хлібозаготівельної кампанії лунали застереження проти «зрівнялівки» 1931 року, яка напровесні

1932 року залишила без хліба й багаті господарства. Однак про ці й інші побоювання одразу ж після старту хлібозаготівлі забули, а здібності й старанність хлібозаготівельників почали оцінювати по темпах і обсягах вилученого зерна з кожного гектара. Одразу ж у заготівлю включилась партійна преса. Вже за підсумками першої декади вересня «Зоря» піддала різкій критиці ряд районів, які «тягнуть область назад», зокрема Велико-Лепетиський (2,4 пуда з гектара), Верхньодніпровський (3,6 пуда), Васильківський (4,2 пуда), Божедарівський (5 пуд.), Синельниківський (11 пуд.), П'ятихатський (8 пуд.), Новомиколаївський (9 пуд.). Судячи з регулярних статзведень у «Зорі», хлібозаготівля і далі йшла мляво по всіх категоріях здавачів. За станом на 10 жовтня колгоспи впорали свої плани на 40 %, одноосібники – на 22,8 %. В окремих районах, зокрема Солонянському (5,8 %) і Васильківському (0 %), становище було ще гірше.

Пленум ЦК КП(б)У відніс Дніпропетровщину до областей, що «майже припинили хлібозаготівлю», оголосив «масову мобілізацію на фронт хлібозаготівлі» і зобов'язав обкоми «мобілізувати партійні маси на ліквідацію ганебного прориву..., розгромити тих, хто ставить під сумнів виконання планів хлібозаготівлі, ...у жовтні завершити в одноосібному секторі, ...примусити куркульсько-заможну верхівку виконати тверді завдання, ...вжити рішучих заходів проти саботажників..., розбазарювачів хліба». Пленум закликав всі обкоми й райкоми КП(б)У «...забезпечити злам..., придушувати нещадно класового ворога, ...інертність, розгубленість, дрібно-буржуазну (тобто селянську. – Б. М.) розбещеність».

Слідом за директивами й закликами зверху вниз почалося безугавне підстьобування й переслідування відстаючих. Прицільну погромницьку критику в «Зорі» супроводжували вимоги кари саботажникам. Активістам Олефірівської, Биківської, Потоцької, Катернопільської, Теплівської та Гуляйпільської сільрад Божедарівського району – за те, що «прогавили опортунізм», який «пустив глибоке коріння»; в Адамівській сільраді артіль «Червоний Базавлук» припинила хлібоздачу, а в артілі «Січовик» навіть «голова краде хліб». До низового активу особливої довіри не було. В села почали регулярно відправляти на викачку хліба десятки й сотні «мобілізованих» в установах, на заводах і фабриках комуністів, комсомольців, профактив, «передових» службовців і робітників. Обком ЛКСМУ послав у райони області «30 комсомольців з виробництва і 10 з обласного активу», яким водночас з «популяризацією закликів ЦК ВКП(б) до 15-х роковин Жовтня» вмінялася «організація якнайширших мас колгоспної молоді на виконання планів хлібозаготівлі ...масовими червоними валками» прямо з-під молотарок на зсипні пункти. В лютому 1933 року в села Апостолівського, Нікопольського, Томаківського, Божедарівського, Павлоградського, Магдалинівського і Межівського районів було відряджено

на викачку хліба «членів бюро обкому та президії облвиконкому та 150 чоловік відповідальних працівників обласного центру,... весь райактив» з дорученням «довести плани хлібозаготівлі, дати завдання колгоспникам здати певну кількість насіння до 15 лютого». І вони «доводили»...

Не обминали «увагою» й одноосібників, так звану куркульсько-заможну верхівку, до якої фактично залічували кого завгодно, включно з бідняками. Голова Раднаркому СРСР Молотов «роз'яснив» у листі керівникам Синельниківського району «тт. Борщу й Поплавському», секретарю обкому партії т. Строганову, секретарям ЦК КП(б)У тт. Косіору й Хатаєвичу, що доведені Україні і згаданим регіонам плани хлібозаготівлі цілком реальні й посилені. А ЦВК й Раднарком СРСР, щоб мало не здалося, прийняли спільну постанову «Про одноразовий податок на одноосібні селянські господарства» у розмірі 15–20–25 рублів, який вимагалось сплатити до 2 грудня 1932 р. «Куркулів», до яких міг бути віднесений будь-хто, зобов'язали «платити 200 % сільгосподатку 1932 р.», а місцевій владі дозволили «збільшувати ці ставки на 50–200 %, аж до подвоєння податку». Це був фактично фіскальний репресивний захід, застосовувати який Раднарком УРСР дозволив місцевій владі і до «тих одноосібників, які злісно зривають хлібопоставки... за контрактацією і самозобов'язаннями... штрафувати у розмірі 15-місячних норм здавання м'яса».

Погрози, насильство, репресії стали надійним інструментом примусу до повної покори властям, до голодної смерті. Люди, рятуючись, приховували хліб. Недовіра влади до хліборобів-годувальників сягнула межі здорового глузду. Селян поголовно таврують злодіями, звинувачують у навмисному неякісному обмолоті снопів, недостатньому провіюванні половини. 13 грудня Наркомзем УРСР прийняв постанову «Про переобмолот соломи» і зобов'язав колгоспників перемолотити обмолочені скирти, перевіяти полову.

Окремі селянки й досі печуть хліб вдома. А в 30-ті роки пекли всі з муки. Зерно мололи у млинах, переважно вітряках, які держава конфіскувала у приватників і взяла на облік. Споконвіку селянин сплачував за помел так званий мірчук, який ішов на утримання млина й мірошника. В листопаді 1932 року облвиконком приймає постанову «Про заходи до підсилення надходження мірчука», якою, задля ретельнішого контролю і взяття на облік тих селян, у кого ще був хліб і хто відважувався везти його до млина, зажадав причинити «усі млини понад дозволені», «зміцнити керівництво млинами», негайно вивезти «уже зібраний мірчук», «на місцеві потреби розходувати не більше 5 % мірчука». Водночас оголосили запеклу війну саморобним жорнам. На боротьбу з «таємним помолом» мобілізували ГПУ, міліцію. Суди «судили власників жорен позачергово», а в тих, хто користувався їх послугами, відбирали муку й ще не змелене зерно, залишаючи 5 % «трофеїв» для захо-

чення доносчиків на власників жорен і учасників нелегального помолу. Гострій «критиці» «Зоря» піддала Царичанський район, де «замість 6 дозволених млинів працює 105», Васильківський («замість 9 дозволених працює 46 млинів»), Нікопольський, де хатніх «млинів» хоч відбавляй, а мірчук «розкрадається поголовно» (так у тексті. – Б. М.).

Після нас хоч потоп

Фактично хлібозаготівельна кампанія провадилась під таким публічно не проголошеним девізом. За директивами зверху з колгоспів вивезли усе, що можна. І коли згадали про сівбу, сіяти було нічим. (З доведених Україні 10,6 млн га озимого клину на Дніпропетровщину припало 2,026 млн га, з них 1 млн 650 тис. га пшениці, 376 тис. га жита).

«Не один член партії в глибині душі сподівається, – заявив Хатаєвич на зборах партактиву у січні 1933 р., – що оскільки так званий насінневий фонд вивозили з колгоспів у план хлібозаготівлі, так держава дасть насіння. Подібні настрої треба розбити... Жодного пуда від держави ми не одержимо». Доведеться, продовжував він, обійтися «тими насінневими ресурсами, які є в області, а вони є. Бо куди ж дівся хліб?.. Маємо 8 % насіння від потреби... Будь що повинні зібрати ще 92 %!..» Наприкінці січня обком КП(б)У з облвиконкомом приймають спільну постанову «Про збирання та засипання насінневих фондів» для «плянкового засіву 1 млн 711 тис. 177 гектарів ярівини» (колгоспи – 1 млн 460 тис. 150 га, одноосібники – 85 тис. 750 га). Ставиться завдання засипати 1 млн 460 тис. 910 ц насінневого фонду.

Де брати? Видно хоча б і з постанови Дніпропетровського міському КП(б)У, який негайно підтримав намір обкому й облвиконкому: «Не припиняючи хлібозаготівлю, негайно переключитися на збирання насінневих фондів і закінчити засипку до 15 лютого 1933 р.», – йшлося у його резолюції. «Збирання» поширювалося й на одноосібний сектор, господарствам якого під розписку довели «сталі плани весняного засіву по культурах» і «сталі завдання на засипку насіння з власних ресурсів до 10 березня ц. р.».

На заводах і фабриках, в установах і вузах Дніпропетровська починається тотальна мобілізація комуністів для відправки в села «на заготівлю насіння». Амур-Нижньодніпровський райком вираджає із заводу ім. Карла Лібкнехта в Підгородню 10 комуністів, із заводу ім. Комінтерну – 20. Центральньо-Нагірний райком – «100 кращих робітників-комуністів». «Петровка» направляє у підшефне село Чаплинку (які там і довкола жахи тоді коїлись, розповідав мені уроженець цього села Михайло Васильович Литвиненко, слюсар Дніпропетровського вагоноремонтного заводу) – «8 пляновиків і масовиків» для збирання насіння. Завод ім. Леніна – дві бригади «для допомоги підшефним колгоспам у збиранні насіння і готу-

ванні до сівби». Мобілізація ледь не тотальна. Та обкому мало. «Організувати на час весняної сівби похід з рудень, копалень, заводів і будівництва робітників-активістів, що були свого часу організаторами й керівниками колгоспів, до своїх колгоспів і сіл... зі збереженням заробітної плати... не менше 1000 чоловік», – приймається свіжа постанова. 1000 чоловік направляє в села й штаб «ленінської школи комунізму» – облпрофрада.

Та не всі, на кого падав вибір, погоджувались їхати. Бо те, що коїлось в селах, не кожен міг і витримати. Дехто відмовлявся зразу, інші тікали пізніше, ризикуючи не лише партквитком, а й головою. «Пропагандистом і агітатором» поїздок стає преса. Для прикладу іншим «Зоря» друкує заяву 35-річного поммашиніста крана домни № 4 заводу м. Петровського колишнього наймита А. Терещенка з проханням направити його в рідне село Андріївку Новомовковського р-ну «викорчовувати коріння куркульського впливу, завести в колгоспах більшовицьку дисципліну, добити в своїх колгоспах куркуля».

«Зоря» популяризує й заохочує і передовий досвід «збирання та засипки» насінневих фондів, завдяки чому можна довідатись, як воно відбувалося. Перед поїздкою в Москву на Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників газета надала слово на своїх шпальтах і трактористу Петриківської МТС ударнику Феді Мартишкіну:

– «На зборах бригади проробили лист секретаря обкому партії тов. Хатаєвича. Нас розворушило, стало ясно всім, у чому справа, де взяти насіння, що чекати насіння від держави – злочин. У багатьох колгоспників знайшли розкрадений колгоспний хліб. Тільки у Пружана знайшли 4 ц пшениці. Щерба Яків позичив колгоспу 12 кг, Сухий – 22 кг, Неподимко Андрій – 32 кг...»

Можна тільки уявити, як обібрали села, якщо про «позичку» 12 кг зерна «ударник» оповіщав на область!

– «Я й сам думав, де його взяти? – ділиться досвідом ще один петриківський ударник П. Василець з артілі «Більшовик» села Лобойківки. – Тут принесли газету, а в ній лист т. Хатаєвича. І аж розвиднилось. Дехто з колгоспників почав думати і пригадувати, хто крав хліб... З бригад і почалось: вдень працювали, а вечорами збирали актив, слухали кожного, що він зробив, щоб зібрати насіння... Чимало героїв-активістів. Волинець П. (про себе скромнягу. – Б. М.) зібрав 150 ц на посів, Логінський Г. – понад 120 ц зерна, яке було приховане комірником на горищі. Потім колгоспники позичили зерно своїй бригаді. Отак ми самі в себе знайшли зерно на посів». Та як не старалися, а засипати насінневий фонд не змогли. Зрив весняної посівної став очевидним. І наприкінці лютого 1933 р., зморивши голодом мільйони українських хліборобів, ЦК ВКП(б) купно з Раднаркомом приймають спільну постанову «Про насінневу допомогу колгоспам і радгоспам». Документ досить цікавий першою спробою більшовицької влади всупереч

власним твердженням влітку 1932 року перекласти свою відповідальність на природу й погоду, звинуватити небесну канцелярію в тому, що сама ж і накоїла:

«...Несприятливі кліматичні умови влітку 1932 року в ряді районів України й Північного Кавказу (заселеної українцями Кубані, – Б. М.) призвели до втрати частини врожаю, через що колгоспи й радгоспи степової смуги України та деяких районів Північного Кавказу (Кубань) не змогли забезпечити себе цілком насінням для весняної сівби. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалюють: 1. Відпустити з державних запасів... Україні пшениці – 5 млн 250 тис. пуд., вівса – 6 млн пуд., ячменю – 7 млн 625 тис. пуд., кукурудзи – 700 тис. пуд., бобових, круп'яних – 35 тис. пуд, віки – 90 тис. пуд.»

«Насіннева допомога» називалася «безвідсотковою», хоча фактично була банальною товарною позичкою з 10-процентним наваром, яку колгоспи повинні були повернути восени з надбавкою 10 пудів за кожні 100 пудів «допомоги». Обов'язкове «відшкодування адміністративних і транспортних розходів» на обслуговування «допомоги» оцінювалося ще в 1 млн 970 тис. пудів збіжжя (понад 31,5 тис. тонн). Таким чином, «допомога» була товарним кредитом обібраним колгоспам під здирницькі 20 %!

Про те, як жилося й моглося тоді українському селу, «Зоря» намагалася не розповідати. Та недарма кажуть, що шила в мішку не втаїш. Ось й вилазить воно, зокрема, зі спільної постанови обкому КП(б)У та облвиконкому від 13 березня 1933 року про надзвичайні заходи з охорони одержаного від держави посівного насіння і використання його за призначенням. Персональна відповідальність за збереження збіжжя при транспортуванні з комори в поле покладалася на голів колгоспів, бригадирів, ланкових і їздових. Їздовими повинні призначатися лише «комуністи, кращі комсомольці й активісти». Зерно велять переважувати при видачі з комори вранці і приймаючи залишки ввечері після закінчення світлового дня. Лишки здавалися в полі особисто бригадиру, який мав зберігати їх «у спеціальних рундуках або скринях... під надійною охороною». Особам, «що не мали стосунків до сівби, ...до ящиків і повозок із зерном» заборонялося й наближатися. За порушення цього розпорядження прокуратура мала провадити слідство у 3-денний строк з обов'язковою передачею матеріалів слідства в суд, де справу мусили розглянути негайно.

...Не встигли колгоспи відсіятись з горем пополам, як їм знову довели план хлібоздачі з урожаю 1933 року, а обласний зліт колгоспних бригадирів висловив готовність «по-більшовицькому підготуватись і провести збиральну кампанію».

Закріпачення колгоспного села

За якихось 3–4 роки від початку колективізації український селянин був закріпачений знову ще гірше, ніж до 1861 року.

Новоявлені кріпосники залишили колгоспнику тільки право слухняно «вколювати» на державу за горб і мозолі. Війну селянам більшовики оголосили задовго до Жовтневого перевороту в 1917 р. Ще в 1899 р. у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. Ленін заявив, що після перемоги над царатом, поміщиками й капіталістами головним ворогом стане селянство і треба буде докласти титанічних зусиль для перетворення його в пролетарську масу. Це, мабуть, єдина з настанов вождя, яку комуністи не просто виконали, а й перевиконали, перетворивши колгоспника в люмпена, байдужого до землі, до праці, до власної долі.

Війна з українським селом почалася відразу після приходу більшовиків до влади. Перший штучний голодомор радянська влада організувала в 1921–1923 рр., коли начебто для врятування голодаючих Поволжя з України в Росію вивезли фактичне все зернове збіжжя і умертвили до 7,5 млн людей. Однак здолати українське село тоді не вдалося. Воно відповіло таким розмахом селянських повстань (Махно на Півдні, Холодноярська республіка в центральних областях, Зелений на Київщині), що більшовикам довелося відступити. Тимчасово відмовитись від уже розпочатої комунізації й колективізації, за яку знову взялися наприкінці 20-х – спочатку 30-х років ХХ століття.

У кожній війні є привід і мета. У даному разі вони збіглися. І приводом і метою було знищення селянства як класу, перетворення його в слухняний люмпен-пролетаріат з мінімумом потреб і прав, з максимумом обов'язків перед диктатурою «пролетаріату» в особах йосипів вісаріоновичів і мендель марковичів. Навіть якби голодомор-1933 був спонтанним, заздалегідь не спланованим, на чому одні наполягають, а інші заперечують, він практично знесилив і прирік на зникнення правічний спосіб життя основної маси люду в Україні.

Всі акції проти українського селянства як основного годувальника імперії СРСР освячувалися неоплатним боргом і безвідмовним обов'язком перед «першою робітничо-селянською» державою. Творцями такої політики були московські верховоди Сталін, Молотов, Каганович та інші, а Косіор, Хатаєвич, Постишева та їм подібні брали під козирьок і творчо по-більшовицьки виконували волю своїх зверхників. «Боротьба за хлібозаготівлю – це класова боротьба з пережитками капіталізму... іспит на більшовицьку стійкість», – заявив Косіор з трибуни 3-ї партконференції, яка з подачі Молотова й Кагановича благословила розгортання повального голодомору. «Обов'язок одноосібника – торгувати лише після виконання плану хлібозаготівель!» «Треба довести до кожного колгоспу і колгоспника, до кожного одноосібника, що вільно торгувати хлібом можна буде лише після виконання хлібозаготівельного плану, ...після 15 січня 1933 року!» – забивалося в селянську свідо-

мість день за днем, із номера в номер, по радіо, на зборах, в оголошеннях адміністративними, каральними органами.

Наркомзем СРСР Яковлев домовився взагалі до вимог, щоб «селянин, вступаючи до артілі, негайно відмовився від усіляких індивідуалістичних навичок та інтересів, від... особистого господарства (корови, овець, птиці, городу біля садиби), від можливостей використовувати для себе заробітки на стороні!»

До революції кожний вірнопідданий міг принаймні одержати паспорт і вільно пересуватися по території Російської імперії. В УРСР єдина паспортна система була запроваджена на початку 1933 року. Право на паспорт ВУЦВК та Раднарком надали «громадянам СРСР віком від 16 років, що живуть постійно у містах, селищах міського типу, робітничих селищах та тим, що працюють на транспорті, в радгоспах і новобудовах у місцевостях, де запроваджено єдину паспортну систему». Селяни, колгоспники, які становили абсолютну більшість населення Країни Рад, в ці категорії громадян не потрапили, опинилися в розряді «безпаспортних», без права вільного виїзду з села, вибору професії, роду занять, місця проживання тощо. Це була кріпаччина.

До закріпачення українських селянин доклав зусиль і Хатаєвич. За його пропозицією як другого секретаря ЦК КП(б)У на засіданні агротехнічної ради при Наркомземі в колгоспах почалося створення виробничих бригад з розкріпленням по них колгоспників, землі, тягла тощо. Таким чином, селянин навіть у межах села був невільником, контролювалася його праця, сумління, що й скільки він їсть сам, як годує сім'ю. Без дозволу (довідки) сільради селянин не міг змолоти муки. І коли у селі Лозуватка Божедарівського р-ну мірошники почали молоти зерно за «могориці», як обнародувала газета «Зоря», туди кинулися селяни навіть з інших районів. Поки не знайшовся такий собі «свідомий колгоспник Тарасенко», написав у «Зорю», що «пора притягти до відповідальності», і лафа для селян і мірошників закінчилася. Дозволялося молоти тільки в «законному» млині, де мірчук зсипали в державні засіки, а селянин потрапляв у поле зору «хлібозаготівельників», які незабаром відбирали збіжжя, прирікаючи на голодну смерть. Якщо ж селянин молів на «підпільних жорнах», то в очах влади перетворювався на злочинця, у якого віднімали муку і ще не змелене зерно.

Розгалужена система вигаданих кмітливими більшовицькими благодійниками покарань існувала і в інших сферах життя. Не послухався бригадира, не виконав його наряд – 5 трудових штрафів, тобто 5 днів роботи «на бугая». На перший раз. Вдруге не підкорився – геть з колгоспу з вовчим квитком без нічого з того, що привів на колгоспну ферму, у стайню, віддав «колективу», артілі.

Трудові були пустопорожніми, за метким пізнішим висловом критика «Страны Мурави» поета О. Твардовського, і колгоспників примушували «заробляти» їх з-під палки. Був установлений трудо-

мінімум (350 трудових днів у рік), за невиконання якого колгоспника з сім'єю могли й висилати у віддалені райони СРСР навіть за підсумками півріччя (автор у дитинстві був свідком такої розправи влітку 1947 р. у своєму х. Купченки Борзнянського р-ну Чернігівської обл.).

Гніт посилювала заподадлива самодіяльність районних, сільських властей. Щоб вислужитися, бюро Апостолівського райкому партії запровадило, приміром, на «своїй території» з 30.01.1933 р., на другий день після призначення першим обкому Хатаєвича й озвучення ним на пленумі власної «заготівельної» платформи, «трудова повинність для притягнення колгоспників до роботи в колгоспах». Від цього «заходу» тхнуло такою аракеївщиною, що навіть Мендель Маркович, який попервах збирався грати в демократа, засудив і скасував постанову свого нижчого «бюра». Хоча в становищі селян нічого не змінилося. Селян примушували покірно коритись сваволі, слухняно працювати задарма, віддавати зароблене в колгоспі й вирощене на грядках в городі. Примусовка процвітала на кожному кроці.

Уповноважений Мелітопольського райпарткому т. Нейман в артілі «14-річчя Жовтня» оголосив повальний тряс колгоспників і почав описувати й забирати у них домашнє майно, щоб примусити «добровільно відкривати ями з зерном», до чого безперестанку закликав секретар обкому «т. Хатаєвич». І вилучав доти, доки не описав хатнє збіжжя в «буксира-ударника Симоненка», на захист якого стали інші «ударники», після чого самодіяльність уповноваженого трохи стримали. Але іншим, кого він встиг «потрусити», не повернули нічого. Такі уповноважені, прислані з міст, і створені ними в селах бригади «по засипці хліба» творили тотальну сваволу. Новоявлені кріпосники місцевого розливу з партквитками в кишенях теж винахідливо знущалися з селянина, який часом не знав та й не мав куди податися і в пошуках порятунку йшов у колгоспну контору, де його теж ніхто не чекав з своїми хатніми клопотами. З подачі голови артілі ім. Воровського Олександрійського району П. Кульбія секретар правління Андрій Клименко вивісив на дверях контори колгоспу оголошення з попередженням, що тих, хто «заходить без діла», штрафуватимуть «на 5 трудових днів» за візит.

Був квітень 1933 р. У розпалі посівна! А ті, хто опух, але вижив, не мали сили працювати по наряду, виходити в поле. Вирішили підкрутити гайки. На початку квітня Раднарком і ЦК КП(б)У запроваджують в Україні «Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», які нічим не відрізнялися від щойно наведених «ініціатив» місцевого масштабу. «Правилами» усіх колгоспників розписували по бригадах, вихід і перехід з яких дозволявся лише за згодою бригадира; колгоспників у наказовому порядку зобов'язували виходити на роботу вчасно і без нагадувань; в усьому

слухняно коритися бригадиру; без дозволу бригадира не снідати й не обідати; не залишати робоче місце до приходу зміни й не посылати на роботу замість себе своїх домашніх; на своїй присадибній ділянці, в городі, працювати лише тоді, коли нема роботи в колгоспі; відпочивати лише в неділю; працювати протягом усього робочого дня, тривалість якого встановлювало правління колгоспу. Тих, хто не ходить на роботу в колгосп добровільно, дозволялося приводити силою.

Як пригодилися куркулі

Тим, хто не може, завжди щось заважає. Більшовикам, як і царям, постійно перешкождали «унешніє і внутренніє» вороги, яких за потреби вигадували. На ворога списувалися власна недолюбність, невдачі й проколи у політиці, в економіці. Ворогу приписували тупість, підступність, жорстокість, відвертаючи увагу від себе. План хлібоздачі, доведений Україні в 1931 р. в обсязі 441 млн тонн, був перегадом визнаний завеликим на офіційному рівні. Однак невиконання його списали на класового ворога, який, за словами попередника Хатаєвича першого секретаря обкому Черняхівського, «підступно зірвав справу постачання», «план хлібозаготівлі», щоб «завдати нам найдошкульнішого удару», «розорити колгоспи».

Найпопулярнішим ворогом знову став куркуль, якого, за словом товариша Сталіна, вже начебто встигли знищити «як клас». Та в 1933 році куркуль знову постав з небуття, наче неспалимий птах Фенікс. Звичайно, ніхто нізвідки не брався. Просто більшовикам потрібен був привід для розправи з любим селянином, для виправдання власної безголовості й невігластва. З'являється відомий закон «про 5 колосків». «Ворогам народу – найсуворішу кару!» – загаласувала на всю область газета «Зоря» заголовками своїх публікацій. Ворогом оголошувався куркуль, який «психологічно тисне на колгоспника», «підбурює колгоспника красти з поля снопи, а з-під молотарки – зерно», підмовляє, намовляє, замовляє, «заражає», через що, мовляв, і «нема зламу в хлібозаготівлі».

Та чи справді винен був куркуль? Звідки він узявся? Адже слідом за товаришем Сталіним про знищення куркуля як класу заявив у січні 1933 року і ЦВК (Центральний Виконавчий Комітет, тобто уряд). «За 4 роки, – йшлося в його постанові, – 14,5 млн одноосібних селян об'єдналися в колгоспи і засівають понад 90 млн гектарів проти 2 млн гектарів, які засівали в 1928 р. Куркулі в 1928 р. засівали близько 15 млн гектарів, а в 1932 р., розгромлені й вибиті зі своїх позицій, засіяли близько 1 млн га, та й то по другорядних сільськогосподарських районах Союзу РСР». Тобто у місцях висилки. Економічно, отже, як видно з офіційної статистики того часу, куркуль не міг навіть за бажанням суттєво вплинути на

перебіг і результати хлібозаготівлі в 1933 р. Не міг і політично, бо не мав своєї організації. Не міг і фізично, бо був силоміць вивезений у «другорядні райони» СРСР, як обережно, але зрозуміло сказано в постанові. Та попит на куркуля зріс. І куркуль почав ввижатися всюди.

В с. Звонецькому Солонянського р-ну «куркульським агентом», якого викрила «Зоря», став Григорій Братута, який влаштував у себе вдома «механізовані жорна» (кмітливий був, мабуть, чоловік!). Ще підступнішим і страшнішим виявився теж «куркульський агент» Макар Кучеренко, який «приховав своє клясове обличчя... проліз до артілі «Друга п'ятирічка», став добровільним помічником голови сільради, а людям нашіптує, ніби хліба немає, а голова вірить і скрізь галасує: «Не вродило!» Ось яким чином, живописує «Зоря», став куркулем Микита Воронкін з села Борисівка Верхньо-Лепетиського р-ну. Після «розмови про плян хлібозаготівель» у бригадній хаті розкуркуленого й висланого куркуля, одноосібники буцімто домовилися і «куток здав 120 пудів за добу». Лиш Микита не здав і кілограма. Бригада «агітаторів» негайно рушила до Воронкіна додому. Та не встигли ступити на подвір'я, як з хати «кулею височила куркулівна Марія».

– Геть, шельмо незаможниця! – накинулася вона на «класово свідому» Ольгу Р.

– Не дам хліба злидням! – підтримала дочку й мати.

Та Олена Р. на прокльони не зважала, а сльозам не повірила. «Хліб вивезли державі, для робітничих центрів, для армії», – закінчується репортаж на оптимістичній ноті.

У Юріївці, в артілі «Сила» взагалі сталося таке страшне, що аж не можна. Заступником голови колгоспу виявився «куркуль Борис Буцуєв», комірником – «куркуль Новемот», а завгоспом – «куркуль Іван Белічев», у яких до колективізації було по кілька десятків овець, мали, начебто, й молотарки. Похвальну пильність виявив інструктор політвідділу місцевої МТС ім'ярек Деревенесєв, на думку «Зорі». А начальник політвідділу Гуляйпільської МТС І. Кутузов – ще похвальнішу: викрив колишнього махновця, який – свят, свят! – «проліз до партії!» Тут уже пропечаткою в «Зорі» не обмежилось. «Рябченко заарештований і віддається до суду», – відрепортувала газета своїм читачам. Одним словом, куркулі, якщо вірити публікаціям «Зорі» були всюди. І всюди шкодили, збивали селян з пантелику, підмовляли не здавати хліб, різати худобу, знущались над колгоспним конем і з'їдали його дерть до крупинки. Тож і в колгоспній стайні не було «куркулям» місця!

Як Мендель Маркович кормив свиней галушками

Голод в Україні приховувався. Цензура старалася, щоб у пресі не промайнула й згадка про нього. Інакше що ж то за

робітничо-селянська влада, у якій селяни мруть наче мухи. Втім, шила в мішку не втаїш. І та ж газета «Зоря», орган обкому партії, мимохіть зафіксувала окремі суспільні явища, пов'язані з колективізацією і голодомором як її продовженням.

Скажімо, у надрукованому газетою виступі першого секретаря обкому КП(б)У Чернявського в червні 1932 року перед делегатами обласної партконференції йдеться про надзвичайно швидкі темпи стихійного механічного приросту «робочої маси в області». За 5 місяців, з жовтня 1931-го по квітень 1932 р., працездатне міське населення Дніпропетровщини збільшилось майже на 25 % – з 512 640 до 635 000 чоловік. Загальновідомо, що селяни тікали від колективізації та розкуркулювання у міста. При чому тут голод, можуть заперечити, шалені темпи індустріалізації потребували, мовляв, робочої сили. Тільки при чому й індустріалізація, якщо, згідно того ж джерела, більше половини прибулих у міста області становили жінки. Дніпропетровщина й зараз є краєм переважно чоловічих професій, а в 30-ті й поготів була. Отже, селяни рятувалися втечею в місто.

Натяки й обмовки про голод зустрічаються між рядків навіть у надрукованих в «Зорі» промовах Хатаєвича. Наприкінці лютого 1933 р. він, виправдовуючи себе й владу, почав публічно визнавати наявність «труднощів з хлібом».

«Ми погано, – промовляє, – бились за врожай, ... бур'яни загнушили посіви, ... вродило менше, ... створились додаткові труднощі». Тобто звинувачує жертви своєї злочинної політики і теж киває на небесну канцелярію. Водночас, користуючись тотальною непоінформованістю населення, лакує дійсність, побріхуючи, що хліба, мовляв, удосталь, але він «нерівномірно розпорощений... В одному місці, може, справді їсти нема чого, а в другому місці – хліб так і лежить... В одному місці незаконно відбирали хліб, чесно зароблений, ... і колгоспник, що мав 400–500 трудоднів, тепер у багатьох випадках хлібом не забезпечений...» Цю локшину перший секретар обкому КП(б)У повісив на вуха учасникам пленуму обкому ЛКСМУ 20.02.1933 р., формально визнаючи, що «становище на селі важке, труднощі великі» і «хоча держава допомагає... та не для того, щоб ми заспокоїлись». І закликав «продовжувати мобілізацію хлібних ресурсів. І не лише хлібних».

На нараді працівників політвідділів МТС, на місцях дужче підпорядкованих енкавееєвцям, ніж партбонзам, Хатаєвич був відвертішим, ніж перед комсомольцями. Звично попенявши куркулям за «поширення чуток про голодні смерті, про опухання тощо», він неохоче визнав: «Але окремі колгоспники ... справді голодують». Їм же, голодуючим, тут же й дорікнувши цинічно за те, що, мовляв, «серед них немало таких, які знають, де сховано розкрадений у колгоспі хліб». Одним словом, помирають, а не здаються. Отож Хатаєвич їм не співчував. Перший секретар обкому партії зі

знанням справи інструктував політвіддільців, як посяяти розбрат, спровокувати ворожнечу між селянами, нацькувати одних на інших і добитися, «щоб колгоспна маса підтримала наші репресії». Для цього годилися всі методи, зокрема й заохочення донощиків. Хатаєвич «озброїв» політвіддільців інформацією про те, що обком партії та облвиконком вирішили «10–15 % викритого хліба віддавати тим, хто його знайшов», тобто виказав сусіда, доніс, де яма чи ворочок із зерном. Отож, повернувшись у територіальні вотчини своїх МТС, рекомендував Хатаєвич, розголосить якомога ширше про це заохочення, яке «може дати нам велику користь у справі засипання насінневих фондів і допомогти тим колгоспникам, що тепер незабезпечені хлібом... Треба бити так, щоб на кожному окремому випадкові інших навчити... Треба забезпечити міцне справжнє пролетарське більшовицьке командування селом».

Як вчив міністр пропаганди 3-го рейху Геббельс, чим більша брехня, тим швидше їй вірять. Чи враховував Хатаєвич це одкровення у своїй організаторській і пропагандистській роботі, чи керувався тільки «світлим вченням» класиків марксизму-ленінізму, але учнем він був дійсно тямущим, дисциплінованим, кмітливим. Настанови вождів використовував творчо.

11 березня 1933 року в «Зорі» з'явилася стаття за підписом секретаря обкому КП(б)У Хатаєвича «По бойовому проведемо весняну сівбу!». Мимохіть визнаючи тяжке становище на місцях з харчуванням, Мендель Маркович погоджується з невідомо де висловленим поясненням його причин анонімним бригадиром з Апостолівського району, який буцімто десь заявив, ніби селяни з осені й свиней галушками годували, «а тепер ось без хліба сидять». Під цю свинячу аргументацію Мендель Маркович підкладає і – нині, між іншим, дужче слушний – мерзенний політичний наклеп: «... Дозволяли розвалювати, розкрадати..., а потім самі залишилися на бобах... Плян хлібозаготівлі не виконали, державі завдали шкоди, а собі – ще більшої... не працювали як слід, не боліли душею за колгоспне добро!...» Ледь не каже прямо, що таких нічого жаліти, варто й виморювати. І тут же бреше читачам «Зорі» погеббельськи: «У нас в області є такі колгоспи, де колгоспникам на трудовень видано по 3-4 кілограми хліба й по 2,5–3 крб. грошей, де колгоспники живуть приспівуючи». Взагалі-то значно краше поінформований, ніж решта населення Дніпропетровщини, перший секретар обкому КП(б)У чомусь не називає ні адрес, ні назв таких райських господарств. Бо в дійсності їх не було. Це вигадки! Адже куди б сам Хатаєвич запроторив таких щедрих голів колгоспів!

Справжнє становище в селах і колгоспах навесні 1933 р. було настільки важким, що про нього хоча б у вигляді критики «безпорадних та безпомічних, саботажників і підкуркульників» не можна було змовчати. На шпальтах «Зорі» з'являються повідомлення з

місць на кшталт: «У Васильківському районі з 260 (колгоспник. – Б. М.) бригад не залишилося жодної». «У списках моєї бригади є 27 дорослих і 8 підлітків, добра половина яких десь блукають, не працюють, сидять по хатах», – бідкається бригадир Мартиненко з артілі «Центральна» Якимівського району (тепер – Запорізької обл. – Б. М.). Втім, читачі, мабуть, розуміли, що половина бригади повіялася з села світ за очі у пошуках порятунку від голоду, а решта лежить по хатах пухла або вже й душі Богу віддала.

В книзі про голод 1933 року, виданій у Мюнхені з нагоди 60-річчя цієї трагедії, уродженець с. Новопавлівка з Нікопольського р-ну 80-літній Павло Шинкола згадував, що тоді в його селі померло від голоду 1100–1200 чоловік. Від окремих сіл, як от від Гаврилівки у Межівському районі, яка першою потрапила і ледь не останньою була «знята» з обласної «чорної дошки», а потім опинилася ще й у проскрипційних списках обкому й облвиконкому на примусове виселення у Сибір, не лишилося й сліду.

А Менделю Марковичу ввижались галушки...

Репресії

Ще до жнив і розгортання кампаній з хлібоздачі й засипки насінневих фондів влада готувала й «узаконювала» каральні заходи для придушення неминучого опору її злочинним намірам, відлагоджувала й вдосконалювала репресивну машину розправи. 7 серпня 1932 року голова ЦВК (Центрального Виконавчого Комітету) Калінін, голова РНК (Ради народних комісарів) Молотов і секретар ЦВК Єнукідзе підписали Постанову ЦВК і РНК «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і захист соціалістичної власності», відому серед загалу як «закон про 5 колосків». Громадська, тобто колективна власність оголошувалася священною й недоторканною, а ті, хто зазіхав на неї, – розкрадачами й ворогами, першочергова й рішуча боротьба з якими покладалася на органи. Для остраху потенційних «злочинців» у постанові наводився й преїскурант покарань. Розстріл або не менше 10 років ув'язнення з конфіскацією майна і без амністії передбачалися за розкрадання вантажів на транспорті, колгоспного та кооперативного майна. Куркулю світило за погрози й насильство від 5 до 10 років концтаборів (цього слова комуністи до запозичення й використання їх досвіду гітлерівцями не соромились) без амністії.

Закон почав діяти негайно. З 7 серпня до 1 жовтня 1932 року, менше ніж за 2 місяці, в Дніпропетровській області «за крадіжки хліба» було засуджено 2683 чоловіка, з них 78 – до «вищої міри соціального захисту», тобто до розстрілу. Найбільше – у Новомосковському та Криворізькому районах. Статистика солідна, так би мовити, але Хатаєвич вважав розмах репресій, мабуть, недостатнім. На нараді партактиву Запорізького району в лютому 1933 року

заявив, що лише 10–15 % колгоспників не крадуть, бо «їм ніколи за роботою». Не було пощади й одноосібникам. «До одноосібника, який під куркульським впливом не виконав контрактаційного договору хлібоздачі, – розтлумачував «закон про 5 колосків» всеукраїнський староста (президент) Петровський, – вжити репресій на підставі радянських законів». Та найдужче й найчастіше віддубався «куркуль», яким міг стати кожен селянин, незалежно від походження, соціального статусу й рівня благополуччя.

Ось яким чином за осуджуючою розповіддю в «Зорі» потрапив у «куркулі» колгоспник артілі «Червоний колос» Васильківського р-ну Л. П. Коваль, який залишився мотористом у своєму колишньому млині, переданому в колективну власність. Принагідно Коваль «запуская мотора» й для демонстрації «кіно» селянам. Якого двигун не завівся і Ковалья звинуватили, що йому не сподобався фільм і він зумисне не запустив двигун. Негайно «бідняцько-наймитська група вичистила куркуля Ковалья з колгоспу разом з середняком-підкуркульником мірошником М. Д. Михайленком». Та «вичисткою» не обійшлося. 19.08.1932 р. в с. Маломихайлівці відбулася виїзна сесія Дніпропетровського облсуду й засудила «Л. П. Ковалья, сина розкуркуленого, до розстрілу з конфіскацією всього майна», а «середняка – підкуркульника М. Д. Михайленка – на 10 років з обмеженням у правах на 5 років і конфіскацією майна на 500 крб.» Мотивація вироку? «За підлив колгоспу та псування колгоспного майна, за спробу забити активіста колгоспу бідняка Симоненка (як видно з матеріалів опублікованої «Зорею» справи, підсудні обізналися й відлупцювали замість «активіста» Симоненка сторожа млина Демченка. – Б. М.), за невиконання хлібозаготівлі та утаювання хліба».

Тоді ж, у серпні, («Зоря» регулярно інформувала читачів) в с. Олександрівка Апостолівського р-ну до розстрілу засудили Дмитра Гуню, в Ново-Покровці – Терешка Говоруху, в Тритузному – Левка Козара, в Костромці – Я. Т. Шулешка «за розкрадання колгоспного зерна» і «тероризування колгоспників». Петриківський суддя Золотарьов «дав» І. М. В'язовому з Рацсела 3 роки «без волі у далеких місцевостях СРСР з поразкою у правах на 5 років і видаленням за межі УРСР на 5 років»; Буряка Корнія та його дружину Марію, вина яких полягала у самовільному поверненні додому з місць висилки після розкуркулення, засудив до позбавлення волі на 3 й 2 роки відповідно з примусовим вироком «назавжди» за межі Дніпропетровської обл.; Оксану Чоботенкову та її дочку Любов як членів родини розкуркулених вислав за межі УРСР; В. Г. Жадана «за систематичне обкрадання артілі імені товариша Сталіна» відправив за ґрати на 3 роки; колишньому голові артілі імені 1 Травня Василю Кучеру і завгоспу Миколі Кучеру («за втрату понад 60 ц жита і 11 ц пшениці») відважив по 2 і 1,5 року відповідно.

– Оце й усе?! – обурилася редакція «Зорі» й тут же звинуватила суддю Золотарьова у «паньканні з куркулями», зажадала «вжити заходів до нього самого».

Згідно розпоряджень, усе намолочене зерно прямо з-під молотарки вивозилось у «засіки Батьківщини». Однак темпи обмолоту й хлібоздачі не влаштували обласне керівництво. За станом на 15.10.1932 р. Магдалинівський р-н «здав лише 28,1 % плану». І кара теж не забарилась. 17 жовтня обком КП(б)У (читай – Хатаєвич) «розпустив свою фракцію в райвиконкомі», а 20 жовтня облвиконком «розпустив» і президію Магдалинівського райвиконкому. Розпуск супроводжувався нарядом облпрокуратури «розслідувати наявні факти перекручень та порушень ревзаконності, притягти до відповідальності». З чим законоблюстителі не забарилась. Актив теж треба було тримати в покорі й напрузі. І краще було «перебдєть», ніж «недобдєть!» За те, приміром, що Братолубівська сільрада Долинського р-ну оподаткувала надміру, потім конфіскувала й «спродала майно, виключила з колгоспу» родини двох червоноармійців, які служили строкову, її анонімне керівництво лише «пропечатали з осудом» у «Зорі». А голову колгоспу «Червоний Базавлук» Адамівської сільради (теперішнього Криничанського р-ну) Сахненка за вимушену артільними потребами «торгівлю хлібом на базарі», що категорично заборонялося й переслідувалося, «виключили з партії, притягли до судової відповідальності» з пропечаткою в обласній газеті для науки іншим.

«Боріться проти куркульської сволоти!» – у розтиражованому «Зорею» відкритому листі «Чубарівському району, обкому КП(б)У та облвиконкому» закликав голова Раднаркому СРСР Молотов. І шалена «боротьба» спалахнула ще дужче. В Криворізькому р-ні виїзна сесія обласного суду за «систематичне розкрадання хліба з ланів» засудила «як непоправного запеклого ворога народу» Прокопа Шолохова «до вищої міри соціального захисту з конфіскацією майна». За таку ж «провину» позбавили волі на 10 років без права повернення в Україну протягом 8 років після відбуття терміну основного покарання жителя с. Богданівка Павлоградського р-ну «колишнього дядка Павла Філатова». «Куркулю» Ф. Жученку розщедрилися на 10 років за те, що він начебто «підбивав колгоспників на крадіжки хліба і купив украдену пшеницю». Голову артіль «Червоний курган» Криворізького району Я. Отверченка та І. Житника з тавром «куркулів» було розстріляно за вироком виїзної сесії облсуду. (Газета «Зоря» регулярно і навіть, таке враження, з насолодою друкувала повідомлення про виконання винесених смертних вироків). В селі Павлівка Троїцького району за вироком виїзної сесії облсуду розстріляли Явдокима Ющенка, якому пригадали ще 1929 рік, коли він начебто «згноїв у ямі 1000 пудів хліба», а після розкуркулення самоправно повернувся із заслання в рідний край. В колгоспі «Сонце ланів» Верхньо-Токмацького р-ну (нині – Запо-

риської обл.) «за підрив трудової дисципліни, зрив зобов'язань артіль перед державою» розстріляли Василя Фоменка і Трохима Яковенка, а «решті куркульської зграї» (вираз тодішньої «Зорі». – Б. М.): Олені Халецький та Пилипу Чаплі – впаєли по 6 та 10 років відповідно «з відбуванням покарання у віддалених місцевостях Радянського Союзу», цитувала газета не без класового задоволення це уточнення з вироку.

У злополучному павлоградському селі Вербки, яке майже не сходило з «чорної дошки», регулярні виїзні судові екзекуції відбувалися безперервно. В грудні 1933 р. по 10 років позбавлення волі одержали Н. Осадча, Г. Носівський, І. Носівський, І. Рувльов, Х. Кожушко, З. Охріменко з уже згаданої артіль «Червоний курган» на Криворіжжі. Ще 5 чоловікам дали менші строки. У Великому Токмаку за крадіжки з колгоспу розстріляли раніше розкуркуленого Михайла Зиму. В с. Жовтому П'ятихатського р-ну засудили 14 чоловік. Напередодні Нового року розстріляли солонянців Дмитра Омеляновича Кашлюченка, який «колись мав молотарку і 17 гектарів землі» та Терешка Кеся, колишнього «завідуючого пивною в Сурсько-Литовську».

Репресивними по суті були й так звані партійні чистки.

Духопель своїх, щоб чужі й духу боялися

Так звані «чистки партійних лав» відбувалися у ВКП(б) щорічно і, хоча й різнилися критеріями, завжди були репресивними по суті й показушними по формі. В 1932–33 рр. основним критерієм «калібровки» членів партії стала їх особиста участь у хлібозаготівлі й засипці насінневих фондів, у викачуванні зерна з колгоспів, конфіскації всього їстівного у селян. Подальша доля кожного комуніста практично залежала від того, наскільки слухняно він брав під козирьок і ретельно проводив «лінію партії» в селі. А лінія ця відома – максимальна викачка зерна навіть ціною голодомору. Та були й такі, хто не зміг піти проти совісті, стати катом для земляків. Отож за них тепер і взялися. Приводом для публічної чистки з «пропечатуванням» у «Зорі» й розголосою на всю область у парторганізації с. Миколаївка Васильківського р-ну став той факт, що, як обурилася «Зоря», «1380 господарств, 4 комуні, 3 колгоспи» зовсім припинили хлібоздачу начебто через відсутність хліба. За що з 49 членів партії сільського осередку «вчистили» 17, більшість яких тут же й заарештували як («Зоря») «небезпечних ворогів пролетаріату і колгоспного селянства». Духопель своїх, щоб чужі й духу боялися! 12 і 14 січня 1933 р. контрольна комісія обкому КП(б)У виключила з партії 10 уповноважених, які відмовилися їхати в села на викачку хліба у вимираючі села. Зокрема й Соломона Фроймовича Саксонова – за відмову, а студентів Дніпропетровської комсільшколи Павла Желдаченка і Ганну Гаврилову – «за втечу з Молочанського району» (нині – Запорізька обл.).

Жорна терору мололи без угаву, репресії буяли. Навіть організатора голодомору в Україні секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева обурило те, що коїться в «парафії» Менделя Марковича. «Хорошого голову колгоспу, – обурювався він у «Зорі», – засудили на 3 роки за 5 пудів хліба, які він продав, щоб купити мішки для вивозу зерна з току з-під молотарки». Та без жертв, без страху більшовицька система не могла існувати. Політика канчука й праника, принцип «розподіляй і владарюй» побили тоді рекорди цинізму. Дітям присвоювали звання героїв за доноси на батьків. Дружин прославляли за зраду чоловіків. Скрізь провокували розбрат і недобросусідство, сварили родини й сім'ї, розпалювали антагонізм і протистояння між кутками і вулицями, між селами. Про те, як це робилося, маємо змогу довідатись і завдяки переможним рапортажам-реляціям з «фронту битви за хліб» у газеті «Зоря».

Рядову колгоспницю Марію Бугрій з артілі «Новий побут» Олександрійського р-ну обмовили в переборі «56 кілограм колгоспного хліба» на свої нещасні 49 трудоднів. Інших «ледарів» з цієї артілі звинуватили, що вони «одержали на 118 ц більше, ніж заробили». Місцевий актив заходився біля них і примусив окремих, зокрема «ударницю Бугрій Польку» повернути «державі перебрану частину хліба». А «ледарі» почали ремствувати. Дужче всіх, помітили активісти, репетує Марія Бугрій. І «активістки бригади», хвалить «Зоря» Польку Бугрій, Приську Мусулегу, Настю Хало, Ольгу Матяш і Маньку Берлюгу, вчинили трус у хаті «ледарки» Марії. Знайшли й забрали аж «175 кг краденого та прихованого насіння». Після чого, мабуть, розходившись, нагрянули й до «ледаря» Івана Косяка, у якого «виявили ще 100 кг кукурудзи» і теж не залишили власнику. Судячи з усього, Полька Бугрій з рештою «активісток» ударяли – активничали, розраховуючи на обіцяну Хатаєвичем і політвіддільцями МТС «заслужену премію» в розмірі 10–15 % від виявленого. Але марно старалася. Польку не заохотили, і вона настрочила скаргу в редакцію органу обкому КП(б)У газету «Зоря». Інцидент здобув огласку. Тих, хто винюхував у сусід і доносив, годилося підтримувати, заохочувати, а їх досвід пропагувати. І, навіть мимохіть, убивати в людях людське. Чи ж то й дивно, що довели народ до людоїдства?

Ще факт. «Зоря» друкує спочатку список 50 ім'ярек, «виключених з партії як куркульських агентів». А слідом – «Постанову Колегії ДПУ УРСР» про «заточення до концентраційного табору... як куркульських агентів виключених з партії 16 чоловік, зокрема Івана Метлу, Карпа Тараненка, Купріяна Куліша, Луку Білоконя та інших – до 10 років»; 30 чоловік, зокрема «Пантелія Бриля, Дмитра Закривидорогу, Микиту Водягу, Василя Передерія, Генаха Ветштейна, Василя Вовка та інших – до 5 років»; решту – «Уляну Дорохову, Трохима Гайдамаку та ін. – до 3 років».

Прищепленням партійного сумління й дисциплінованості своїм кадрам обком партії т. Хатаєвича переймався постійно, подавав приклад іншим «загонам КП(б)У». В «Зорі» знову публікується повідомлення про виключення з партії і пересадку з кабінетів на даву підсудних 6 «партпрацівників обласного та районного рангу», які «не впоралися із хлібозаготівлями». 7 березня 1933 року для науки іншим обком та облвиконком звільнили з посади й віддали під суд директора Ново-Григорівської МТС Генічеського р-ну (Запорізька обл.) «товариша Шморгуна», як пише «Зоря». Правда, не за результати хлібоздачі, а за «зберігання запчастин під снігом». А щоб т. Шморгуну було не самотньо в камері, обласне відділення ГПУ одержало наряд обкому в'ясувати, хто ще, крім директора, причетний до безгосподарності «і вжити відповідних заходів впливу». Та верхом цинізму й «більшовицької принциповості» стала відома «Оріхівська справа».

На горіхи оріхівцям

Чому для унаочнення розправи з «саботажниками хлібозаготівель» вибрали керівників Оріхівського р-ну, зі звинувачувальних публікацій у «Зорі» важко судити. Можливо, з-за того, що плани хлібоздачі були розверстані за принципом зрівнялівки, без урахування фактичної урожайності, і оріхівці справді опинилися в скрутному становищі, почали вимагати їх зменшення, за що регулярно впродовж кількох місяців піддавалися нищівній критиці в партійній пресі. Можливо, оріхівське районне начальство не влаштувало обласне через свою позицію чи з якихось приватних «інтимних», так би мовити, міркувань. Та швидше за все, нагорі (у Москві, Харкові, Дніпропетровську) дійшли згоди, що для «переламу в хлібоздачі» потрібна публічна – різка й жорстока – шмаганина. І хлопчиками для биття, цапами-відбувайлами призначили 16 відповідальних працівників різного рівня, починаючи від райкому партії і кінчаючи спеціалістами господарств Оріхівського р-ну.

Які не односторонні публікації в «Зорі», але навіть вони мимоволі проливають світло принаймні про перебіг справи. Починаючи з липня 1932 р., Оріхівський р-н постійно, ледь не з номера у номер, критикують у «Зорі» за опортунізм і саботаж хлібозаготівлі в області. Перепадало й іншим районам. Побували на «чорній дошці» Магдалинівський, Павлоградський, Новомосковський, Божедарівський, Верхньодніпровський та інші, але особливо діставалося на горіхи оріхівцям. Часом, як видно з наведених у «Зорі» статтведень, не зовсім заслужено, бо не завжди й не в усьому оріхівці пленталися позаду. За що тільки не критикували оріхівців! За те, що керівництво району «не йде в перших лавах більшовицької боротьби за хліб»; намагається переконати обласне й вище начальство «в нереальності плянів хлібозаготівлі!»; зосереджується на «фальшуванні відомостей про стан врожаю; «виявляє правий

опортунізм»; «піддається куркульському впливу»; «не готується до жнив»; «не в'яже хліб у снопи»; «не зрібає колоски»; «не охороняє колгоспне зерно»; «не бореться з втратами»; наче куркулі, котрі ввижались «Зорі» скрізь, «послабляють волю до боротьби за 100 % виконання хлібозаготівельного пляну». Натомість, обурювався ще попередник Хатаєвича перший секретар обкому Черняхівський, намагаються довести, що плани хлібоздачі їм завищено. І замість мобілізації кадрів на забезпечення їх виконання, створили на додаток до вже створених Раднаркомом власні обліково-контрольні комісії, об'їздять села і колгоспи не з метою викачки хліба, а для підрахунку «скільки площ і чому загинуло». «Ми, – інформував Черняхівський учасників обласної наради з питань хлібозаготівлі 19 липня 1932 року, – послали секретаря обкому партії т. Соколова перевірити достовірність висновків цих самодіяльних комісій, і з'ясувалося, що, скажімо, в колгоспі «Воля» самодіяльна комісія показала фактичний урожай менший, ніж **бралися** виростити колгоспники: озима пшениця не 5 ц, а 4 ц; яра – не 6 ц, а 3 ц; ячмінь – не 8, а 6 ц; кукурудза – не 15, а 8 ц» Чи не правда, вельми «переконлива» – біологічно-методична – аргументація!

Почали вживатися й «заходи впливу». Орган обкому КП(б)У газета «Зоря» оголосила про нагородження заснованим редакцією «орденом слимака голову Оріхівської райколгоспспілки Пригоду», який замість потрібних для вивозу хліба 20 000 лантухів припас тільки 3150, а замість 400 підвід – 133 вози». Перепало й уповноваженим на хлібозаготівлю в район, які пропускають повз вуха («Зорю», схоже, постачали оперативною інформацією не лише робітники, а й компетентніші конфіденційні джерела чи служби) заяви голови Ново-Павлівської сільради Іщенко про те, що «в'язати й скиртувати хліб недоцільно, бо багато бур'яну, хліб не уродив». Не вжили заходів до голови артіль «Степова комуна» в Новоселівці, де намолотили 500 пудів (8 тонн) пшениці, а державі здали тільки 50 пудів, «решту 17 липня вночі вивезли бричками в Чубарівський район».

На початку серпня 1932 р. газета «Правда» сповістила, що «на Україні скошено всего лишь 51,9 % зерновых, ...заскирдовано 8,3 %», а план хлібоздачі в юлі виконано лише на 27,7 %. На Дніпропетровщині ж, «где сосредоточена основная масса пшеницы, затягивают уборку. Заскирдовано лишь 6,4 % скошенного». Обласна преса негайно відгукнулася на критику в «Правде» і знову вдарила по оріхівцях. Заголовком-«відгавкою» в «Зорі»: «В Оріхівському районі чинять опір скиртуванню». Чому в області, мовляв, аж «на 37 місці» по хлібозаготівлі. З 49 районів, зауважте, в 12 у яких справи були ще гірші. Останнім був Царичанський р-н.

З початком посівної «Зоря» знову згадала оріхівців, надрукувавши інформацію РПАУ про хід сівби в Оріхівському р-ні, де й «хлібозаготівлю пустили на самоплив», підспівала обласна газета

від себе. Наводились досить оригінальні причини відставання: «...В селі Токмаківці куркулі не ходять на роботу і зривають обмолот». Наче в селі були самі куркулі. Насправді ж, мабуть, селяни вже не могли виходити по наряді. «...В артіль «3-й Інтернаціонал» не ввозять 20 днів 500 ц хліба, в артіль ім. Петровського 477 ц пропадає в степу, щоб не продати державі (начебто вона купувала! – Б. М.)».

На «сигнали преси» відреагував обком КП(б)У і 28 жовтня 1932 року прийняв адресну постанову «Про перебіг сівби й хлібозаготівель по Оріхівському району», де «плян сівби упорали на 68 %, а плян хлібозаготівель – на 26 %» (теж не найгірші показники в області. За станом на 28 жовтня район був на 42 місці з 49-ти, як видно з наведеного у цьому ж номері газети зведення. – Б. М.). Бо, вказувалися винуватці, бюро райпарткому, його секретар Головін, голова райвиконкому Пономарчук «потурали і сприяли розкладницькій роботі, розпалювали рвацько-споживацькі тенденції окремих відсталих колгоспників» (у яких, зауважимо в дужках, була тоді одна «тенденція» – вижити, врятуватися від голодної смерті). За згадані провини й гріхи обком постановив «тов. Головіна і тов. Паламарчука з роботи зняти і справу передати до обласної Контрольної Комісії... Командирувати до району тов. Синайського з бригадою масовиків для організації негайного зламу хлібозаготівель і закінчення сівби... Провести пленум РПК... У 2-денний строк подати кандидатури на керівну роботу в районі. Мобілізувати парторганізацію району на рішучу боротьбу з проявами саботажу».

Комісія тов. Синайського не забарилася з контролем, а обком партії з постановою від 12 грудня: «За те, що колишнє керівництво Оріхівського району зрадило інтереси партії, Головіна (секретар РК), голову РВК Пономарчука, голову РКК Одельяна, голову райспоживспілки Пригоду, заврайжінорга Базулевич, заврайЗУ (землеустрою. – Б. М.) Луценка ...з партії виключити, заарештувати і суворо покарати». Прокурор області В. Кумпівевич, мабуть, уже заздалегідь підмахнув свою постанову (обидві надруковані в «Зорі» за 15 грудня. – Б. М.): «...За організацію саботажу хлібозаготівель і пряме посібництво клясовому ворогові – притягти до кримінальної відповідальності колишніх відповідальних працівників Оріхівського району..., негайно заарештувати, ...закінчити слідство протягом 5 днів». Негайно ж за ґратами, а потім і на лаві підсудних опинилося 16 «оріхівських зрадників».

25 грудня в Оріхів прибула виїзна сесія обласного суду у складі Жука (головуючий), Яременка (прокурор) і Нікітіна (громадського звинувачувача – головного редактора «Зорі»). Напередодні прибуття виїзної колегії облсуду в Оріхові з участю наркома освіти Скрипника під гаслом: «Ударно завершимо хлібоздачу!» – провели зліт районного партійного і комсомольського активу, звіт про який

опублікували в «Зорі» під промовистим заголовком: «Колгоспи Орхівщини відзначають початок судового процесу організації червоних валок (вивіз зерна з-під молотарок і ціпів. – Б. М.), якими цього ж дня (25 грудня. – Б. М.) приставлено на держзсіпища понад 2500 центнерів хліба!» Редактор Нікітін почав давати в «Зорі» регулярні розлогі звіти з судових засідань, детально, з відвертою антипатією, ворожістю й ненавистю, з глумом описуючи злочини підсудних. До речі, всі 16 «зрадників» були 30–42-літніми вихідцями з сіл, колишніми наймитами. З них три (Махнорило, Аністрат і Дем'яненко) мали мужність не визнати своєї вини, 4 підсудних визнали частково, а решта 9 чоловік – повністю. Підсудні, як видно з публікацій у «Зорі», звинувачувалися в тому, що намагалися знизити урожайність, самі саботували політичні заходи партії й підбивали інших до опору. Опортунізм головного агронома району Аністрата полягав у «брехливій інформації» про «загибель 8000 гектарів озимих посівів», щоб «довести нереальність плянів хлібозаготівель». Аністрат повинен був давно викрити прибулий у район секретар райпарткому (РПК) Головін, однак «сам включився у цю зграю підкуркульників», створив «так звані партійні комісії» для «перевірки стану засіву, до роботи в яких підключили голів сільрад, колгоспів, рілників та дільничних агрономів». Комісії ж оцінювали урожайність «на око» або й взагалі «без виїзду в поле». Отож, в узагальненому акті записали, «начебто в районі загинуло 18 000 гектарів посівів». Акт цей відвезли в область не лише «з метою одержання мінімального пляну хлібозаготівлі», а й з антипартійним, антирадянським наміром переконати обласне керівництво, що в Орхівський район «потрібно для споживання довести близько 8000 тонн зерна». Хоча самі начебто «включили у фуражні засіви зерна 3080 гектарів харчового клину». Виконавши «плян хлібозаготівлі в липні лише на 0,9 %, бюро РПК уповноважило першого секретаря Головіна добиватися в обласному центрі мінімального «пляну хлібоздачі». На таку авантюру обласне керівництво не пішло. Так орхівські зверхники після повернення в Орхів хоча й спустили в села доведені зверху плани, але не приборкали спротиву голів сільрад і колгоспів, які «саботували хлібозаготівлю на місцях». Не спонукали й уповноважених, «окремі з яких навіть не поїхали у свої села» або поставили до важливого партійного доручення «про людське око». Сам секретар РПК Головін опустився до того, що, замість 100 %, «агітував виконати плян хлібозаготівлі хоча б на 40 %». Не по-партійному, не по-більшовицьки взялися підсудні й за посівну. Скрізь почали сіяти, а «підсудні почали заявляти, що сіяти нічим» і «вибили з області 3500 тонн допомоги», хоча «пшениця в районі була».

Підсудним пред'явили такі звинувачення: першому секретарю РПК Головіну і голові РВК Паламарчуку – «керівництво контрреволюційною зграєю»; голові РКК-РЦІ (районної контрольної комісії –

робітничо-селянської інспекції) Ордельяну – причетність до фальшування відомостей про «загибель 18 000 га посівів», агітацію проти доведеного «пляну хлібоздачі», саботаж його виконання; заврайземуправлінням Луценку – організацію «зграї саботажників», дезінформацію про відсутність посівного зерна, зрив «плянів осінньої сівби»; голові райспоживспілки Пригоді – керівництво «зграєю саботажників», особистий саботаж, «приховування хліба від держави»; заворгінструкторським відділом РПК Скічку, заступнику голови РВК Вялих, директору МТС Медвідю, редактору районної газети Андрющенку, заврайфілією «Заготзерно» Буряковському – відмову їхати в села уповноваженими, солідарність з ватажками «контрреволюційної зграї», тобто з опальним керівництвом району; секретарю Юрївського партосередку Гришку, голові Єгорівської сільради Бутовецькому як «опорі для зграї на місцях» – зрив плянів хлібоздачі; дільничному агроному райколгоспспілки Махнорилу – приховування урожаю шляхом складання «брехливих відомостей про загибель урожаю»; головному районному агроному Аністрату – «був куркульським ідеологом, основним організатором контрреволюційного саботажу хлібозаготівель», «агітацію проти колгоспного будівництва», зрив посівної у районі. «Закинуті звинувачення» в «контрреволюційному саботажі» усім підсудним, крім заврайжінвідділом Базилевич-Сніп'ян і комірнику колгоспу Дем'яненку, були «доведені згідно артикулу 54–14 Карного Кодексу».

Вирок був суворий, але, як писав у «Зорі» редактор і громадський звинувачувач Нікітін, справедливий. 39-річного Івана Андрійовича Аністрата засудили до розстрілу; 29-річному Василю Петровичу Головіну, 31-річному Михайлу Сергійовичу Пономарчуку, 38-річному Федору Єлісеєвичу Ордельяну, 42-річному Івану Андрійовичу Пригоді, 30-річному Івану Івановичу Луценку – дали по 10 років позбавлення волі з відбуванням покарання «в таборах особливого призначення в далеких місцесцях Союзу». Наступній п'ятірці – по 8 років у «особлагах». Решті – по три–п'ять років. Двох виправдали. Цапів-відбувайлів покарали за те, що вони намагалися принаймні полегшити долю орхівських селян, врятувати від голодної смерті, що розцінювалося як страшний злочин, вартий кулі чи 5–8–10 років концтаборів.

Як видно з публікацій у «Зорі», наприкінці 1932-го – на початку 1933 років по області прокотилося справжнє цунамі подібних судових розглядів за подібні звинувачення з нерідкими виροками «до вищої міри соціального захисту». Тобто – до кулі.

Підрахувавши, що «за підсумками 1-ої 5-денки березня» з селян «витрушено» тільки 55 тисяч пудів зерна (6 % від «пляну») і «засипання майже цілком припинилося», обком партії на чолі з Хатаєвичем вирішує посилити тиск на селян шляхом розверстки обсягів «недостачі хліба» на кожне селянське господарство пер-

сонально. А тих, хто «ухилятиметься від виконання доведених завдань», карати «аж до виключення з колгоспу з одночасним позбавленням присадибної ділянки». Що однозначно дорівнювало смертному вироку. За обміління й пересихання «струмків хлібозаготівель» голів колгоспів і сільрад пропонувалося «заохочувати» багатозначними «заходами державного впливу». Від «пропечатки» в газеті «Зоря» і до кулі в потилицю. Для переконливості заохочень з натяком «Зоря» публікує розлогий звіт голови Дніпропетровського обласного суду Івана Рум'янцева.

«Облсуд дає відсіч усім шкідникам, спрямовує вогонь судових репресій проти куркульського саботажу сівби, повільних темпів, поганої якості робіт. У Верхньодніпровському районі голова артілі «Червоний орач» колишній петлюровець Пошта засіяв 35 га ячменю по стерні, засміченій бур'яном..., за що його позбавлено волі на 10 років з конфіскацією майна... У Терпінянському районі в колгоспі ім. Шевченка бригадир Гава навмисно сів на непідготовленій землі, недосівав норми, розікрав 4 ц лишку насіння для (!) харчування колгоспників, ...позбавлений волі в далеких місцевостях на 10 років».

Подібні суди, продовжував перелічувати Іван Рум'янець, відбулися над візниками артілі «Червоний жовтень» Павлоградського району Городанкіним і Мартиновим, над «куркулями» Худиками в Кам'янському районі, над «шкідниками» артілей «Шлях до комунізму» Павлоградського і «Прогрес» В.-Лепетиського районів (Запорізька область. – Б. М.). «Суворих заходів ужив суд» до них, – підсумовував голова облсуду свою публікацію.

Поширенням передового досвіду судових репресій через обласну пресу переймалося й РАТАУ. «З Новомосковська. Телефонном. Відбувся суд над винуватцями поганої якості сівби в колгоспі ім. Леніна Кулебівської сільради. Бригада Васенка сіяла на бур'янах неочищеним непротируєним насінням. 8 га посіву не волочила 9 днів. 19 га засіяли менше норми висіву. 23 га довелося пересівати. Ще 45 га забраковано... Вирок: бригадира Васенка та рільника Комаря приговорити до 3-х років позбавлення волі; комірника Малишевського, що видавав насіння без ваги, та сівача Курая за погану якість сівби засуджено до 1 року примусової праці. Помдириктора Н.-Московської МТС Циганкова та агронома МТС Петриченка засуджено до 6 місяців примусової праці...

...Колгоспники відповіли на вирок суду трудовим піднесенням якості посівних робіт.

РАТАУ (радіо-телеграфне агентство України).

Якщо суди роздавали строки за нормами «ррр-революційної законності», так серед відправлених у села на викачку хліба уповноважених траплялися справжні садисти. В селах Ново-Скелеватка та Ново-Лазорівці Криворізької округи уповноважений Бурдіно з відома й згоди секретаря райкому партії Баланського ареш-

товував і тримав селян у холодних приміщеннях за забитими вікнами й дверима. Три ночі поспіль селянам не дозволялося спати. У всіх хатах за наказом Бурдіно горіло світло.

– Мене кинули до льоху, де вже були Одарка Савченко, Наталка Погрібна і Євдокія Желтухіна. У мене вдома залишилося 5-місячне немовля, але мені не дозволили піти й нагодувати його, приносили дитя в льох. Випустили, коли я пообіцяла віддати останні 30 фунтів зерна.

Ні, це не з народної газети «Зоря». Це з доповідної шефа ОДПУ В. Балицького в ЦК КП(б)У від 1.01.1930 р., яку навів у журналі «Кур'єр Кривбасу» (№ 8 за 1994 р.) письменник-краєзнавець Григорій Гусейнов. В 1932–1933 рр. коїлося те ж саме або й страшніше. З досвіду продзагонів у 1921–1923 рр. в більшовицьку практику 1932–1933 рр. перекочували, зокрема, так звані «чорні дошки», на які «заносилися села» чи «записувалися села» (газетні фразеологізми 30-х років). Щоправда, в перший радянський голод українські села, які не сплачували продрозверстку й продподаток з тих чи інших причин (скажімо, через відсутність продовольства, яке вже відняли), оголошувалися **чорними** водночас з повною збройною блокадою від світу на строк до повного розрахунку. В другий радянський голодомор – 33-го – села – «саботажники хлібоздачі» заносилися чи записувалися на «чорну дошку» з одночасним ужиттям більшого набору свіжих репресій. Про які й піде мова далі.

«Чорні дошки»

– Если ты на черной доске – умирай в тоске! А если на красной – сияй, как день ясный! – писав-малював свого часу в «Окнах РОСТА» кращій, за оцінкою душевіда-літературознавця товариша Сталіна, поет радянської епохи Володимир Маяковський. Не припускаючи, мабуть, як його напівіронічне, напівгумористичне одкровення буде використано в країні, де, за його ж словами, «и жизнь хороша, и жить хорошо».

Першою про «чорну дошку» згадала найправдивіша газета «Правда», союзний орган ЦК ВКП(б). І в жовтні 1932 р. «записала» на неї 5 районів Дніпропетровської області (Павлоградський, Магдалинівський, Новомосковський, Васильківський і Ново-Празький), які начебто не відсіялись і на 50 %, хоча аутсайдерами, згідно статзведень у «Зорі», були не вони, а інші (В.-Лепетиський, Олександрійський, Верхньодніпровський, Оріхівський). Отже, «кандидатури» були вибрані навмання або по якихось інших критеріях. Знаючи, що ніхто не посміє спростовувати «Правду» й доводити, як у тому анекдоті, що він не верблюд. Не посміли і в редакції «Зорі», хоча мали оперативніші й точніші відомості з «посівного фронту». Навпаки, номер за 15 жовтня вийшов з крикливим заголовком на першій полосі: «Змити пляму ганьби!», під яким розпо-

відалося про «почин» газети «Правда». 17 жовтня «Зоря» вже й сама руба поставила не риторичне запитання: «Чому Павлоградський район на чорній дошці?» і сама ж відповіла на нього на прикладі злочасного с. Вербки, яке майже до весни 1933 року очолювало список «чорних» сіл області. «...Управа артілі «Пам'ять Леніна» вперто не хоче використовувати корів на сівбі..., колгоспники на роботу виходять пізно, роблять простої, закінчують роботу рано, не виконують норм». Нічого виняткового, як бачимо. Таке було скрізь. Але потрібен був об'єкт для биття, і вибір упав на Вербки.

Втім, життя було таке моторшне й безпросвітне, що «чорна дошка» сама по собі нікого вже не лякала й не вганяла «в тоску». Обком з облвиконкомом вирішили освіжити, так би мовити, людську чутливість. І 1 листопада «Зоря» друкує їх постанову про чергове занесення на «чорну дошку» колгоспів «Свобода», «Ленінський шлях», «Паризька комуна» та «Одноосібник» у межах Петрівської сільради Межівського р-ну; села Ново-Іванівка, Ворошилівка і колгосп «Перемога Жовтня» на території Третяківської сільради Синельниківського р-ну; Тарасівську сільраду Томаківського р-ну; Покровську й Бузулукську сільраду Апостолівського р-ну; Ново-Троїцьку сільраду Лихівського р-ну; Катерино-Михайлівську сільраду Нікопольського р-ну; села Благодатне й Тернівка Павлоградського р-ну з уже занесеними Вербками; села Балки та Янчикрак Василівського р-ну; колгоспи «Більшовик» та «Україна» Дніпровської сільради Кам'янського-над-Дніпром р-ну; райцентру Магдалинівка.

Занесено ті села, пояснювала «Зоря» читачам, які «саботують хлібоздачу». Переліченим населеним пунктам припиняється продаж краму, рештки якого вивозяться з опальних сіл у села, де план хлібоздачі виконали або успішно виконують. «Хай знає кожен колгосп, кожен колгоспник і трудящий одноосібник, – втовкмачує «Зоря», – що має право одержати товари, куди вкладено силу праці й зусиль робітничої кляси тільки той, що своєю чергою чесно й сумлінно виконує свої зобов'язання перед робітничою клясою і Червоною армією». В перелічених селах і на територіях з «пляном хлібоздачі» справлялися на 1–35 %, що кваліфікувалося як свідомий саботаж обов'язків перед городянами й червоноармійцями «під впливом контрреволюційних глитайських рвачьких елементів». ОК КП(б)У й ОВК зобов'язували Облспоживспілку й Облпостачвідділ «вивезти негайно весь наявний крам» з усіх сільських споживчих товариств і крамниць, «що обслуговують вище зазначені села і колгоспи», і «перекинути його до сіл і колгоспів, які чесно й сумлінно...» Водночас припинявся завіз нового краму і торгівля взагалі, «доки колгоспники й одноосібні селяни не почнуть чесно й сумлінно виконувати пляни хлібозаготівель». І оскільки вивозити-перевозити було, мабуть, нічого, облвиконком для унаочнення свого піклування про сумлінних у його розумінні селян і кол-

госпників оголошував про термінове завезення з «додаткових фондів» у «не чорні» села «мануфактури, готового одягу, взуття, трикотажу, тютюнових виробів, мила господарського й туалетного, лісних матеріалів», загальною вартістю «на 1 000 000 крб.». В перелік ошасливлених потрапили 5 господарств П'ятихатського р-ну, яким виділялося краму аж на 24 000 крб., 12 господарств Новомосковського району (54 000 крб.), 12 господарств Синельниківського р-ну, у тому числі й комуни «Пам'ять Леніна» (5499 крб.) і «Ненаситець» (1413 крб.), села Дрони й Ляшівка Царичанського р-ну (30 000 крб.). Плюс села й сільради ще 12 районів з таким розрахунком, щоб охопити «батоком і пряником» якомога ширшу територію. Села й колгоспи-середняки попереджались, що «товаропостачання їм буде пропорційним виконанню плянів хлібозаготівлі». Називалися найближчі кандидати на «чорну дошку» (Солонянський, Верхньодніпровський, Орхівський і Васильківський р-ни).

Поява «чорних дошок» на Дніпропетровщині не випадково, мабуть, збігалася в часі з призначенням Хатаєвича другим секретарем ЦК КП(б)У. На фініші голодомору 1921–1923 рр. він працював на керівній обкомівській посаді в Одеській області, де штучний голод лютував тоді найлихіше і де села оголошувалися «чорними», оточувалися військами й прирікалися на смерть. Вже й офіційно визнана вимираючою (на відміну від голоду-1933, голод 1921–1923 рр. не приховувався), Одещина, якою керував Хатаєвич, ешелонами продовжувала відправляти в Поволжя сотні тисяч харчових пайків. Словом, досвід у нього вже був.

18.11.1932 р. ЦК КП(б)У підхопив, схвалив і творчо розвинув ініціативу знизу про застосування «чорних дошок». Крім уже згаданого, пропонувалося при в'їзді в «чорні» села вкопувати стовп з написом: «Бойкот!». За потреби – оточувати село спеціальними військами, припиняти кооперативну, державну і колгоспну торгівлю. Негайно стягувати всі податки, кредити й позички. Першими жертвами такої блокади на Дніпропетровщині стали села Гаврилівка (Межівський р-н) і Вербки (Павлоградський р-н).

Починаючи з листопада 1932 року, списки занесених на «чорну дошку» обновляються й поповнюються регулярно за підсумками «5-денки хлібоздачі». 26 листопада, скажімо, «Зоря» як завжди оперативно поінформувала про занесення колгоспів «Могутня дружба» Томаківського р-ну, «Коллективіст України», «Вільний степ», «Зоря», «Колос» Павлоградського р-ну; «Шлях Леніна», «3-тій вирішальний», «Червоний партизан», «Шахтар» Нікопольського р-ну; «Радянка», «Червоний Жовтень», «Всесвіт», «Інтернаціонал», «Червоний незаможник», «Радянська Україна» Солонянського р-ну і ще 10 господарств з 4 районів. 29 листопада за рішенням облвиконкому на «чорну дошку» потрапили ще 29 господарств з решти 9 районів («Червоний степ», «Комінтерн», «10-річчя

Жовтня», «Червоний промінь» з П'ятихатського; комуна «Комінтерн», артіль імені Чубаря Васильківського; колгосп «Більшовик» з Петриківського та інших районів). В грудні «чорна дошка» з'являється у кожному номері «Зорі». І щоразу першими в переліку йдуть згадані Гаврилівка з Вербками. Читачі, отже, й редакція «Зорі» вкупі з тими, чийм органом була газета, не могли не помітити, що «чорна дошка» на гаврилівців, які майже поголовно, за переказами, були колишніми махновцями, не справляє очікуваного враження. Потрібна була якась ще «чорніша» кара.

В другій декаді грудня в Гаврилівку «для допомоги в організації перемоги в хлібозаготівлях», як повідомила «Зоря», прибула «з передового села Межівського р-ну Володимирівки бригада в складі 10 колгоспників і робсількорів». Щоб, ішлося в газеті далі, «рішучими репресіями зламати, нарешті, куркульський саботаж хлібозаготівель». Як «допомагали» й «ламали», видно з наступного репортажу з місця події. За участі прибулих у Гаврилівці відбулося спочатку засідання «комісії для чистки», ще в ході підготовки до якого було складено список з «30 куркулів», яких збиралися «вичистити». Та на засіданні цю «норму» перевиконали в 3 рази. Включно з головою місцевого колгоспу Ставицьким, партгрупоргом Авакумом Листопадом і «секретарем сільпартосередку» Макогоном, які «приховували куркулів» і спромоглися «забезпечити явку на збори» тільки 3 комуністів з 40 і 2 комсомольців з 50.

Кримінал! Кого ж начебто захищало від гніву праведного керівництва гаврилівського колгоспу «10-річчя Жовтня»? «Лисенкову Хімку, яка мала зв'язок з махновцями і разом з Тетяною Лебедковою, Марією Помазан та Мариною Лебедковою «організувала зграю підкуркульників... стригли колоски та зрізали кукурудзу». Панаса Колоту, який «був у банді генерала Шкуро» й «колов голками п'яти, підпалював їх свічками... гаврилівській бідності» (за те, мабуть, що вони воювали у Махна? – Б. М.).

Незважаючи на таке страхітливе минуле, Панасу довірили «силосну кампанію», яку «махновець», звичайно ж умисно, завалив, був «виключений з колгоспу», але залишився «чомусь гуляти на волі», – обурювалася «Зоря» від імені народу. За «куркулем» Іваном Лавровим подібної «компри» не водилося, зате раніше він «мав 5 коней, млин і 3 корови», що було не меншим гріхом перед більшовицьким Сатаною. «Вичистили» з колгоспу й комірника Удовенка Омелька та рахівника Явтушенка Пилипа, а також «ватажка банди» Рябка Кузьму. Всіх їх «Зоря» пропонувала посадити.

Та Гаврилівка не здавалася, «саботувала хлібоздачу» й далі. І на початку січня 1933 р. відкрила у «Зорі» довгий перелік сіл області, в яких, за рішенням обкому й облвиконкому, примусово ліквідувалося 700 селянських господарств з «конфіскацією всього майна», а їх власники висилалися за межі України. Кожному району було спущено конкретну кількість вигнанців: Павлоградський

р-н – 70 сімей (30 з Вербок), Васильківський – 45 сімей, Нікопольський – 45 сімей, Магдалинівський – 40, Апостолівський – 45, Покровський – 30. З Гаврилівки – 30 сімей. Зрештою, через місяць, нажахана Сибіром Гаврилівка начебто скорилась. 2.02. 1933 р. «Зоря» опублікувала довгоочікуване повідомлення про «червону валку з Гаврилівки у відповідь на зняття з «чорної дошки». Ця валка буцімто доставила на «держелеватор понад 100 ц зерна», «добровільно зданого» одноосібниками з Кошкарівського кутка Гаврилівки В. Огієм, С. Дусем, В. Прищеним, П. Варавою, С. Петренковою, які «самі відкрили ями з прихованим ними хлібом» і «виказали ряд ям, що їх не бажали відкривати злісні саботажники О. Руденко, А. Кусай...»

Залишається додати, що внаслідок голодомору-1933 і репресій, які випали на його долю, засноване ще запорожцем Гаврилом велике степове село щезло з карти області. Вмерло. Пропало.

Жорстокість каральних акцій після занесення на «чорну дошку» жахала часом навіть самих організаторів голоду. У розпал голодомору-1933 Дніпропетровщину відвідав начебто з контрольною місією секретар ЦК КП(б)У тов. Постишев, який по природі був, кажуть, «трохи» антисемітом і недолюблював Хатаєвича. Ось його враження, слухняно наведені «Зорею»: «В Криворізькому районі Дніпропетровської області райвиконком записав на «чорну дошку» колгосп імені Ворошилова, який складається з самих бідняків, що лише років зо два тому переселилися до цього району і значна частина яких не має навіть хат, живе в землянках». Втім, «гуманність» партайгеносе Постишева, цілком імовірно, могла бути продиктована співчуттям до своїх земляків з Росії, яких тоді масово переселяли в порожніючі степи вимираючої України. Адже у нас споконвіку було заведено, що й найбіднішому селянину будували хату толокою. А тут – «зо два роки» в землянках...

17.02.1933 р. «Зоря» опублікувала спільну «вказівку» обкому партії та облвиконкому про супровід занесених на «чорну дошку» ім'ярек керівників районів, сільрад, колгоспів і додаткове направлення в «чорнодошкові» райони й села працівників облЗУ, а також «груп допомоги бригадирам на засипанні насінфондів». Села ділилися на «групи по 10–15 дворів», за кожною з яких закріплювався «за уповноваженого місцевий активіст або з числа надісланих працівників». Отже, занесені й записані на «чорну дошку» села вмирили не з «тоски», як пропонував Маяковський, а з голоду, на організацію якого з прибуттям в область Хатаєвича було кинуте всі сили.

...Ями, ями, ями

Починаючи з серпня 1932-го і до весни 1933 року це слово не сходить з газетних шпальт «Зорі», стає найуживанішим у лексичі керівників області включно з Хатаєвичем. Враження таке,

ніби ями ввижались йому на кожному кроці в кожному селянському обійсті.

Ймовірно, що, відчувши знову смертельну хватку чисельних комуністичних зайд і заволок і пам'ятаючи про їх безпощадність ще з 20-х років першого радянського голоду, селяни не припиняли ховати хліб, де тільки можна, передусім у ямах, у яких традиційно зберігали збіжжя про чорний день. Тож підступність куркулів приплели. Хліб, скільки б його не було, ховали всі, незалежно від соціального походження.

Для відводу очей пошуку ям з наступною конфіскацією виявленого у них зерна виправдовувалися в пресі тим, що в них приховано, мовляв, вкрадене або незаконно, через міру, одержане на трудовні збіжжя, яке теж прирівнювалося до краденого. Селяни, котрі начебто добровільно «розкривали свої ями» (ще один газетний фразеологізм), ставилися за цей подвиг у приклад іншим, морально й матеріально заохочувалися. Ось пересічна інформація в тодішній «Зорі»: «...Колгоспник артілі «Красний Октябрь» Верхньо-Знам'янської сільради Кам'янського-над-Дніпром району Іван Боренко добровільно відкрив яму з хлібом і свідом здав хліб державі». «На 6-тій сотні (в козачих селах вулиця чи куток) села Дніпрівка (цього ж району. – Б. М.) колгоспники Садиков і Реків теж добровільно відкрили та продали державі свій хліб захований у колодязях... А в куркуля М. Малахова на цій же сотні знайшли 400 кг хліба й забрали». За що селяни, сповіщала «Зоря» ніби мимохіть, вимагають начебто суду над Малаховим.

Щоб виправдати повальні обшуки й ревізії зерна, через «Зорю» й інші видання була запущена вигадка, ніби селянам переплатили на трудовні. Хоча спочатку до 15.01.1933 р., а потім і взагалі до виконання «пляну хлібоздачі й засипання насінфонду» розраховуватися з колгоспниками на трудовні було під страхом кари заборонено. Однак кампанія «стягнення» міфічних переплат розпочалася. «Правильно сказано в постанові обкому, що насіння у нас є, треба тільки вміти його забрати, – ділився в «Зорі» досвідом учасник Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників у Москві Василь Лук'янович Каган з артілі «Плугатар» Чубарівського району. – Ми почали з правлінців, які перебрали 15 ц хліба. Ми, колгоспники, забрали у них цей хліб до насінфонду. Активіст Володимир Штепа викрив у куркуля Шрамка аж 60 пудів накраденого хліба. За це ми видали Штепі як нагороду 9 пудів зерна. Ми викрили ще й у Куліша 18 пудів. Але й цього було замало, щоб засіяти нашу ниву. Тоді я позичив колгоспові 3 пуди хліба, а Штепа – 2 пуди. От так за 8 днів ми знайшли 109 ц насіння. Треба тільки взятися і насіння буде».

Захисником селян від озброєних спеціальними щупами «відкривачів ям» став міцний мороз, який скував землю у лютому 1933 року. Виготовлені на заводах під обкомівський заказ спе-

ціальні металеві щупи для пошуку ям,гнулися. Та Хатаєвич не збентежився і в надрукованій «Зорею» 20.02.1933 р. статті «Бойова тривога» підтримав палким більшовицьким словом «бойовий наступальний дух» і втішив ямовідкривачів: «...Ми з великим успіхом будемо відкривати ями, коли настане відлига. – Але хліб лежить не тільки в ямах. Він лежить в усяких інших місцях».

«...Розікрадений хліб лежить у ямах, на горищах, в матрацах, в призьбах, – скрізь... Тепер трудно розкопувати, але розкопувати треба!» – інструктував Хатаєвич із трибуни спеціальної наради начальників політвідділів МТС у лютому 1933 р. А селянам погрожував: «Перед колгоспниками питання треба ставити з усією гостротою: або вони хочуть, щоб 1933 року ширше повторилися ті труднощі з хлібозаготівлями, які мали місце по окремих районах нашої області 1932 року, або вони цього не хочуть... Востаннє звертаємось до почуття відповідальності!..»

І «відкривачі» старалися, а досвід їх негайно поширювався в масах «Зорею». Ось ще одна реляція, аналогічна наведеній з артілі «Плугатар». Бригада Йосипа Клочка з артілі «Червоний хлібороб» Васильківського р-ну підрахувала, що до потрібних 414 ц насіннєвого зерна не вистачає 216 ц. «На другий же день закипіла робота. Грицько Касьяненко, Семен Коцар, Ганна Мазанка та Тіна Ладюк завітали до Хорунженка (колишнього голови колгоспу) й викрили у нього 4 ями, де знайшли 20 ц пшениці. У комірника викрили 3 ями – 7 ц хліба. 24 лютого виявили розкраденого 72 ц зерна. 26 лютого викрили у куркулів Лишка М. та Мірошниченка – 11 ц, а всього – 36 ц. Хліб є, його треба тільки взяти».

На півдні області, зокрема в Нікопольському р-ні, морози пересілися раніше. І вже на початку березня «Зоря» повідомляє про свіжі вікторії на «ямному фронті». «В бригаді т. Юрченка з артілі «Більшовик» щодня нові перемоги в боротьбі за насіння. 7 березня Юрченко, Черненко, Жур, Руденко викрили у Майтак Ганни 27 пудів закопаного в ямі хліба, у Мунтяна – 14 пудів різних зернових культур, заритих прямо в снігу біля двору. Наступного дня – ще 20 пудів. В артілі «Аврора» Довгалівської сільради ударники Смоленський та Рубан за один день виявили 45 пудів розкраденого хліба. В артілі «Комуніст» Липинської сільради (Перев'язькі хутори) ударники Зерновський та Лобода зібрали 40 пуд. насіння. В артілі «Комунар» цієї ж сільради ударники Чорна і Феденко виявили замуrowаний в печях хліб». Загалом же по області, скаржилась «Зоря» напровесні 1933 р., викрито поки що лише 800 ям із зерном. Бо земля ще відтала не скрізь, а в північних районах області і сніг не встиг зійти. Скільки селян померло голодною смертю внаслідок цих досягнень і перемог, народну газету «Зоря» теж не турбувало.

Жорна терору

Революційне насильство завжди вважалося в Радянському Союзі революційною нормою. А революційна законність і така ж мораль були дефініціями відносними, релятивістськими. Морально й законно все, що на користь революції, вважав Ленін. Такими ж «юридичними постулатами й аксіомами» озброювала місцевих більшовиків у листопаді 1932 року й газета «Зоря», передрукувавши з журналу «Комуніст» надзвичайно актуальну статтю про «революційну правосвідомість»:

«Немає і не може бути законності взагалі».

«Є і може бути тільки революційна законність».

«Революційна законність – знаряддя боротьби проти класових ворогів».

«Правлінці колгоспу, які приховують хліб, є такі ж вороги народу, як і явний куркуль...»

«Рішуча вимога до органів – бути справді на варті революційної законності, нещадно обрушуючи удари на голови ворогів народу».

Теорія мертва без практики, філософствував Ілліч. Пощади не було нікому. Читаєш «Зорю» початку 30-х років і таке враження, ніби влада звихнулася з розуму і буквально зациклилася на терорі і репресіях проти «куркулів», «розкрадачів», «шкідників» і «спекулянтів». Гепоушникам, прокурорам, суддям, міліціантам, донощикам вистачало роботи. Невщухаючої ані на мить! Жорстокої. Безпощадної. Бо лише масові репресії і масовий терор, повторював ленінські «зади» Хатаєвич, справляють належне враження, сіють страх і покору, мають вплив. Інакше...

Нарсуддю Межівського райсуду Волошину та суддю Дніпропетровського міського суду Богданову за «м'які вироки розкрадачам і спекулянтам» негайно ж зняли з роботи. У розтиражованій «Зорею» з цього приводу постанові голова обласного суду попереджав підлеглих «колег» про карну відповідальність за подібну м'якість.

В постанові ЦК КП(б)У від 29.11.1932 р. з приводу розпочатих кампаній хлібозаготівлі та засипки насінфоду вказувалося, що «репресії, використані щодо вдало вибраних колгоспників, дають необхідний результат і в сусідніх колгоспах». В областях були створені так звані «четвірки» на чолі з першим секретарем обкому партії і в складі голови обласної контрольної комісії, начальника облвідділу ГПУ та обласного прокурора, на яких покладалося стеження «за дотриманням революційної законності», тобто за проведенням репресій серед населення своїх регіонів. І жорна терору терли без зупину. За надрукованою для остраху жертв і заохочення катів у «Зорі» статистикою, в Дніпропетровській області від початку жнив у липні і до 5 грудня 1932 року «за нездачу хліба»

засудили 2379 чоловік, а «за розкрадання хліба» – 5215 чоловік, з них 174 – розстріляли.

Суди цілеспрямовано використовувалися як репресивні установи масового терору. Наприкінці 1932 р., напередодні приходу Хатаєвича, спільною постановою обкому партії та облвиконкому область була розбита на «три зони», для кожної з яких були встановлені «граничні строки завершення хлібозаготівель» відповідно 8-го, 18-го та 26-го січня 1933 року. За порушення строків, попереджалося в постанові, керівників будуть судити. А щоб ні в кого не виникло сумніву, що так воно й буде, постанова зобов'язувала суди судити, прокурора області Кумпівевича – контролювати притягнення «винних» до судової відповідальності. Голів райвиконкомів зобов'язали особисто й під розписку в одержанні вручити цю постанову головам колгоспів і сільрад протягом доби. В новорічному номері «Зоря» з виховною метою порадувала своїх читачів інформацією про карну статистику в підпорядкованій прокурору Кам'янського (Дніпродзержинськ. – Б. М.) окрузі: з 31 серпня 1932 року по 6 січня 1933 року «за саботаж хлібоздачі» осуджено 128 чоловік строком від 3 до 10 років, а 5 чоловік – розстріляно.

Подібна статистика оприлюднювалася регулярно. І не лише по області. Жорна терору молили на страх ворогам по усій Україні. Ось, приміром, в березні 1933 року «Зоря» обнародувала інформацію ОДПУ про «викриття й ліквідацію контрреволюційної шкідницької організації в органах Наркомзему і Наркомрадгоспів», члени якої «навмисне псували й нищили сільгоспмашини, засмічували лани бур'янами, зменшували урожайність, підпалювали МТС і льонозаводи, розкрадали хлібні запаси колгоспів, дезорганізували сівбу і жнива, нищили поголів'я робочої й продуктивної худоби», маючи на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні». В Україні, на Північному Кавказі (Кубань) і Білорусії (ареал «злочинної діяльності шкідників») було заарештовано 70 чоловік. Зокрема й на Дніпропетровщині. За тиждень їх «вина» була «розстежена», «зібрано речові й документальні докази», відбувся суд і голова ГПУ Менжинський незабаром відрпортував у пресі: «Від колегії ОДПУ. 35 злочинців засуджено до розстрілу, 22 – на 10 років, 18 – на 8 років ув'язнення. Вирок виконано. В. Менжинський, голова ОДПУ».

Ось у такий спосіб благородні чекісти «захистили» трудящих від голоду в Україні й на Кубані, навіть продемонструвавши свою безпощадність до їх класових ворогів. Мимохіть, проте, виникає припущення, а чи не з далеким прицілом про перекладання вини й відповідальності за влаштований голодомор на конкретних осіб з-поміж розстріляних відповідальних працівників Наркомзему й Наркомрадгоспів України (їх прізвища оприлюднювалися в «Зорі») була запущена в громадській загал ця конфіденційна звітність? Інакше навіщо в ній натяк на потенціальний начебто голод, який

уже давно увібрався до селянських осель і сказано лютував на Україні й Кубані, заселеній етнічними українцями, нащадками запорожців.

...Владикою світу буде труд. А паразитів жде біда!

Співалося в партійному гімні комуністів «Інтернаціоналі». І біда прийшла. Але до тих, кому обіцяли, що вони будуть володіти землею й правитимуть у світі. Як видно з публікацій у «Зорі», щоб селяни після завершення косовиці й початку обмолоту хлібів дбали не про себе, а про «пролетарську державу, робітничу клясу й Червону армію – визволительку з-під гніту поміщиків і капіталістів», на законодавчому рівні було запроваджено ряд обмежень. III Всеукраїнська партконференція, яка проходила в Харкові напередодні жнив з участю Молотова і Кагановича, вирішила, що вирощений і зібраний урожай колгоспники ділитимуть на трудовні «після: а) виконання пляну хлібозаготівель; б) створення посівних і страхових фондів; в) виділення фуражу для усупільненої худоби».

Ще раніше директивами ЦК ВКП(б) й Раднаркому СРСР було визначено, що натуроплата праці повинна не перевищувати 15 % одержаного урожаю («норма» 1919 року. – Б. М.), чого, мовляв, цілком достатньо для задоволення «споживацьких потреб» колгоспників. Вільна торгівля зерном дозволялася після 15 січня 1933 року «лише після виконання цілого хлібозаготівельного пляну». Дискримінаційно регламентувалися й розрахунки держави з колгоспами за зданий на «засиппункти» хліб – «готівкою не більше 400–500 крб., решта – платіжними дорученнями». Тобто папірцями, за які не можна було нічого купити. Тільки з МТС, дозволялося постановою Раднаркому УРСР, можна розрахуватися за надані послуги «до закінчення хлібозаготівельної кампанії» (машинно-тракторні станції були державними).

Беручи до уваги цю настанову і наступні директиви українського керівництва, обком КП(б)У 2.08. 1932 р. прийняв спеціальну постанову «Про перебіг виконання пляну хлібозаготівель» і обмежив видачу зерна на трудовні колгоспникам 10–15 відсотками намолоченого і не більше 20 % з дозволених фондів натуроплати праці колгоспника. Категорично заборонялася торгівля зерном на базарах. Припинялися зернові позички кому б то не було, навіть міліції, райвиконкомам, МТС. Наказувалось вивозити намолочений хліб у «держзсипища» прямо з-під молотарок і з токів усім наявним у колгоспі гужовим транспортом. Ще 29 липня обком окремою постановою розписав по районах темпи й строки скиртування скошених косами і зжатих серпами пшениці, жита й ячменю; піддав розносній критиці ті артілі, де, не сповнивши свого головного обов'язку перед державою і т. д. (див. вище), починають думати про людей, отоварюють трудовні зерном.

Запроваджена в колгоспах оплата праці суперечила споконвічним традиціям і менталітету потомствених хліборобів, відбивала у селян бажання сумлінно трудитися, хоча психологія, нажиті віками звички й традиції по інерції поки що теж спонукали до сумлінної праці. Та не безпідставно, мабуть, перший секретар обкому партії Чернявський обурювався з трибун і в пресі заведеними в колгоспах «порядками» – косити виходять пізно, скиртувати не поспішають, колоски не підгрібають, охочим збирати не забороняють; «ухвалюють на зборах давати на трудовні по 300–400 грамів, а в одному районі подумалися, – картав секретар, – видавати по 1200 грамів!.. У селі Балівка Долинського району усім дають 3 рази на день гарячу їжу й по півфунта (200 г. – Б. М.) хліба (селяни почали масово голодувати ще напровесні 1932 року й деінде місцеве керівництво підготовувало їх. – Б. М.), на всіх непрацездатних, включаючи дітей віком від 3 до 12 років, видають по 10 фунтів хліба на тиждень... Треба негайно бити на сполох, стрепенутися, зрозуміти небезпеку!» Для хлібозаготівлі.

Чернявського тривожить не голод – можливий зрив темпів і обсягів хлібозаготівлі. Зверху теж силкуються постанови й директиви: «Про чистку сільських парторганізацій», «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», «Про завершення хлібозаготівель до 1 січня 1933 року», «Про одноразовий податок на одноосібні селянські господарства», «Про занесення колгоспів на чорну дошку» і т. д. і т. п. Щойно згадана постанова про строки завершення хлібоздачі, скажімо, забороняла будь-яке авансування трудовнів колгоспникам до виконання пляну. А там, де до появи цієї постанови встигли щось роздати на трудовні, пропонувалося негайно відібрати і здати в «плян». Пропонувалося негайно розпочати вилучення хліба «у ледарів, рвачів, що не мають трудовнів», а ідять. Постановою обкому КП(б)У від 30 січня передбачалося матеріальне заохочення тих, хто виявить прихований хліб і викаже сусіда, про що рекомендувалося якомога ширше розголосити по всіх селах і колгоспах, «щоб та частина колгоспників і одноосібників, яка має в себе малі запаси хліба для забезпечення себе харчами (отже, знали! – Б. М.), була б широко залучена до роботи коло виявлення схованого хліба і засипання хліба в насінфонд, а також одночасно для забезпечення себе коштом 10–15 % відратувань харчами...

М. Хатаєвич, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У».

Друкований орган обкому газета «Зоря» негайно бере під свою опіку таких викривачів-донощиків. «...Активісти тт. Кириченко, Бондаренко та Ткаченко з бригади № 1 артілі «Вільний шлях» (с. Аврамівка) викрили 17 ц зернохліба, викраденого й заритого в ями. Мали одержати 1,7 ц хліба, але голова сільради Гейдер та уповноважений райпарткому (Васильківського. – Б. М.) Бакерта...

повернули хліб на постачання службовцям сільради... В артілі імені Тельмана (колонія Миколаївка) активісти тт. Кук Яків, Шмідт і Цайгер викрили у куркулів Балаха, Шпрінгера, Гербеса й Галагана 12 ц накраденого хліба..., але 1,2 ц не одержали, бо сільрада примусила їх здати в насінфонд».

З наближенням весни голод лютішав, навч поставала небезпека, що вцілілі селяни навряд чи зможуть і захочуть працювати в полі, орати, сіяти, волочити. Перед голодною смертю страх від репресій і терору блід і зникав. Пряник впливав краще. З метою заохочення виходів у поле обком партії та облвиконком приймають 2.03.1933 р. спільну постанову про організацію харчування колгоспників «під час весінніх польових робіт... коштом продуктів колгоспу і самих колгоспників... відпускати для приварку картоплю, капусту, моркву, цибулю і частково жири... Організувати бригади збирання продуктів для громадського харчування... М'ясо й сало видавати тим бригадам, що гарно працюють, ...хліб видавати виключно борошном у рахунок трудоднів, які будуть зароблені на весняній сівбі... Видача печеного хліба дозволяється лише трактористам і робітникам мехмайстерень..., завезти в райони й села не менше 1000 казанів, 600 000 ложок, 300 000 виделок та ножів...»

Водночас з обіцяним пряником не випускався з рук і реальний батіг. «Клясовий ворог не знищений, – 2.03.1933 р. звернувся М. Хатаєвич через «Зорю» «до всіх колгоспних осередків КП(б)У, до всіх управ (правління. – Б. М.) колгоспів, бригадирів, колгоспного активу» із закликом: «Жодної години, жодної хвилини не гаяти з розгортанням масової сівби!» І вимагав: «...Нещадно придушувати всякі спроби зірвати строки сівби, поголовно притягти всіх працездатних до роботи в колгоспі, ...щоб ніхто в селі не вештався без діла...» Своє полум'яне більшовицьке слово Хатаєвич підкріплює нагадуванням про те, що «...продовольча допомога ...розподілятиметься виключно серед тих, які беруть безпосередню участь у польових роботах» і в таких «розмірах, щоб сам колгоспник був ситий і непрацездатних членів сім'ї міг забезпечити»; а тим, хто спізнюватиметься або працюватиме несумлінно, «ніякої харчової допомоги видавати не слід, поки не перестануть ледарювати...»

Піклувальник ти наш, дбайливець! Довів спочатку селян до повного виснаження, а тепер маниш мискою баланди для працюючих і тих, хто не в змозі злізти з печі!

Зрив посівної усе ймовірніший і очевидніший навіть для ситих хатаєвичів з алексеевими (Алексеев – голова облвиконкому в цей час. – Б. М.), за що їх, знають, Йосип Вісаріонович по голівці не погладить. Товариш Сталін звик перекладати свою вину за невдачі й злочини на підручних, використавши їхні потенціальні можливості як заплічних справ майстрів. Припускаючи, мабуть, можливість і такої перспективи, Мендель Маркович стає ще добрішим і

щедрішим – дозволяє тим колгоспникам, у яких «з тої чи іншої причини» (не зізнаватися ж, що ти сам з собі подібними й є тою причиною. – Б. М.) хліба нема, «порядком авансу видавати хліба раз на 5-денку за попередню 5-денку». І тут хитрував: ви, мовляв, спочатку відробіть 5 днів голодним, а потім ми вас нагодуємо, якщо не простягнете ноги. А й помрете – не біда, зекономимо. Економіка ж повинна бути економною, чи не від тоді спізнав і Леонід Ілліч Брежнев цей «мудру» тавтологію.

Правий автор замальовки про Хатаєвича в «Зорі» від 31.08.2002 р. Мендель Маркович й справді вникав у всілякі найменші дрібниці, куди, здавалося б, йому, другому секретарю ЦК КП(б)У та першій партійній особі в Дніпропетровській області, й носа б не варто сунути. 21.04.1933 р. Хатаєвич знову звертається до колгоспних партосередків, колгоспних управ і директорів МТС, бригадирів і «ширшого активу» із закликом: «Коли потепліє, треба негайно поновити (деінде вигнали наприкінці березня. – Б. М.) ночівлі в полі, не допускати зайвого і непотрібного ходіння з поля в село і назад, а тим більше не ганяти туди-сюди колгоспних коней». До коней у Хатаєвича ставлення інше, краще, ніж до людей. Але тим, хто ночуватиме в полі, він теж дозволяє «авансувати на трудодень 600 грамів хліба..., а трактористам – не менше 800 грам».

Від'їдайтесь, люди добрі!

Посівна

«Сівбу» озимих обком компартії розпочав після того, як на початку серпня 1932 року Раднарком «спустив» Дніпропетровщині наряд під засів 2 млн 26 тис. гектарів (1 млн 650 тис. га пшениці і 376 тис. га жита) з 10 млн 600 тис. га по Україні. Однак розгорталася вона мляво. Якщо торік, у 1931-му, порівнювала «Зоря», до 10 вересня впорали 2 млн 142 тис. га, то тепер – лише 475,5 тис. га. Втім, у пресі з приводу сівби озимих особливо не переймалися. Селяни ще не знеслились від голоду, який тільки набирив розмаху; посівний матеріал теж був під рукою, хоча насінфонди з колгоспів уже теж вивозились у залік планів хлібоздачі. Тож основна увага була зосереджена на обмолоті й вивезенні хліба у «держзернозсипища».

Про весняну сівбу, судячи з публікацій у «Зорі», керівництво області згадало тоді, коли все зерно, яке було в колгоспних коморах, вже вивезли включно з насінфодами. А для весняного «планового засіву», підраховували обком з облвиконкомом (постанова ОК КП(б)У та ОВК «Про збирання та засипання насіннєвих фондів» наприкінці січня 1933 року), потрібно 1 млн 856 тис. 910 ц зерна (більше 185 тис. тонн). І почалася засипка насінфондів, по суті – нова викачка зерна з колгоспників та одноосібників (із загальної площі засіву ярих в області 1 млн 711 тис. 177 га одноосібникам припало 85 тис. 750 га).

Першим, судячи з публікацій у «Зорі», на заклик широко розгорнути виявлення й вилучення зерна у насінфонди відгукнувся Дніпропетровський міськвиконком КП(б)У. «Не припиняючи хлібозаготівель..., негайно переключитися на збирання насінневих фондів... тими ж методами, що й хлібозаготівля», – йшлося у його резолюції. Зібрати насінфонд постановили до 15 лютого. Десь за місяць. В села області направляються спішно сформовані загони активістів. Про хід мобілізації райпарткоми рапортують у «Зорі».

Амур-Нижньодніпровський РПК: «до села Підгородного надіслано 10 комуністів для роз'яснення... і збирання насінфондів тільки із заводу ім. К. Лібкнехта. 20 партійців послав завод ім. Комінтерну. Центрально-Нагірний район виряджає «на допомогу селу в збиранні насіння і організації праці в колгоспах... 100 кращих робітників-комуністів». Завод ім. Петровського направляє тільки у с. Чаплинка Петриківського району «8 слюсарів, пляновиків і масовиків» для збирання насіння. Завод ім. Леніна – дві бригади «для допомоги... у збиранні насіння і готуванні до сівби».

Так, робітників віряджали не лише віднімати зерно, бо на хліборобів, знесилених хронічними недоїданнями з весни 1932 р. й лютим голодом взимку й напровесні 1933-го, надії не було. Якась «світла партійна голова» додумалась і запропонувала посилати в села колишніх гречкосіїв, які перебралися в міста і стали робітниками. Пропозицію схвалено. «...Організувати на час весняної сівби похід з рудень, заводів і будівництва робітників-активістів, що були свого часу організаторами й керівниками колгоспів, до своїх колгоспів і сіл... із збереженням пересічної зарплати... Не менше 1000 чоловік», – постановив обком. Єсть! – відповіли «вихідці», судячи з опублікованих у «Зорі» заяв. Ось одна з них. 35-річний поммашиніста крана домни №4 заводу ім. Петровського А. Терещенко, колишній наймит з с. Андріївки Новомосковського р-ну (так його представлено в «Зорі») просить у надрукованій редакцією газети заяві направити його в рідне село «...викорчовувати коріння куркульського впливу, завести в колгоспах більшовицьку дисципліну, ...добити в своєму колгоспі куркуля». Яку допомогу міг подати чоловік з таким настроєм, можна уявити. Підключилася до «засипки насінфондів» і ленінська школа комунізму – в першій декаді березня президія облпрофради направила на викачку хліба в села ще 1000 своїх активістів. У «боротьбу за насіння» включаються і «передові селяни».

Як слово наше відгукнеться

За влади «честі, совісті й розуму нашої епохи» – КПРС – журналісти вважалися підручними партії, а газети – пропагандистами, агітаторами й організаторами. Зіграли журналісти свою специфічну роль і в організації голодомору для своїх читачів. Яку – видно навіть із заголовків тодішніх публікацій у «Зорі».

1932 рік. Липень.

Жнива, стартувавши на півдні теперішньої Запорізької області, яка тоді входила до складу Дніпропетровської, стрімко рухаються на північ регіону. «Зоря» жне з перших днів жнив. Пропагує, агітує, організовує.

«Озброїти кожен колгоспну бригаду, ланку щоденними плянами збиральної!»

«Рівнятися на артіль "Пролетар"!»

«Готуються масові червоні валки».

«Організуємо боротьбу за плян хлібоздачі!»

«Привести до бойової готовності засиппункти!»

«Жодного центнера хліба перекупникові й спекулянтові!»

«Вигнати спекулянтів і перекупників з дніпропетровських базарів!» (спекулянтами обзивали селян, які не одержували зарплати і могли лише торгувати гроші на базарі, продавши що-небудь зі свого збіжжя, вирощеного на присадибних ділянках, городах. – Б. М.).

«Жнивам – надударні темпи!»

«Хліб перевозити з максимальною швидкістю» (гужовим транспортом. – Б. М.).

«Зволікають з косовицею!»

«Тонни хліба гинуть на ланах!»

«Хліб пішов, а елеватор не готовий!»

«Круто піднести темпи молотби!»

«Якнайскоріше зібрати хліб!»

«Не затримувати хліб у коморах!» (колгоспних. – Б. М.).

Серпень.

«Зоря» від закликів швидше косити, скиртувати, молотити й вивозити хліб з колгоспів переходить до нагнітання атмосфери страху й застосування репресій, розгортання морального й фізичного терору.

«Нещадно карати ворогів народу!»

«За псування колгоспного майна до розстрілу!»

«Управа артілі «Заповіт Ілліча» підпала під куркульський вплив».

Жовтень.

Боротьба з ворогами стає провідною темою в газеті.

«Далі діставати злочин!»

«Ганьба для нашої області!»

«Змити пляму ганьби!» (3 приводу занесення «Правдою» чотирьох районів Дніпропетровщини на союзну «Чорну дошку»).

«Усунути опортуністичне керівництво району!» (Магдалинівського. – Б. М.).

«Нищівно трощимо куркульський саботаж хліботоргівлі!»

«Слово за прокуратурою!» (Публікація була проілюстрована фотокарткою з підписом: «Це голова Магдалинівського райвикон-

кому КУЧЕРЕВСЬКИЙ... він визнає, що до зриву і зривників у сівбі поставились по-примиренському, але не робить з того більшовицького висновку». (Отже, допоможи йому, прокуратуро!)

Шпальти «Зорі» починають рясніти доносами з конкретними адресами «злочинів» та ім'ярек «злочинців». «Зоря» з більшовицьким завзяттям веде залповий вогонь по площах і по людях.

«Є села, як-от Трудолюбівка, Михайлівка, де на 20.09 не засіяно жодного гектара».

«У Кримівці, Ново-Петрівці, Мало-Козирщині провели першу борозну 17 вересня». Бо, цює газета, «голова райколгоспспілки, член бюро райпарткому БАШМАК каже: «Сухо, сіяти не можна, не дуже хапайтеся». А в голови сільради Діденка й голови колгоспу «Зірка» позиція така: «Ми наших корів не запряжемо, бо вони маленькі й не потягнуть». (Коні й воли пішли під ніж у колективізацію або – усупільнені – передохли від безкормиці й недогляду в щойно створених артілях, і основною тягловою силою в колгоспах залишилися «не колективізовані», слава Богу, селянські корівчини-годувальниці).

Секретар партосередку в Гупалівці «КОЗЛОВСЬКИЙ вважає денні завдання (по сівбі й хлібозаготівлі. – Б. М.) утопічними, ...взятими прямо з неба».

«Треба найрішучіше вдарити» й по агроному Девладівської МТС ПОВОДІ, «за шкідливою настановою якого 54 га засіяли пшеницею в забур'янену землю». (До речі, ця публікація під уже постійною рубрикою – «Слово за прокуратурою!»).

Приводи для доносів дедалі урізноманітнюються. Слів не вибирають.

«У Васильківському районі панують демобілізаційні настрої!»

Голову Мар'янівської сільради Тимошенка в газеті обізвано «самодуром» з натяком «районному прововоді» на «куркульське обличчя голови», чого було досить для арешту, суду й вироку.

Павлоградський і Лихівський райони «не мобілізували трудящих на хлібозаготівлі». А Богданівською сільрадою взагалі керують підкуркульники-злочинці, бо в селі «мелють зерно таємно на жорнах», яких виявлено аж 8 штук. «Тільки у підкуркульника Луки Сидорова, який «не здав державі жодного кілограма, конфісковано двоє жорен».

В Городищенській сільраді «підкуркульник С. Дятлов» чи не з глузду з'їхав, припускає газета, бо «звіз хліб і задушив свого коня», за що, звичайно ж, йому тепер не поздоровиться.

Доведено «Зорею» наряд і «провіду Божедарівського району... добити остаточно такі куркульсько-опортуністичні настрої, як у голови артілі «Зелений гай», котрий скиглить: «Урожай поганий, хліба нема й не буду його везти».

«Озадачувала» газета «Зоря» й силові, по-теперішньому, структури.

Від прокуратури вимагала «виключно більшовицької настійності, сміливості» у «боротьбі за те, щоб у полові й соломі не залишилося жодного зерна». Пропонувала: «Нищівно трошимо куркульський саботаж!» Закликала: «На рішучу боротьбу з куркульським саботажем!», «Куркульських агентів геть з партії!». Обурювалась: «Нема організованого натиску на куркуля!», «У Верхньодніпровському районі розперезався куркуль, а слідчі прокуратури потурають, прикривають справи...» – наводиться прізвище винуватця.

«У Верхньо-Лепетиському районі... не зібрали хліб з куркулів-твердоздатників, ...не говорять з куркулем мовою пролетарської диктатури, панькаються».

Газета «Зоря» чим далі охочіше вдається до відвертих доносів, вимагає кари для суддів «за м'які вироки», а прокурорам – «зам'явність». Дає конкретні наряди. «Негайно зайнятися» табельником артілі «Заповіт Ілліча» В.-Токмацького району Василем Сідашем, який узяв під свій «куркульський вплив» усе правління колгоспу, а воно «зриває хлібозаготівлю». В хуторі Федорівка зорянці виявили куркуля Сидоренка, який повернувся й «розкрадає хліб», а його «не судять».

Діставалося навіть художній самодіяльності. Постановку п'єс української драматургійної класики «Сватання на Гончарівці», «Мартин Боруля», «Пошилися в дурні» в райцентрі Верхня Лепетиха «Зоря» кваліфікувала як «пропаганду куркульства на сцені». Того куркульства, аж заходила газета «праведним» інтернаціональним гнівом, яке «не пускало на Україну Червоного Жовтня, ...саботувало і саботує здачу хліба для армії». А у Верхній Лепетисі ходить по сцені у героях!..

«Зоря» підбурювала городян проти несвідомих селян з допомогою ось такої «арихметики». У замітці під заголовком «Продумайте цю колонку цифр» газета переконує читачів, що в невдячних селах Острівської сільради не хочуть добровільно годувати робітників і червоноармійців: засіяли 2540 гектарів озимою та яровою пшеницею, пересічний урожай якої «має бути 5–6 центнерів на гектарі», а «гуртовий збір – приблизно 15 000 ц». План хлібоздачі сільраді доведено 7169 ц, менше половини врожаю (зауважте, не того, що в коморі, як рахував селянин, а того, що в полі), однак «на 10 листопада 1932 року сільрада спромоглася здати лише 747 ц пшениці... Де ж людність села дістала гроші, щоб розкупити промкрам на 196 000 крб.?!» Не риторичне питання. Відповідь мусила дати прокуратура.

Тиск на селянина був таким, що він, лише б відчепилися, виконував, якщо було чим, доведений до двору «плян хлібоздачі» чи «засипу насінфонду» чим попало: кукурудзою, круп'яними, горохом, квасолею. А якщо сам не віддавав, так у нього забирали силою. «Зоря» ретельно відстежувала асортимент зданого збіжжя й

іронізувала-кепкувала з хлібороба-годувальника: «Здамо все – тільки не пшеницю!» Помираючий від недоїдання селянин знову виходив винуватим, бо, за газетою, «виконує плян чим завгодно», а сам «їсть хліб переважно з пшениці». Ату його!.. Газета не соромилась заглядати в рот годувальнику: «В артілі Буденного змелено 374 ц на їжу!»

Завзято пропагувала «закон про 5 колосків» і як «партійний агітатор та організатор» закликала до розстрілів. «За псування колгоспного майна – до розстрілу!» В новорічному номері «Зоря» накинута на керівництво Магдалинівського р-ну за те, що колишнього секретаря партосередку артілі «Червоний прапор» Котляра після занесення господарства на «чорну дошку» послали в інший колгосп, а не покарали як слід. «Такі репресивні заходи, – гнівалась газета під диктовку свого обласного «вождя», – зводять нанівець усі наслідки репресій!»

Підручні повинні бути напідхвваті. І «Зоря» намагалась, а іноді й забігала попереду. Не встигла з'явитись постанова обкому й облвиконкому від 17.03.1933 р. «Про заходи організації боротьби з розкраданням насіння в полі під час сівби», а «Зоря» вже вказує на тих, хто краде, і на тих, хто з крадіями не бореться. «З ворогами весінньої сівби панькаються в колгоспах Кам'янської міськради!», де «колгоспники Різник Лукій, Мартиненкова та Різник Афанасій розкрадають насіння...» 2 березня у них знайдено в кишенях і хустках 12 фунтів хліба!.. В артілі «2-га більшовицька весна» Романківської сільради дружина бригадира Суха, Черненкова та ін. крадуть кукурудзу... Очистити радгосп від куркулів!» Допомогла газета потрапити в газетну ступу критики й конюху-комсомольцю Івану Кузенку, який «систематично краде дерть, яку видають для коней». Ласував, мабуть, з голоду! Це ж до якого стану довели людей, що вони намагалися принести додому пригорщу зерна хоча б у кишені, крали дерть у коней!

Звичайно, «Зоря» була слугою, невільницею й заручницею пануючої системи влади, яку журналісти – хоч-не-хоч – мусили обслуговувати. Втім, продажність, прислужницька запопадливість і холуйська розбещеність не мають виправдання, мерзенні. Незавидно, соромно бути свідомим слухняним посіпакою несправедливого режиму, привідним пасом жорен терору. Бо друковане слово живе вічно і відгукується інакше, ніж сподівається журналіст.

Кого там чорти попід вікнами носять?

Реальність викривлялася у пресі на догоду пануючому комуністичному режиму наче в кривому дзеркалі, якому довіряти не слід. Втім, якщо нема іншого, правильного, можна зазирнути і в криве. Якась деталь, принаймні крапка, і в ньому схожі на себе. Серед журналістів «Зорі» завжди водилися не лише слухняні писаки, а й справжні майстри слова, які навіть мимохіть чесно відтво-

рювали те, що бачили. Завдяки їм, не беручи до уваги коментарів та оцінок, часом вимушених і вимучених, сьогодні легше уявити цілісну картину того, що коїлося.

В «Зорі» за 27 квітня 1933 року невідомий колега так розповів про початок трудового дня в колгоспі «Соцштурм» Софіївського р-ну.

«Рано прокинувся бригадир Олійник Михайло і підтюпцем побіг від хати до хати. Постукав у двері, потарабанив у темну шибку:

– Любо! Оксано! На степ сьогодні.

У вікні з'явилася розпатлана голова Оксани Солянички.

– Кого чорти там попід вікнами серед ночі носять?

– Яка там ніч. Уже ранок. На степ, кажу, виходь.

– Проходь, проходь, далі загадуй. Не підуй я в степ. Ти мене вдовольни спочатку, щоб я сита й напоєна була, а тоді кажи на степ.

Зі світанку до 12 годин дня бігав бригадир із хати в хату, та наслідки були ніяк не втішні. На бригадний двір о першій зійшлася не вся бригада Олійника Михайла. Так і в інших бригадах артілі. Паразити, рвачі вільно почувають себе в колгоспі «Соцштурм».

– Виздыхають нехай! – крізь зуби цідить (про коней. – Б. М.) кінничий бригади Петренко.

...Клясово-ворожі елементи тут розперезалися. Партосередок шукає куркуля з обрізом, а він ось, під носом».

Потрапила на шпальти в «Зорю» й Палажка Цокаль з колгоспу «Вірний шлях» Чубарівського р-ну. Як вона поле, бачив, мабуть, і загадав у виступі на облпартконференції у червні 1932 року перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У Чернявський, ділячись враженнями про трудове сумління вчорашніх одноосібників на колективних ланах.

– Черкне сапою поверх бур'яну, а руками не винищує!

Про те, як сприймалася в Україні тотальна викачка збіжжя, що думали люди про так звану хлібоздачу, видно навіть з матеріалів 3-ї партконференції в Харкові, робота якої широко висвітлювалася в «Зорі». «Балачки, що Україну переобкладено, що плян хлібозаготівлі нереальний, ...що Москва викачала весь хліб, ...що хлібозаготівельний плян завеликий, виходять від клясового ворога..., куркульські елементи набріхують, ніби Москва забрала хліб... Такі розмови точаться в установах, на підприємствах, по інститутах, ВИШах (вузах. – Б. М.)». Народ, як відомо, не бреше.

Мільйони українських селян були доведені до голодної смерті й загнані на той світ різнокаліберними комуністичними посіпаками. Але й серед них траплялися різні люди. Чернявський не вельми грішив проти істини, кажучи з трибуни вже згаданої облпартконференції про «дуже тривожні факти» – партійні й радянські працівники районного рангу намагаються приховати засіяні площі, збільшують площі озимини, що начебто загинула, зменшують уро-

жайність і добиваються зменшення хлібозаготівельних нарядів колгоспам і районам. Можливо, вони говорили правду? Можливо, залишали децицю врожаю на прокорм? Хтозна. Втім, Чернявський був переконаний, що брешуть, опонують генеральній лінії, саботують. «Бо коли партпрацівник району приїжджає до області і пронохус, чим це пахне, – торочив він далі, – то назавтра йде нове зведення про урожайність, замість 3 центнерів називається 8 центнерів з гектара».

Таким «правоопортуністом» і «підкуркульником» газета «Зоря» пропонувала вважати голову артїлі «Нова діброва» Новомосковського р-ну комуніста Михацького. Прямо на зборах, обурювалась газета, Михацький «зробив балянс, за яким виходило, що, коли виконати плян хлібозаготівлі з пшениці, то в колгоспі нічого не залишиться навіть на насіння», не кажучи вже про отоварювання трудодня. А в Знаменівці цього ж району селяни «під впливом куркулів» знахабніли так, що, – тільки подумати! – запропонували спочатку відважити зерно собі на трудодні, а державі потім віддати рештки й лишки.

– Хіба це влада? Зібралися бандити й обдирають людей. Хай обдирають – чують свою смерть! – такі балачки, повідомляла «Зоря», точаться між селянами колгоспу «Карл Маркс» Гуляйпільської сільради Криничанського р-ну.

Отже, звинувачення жертв голодомору в тому, що вони не чинили опору, мовчки й слухняно лізли в могили, які деінде лунають, не зовсім в'яжуться з наведеними настроями й балачками.

– Досить терпіти!.. Пора скидати кожухи, одягати шинелі, сідати на коней, бо нам, селянам, кращого ждати нема чого, бо вже забирають усе... – пропонував, доносила «Зоря», односельцям колгоспник О. Городовий у Чубарівському р-ні.

Такі промови закінчувалися зазвичай смертним вироком, але не переводилися й ті, хто не мовчав, не корився, закликав піднятися з колін. Наприкінці лютого 1933 р. уповноважений Мелітопольського райпарткому Бондар відмовився вилучати хліб у селян колгоспу ім. Калініна і «здав партквиток». В кінці березня 1933 року Дніпропетровський міськком КП(б)У за відмову їхати в село виключив з партії працівників заводу ім. Комінтерну та «Детальбуд» А. М. Васіна, М. К. Мішеньова, Ф. Г. Сподинця. Селяни не вірили й не бачили переваг колгоспного ладу над одноосібництвом, тривожились перспективою моральної деградації суспільства.

– Скажу вам правду, – зізналася журналісту «Зорі» іздова артїлі «Комінтерн» Ганна Романець, – коли у мене було власне господарство, так я ще на Різдво знала, де буду сіяти ячмінь, де овес, кукурудзу, навіть де грядку цибулі посаджу. Тільки сонечко пригріє, я вже на своїй ниві. А хіба зараз я це знаю? Ото й подумайте тепер, яка у нас буде дружна робота...

Подібні сумніви й тривоги обсідали, мабуть, не тільки рядових іздових. З яким настроєм зустріли учасники організаційного пленуму КП(б)У вимогу-обіцянку щойно обраного першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвича «засипати 10 мільйонів пудів насіння за 9 п'ятиденок», довідуємось із його заключного слова після щойно відбухтх дебатів.

– Заминка після мого повідомлення, коли кілька хвилин не було таких, що бажали б висловитись, на мене як на свіжу людину у вашій організації справила дуже тяжке враження... Коли нема ні більшовицьких діл, ні більшовицьких промов – це вже зовсім погано... Дебати з трудом почались. Слів мало, але люди коли мовчать – це ще гірше. А більшість районників (*секретарів райпарткомів*. – Б. М.) немов води в рот набрала. Самі себе, чи що, соромляться, мовчать...

– Сидите насупившись, прийшло не більше 30 %, зала порожня, і говорите млявими голосами, нехотя, без піднесення... – пробрав обурений Хатаєвич членів парткому заводу імені Петровського в березні 1933 р.

В селах доходило і до відкритого опору... На початку квітня в сільгоспартїлі імені Воровського Кам'янського-на-Дніпрі району виконали вимогу Хатаєвича вивезти селян у степ з ночівлею, ледь потепліє. Вивезли та й залишили в холодному сараї без харчування, через який, мабуть, багато селян і погодилося виїхати в степ. «Піддавшись впливам куркульських агентів, – йдеться в спеціальній постанові ОК КП(б)У з приводу наступного розвитку подій за 18 км від Верхньодніпровська, – колгоспники виступили з ультимативною вимогою в формі листовної заяви із загрозою припинити роботи, коли ці вимоги про поліпшення громадського харчування не будуть задоволені». Погоджуючись, що харчування в полі не забезпечили «навіть сіллю, перцем, цибулею, які є в достатній кількості», не налагодили як слід «обліку трудоднів... та авансування хлібом» навіть ударників, обком КП(б)У звинуватив керівництво району в тому, що воно «не вжило рішучих заходів для нещадного придушення розкладницької роботи», чим, мовляв, скористалися вороги, «куркульські елементи». Кара, зрозуміло, не забарилася. «Переобрати цю управу (*правління колгоспу*. – Б. М.), винуватих у доведенні колгоспу до такого важкого стану (*тобто «куркульських агентів»*. – Б. М.) віддати під суд, ...зняти голову колгоспу Лук'янова та виключити з партії», – ухвалив ОК КП(б)У, рішення якого було обнародовано в «Зорі» для профілактики й попередження подібних страйків і уникнення небезпечних чуток про спротив верхньодніпровських селян. Подібні бунти траплялися, ймовірно, і в інших місцевостях, але годі шукати про них хоча б отаких дозованих повідомлень.

Ось як подала «Зоря» ситуацію в Новомосковському р-ні напровесні 1933 року: «Є чимало таких, хто думає й дбає лише про

себе. В Орлівщині вони обсіли артіль як мухи. Є у Василівці, і в Губинисі. Вони охоче говоритимуть вам про «голод» (лапки «Зорі», – Б. М.). Та в цьому районі ніхто не знає бодай одного випадку, щоб вони голодували». Навпаки, продовжує автор, хліба стільки приховано, що можна прогородувати всю губернію. Недавно виявили 26 ц зерна, «майстерно прихованого Швецовим Опанасом і Козаченком Василем з Андріївської сільради. Хліб украдений. Ось і днями в Андріївці зламали замок у коморі й украли кілька центнерів посівного матеріалу. Такий випадок трапився і в артілі «Червоний орач» Левенцівської сільради. В Андріївці повинні були переобмолотити 4000 ц соломи, а вороги звеліли «колгоспнику Чорнозубу Олексію підпалити солому, щоб залишити колгосп без насіння». Підставою для такого припущення був той факт, що «за останню декаду (з 1 по 10.02.1933 р. – Б. М.) в районі не викрито жодної ями», хоча раніше, з початку хлібозаготівлі і зсипки насінфону, було «викрито загалом 800 ям, а тепер заспокоїлись». Дійшло до того, обурюється колега, що «у Новоселівці насіння збирають спеціальні комісії та штаби, а не колгоспні бригади». Хоча за станом на 15 лютого «тільки 6 колгоспів району цілком забезпечені насінням, але й ті з невеликою засівною площею. Найбільші колгоспи без насіння». Закінчується цей досить відвертий огляд становища в районі, як і годилося, на оптимістичній ноті: «Районний зліт колгоспників-ударників» зобов'язався зібрати насіння до 8 березня». І в Андріївці вже «заготовляють» – «колгоспниця М'ясоїд Фенька викрила у М'ясоїда Андрія 4 ями – 150 кг хліба й за це одержала 12 % – один пуд хліба...!» Згадка в лапках про «голод», якого буцімто нема, і зламаний замок у коморі, і той факт, що обсіятися артіль розраховувала завдяки переобмолоту соломи, і 800 викритих ям із зерном, яке самі новоселівці вже відмовились збирати у своєму селі, і згадка про невеликі артілі з посівматеріалами, а великі без, – усе це свідчення сучасника про дуже скрутну ситуацію в благодатному Новомосковському р-ні у березні 1933 року.

Бережіть коня від класового ворога!..

Судячи з публікацій у «Зорі», ставлення до селян було значно гіршим, ніж до худоби. В сотнях прочитаних номерів газети за другу половину 1932 р. – перше півріччя 1933 р. не трапилося бодай куценької замітки про раціон людського харчування, про те, чи вистачить хліба селянам до нового урожаю, як харчуються діти. Та про який раціон мова – у Хатаєвича протягом першого півріччя 1933 року, відтоді як прибув до Дніпропетровська, не знайшлося для селян жодного доброго слова! Зате до тварин... До тварин ставлення було теж неоднаковим, хоча взагалі значно кращим, ніж до селян.

Обласний трест «Свиновод» прогавив зчасним будівництвом і ремонтом свинарників. Боже, який лемент здійнявся в друку-

ваному органі обкому партії! І де зимуватимуть?! І що їстимуть свині?! Адже навіть силосу замість 17 000 тонн заклали тільки 11 000 тонн. І попрощалися керівники тресту з партквитками і посадами, а дехто й з волею за таку нечувану нечуйність до кнурів, кабанів і льох з поросятами.

Ставлення до корів у партійного керівництва області було дво-яким. З одного боку, корова як годувальниця – рятувальниця селянської родини у найскрутніші моменти існування перешкождала партійному керівництву скрутити селянина у баранячий ріг, а отже сприймалася як свого роду чотириногий підкуркульник, а то й повний куркуль. Поки у селянина була корова, йому і його дітям не загрожувала голодна смерть, меншою була й залежність від місцевих посіпак чи більшовицьких зайд. З іншого боку, за браком передохлих, дорізаних і з'їдених волів і коней як основної тяглової сили у колгоспах, корова могла виручити обласне керівництво на весняній оранці. А потім нехай хоч і здохне!..

Та найбільшою увагою був оточений кінь. На початку 1933 р. редакція журналу «Комуніст», ЦК ЛКСМУ, ЦКК (центральна контрольна комісія), РСІ (робітничо-селянська інспекція) і Наркомзем УРСР оголошили «всенародний похід за здорового, міцного коня до весняної сівби». Слідом, 20 січня, під гаслом: «Першій весні другій п'ятирочки – міцного колгоспного коня!» відбувся «Всеукраїнський день коня». В цей похід негайно включилася й Дніпропетровщина. «Для допомоги в організації походу за здорового коня» в села масово виряджається партійний актив – до 20 активістів у кожен з 49 районів. Водночас розгортається публічне цькування тих, хто в похід нібито не включився.

В Генічеському р-ні (тепер – Запорізької обл.) в 1932 р., повідомляє «Зоря», пропало 2080 коней, а «похід» проігнорували. Коні продовжують здихати. В артілі «Червона хвиля» Ново-Олексіївської сільради загинуло 63 коня, в артілі «Червона зірка» – 30 з 78-ми. Причина? «Наслідок безкарної роботи клясового ворога!» – ставить діагноз «Зоря». І доводить: «...кінничий П. Сергєєв – прямий і активний спілник куркуля... по-хижацьки ставиться до коней». В артілі «Комінтерн» П'ятихатського району виявлено ціле куркульське кубло: «комуністи» (лапки «Зорі», – Б. М.) Безрук, Матяш, Дейнега стакнулися з куркульнею і довірили коней куркулеві, внаслідок чого нема норм годівлі коня, норм навантаження на коня, у догляді за конем – знеосібка. Конюх стайні № 4 куркуль Стець дає коням на ніч незамішану полову, а вдень годує тільки два рази і призвів коней до виснаження. У конюха П. Кандишана стайні № 3 коні днями не поєні, не чищені. На стайні № 2 конюх Чепіга «замішує коням раз на добу» і «в такій кількості, щоб коні здихали з голоду». Подумайте лишень, пропонує «Зоря» читачам, «9 коням згодує за день лише 2 рядна полови!» Конюх Лоцман у

стайні № 1 не підстилає коням, не поїть, «внаслідок чого протягом 1932 року в артілі загинуло 100 коней»

Винуватців, інформує «Зоря», вже судять. Але що то за суди?! «З 1.07 по 1.12.1932 р. розглянуто лише 14 справ про знищення коней!..» – обурюється орган ОК КП(б)У. Треба, закликає, братися й за суддів! Заклики впливали. В артілі «Червоноармієць», рапортує по інстанції начальник політвідділу Гуляйпільської МТС Ку-тузов, коні були заморені, не трималися на ногах, так спочатку конюхів Таранового й Шамрая, а потім і голову колгоспу Рябченка, який виявився куркулем і махновцем, заарештували і вже осудили.

У лютому 1933 р. Хатаєвич уже як перший секретар Дніпропетровського ОК КП(б) У виходить на трибуну пленуму ЦК КП(б)У з уже апробованою в області ініціативою: «Компенсувати поганий стан колгоспного коня притягненням до весняних польових робіт корів». Він не просто закликає й пропонує – на Дніпропетровщині його клич уже підхоплено знизу. В петриківських артілях ім. Хатаєвича, «Плугатар» і «Комінтерн» на загальних зборах вже обговорили його звернення й надіслали через «Зорю» схвальну відповідь Менделю Марковичу: «1932 року ми, доставши річний плян хлібозаготівель у 325 ц, ще 20 вересня виконали його на 226 % (саме так, на 226 % – Б. М.)... На сьогодні забезпечили наш весь ярий клин – 296 га – посівним матеріалом в кількості 450 ц... Велику увагу приділяємо доглядові коня. Тепер поставили всі коні на повний відпочинок... Ми вирішили назвати нашу артіль вашим ім'ям, т. Хатаєвичу.

Матвій Пеліпас, М. Семенча, Г. Жадан, М. Дубовик, С. Пікуш, О. Кіт, Перетятко Христя, Палій Оксана, Біла Ганна та ін.».

Ініціатива петриківців про відправлення коней у відпустки на повний спочинок дістала через тиждень схвалення в спільній постанові ОК КП(б)У та облвиконкому «Про підготовку коня до сівби та використання корів»: «1. Забезпечити все кінське поголів'я кормами (сіном, соломою, м'якиною та половою) ...Негайно поставити на спочинок малосилих коней.

...5. Визначити в кожному колгоспі тверді години годування і напування коней не менше 3 рази на день... Зобов'язати бути присутніми при годуванні коней... бригадирів і членів управи.

6. Зобов'язати ...ДПУ, органи прокуратури і суду встановити окремий нагляд за фактами падежу коней... Притягати винних до найсуворішої відповідальності.

...8. Для заінтересованості... нараховувати колгоспникам трудодні за роботу корів (10–12 трудоднів за зораний гектар, 2 трудодні – за боронування 1 га).

...10. Визначити тривалість робітного дня для корів 5–6 годин з наданням періодичного відпочинку, ...забезпечити до 15 березня залучених до роботи корів ярмами і шлеями, ...фуражем з ресурсів колгоспів...

11. ...На трудодні... 1933 року видавати фураж у першу чергу і в більших розмірах тим колгоспникам, корови яких працюватимуть на весняно-польовій сівбі.

12. ...Провести оперативні заходи, що забезпечують виконання пляну залучення корів до роботи.

1-й секретар обкому КП(б)У Хатаєвич.

Голова облвиконкому Алексєєв».

Турбота про коня досягає zenіту. В Москві відбувається 1-й Всесоюзний зліт кращих кінничих і конярів, який звертається до колег, так би мовити, по професії з наступним «Наказом-пам'яткою конюху-ударнику» (для економії місця переказуємо. – Б. М.): Конюх, кращий колгоспник, тримай стайню в чистоті; правильно годуй коня, сумлінно доглядай; «бережи здоров'я коня», «дбай за збільшення поголів'я» (саме так. – Б. М.); «будь пильний, ...охороняй коня від класового ворога». Щоб конюхи на конюшнях не пустили, бува, що науку на самокрутки, а виконували, в кожне село направили «товаришів з Червоної армії – кіннотників, що гарно вміють поводитись з конем», для «допомоги колгоспникам краще налагодити догляд за конем». До чого зводилася ця «допомога», видно хоча б і з надрукованого в «Зорі» «Рапорта товариша-кіннотника Олексієнка» з колгоспу «Дніпрельстан» с. Орлівщина Новомосковського р-ну: «Коней 61 шт., стайні не прибрані, коні брудні, не чищені, днювальні конюхи сидять по хатах (мо, вже й лежали пухлі. – Б. М.), копита не розчищені, 2 хворі, 1 здохла, раціон кормів не витримується, постанови ЦК та РНК (про ставлення до коней. – Б. М.) тільки обговорюються, коні за їздовими не закріплені, вночі замість сіна дають коням полову, біля стаєнь кізяки...»

Подібні рапорти-доноси безкарно не минали. За ними, як мінімум, слідували оргвисновки, а як правило – суди. Про що «Зоря» оперативно інформувала область. «Суворо засудив суд завідуючого конефермою артілі «13-річчя Жовтня» Межівського р-ну Давиденка», якого звинуватили в тому, що він «навмисне годував коней гнилою соломою», внаслідок чого 20 коней «захворіло», а 93 коняки «втрапили працездатність». У Томаківському районі потрапили на лаву підсудних конюхи Кандибай і Матюк, бригадири Оргенич і Коляда з артілі «3-тій вирішальній», які теж «спрямували свою роботу на знищення коней», внаслідок чого, начебто, загинуло 306 коней – 40 % всього поголів'я. По два тижні тривали судові розгляди подібних справ у П'ятихатському та Ново-Троїцькому районах, за що перепало не лише підсудним, а й суддям, щоб більше так довго не волинили з вироками, якщо в справу замішаний кінь. І на строках ув'язнення не економили.

За що можна було отримати (і отримували) вельми солідний строк, видно з епізодів, наведених в опублікованому «Зорею» звіті

голови Дніпропетровського обласного суду Рум'янцева: «Солонянський нарсуд засудив колгоспника Голуба на 4 роки позбавлення волі за те, що він відвіз свою хвору дитину до лікарні на колгоспному коні. ...Бердянський нарсуд засудив колгоспника-ударника Пазенка на 6 років позбавлення волі за те, що при переправі його з трьома кіньми по льоду через річку одна конячка провалилася в річку, але була врятована і залишилась жива...»

Голова облсуду Рум'янцев наводив ці приклади як зразки суддівського безміру, котрий було скасовано більш поміркованою і справедливою Фемидою області, та скільки подібних вироків залишалося в силі, він і сам, мабуть, не знав. А й знав би, так не скасував усі, бо суд виконував репресивні функції. Очевидно інше – худобина цінувалася дорожче людини. Ось ще приклад.

У радгоспі «Брянськ» Нікопольського р-ну в березні 1933 р. здохло 2492 поросят з 3294 штук приплоду, утримання кожного з яких обійшлося господарству в 332 крб. замість 117 крб. «по нормі». Навіч, мабуть, якась пошесть плюс типова для соціалістичної економіки безгосподарність. Однак на «засіданні комісії для чистки» робітники «викрили й звинуватили» куркулів Петра Заслуженого та Зиму за те, що «трактор під час польових робіт більше ремонтувався, ніж працював». Помічник бухгалтера радгоспу Іван Шматко теж виявився сином куркуля і «...підписував фіктивні акти на загибель посівів, ...півроку затримував робітникам заробітню плату». Соціально небезпечним було визнано й старшого агронома Е. Юрківа – «сина підрядника» – який досі «не склав виробничо-фінансового пляну на 1933 рік».

Фантазмагорія! Театр абсурду! Вважайте, як хочете. Безперечно одне – чоловіка щомиті могли звинуватити бозна в чому й бозна навіщо за принципом: «щоб інші й духу боялися». Молох комунізму на всіх стадіях свого існування, починаючи від зародку й до смерті, потребував людських жертв, свіжої крові. Без репресій, терору, страху він не міг існувати.

Спасу не було нікому. Відправивши коней у відпустки, залучивши натомість у ярма корів, відплативши винуватцям за поросят, обком партії на чолі з Хатаєвичем узявся за охорону майбутнього, ще й не посіяного урожаю. І з 5 по 25 квітня оголосив по всій області «штурмовий дводекадник суцільного знищення ховрахів» (а ми сміялися з китайців за мух і горобців у 50–60-х роках ХХ ст. – Б. М.), які, говорилося у спеціальній постанові, «щороку завдають втрат десятків мільйонів пудів хліба». На польових гризунів, таким чином, перекладалася спідтиха й вина за лютою голодомор. (Між іншим, подібна кампанія боротьби з ховраками була розгорнута КП(б)У і влітку 1947 року, хоча, в післявоєнному голоді, коли в Україні померло «тільки» зо 2 мільйони чоловік, «були винні», крім гризунів, ще й німці з уже підступними американськими імперіалістами).

Організація оголошеного «дводекадника» покладалася на райпарткоми та райвиконкоми, а відповідальність за проведення – на голів колгоспів і сільрад, директорів радгоспів і бригадирів. «Штурмувати» ховрахів рекомендувалося водою за участі залучених до патріотичної справи учнів, піонерів та молоді «на чолі з комсомольцями», а також спеціальних «молодняцьких бригад», створених раніше для боротьби з бур'янами і тепер покликаних переключитися на гризунів.

Піклування більшовиків про майбутній урожай було таким могутнім і непереборним (а насправді – показушним, для публічної демонстрації своєї турботи про народ), що ВКП(б) і її бойовий загін КП(б)У пішли на нечувано щедрі матеріальні стимули. В колгоспах за ховрахів обіцяли нараховувати трудодні, а в радгоспах – платити грошима. За вичинені шкірки малися продавати «найдефіцитніші товари (мануфактуру, одяг, махорку)»; виливши 50 ховрахів і вичинивши з них шкірки, можна було одержати й з'їсти без страху, що його вирвуть у тебе з рота, цілий КІЛОГРАМ хліба. Це якщо «штурмовик» обходився водою. А якщо «боровся хімічними засобами» – за 150 шкірок. Колгоспним бригадирам теж настала лафа – їм давали по кілограму хліба за «кожні 800 затруєних нір, що не розкрилися» (гризун не виповз. – Б. М.). Двомстам школам-переможницям створювались «оздоровчі майданчики на місяць для 50 чоловік», яких будуть годувати в полі «під час знищення ховрахів» і видаватимуть «хліб, крупу, цукор».

Щоправда, доброта у комуністів завжди межувала з суворістю. Така вже вдача! Обком КП(б)У на чолі з Хатаєвичем залишилися вірні собі і в оголошеній війні з гризунами. Не тільки мобілізували, заохочували, що взагалі не типово, а й доводили обов'язкові плани виліву-вилову ховрахів.

«...Райпарткомам і райвиконкомам суворо стежити, ...щоб одноосібники також цілком знищили ховрахів на своїх ланах, зобов'язавши здати на склади споживкооперації і «Союзпушнини» по 20 ховр. шкірок з кожного гектара наявної у них землі». Можна тільки уявити, як чухав потилицю дядько-одноосібник, у якого на гектарах ховрахи взагалі не водилися чи перевелися, бо їх уже й без закликів і заохочень вилували й з'їли або залило у весняну повінь. Це ж треба було десь ті шкірки дістати й здати, інакше потрапиш у підкуркульники чи й у куркулі з витікаючими наслідками. Чи не простіше було взагалі розпрощатися з одноосібництвом і вступити до артілі, щоб ще й за відсутність ховрахів не відповідати перед комуністами...

Жарти жартами, та для преміювання тільки шкіл і вчителів за знищення ховрахів виділялося 10 000 пудів (більше 100 тонн) хліба, щойно віднятого у селян. Справді ж бо: «Віднімай, розділяй і владаруй!»

Отже ж, була й зайвина, яку можна було видати селянам авансом за тих же ховрахів ще в січні чи березні і врятувати сотні, якщо не тисячі, приречених на голодну смерть».

* * *

Уривок зі статті Павла Рудченка «Спогади друга» про життя українського письменника Л. І. Лимана (Григоріва)

«Пригадую минуле. Полтавщина. 30-і роки... Ось і славетні Малі Сорочинці, Гадяч, Соснівка.

На початку тридцятих років до Соснівки прибув новий священик Іван Григорів (батько Л. Лимана. – Ю. М.)...

Голодомор 1932–1933 років... Люди мерли повсюдно, наче мухи. Безкінечним плачем щоденно лунали церковні дзвони Соснівської церкви. На сільському цвинтарі поруч із храмом для поховання померлих уже бракувало місця. Отець Іван не встигав відспівувати покійників. Виснажений недоїданням, помер від сухот у Харкові старший брат Льоні Дмитро – студент Харківського енерго-механічного технікуму. Не пережив голодомору і дід Леоніда – батько матері...

Більшовики розуміли: в церковних архівах лишилися реєстри померлих від голоду – жертв геноциду. Ці реєстри треба було знищити. Однієї серпневої ночі 37-го року в Соснівку з Гадяча прибув наряд енкаведистів. Взавши в підручні голову сільради, вони оточили садибу, де проживали Григоріви. Вдершись до хати, схопили отця Івана і повели до церкви. Перед ним була поставлена вимога: віддати їм церковний реєстр померлих від Голодомору соснівчан. Віддавати церковний архів отець Іван категорично відмовився, мотивуючи, що реєстр померлих належить не йому, а приходу.

Відчинивши церкву, енкаведисти запалили ліхтарі і зробили в храмі ретельний обшук, але реєстру померлих прихожан так і не знайшли. Він знаходився у церковного старости.

Поглумившись над священиком, розлючені вимагачі посадили його в машину і повезли з собою. Додому він уже не повернувся. Згодом його розстріляли, як і багатьох інших невинних жертв більшовицького терору, в Гадяцькій в'язниці...

Після арешту і розстрілу отця Івана Соснівську церкву закрили, дзвони познімали, а згодом розібрали і зробили з неї на церковному майдані колгоспну контору...»

(Павло Рудченко «Спогади друга» // газ. «Українське слово» від 17–23.03.2004 р., № 12. – С. 12)

Уривок з книги спогадів Г. К. Швидько, 1944 р. н.

(про села Бажани й Дмитрівку Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

«Перші мої спогади про дитинство пов'язані з чеканням мами з роботи, бо дуже хотілося їсти. Один з перших кадрів у пам'яті такий: сиджу на лежанці і спостерігаю, як мама пече на плиті порізаний кружальцями цукровий буряк. Це був голодний 47-й рік. Їли все, що не дозволяло вмерти. Діти збирали вздовж залізниці (через зруйновані мости, один з яких був недалеко від нас, до кінця 50-х років по ній не ходили потяги) різну траву – козельки, калачики (це те, що можна було тут же з'їсти), якусь низькорослу траву (не знаю назви і точно її описати сьогодні теж не можу), з котрої варили суп, у якому плавало щось чорне і глизяве, ніби маленькі п'явки. Великою удачею було піймати капканом або «вилити» з нори ховрашка. Ми жили близько від степу, який починався зараз же за залізницею, що тягнулася паралельно трасі, тому набирали колодязної води у відра, бідончики, плішки і йшли на полювання. Воно іноді (бо «мисливців» було надто багато, а здобичі у неврожайні роки – мало) давало м'ясо і шкурку, яку можна було здати в Павлограді по 6 копійок за штуку.

Взагалі, «підніжний» харч тоді відігравав велику роль у нашому раціоні. В хід шло все: паслін, лопуцьки (росте у лісі, яку наукову назву має – не знаю, вигляд має схожий на дудки цибулі, які, до речі, теж з'їдалися із задоволенням, бо, очищені від верхньої зеленої корочки, вони солодкі) та інші бур'яни. Найбільшим щастям було те, що мама виміняла свою зінгерівську швейну машину, привезену нею ще з Донбасу, на відро кукурудзи... А там почали зріти овочі та фрукти. Для нас найдоступнішими були шовковиця та абрикоса-дичка в навколишніх посадках. Так і дотягнули, поки восени колгосп дав натуроплатою плату на трудовні. Трохи згодом у нашому колгоспі з'явилися поля, на яких вирощували китайську чумизу і сочевицю. Здається, їх самк пам'ятаю досі, хоч незабаром вони зникли так же раптово, як і з'явилися в колгоспних польових сівозмінах і в селянському раціоні харчування...

У Вербну неділю ми з мамою ходили в церкву, котра знаходилася в центрі Дмитрівки... В одному з дворів без воріт, але з найпростішою огорожею, побачили сиву жінку, а мама мені й говорить тихенько: «Оця жінка в 33-у з'їла свою дитину, тоді був дуже сильний голод». І все, тема була закрыта. Я ще була малою, щоб розпитувати про голод, та й що в тому було для дитини цікавого. І пізніше дуже рідко можна було від когось зі стареньких почути про голод 32–33 років, та й то лише у зв'язку з визначенням часу якоїсь події. А я запам'ятала мамину фразу і образ тієї не при повному розумі жінки тільки тому, що коли вже ходила до

школи в десятирічку, іноді їхала чи йшла пішки тією вулицею і завжди якось моторошно було бачити «людоїдку».

(Швидько Г. *Минуле у променях правди.* – К., 2004. – С. 9–10)

* * *

Уривки зі спогадів о. Григорія Філя, 1931 р. н.

(о. Григорій Філь народився в с. Гути (суч. Конотопського р-ну Сумської обл.) в селянській сім'ї. В роки Другої світової війни разом з батьками виїхав на Захід. Нині проживає в м. Радвей неподалік від Едмонтону в канадській провінції Альберта. Підготував до друку першу частину своїх мемуарів, яку люб'язно передав нам з правом публікації. Відповідні фрагменти цих спогадів подаємо нижче, часом змінивши їх послідовність для хронологічної стрункості викладу. – Ю. М.).

«Село Гути ...розташоване на лівому березі річки Сейм на віддалі приблизно 7 кілометрів та близько 10 кілометрів на північний схід від міста Конотопа... Село Гути собою невелике: у 1940 р. нараховувало близько 165 дворів... Земля навколо села, за виїмком піщних бугрів, як масло....

Колективізація

...Із закріпленням комуністичного уряду в Україні він спочатку не ціпав Федора Тарасовича (*діда по матері о. Григорія.* – Ю. М.) за винятком одного разу, коли його було арештовано як куркуля, але за посередництвом місцевих комуністів, що в нього працювали до 1917-го року його було звільнено як людину доброзичливу та благодійну. Федір Тарасович залишався на власному господарстві аж до 1929 р. В тому році в селі почалася «колективізація». Почали заганяти людей у колгоспи. Мій дід відмовився записуватися в колгосп. З уваги на те, що він мав гарні стайні та кошари на подвір'ї, комуністи вирішили вигнати його з хати та примістити на його господарстві корів, як дійних, так і інших.

Почалися арешти «куркулів-багатіїв». (У Радянському Союзі, як люди говорили, куркулем вважався той, у кого на хаті був один куль соломи: «На хаті один куль, і то куркуль»). «По закону Радянської влади» діда було вигнано з хати, а на його господарстві влаштовано «ферму». Будови, стайні й кошари для рогатої худоби вже були готові. Федора Тарасовича було арештовано, від нього вимагали золото. Але тому, що він всі гроші здав у банк перед тим як пішов у військо, то грошей (золота) у нього не було, тому його було випущено. Відтоді, з 1929 р. Федір Тарасович з дружиною Марією та з наймолодшим сином Петром перейшли жити до найстаршої дочки Ольги... Там він довго не пожив. Того ж року Господь його покликав до себе на спочинок...

З упокоєнням Федора Тарасовича комуністичний уряд покликав Петра Федоровича, шістнадцятилітнього юнака, до відповідальності за «експлуататорські вчинки» Федора Тарасовича. За ці «злочини» його було вислано на Сибір (моя мама забула, на скільки його було тоді засуджено). Разом з ним було вислано його маму Марію та сестру Оксеню. За рік баба з донею вернулися додому, а Петро Федорович залишився в Сибіру. Чотири роки він утікав з Сибіру – два рази його було зловлено по цей бік Москви, а два рази йому вдалося прийти аж додому. Дома він довго не затримувався, місцеві комуністи передавали його ГПУ, яке повертало його в «табір будівничих Радянського Союзу», щоб він спокутував «батьківські гріхи». У 1936 р. Петро Федорович прислав коротеньку записку своїй мамі, що їх «погрузили в поїзди і він не знає, куди їх повезуть». Від того часу, аж до 1960 р. ніхто не знав, що з ним сталося. Тільки того року він прислав коротеньку записку на ім'я сестри (Ольги Федорівни Назаренко), що він живе в Донбасі, але зворотної адреси не подав.

Про мого другого дядька, Гаврила Федоровича, не можу багато сказати. Після розкуркулення він з дружиною та сином Іваном, народженим у 1922 р., жив на квартирі у чужих людей. У колгосп він не писався, а знайшов собі працю у якомусь підприємстві в Конотопі. На початку 1938 р. разом з ним почав працювати і його син Іван. У 1938 р. на праці було арештовано Гаврила Федоровича. Один з нквдистів хотів арештувати й Івана, але другий нквдист сказав: «Он єщо мальчик. Пушай ідьот дамой». Коли дячина Марія понесла до тюрми передачу своєму чоловікові, то їй відповіли, що такого в тюрмі не існує. Слід по ньому пропав. Його, певно, розстріляно у 1938 р. як «врага народа» або «неблагонадьожного»...

З початком Другої світової війни Івана Гавриловича було покликано в ряди червоного війська боронити країну, «где так вольно дышет человек». Прийшовши до нас прощатися, він нам сказав: «Я їм навоюю за розстріл мого батька та всі наші кривди». Він втік з радянського війська і переховувався в селі... Десь з півтора місяця (приблизно до серпня 1941 р. – Ю. М.) сільські комуністи сиділи тишком, а потім знову почали підніматися та перебирати все у свої руки. Всім тим, що були переслідувані перше, почалася нагінка. Івану Гавриловичу залишатися в селі було небезпечно. Між часі у село прийшла чутка, що будуть набирати в козацтво, в яке він записався. Його частина стояла в Конотопі аж до місяця вересня 1943 р....

Як Тараса Федоровича було розкуркулено, то його дочка і моя тітка Катерина Федорівна Філь, 1899 р. н., була вже заміжня і жила з своїм чоловіком Іваном (Іваньок по вуличному), свекром та свекрухою (по вуличному їх називали Апостолами). Її чоловік Іван працював рахівником у лісництві аж до Другої світової війни, отже, Катерині не треба було обов'язково записуватися у колгосп

(СОЗ), однак вона записалася одразу ж після розкуркулення Федора Тарасовича, щоб придобитися місцевим комуністам... Коли тітка Катерина сказала про це своїй матері (Федора Тарасовича вже не було в живих), то моя баба, Катеринина мама, їй відповіла: «Ти мене й Бога виріклася, і я тебе вирікаюся. Від сьогодні, щоб твоя нога не була в мене в хаті, і моя нога в тебе в хаті не буде. Як я помру, я не хочу, щоб ти була на моєму похороні». Я не знаю, чи баба помирилася з моєю тіткою Катериною після 1943 р. чи ні, але від 1929 до 1943 р. баба Марія в дочки Катерини в хаті не була...

У мого прадіда Григорія Філя було близько 40 десятин землі, що дід (по батьківській лінії) Дмитро успадкував. Дід Дмитро відмовився записуватися у колгосп. Сільським комуністам треба було вигнати діда й прадіда з хати тому, що їхня хата надавалася для сільради, принаймні хоч частина хати, бо другу частину зайняли дві вчительки – «зайди» з Конотопа. Після розкуркулення прадід Григорій з дружиною Степанидою перейшли жити до нас, а дід Дмитро Григорович з дружиною Ганною – до середнього сина Федора... Діда Дмитра було заарештовано – «дайш золото». Хоч у нього були гроші, не знаю скільки, однак він з них не покористався. Як село обстрілювали більшовики (у 1919 р. – Ю. М.), бо в селі в той час була частина денікінців, то дід розгубився і щоб гроші в хаті не пропали, на випадок як займеться хата (один снаряд розірвався на подвір'ї), заховав гроші в землю, між бур'яном. З приходом більшовиків у село один з них спостеріг, що частинка бур'яну пов'яла. Викопавши бур'ян, він знайшов дідові гроші. Дід Дмитро сказав слідчому, що це всі гроші, які він мав. Забрали – викопали червоноармійці під час війни. Вкінці діда Дмитра було випущено з тюрми.

Мої батьки відмовилися записуватися в колгосп. Місцеві комуністи хотіли вигнати нас із хати, але вже було видано новий закон, що тих, котрі служили в червоному війську, з хат вигонити не вільно. Але у 1930 р. у нас забрали все. Після деяких клопотань батькам вернули кобилу та корову, хоч корова на одну дійку вже не доїлася. Всіх тих, котрі не записалися в колгосп, почали обкладати різними податками, а для того, щоб батька відірвати від господарства, було призначено носити пошту з міста в село і навпаки. Це забирало в батька багато часу від господарства. Праця листоношею ніякого заробітку йому не давала, все це треба було робити безкоштовно...

Голодомор 1932–1933 рр.

*Устань Ленін, подивися,
Як ми в СОЗі розжилися:
Що на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.*

Наближався ганебний 1932 рік. Все, що вродило на полях та городах, забирала Москва. Врожай 1932 р. був кращий, ніж пересічних років, але тут же після врожаю уряд почав накладати на людей різні податки. Валками вивозили з села збіжжя так, що під кінець 1932 р. в селі не лишилося нічого їстівного. Голод був придуманий на винищення найкращих господарів у країні, щоб примусити людей йти в колгосп та сприйняти радянський уряд.

Але доля до батька всміхнулася. Однієї неділі він був у лісі й натрапив на досить велику полянку, де він таємно посіяв просо, посадив бараболю (картоплю). Про цю полянку місцеві комуністи не знали, хоч на податки забрали все з подвір'я, але бараболя та просо з полянки залишилися. На ціліні бараболя та просо вродили як ніколи. Цим просом та бараболею не тільки наша родина вижила, але вигодували діда й бабів, дядька Федора та його дружину, ще й трішки лишилося на засів.

Щоб полегшити становище родини, дядько Федір Дмитрович пішов працювати в радгосп, в Катеринославщину (Дніпропетровщину). Як співається в одній російській пісні: «Пісні, хоч трісні, а єсть не прасі». Федір Дмитрович там працював, але їсти йому і не тільки йому, але нікому не давали. Люди почали мерти як мухи восени. Він насилу прийшов – повернувся в село, на ньому була лише шкіра та кості. Думали, що він не витримає, однак він вижив на нашому молоці, просі та бараболі. Мама мені говорила, що у степовій Україні люди їли здохлятину, були випадки, що люди їли трупи, було й людодство. Хоча сам дядько труподства і людодства не бачив, але про такі випадки чув від людей.

В нашому ж селі, як мені батьки говорили, лише двоє людей померло з голоду. Ліс врятував наше село. Люди йшли в ліс і шукали щось з'їсти; їли все, що могли, дерли кору з молодого дерева і їли, рвали рогожку в болоті і їли коріння, часом щось вдалося зловити на болоті; їли все, що могли знайти, бо «жити стало краще, жити стало веселіше». Мама казала, що люди зі степів йшли опухлі, напівмертві в ліс, щоб знайти щось їстівне. Але люди зі степів не знали лісових та болотяних їстівних рослин, тому багато з них мерло, наївшись будь-чого в лісі. Їхні тіла знаходили пізніше. Чим далі в степ, тим більше людей мерло з голоду.

Незважаючи на те, що не було що їсти, бригади «активістів» ходили по селу з довгими залізними прутами й штиркали в землю, шукаючи збіжжя, а як знаходили, то забирали до зернини. На станціях збіжжя лежало в насипах під відкритим небом – гнило, але в людей і далі забирали збіжжя. У 2003 р. я говорив з п. Михайлом Калиновським, який народився у Франції. Він мені сказав, що десь у 1932 чи 1933 році приплив радянський корабель у французьку пристань з пшеницею. Це був дар Радянського Союзу Франції. Франція відмовилася брати ту пшеницю, бо мала своєї більше, ніж було потрібно для домашнього споживання. Радянські

моряки висипали привезену пшеницю в море, а люди в Україні мерли з голоду.

У селі була церква. Хто служив у церкві перед революцією, не можу сказати... Моїх батьків 1924 р. вінчав Рулько. Він міг належати у 20-х роках до УАПЦ, але мої батьки у цій справі не були певними. Він жив у селі аж до 1936 р. Тоді його було арештовано і він щез з лиця землі. Його, певно, розстріляли як «врага народу».

Мою тітку Катерину Федорівну вінчав священник Сікляр. За походженням він міг бути українцем, однак за переконаннями це був москвофіл. Він довго в селі не затримався. Горілку пив, як воду, шкуродер був ще кращий.

У 1934 р. сільські комуністи напосілися закрити в селі церкву. Вони поставили ультиматум: або обгородити церкву суцільним забором, або церкву закрито. А звідки взяти матеріялу на огорожу? Все є державне, і для церкви матеріялу уряд не відпустить, а ліс у приватній власності уряд забрав. Мій батько (голова Свято-воздвиженської громади в с. Гутах) дуже журився...У церкві служилося до літа 1935 р., а потім її було закрито, але з церкви нічого не було забрано, за винятком дзвонів...

Восени 1935 р. мого батька арештувало НКВД за звинуваченням в «контрреволюції» (батько нібито спалив колгоспну клуню). Судила мого батька «тройка», без свідків: один росіянин і два жиди...

У ніч, коли згоріла колгоспна клуня, мій батько був у Добов'язівці – цукроварні за 25 з лишнім кілометрів в один бік. Батько та ще 20 людей повезли буряки в цукроварню і там ночували. Його як одноосібника змусили везти колгоспні буряки в цукроварню. Батько суддям заявив, що для робочої коняки було б неможливим провезти сані буряків понад 25 км, вернутися в село, запалити клуню і знову повернутися в цукроварню протягом однієї ночі. Судді збагнули, як не всі, то принаймні один, що вони з клунею заїхали в тупик. Тоді один з них звернувся до батька досить лагідно з питанням: «А чому Ви не хочете записатися в колгосп?» На що батько відповів запитанням: «Гражданин суддя, я не розумію Вашого обвинувачення. Що має спільного спалення клуні, що Ви мене звинувачуєте, з записанням до колгоспу?» – «Товариш Філь (а товаришем не називали підсудного в СРСР), – ми вже з клунею скінчили», – відповів один з них. І вони почали переконувати батька, щоб він записався в колгосп. На що тато відповів: «Якщо примусово, то я запишуся, а як добровільно, то я думаю, що можу прислужитися радянському урядові краще, як я залишуся одноосібником». Судді не могли переконати мого батька записатися в колгосп. Вони перейшли на іншу тему й почали з ним говорити так, якби це було за склянкою чаю. Вони почали його намовляти, щоб тато співпрацював з ними...

Один суддя сказав: «Тут написано, що Ви сиділи у військовому ізоляторі за ходіння до церкви». А інший додав коротко і ясно: «Ви дальше ходіть до церкви. А було б добре, якби Ви нам сказали, хто ходіть до церкви та що в церкві діється». Батько відповів: «Ви знаєте, що я голова громади. В церкву я ходжу щонеділі і стою з самого переду, а, як Ви знаєте, в церкві молящій людині непристойно оглядатися». Знову суддя: «Чи Ви підете в колгосп і будете з нами працювати?» – «Але ж я арештований». – «Ми Вас арештували і можемо Вас випустити. А як випустимо, то Ви запишетесь у колгосп і будете з нами працювати?» ...Батько знову відмовився записатися в колгосп добровільно і заявив, що він працює для добра країни. Після цих слів татові суддя прочитав вирок: 5 років тюрми і 3 три роки позбавлення громадянства.

Протягом всієї цієї комедії судді поводитися досить спокійно. Вони знали зі звітів червоної армії, де раніше служив батько, що він не говорить, коли на нього кричать. Отже вони хотіли на нього вплинути спокійним переконанням, але не вдалося... За кілька днів батька етапом повезли в Сибір-Казахстан, пошта – Караганда... Тато прийшов додому в середині лютого 1941 р...

«На каторзі в Казахстані було дуже тяжко, – розповідав потім батько, – але якось я все те переносив. Можливо, тому, що був молодий і сильний». Тато розповідав, що там були часом такі сильні вітри, що людину відривали від канату, за який вона трималася, йдучи до лазні.

У листопаді 1936 р. до табору в'язнів у Казахстані привезли етапом около 1500 дітей – хлопців 14–16 років, «беспризорних». До березня 1937 р. не лишилося в живих жодної дитини. Всі вимерли з холоду та голоду...

«З Казахстану через Уфу пізньої осені 1938 р. нас, – розповідав батько, – етапом близько 2500 осіб перевезли на північ від Москви. Скинули нас дослівно у лісі, бараків не було, були поставлені намети. Мороз близько 40 градусів. Їсти майже не давали. Змусили нас рубати ліс... Якби мати не прислала часнику та хліба, сухарів, то я не думаю, що витримав би. До весни нас залишилося не більше 500 чоловіків і то напівкалік, цинга, голод та холод косили людей немилосердно.

Наприкінці березня до табору приїхало НКВД та інші «радянські собаки» і сказали, що все це зробили контрреволюціонери, які не замовляли харчів для вас. Пухлих та напівживих кухарів та всю таборову управу, що була з в'язнів, вивели надвір і на очах всіх присутніх постріляли, але харчів не везли. Аж як потеплішало, то привезли гнилої риби. Мене врятував від цинги часник... Через півтора-два місяці нас знову етапом перевезли в Білорусію будувати дорогу Москва-Мінськ. Туди звезли не менше 20 тис. в'язнів. Там було ще гірше, ніж за Москвою. В болоті люди рилися, як

свині, а робота не йшла. А не виробив норми – нема хліба. Люди мерли й топилися в болотах на очах і то кілька десятків денно...»

Після висилки батька в Сибір мама залишилася з трьома діточками: Михайлу було 10 років, Ользі – 7, а мені, рабу Божому, 4 роки... Мама рішилася йти працювати у ліс. Праця була невиносима, бо приходилося зрізувати дерева по 60–70 см упоперек у діаметрі, але виходу не було, бо діти хочуть їсти...

У день св. великомучениці Варвари, 17 грудня 1936 р., до нас на подвір'я заїхало кілька возів та вся сільська управа. Заїхавши у двір, вони почали ловити курей, в'язати поросят, які нам дав дядько Федір Дмитрович. Ми їх доглядали як діточок: мама думала одно поросся заколоти перед Різдвом, а друге – перед Великоднем. Скінчивши з курми та поросятами, комуністи зайшли в хату й почали все виносити з хати, а винісши, почали забирати дрова з подвір'я.

Протягом цього всього Оля, моя сестра, біла кулачками в спину голову сільради Томку (мати не пригадує його прізвища) й кричала: «Віддай, бандит, свині!», а ми з братом стояли як уколані й мовчки плакали. Томка кілька разів підводився, брав сестру за ручки й казав: «Детка, так нельзя». Коли все було скінчено, Томка обернувся до матері й сказав: «Теперь тебе только один исход, пойти і повесітса», на що мама відповіла: «Піди повісися сам, або повішай своїх дітей. Мені Бог допоможе, я виживу!» Коли цю пекельну розправу dokonувалося, то пані Лисиця (я не записав її власного імені), весь час плакала й просила Томку: «Не заради неї, але заради діточок, залишіть пару курей та поросся, вони ж не винні, що ж вони будуть їсти? Благаю, лишть їм що-небудь!» Але її сльози були даремні, бо «Москва слезам не верит»...

На господарстві в нас залишилася лише одна цибулина, коробочка сірників та те, що було на нас. Решту все забрала комуна...

Я не знаю, як моя мама могла витримати й пережити все це. У неї в 1937 р. руки вже так трусилися, що не могла засилити нитку в голку, а як побачить посланця з сільради, що йде в двір, то вона починала труситися й ховатися. Одначе, живучи в Канаді і маючи 65 років життя, вона вишивала без окулярів і руки в неї не трусилися.

Хоча я був малим, однак я сильно відчував, що наше життя не було в порядку. Я жив як у тюрмі. З хати я не міг нікуди вийти, бо не було в що вдягнутися і взутися, а найгірше було те, що я завжди відчував голод і був самотнім. Таких речей як молоко, масло, сир для мене не існувало. Я молоко почав пити аж у 1942 р...

Зими 1938–1940 рр. нам були дуже трудні. Не знати чому, але мама не могла купити в м. Конотопі хліба. Ми були без хліба по 3–4 місяці. Але ще трудніше настало в 1940–1941 рр. Запаси на прожиття, за виїмком картоплі, огірків та капусти, вичерпалися з кінцем листопада. До весни мій брат Михайло так ослаб, що кілька

разів умлівав, сидячи на лавці. Щойно в серпні мама нажала ячменю, стовкла його в ступі на муку та напекла хліба. Можливо, то був найсмачніший хліб, що я їв протягом останнього року...

Почалася війна. У серпні 1941 р. один місцевий комуніст сповістив нас, що на нарадах місцеві комуністи ухвалити, щоб всю нашу родину вистріляти. Ми почали переховуватися. Кожної ночі ми спали деінде і не всі разом. Часом ми спали в полі у збіжжі, де прийшлося, там і спали. І так – аж до приходу німців...

Фронт у 1943 р. знову наблизився до нашого села. У вівторок 2 вересня 1943 р. ми нагло виїхали з дому на захід. Моя мама говорила: «Хай мене вб'ють за Бахмачем, але я не хочу бути вбитою в селі на очах сільських комуністів»...

Спогади про голодомор 1946–1947 рр.

Матвієнко Марія Павлівна, 1928 р. н.

(записав у 2003 р. студент НаУКМА С. І. Березенко, ФЕН-2)

Маріє Павлівно, що, на вашу думку, стало причиною голодомору 1947 року?

М. П.: «За воєнні роки на Вінниччині (М. П. мешкає в Бершаді Вінницької обл. – С. Б.) був дуже добрий врожай. Коли тут заправляли румуни, хліб нікуди не вивозився. На центральному стадіоні був базар, і за роки окупації мука там лежала мішками. Та й хліб особливо ніхто не купляв, люди жили в достатку. Я пам'ятаю, в 43-му тато казав мені капати кабанові каплі в корито, бо він не хотів їсти – такий гладкий був.

От, як тільки нас звільнили з окупації, наші солдати почали хліб вивозити. І з кожним роком все більше і більше. То, люди казали, що нас хочуть угробити за те, що у війну їли. Я не пам'ятаю, який був врожай в 46-му та 47-му роках, але був, це точно. Кажуть, що через неврожаї люди пухли, але це брехня. Хліб постійно вивозили. Вже в 1947-му його й купити не можна було, хіба що черствого у спекулянтів. В магазин його іноді завозили, то буханка коштувала 40 рублів, четвертушка – 10. То це хто його міг купити? От тоді люди і почали вмирати. Тільки з моєї вулиці багато вмерло. Велике було щастя людям, коли у війну колгосп з сільрадою розбомбили (там, переважно, і зберігали мішки з зерном та мукою), а коли повністю відновилася радянська влада в Бершаді, то люди вже не мали нічого. Я, пам'ятаю, в 1944-му вже на роботу ходила, то мати мені маленького млинчика спече, а поки дойду та й з'їм його. На роботу не несучи, бо вкрадуть. Ми на фабриці з подружкою дрова крали і несли їх до євреїв, ті жили добре. Правда, під час війни

вони загорожені були, та ми проривалися. Це вже після війни носили їм ті дрова, а за оберемок платили нам 3.50 р. Я брала гроші і на базарі купляла кислі яблука, так і обідала.

Хочу сказати, що до війни євреї дуже багато жили. Всі керівні посади в місті займали євреї: і в райсоюзі, банку, на базах, райвиконкомі, всюди. За це їх люди сильно не любили. Пам'ятаю, як в школу ходила, то моя однокласниця-єврейка тримає в руці білий хліб з ковбасою і кривиться, каже: «Если я это не съем, меня мама убьет», – і жбурх той кусень до смітника. А я стою в батькових чоботях і так хочеться підняти, але соромно. В одній руці завжди макух носила, так цілий день його й гризу. Євреї завжди казали, що ми жити не вміємо, а вони вміють!»

А як же ви без харчів вижили, ще й на роботу ходили?

М. П.: «Куреї тримали, корова була, але ми їх не їли, треба було продати. В 47-му корови вже не було, не мали за що тримати. Возили картоплю, пшоно, муку з Західної України. Оце, як батько чи мати не поїдуть, то хоч бери і вмирай. Западенці нас приймали і роботу людям давали. Для нас це був як інший світ.

Сильний голод був тільки в 1946–47-му роках. В 49-му вже в магазинах з'явився хліб. Привозили кілограмові буханки, то ми купували по карточках і несли на роботу. Так цілий день її щіпаєш, а вечером дивишся – вже й нема, що додому нести.

Все ж такі я думаю, що люди вмирали масово не так, як в 33-му, але дуже багато. В 33-му люди несли брагу зі спиртзаводу на коромислах (її сушили і пекли коржі), хто вже не міг, то падав серед дороги і вмирав.

Все життя у мене була одна мрія, щоб на столі стояв хліб, а я вже не могла його їсти. Слава Богу, що хоч ця мрія зараз справдилася!»

Іщук Юрій Лукич, 1930 р. н.

*(записав на початку 2004 р. студент НаУКМА
Ю. С. Іщук, ФЕН-2, гр. 5, подано зі скороченнями)*

«Я, Юрій Лукич Іщук, народився 26.01.1930 р. в с. Журавники. У повоєнні роки з ним злилися села Дружкопіль і Волиця-Дружкопільська Горохівського (Берестечківського) р-ну Волинської обл. У 1947 р. жив на х. Красна Гора під Журавниками, ходив до школи до Радехівської № 1 Львівської обл., у 11 км від нашого хутора. Освіта вища, професор, доктор техн. наук.

У нас на Західній Україні у 1947 р. голоду не було. Ми жили за мірками того часу більш-менш нормально, тобто ситно. Ми кормили голодних людей, котрі прибували до нас зі Східної України... З 1944 по 1948 рр. ми регулярно здавали зерно, молоко, яйця та ін. на заготівельні пункти, зерно ж відвозили на ст. Борочичі (тепер Горохів), а все інше на заготпункти, що були при сільраді

нашого села. Зерно на Бородищах зсипали в конуси під відкритим небом. Нерідко, а може й системно його поливали дощі, зерно проростало і гнило, а у Східній Україні люди голодували. Населення цих теренів, переважно молодь, подалась до нас. На х. Красна гора з'явилися молоді люди, здебільшого дівчата. Адже хлопців війна сирію землею накрила. Від схід сонця до заходу всі тутешні й прибульці нарівні працювали – жали, косили, молотили збіжжя, віяли і розфасовували його в мішки, відвозили визначені владою-законом контингент (норму) зерна у відведені пункти, де воно гнило під проливними дощами. Але завдання виконувалось, бо в іншому випадку судилось безплатним потягом вирушити у Сибір.

Заробітчани-східняки відпрацьовували літньо-осінню пору, грузили у свої ноші-мішки («рюкзаки») все, що їм було до вгоди... бере, аби підняти здужав. Ми їм допомагали добратися до ст. Стоянів, а вони самотужки добирались додому. Я бачив, як заробітчани-східняків (їх називали «мішечники»), що якимсь дивом-чудом вилазили на дахи вантажних вагонів, всяка мілицейська шваль стягувала їх баграми на узбіччя залізниці. Ми внутрішнім голосом благали: «Боже, Господи милостивий, змилуйся, відведи ці багри від знедоленого люду, що везе крихту хліба – спасіння голодуючим та опухлим від пекельного мору дітям та старим батькам...»

Борсук (Коровка) Марія Василівна, 1936 р. н.

*(записала у 1995 р. студентка ДДУ Олена
Олександрівни Борсук, гр. II-95-1)*

«Я народилася у 1936 р. в с. Братське (суч. Покровського р-ну Дніпропетровської обл.), де й зараз проживаю. Раніше воно називалося Миколаївка, але люди називали його Чернишова або Василівка. Церкви тоді вже не було. ...Мій батько, Василь Антонович Коровка, народився у 1902 р. Воював під час революції, брав участь у розкуркуленні, воював у Другій світовій війні... Мати, Євдокія Миколаївна Коровка (1902–1983), вийшла заміж за батька у 1928 р. Сім'я була велика – 4 дітей. Під час війни старші сестри працювали, а ми, малі, сиділи вдома. Батьки були в комуні (збереглася й назва – Комунарівка). Коли створили колгоспи, то вони вступили до колгоспу і там працювали, а потім й ми за ними, і працюємо в колгоспі і по цей день. Голова колгоспу був Шульга, а ім'я та по-батькові не пам'ятаю, потім – Григорій Юхимович Стариковський. Голови колгоспу часто мінялися. Всі вони були тутешні і, здається, партійні. Голова сільради – Харченко Микита Федорович. І мій батько працював головою сільради.

У 1946 р. врожай був, але невеликий. Усе зерно здали державі, що було на городах, те зібрали і з'їли, а тоді почали їсти, хто що

міг. Платили податки, здавали крашанки, м'ясо, за кожне фруктове дерево платили. Через це люди стали вирубувати дерева, щоб не платити податки за них.

Шукали перекотиполе, мололи його і пекли коржики. Скидали солому, перебирали її, щоб хоч зернинку знайти. Під весну, коли розтанув лід, то почали шукати ракушки у річці, ловили рибу. Виллемо й ховрахів з нір, надеремо й спечемо, їли це м'ясо. Коли піднялася трава, то їли лободяники з лободи. Коли почалася сівба, то в колгоспі давали по кілька грамів зерна чи борошна. Мати брала лободу, проварювала, змішувала з тим борошном й пекла на сухій сковороді блинчики. Ті, у кого були корови, мали молочний суп. Рвали щавель, брали його насіння і варили з молоком. Дуже голодували... Де була картопля посаджена у колгоспі, то люди йшли туди, брали ту висушену мерзлу картоплю й робили крохмаль, варили «кисіль». Цукру й знати не знали. У школі варили якийсь приварок і давали пайки хліба: дітям менші, а дорослим – більші. Багато людей ходили просити по хатах хоч шматочок, якщо довідувались, що в когось є щось їсти, і просили доки не дадуть. Було сестра піде й стане на порозі, дивиться, доки не дадуть картоплі. Потім викладала вдома нам. Мати з двома дітьми ходила по хатах, просила лушпайки від картоплі.

Померло від голоду багато людей, переважно старих. Помер батько Райки Димидівської, моя сестра і батько пухли... Леонтій Монастирний голодував, голодував, та й пішов, ліг під поїзд та й усе... Людоїдства не було, але скотину, яка пропала, їли. Люди, які їздили з міста до села міняти речі на харчі, теж помирали від голоду.

Коли колгосп посіяв ярову пшеницю і вона вродила, то ходили й крали колоски. Якщо когось ловили, то судили за крадіжку. Під час сівби теж крали. Але як знаходили у кишені жменю зерна, то судили і судили багатьох. Одного разу судили дочку й матір (точно не пам'ятаю, кого) за те, що вкрали зерно. Судили в Герасимівці і в Піщаному. Коли виросла пшениця ярова, то брали ножиці й їздили різати її. Різали сидячи, щоб ніхто не бачив. Прийде мати втомлена додому і до ранку змеле зерно маленьким млинком, який звали крупорушкою, зварить баланду, оце і їли. А вдень йде на роботу. Працювали від темна до темна, оралі землю волами, а інколи – коровами. Косарками косили, в'язали снопи, молотили на молотарках... На роботу нас посилали ...Збирали колоски. Взутися було ні в що, ноги наколювали за роботою... Старші 15 років поганяли воли в гарбах, возили снопи. Робили скотиною, в основному коровами... Коли восени вродив врожай, то почали давати хліб, хоч і небагато. Так було. А от у 1954 р., хоч врожаю не було, але голоду не відчували».

Галицька (Ілюченко) Леонтина Антонівна, 1937 р. н.

(записав на початку 2004 р. студент I курсу НаУКМА Сергій Ілюченко, гр. 1, друкується зі скороченнями)

«Я, Галицька Леонтина Антонівна, народилася 12.06. 1937 р. в с. Пугачівка Коростенського р-ну Житомирської обл. Під час голоду проживала в с. Бучки Чоповицького (нині – Малинський) р-ну Житомирської обл. Це село мало приблизно 80 дворів однією вулицею, поряд – села Дерманка та Буки, р. Тростяниця. У 1945 р. відкрили школу (4 класи) у невеликій хаті з двох кімнат. Всього учнів було до 20. Був католицький костюл, який закрили десь у 1950 р. і збудували на його місці клуб.

Освіта – середня спеціальна, скінчила заочно бібліотечний технікум. Паспорту не мала навіть після закінчення 10 класів Чоповицької школи, паспорт не було і в матері, взагалі ні в кого у селі. З села відпускали тільки на нове будівництво, на шахти часто забирали примусово по списках хлопців.

Десь з 1929 р. існував колгосп «Третій вирішальний». Тоді головою була Марія Крижанівська, бригадиром був Станіслав Шкуринський. МТС була в Чоповичах. Мати (Катерина Антонівна) вступила до нього у 1938 р., я до колгоспу не вступала. Батько (Антон Йосипович) – сільський вчитель, у жовтні 1937 р. був заарештований як «ворог народу», а в листопаді того ж року був розстріляний у Житомирі. У 1954 р. був посмертно реабілітований «за відсутністю доказів».

Під час війни в селі були то німці, то партизани, які у безпосередній бій майже не вступали. Одного разу в нашій хаті стояли партизани Наумова і він навіть тримав мене малу на руках.

Після війни силою змушували підписуватись на державні облигації і платили люди за них гроші. Мати взяла облигацій на 300 руб. За трудовні (їх було більше 300 в рік) начисляли по 200 г жита в день і навіть ті було важко отримати. З кожної хати треба було здавати велику норму яєць, молока, м'яса та шкур з свині. Машиною («тритонкою») вивозили все зерно в Чоповичі, крім посівного матеріалу.

Були присадибні ділянки у кожного колгоспника (по 60 сотих), на яких саджали в основному жито й картоплю. Кожен рік їх перемірювали і за невідповідність міг бути великий скандал.

1946 р. був дуже посушливим з весни до осені. Жито й картоплю вродили мало, на трудовні з колгоспу не дали. Зима 1946–1947 рр. була дуже сніжною і морозною, а у 1947 р. було багато дощів, картопля погнила в землі, а жито повилягало. З осені 1946 р. сушили лушпиння картоплі і збирали жолуді з дуба. З врожаю лишилось небагато проса, картоплі, квасолі. У господарстві була корова Лисоня. Взимку пекли «жолудяники» – розтертий

жолудь у вигляді коржика, куди кидали 1 яйце на всіх. Варили пшоняний суп з картоплею. Хліба не було зовсім. Весною стало важче. Коли дочекалися бруньок з липи та пагінців з сосни, то картоплі вже не було. Бруньки їли просто так або робили з них коржики. Варили великий казан «бовтянки» – 2–3 картоплини, лобода, гичка з буряка, виливали півстакана молока. Корова під весну геть схудла і давала 3 стакана молока в день (цим, мабуть, і вижили). Корову підвішували на пасах до стелі у хліві й годували зі стріхи соломю. Влітку стало трошки легше: їли гриби, горох, раків з р. Тростяниці, коржі з цвіту акації. Коли налилося жито, то діти пішли красти його з колгоспного поля і лекти на вогні. З села по хліб на поле бігали діти і жінки вночі. За жменю зерна могли посадити в тюрму. До села приходили багато бідних просити, але дати їм було нічого.

Восени–взимку 1946–1947 рр. у селі загинуло три дитини, багато похворіло на кір. Про дорослих невідомо».

Прядко Михайло, 1927 р. н.

(записав у лютому 2004 р. о. Юрій Мицик)

«...Голод 1947 року. Ми тоді проживали у Києві на Подолі. Тоді були картки, і в мене в колекції вони збереглися. Хліб видавали по картках. Картоплю ми не чистили, а намочували у воді, добре мили і потім скоблили. Варили у примітивній печі з двох поставлених кирпичів. Така вона була смачна тоді!

Ми, хлопці, збиралися і йшли купатись на Дніпро, а їсти хотілось ще більше. Тоді шукали, як і де дістати поживу. У підвалі нашого дому сиділа стара єврейка Ліберша з корзинкою, в якій були споживчі речі з американської помочі. Ми крали у неї цю корзинку і тут же у поруч розташованому домі ділили здобич, бо хотілося їсти. Отак воно було тоді...»

Динищеч Любов Григорівна, 1927 р.

(записали в лютому 2004 р. студентка I курсу НаУКМА Тетяна Слободян, ФСН; Андрій Динищеч, племінник респондента)

«Я, Динищеч Любов Григорівна, народилася 2.12.1947 р. в с. Аджамка (суч. Кіровоградської обл.). Це було невелике село, приблизно 60 хат... У 1933 р. тут було засновано колгосп «Червона зірка». ...Під час голоду в селі була висока смертність. У 1947 р. в селі відбувся суд над однієї сім'єю. Матір та її син вбивали людей вночі і готували з них їжу. Викрили їх так. Люди звернули увагу на те, що все село голодує, а ця сім'я – ні. До того ж звернули увагу на те, що в селі почали зникати люди...»

Харченко Катерина Василівна, 1938 р. н.

(записав на початку 2004 р. студент НаУКМА Віталій Грінченко, ФЕН-2)

«Я, Харченко Катерина Василівна, народилася 23.12.1938 р. в с. Лука Лохвицького р-ну Полтавської обл., де й проживала під час голоду... Тоді була сильна засуха. Врожай здавали державі, вивозили на якісь заготовки, щоб готувати городян. Під час голоду їли всілякі трави, бур'ян, лободу. Коли почав лише поспівати хліб в колгоспах, то ходили крали, за це саджали в тюрму. Тоді ходило дуже багато старців. Просили їсти.

В колгоспі давали по скількись грамів хліба. Колгоспникам у полі варили обіди. Дітей годували в яслах. За хлібом була черга, на сім'ю давали кілограм хліба. У 1947 р. померло від голоду небагато людей, а от у 1933-му було страшно...»

Мигаль (Вовк) Марія Степанівна, 1930 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка II курсу НаУКМА Ірина Басовська, ФСНСТ)

«Я, по матері – Вовк Марія Степанівна, по чоловікові – Мигаль, народилася 1930 р. в с. Махнів (тепер це в Польщі). Сім'я у нас була велика: мати, батько і п'ятеро дітей. Я була найстарша. Нас виховувала мати, бо батько загинув на війні. В с. Махнів жила до 15 років. У 1945 р. нас вивезли на Україну. Ми тепер стали жити в с. Личківці Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Казали, що ненадовго, на два роки. Усе господарство, усе майно ми залишили там, у Махнові, на сусіда-поляка, думали, що повернемось. Через рік після того, як приїхали в Україну, почався голод. Була засуха, дощі не йшли, нічого не родило, засівати практично не було чим. Нам дали поля, ще коли ми приїхали (8 моргів). Та з нього ще треба було давати податок-контингент. Здебільшого сіяли просо, бо воно дрібненьке і його багато, та кукурудзу, бо не мали зерна. Їсти не було що. Пухли з голоду. А щоб вижити, збирали колоски з поля, їх терли руками, щоб на жорнах змолоти на муку. Та коли врешті паляниця була спечена, то на неї всі молилися, про хліб і не мріяли.

Хоч і важко було, але люди допомагали один одному, ділилися останнім. Пам'ятаю, коли мама спухла і її забрали до лікарні, сусідка дала чотири картоплини, щоб я занесла мамі. Йти до лікарні було далеченько, а по дорозі я думала: «Якби хоч одну картоплинку мама залишила мені». Тоді я залишилася за старшу і мусила піклуватися про молодших. Нелегко було, та добрий сусід зарізав коня і так годував нас. А за макітру жита (3 кг пашні) віддали татів костюм, бо хотіли їсти.

Ходили босі, обдерті. Хоча мені було тоді 15 літ, не думала про себе, а про своїх сестер і братів. Мені було соромно, що вони ходять голі. І щоб їх одягнути і нагодувати, цілу зиму ходила на роботу, переробляла зерно. Працювала тяжко, з ранку до вечора. Нас закривали на цілий день і тільки під вечір випускали. Віяли зерно і все руками. Трохи крали зерна, щоб вижити: зерно клали за пазуху або у валянок і приносили додому. Від холодного зерна за пазухою з'являлися пухирі. І так цілу зиму, щоб вижити. А пуд зерна, що заробили, несли на базар продавати, щоб хоч якось одягнутися. Нести це аж до Гусятини на базар (9 км). Сорочка була мокра, сніг по коліна. Прийшли на базар, сорочка замерзла. Більшу частину того, що заробила, витратила на дітей. А з тим, що залишилось із грошей, пішла до Хоросткова (25 км) на базар, купила з батисту білу сукеньку з синіми квіточками, то не могла натішитися. Це була справжня радість молодій дівчині... Це те, що я згадала, те, що вразило мене на ціле життя. А життя було тяжким, голодне. Згадується зі сльозами на очах...»

**Компаніченко Віктор Михайлович,
1938 р. н.**

*(записав 3.06. 2003 р. студент магістеріуму НаУКМА
В. І. Жаронкін)*

«Під час голоду 1946–1947 рр. я жив у с. Красном Скадовського р-ну Херсонської області. Наша сім'я складалася після війни з чотирьох душ: я, трохи старший від мене брат Євген, дід Веремій та мати Євпідисимія (всі називали її просто Липа). Батько загинув на війні. Діду Веремію було під вісімдесят. Мені й брату було зовсім мало років, тож сім'ю годувала мати, якій тоді було майже 50 років (вона 1897 р. н.). Тому особливо заможно ми ніколи не жили, а в 1946 р. стався неврожай на хліб. Все зерно мало бути здано, з того й так мізерного врожаю колгоспники нічого не отримали, а великих присадибних ділянок, з яких можна було прогодуватися, тоді ні наша сім'я, ні інші не мали. До того дійшло, що взимку на початку 1947 р. з сільської бази, де зберігалося насіння для наступної посівної, хтось вкрав кілька мішків зерна. Хоча з Херсону приїхали слідчі, винні не були знайдені.

Навесні, як тільки почав сходити лід, ми з братом почали ловити в морі камбалу: стоячи по пояс у воді, били її саморобними острогами. Звичайно, після такої рибалки дома нас чекала мати з вже розігрітою водою, щоб відпарити ноги.

Весною з хлопцями ми полювали на ховрахів, заливаючи водою їхні нори. М'ясо ми варили та їли, а шкурки ховрахів здавали в колгосп: за 100 шкурок давали кілограм цукру. Тими полюваннями наша родина, звісно ж, прожити не могла. Дуже часто мати варили на обід лиш одну бурячину на всіх.

Коли харчі зовсім скінчилися, то мати пішла пішки до Херсону, маючи надію отримати допомогу від Миколи Беха, одного з керівників місцевої парторганізації (під час окупації його жінка, яку він не встиг вчасно евакуювати, жила в нашій родині). Мама перше звернулася до неї, але та відповіла: «Нам самим їсти нічого» – і навіть не пустила до квартири. Після того мама зібралась вже додому, але таки насмілилася зайти до Беха на роботу та спитати хоча б про найменшу допомогу. Він знайшов картоплю, борошно, сало, консерви, погрузив всі ці харчі до машини і наказав шоферу відвезти маму до села. Тільки завдяки цьому ми не померли з голоду.

Оскільки на посів у нас картоплі не було, то ми в 1947 р. посадили саме тільки картопляне лушпиння. Мама руками обережно загортала ті лушпайки в землю, поливала їх та хрестила, плакала, а потім зі свічкою в руках обійшла навколо нашого городу. Дід Веремій казав їй: «Не переймайся ти так, Липа. Пережили зиму та весну, будемо жити й далі. Зараз вже є кропива, подорожник, «кашка», з'явився цвіт на деревах. Щось знайдемо поїсти».

Через кілька днів після того, як ми посадили, був сильний дощ і ті лушпайки дали невеличкі сходи. Наша картопля росла дуже повільно, була невисокою на зріст, але дала напрочуд добрий врожай. Потроху ми підкопували картоплю протягом літа, але остаточно перемогли голод лише тоді, коли зібрали весь врожай на початку осені».

**Купінська (Мельник) Ганна Гермогенівна,
1933 р. н.**

*(записала на початку 2004 р. студентка I курсу
культурології НаУКМА Анна Сергіївна Купінська)*

«Я народилася у с. Зарожани (суч. Хотинського р-ну Чернівецької обл.), нині живу в Кам'янець-Подільському Хмельницької обл. Голоду у 1933 р. ми не знали, бо були під Румунією. Наша сім'я була заможна. До війни мали худобу, а родичі – навіть власний магазин. Мати казали потім, що в інших районах України у 1933 р. був страшний голод, хоча врожай був хороший. Усе забрала радянська влада. Люди пухли і вмирали з голоду. Щоб врятуватись, їли лободу і акацію. У 1946–1947 рр. голод не був створений штучно – була страшна посуха. Але Совіти, прийшовши до села, робили все, щоб погіршити ситуацію – худобу забирали до колгоспу, розкуркулювали. Нашим родичам довелося відмовитись від магазину, бо їх би теж розкуркулили. Зарожани було багатим селом до Совітів, потім збідніло через колективізацію. Але все ж селяни мали церкву, була восьмирічна школа...»

Щерба Володимир Петрович, 1934 р. н.

(з його листів від 11.01. та 6.04.2004 р. до о. Юрія Мицика)

«...Надсилаю Вам свої спогади про голод 1946–1947 років, який мені, тринадцятилітньому, довелося пережити...

Вжили на кропиві та лободі.

У 1944 р. райцентрівські організації з с. Бирлівки перебиралися до с. Шрамківки тодішньої Полтавщини. Звичайно ж, першими «ощасливили» шрамків'ян працівники райкому партії та райвиконкому. Чим їх не влаштовувала Бирлівка? Глухе, віддалене від залізниці село. Ні тобі електроосвітлення, ні тротуарів... А в Шрамківці діяв цукровий завод, за 4 км знаходиться ст. Кононівка, зв'язана залізницею з цукрозаводом. Без особливих зусиль можна добиратись до Полтави. У цукрозаводі під час виробничого сезону парові машини та генератори виробляли струм і для освітлення квартир при заводському селища. А коли завод зупинявся на ремонт (березень–серпень), то квартири робітників та інженерно-технічних працівників освітлював нафтовий двигун з невеликим генератором... Але де ж поселити комуністичну еліту?... Ленінські революціонери вирішували проблему просто... Одне з приміщень лікарні забрав собі райвиконком. А робітничі квартири, які сподобались дружинам борців за соціальну справедливість, були негайно звільнені від робочого люду... А під виглядом ітеерівців у звільнені квартири вселялись борці за соціальну справедливість, партійні керівники району. А між тим два сини Юхима Карповича Силка (одного з виселених) загинули на фронті. Чоловік Н. Ю. Новак теж поліг у боях за батьківщину... У звільнені таким чином квартири негайно ж заселялись партфункціонерами-росіянами, які густо повсідалися в українських селах та містечках.

У таку ж ситуацію потрапила і наша сім'я навесні 1947 р. Ми жили у квартирі старого будинку за 300 м від цукрозаводу. Однокімнатне приміщення з кухнею було обладнане електроосвітленням... На ті часи це була шикарна квартира. Ні тобі кіптяви газової лампи, ні грязюки в осінню негодю. А коли так, то в ній не місце сім'ї коноха Щерби. Тим більше, що без житла залишався секретар райкому партії. І за наказом директора цукрозаводу нашого тата спочатку звільнили з роботи, а потім як такого, що не працює в цукрозаводі, протягом доби виселили з квартири.

Ми опинилися в чужій хатині без будь-якого підсобного господарства (хутір Новошрамківка), без карток на хліб, без картоплини чи крупини. Живи, як хочеш. Та й ті люди, які мали власні хати, городи, жили надголодь, бо все придбане – молоко, м'ясо, яйця треба було або здавати державі або сплачувати їх вартість грішми. Таким чином, колгоспники теж залишались сам на сам з лихою годиною. Хто був здоровіший і бідовіший, той їздив у західні

області України, щоб купити там клумак картоплі чи зерна (колгоспи туди ще не дійшли).

А що було робити нам? Мамі вдалося влаштуватись у цукрозавод сезонно прибиральницею, а татові роботи не знайшлося – поїхав шукати заробітків у чужі краї. З маминого заробітку треба було оплачувати за квартиру, тож не завжди викуплявся хліб у магазині робітничого постачання. В сім'ї розпочався голод. Особливо важким був травень 1947 р. Доводилось лізти в болото та відшукувати солодкі корінці рогозу, на пустирях зривалися стебла молоді кропиви та лободи, з листочків яких варився суп. Про якусь засмажку не могло бути й мови. Одного разу я узнав, що у другому кінці села (х. Іванівка) колгосп розкрив яму, у якій взимку зберігалася картопля і яку, звичайно ж, вивезли, але залишилися гнилі бульби, з яких можна вимити крохмаль. Не поснідавши, бо не було чого, напившись водички, узяв торбинку і пішов шукати оті скарби, але спізнився. Той, хто мешкав ближче і був таким же голодним, випередив мене. Знайшовши лише кілька смердючих шматочків, затоптаний чорнозем, поплентався я, хитаючись без вітру, до такої далекої домівки. Скільки часу отак я йшов, не пригадую. І як потрапив у хатину, теж не знаю. Пам'ятаю, що я прокинувся, сидячи на стільці, біля мене плачуть мама й сестра, а мені до всього байдуже, немає сили поворухнутись чи сказати бодай слово. То була, мабуть, голодна непритомність. Босі ноги стали товстими як валянки, блискучими як склянки, мама придавлювала їх вище кісточок, і там залишалися вм'ятини. На плач мамин й сестрин зайшла баба Івга, яка здавала нам хатину, і, не маючи чим допомогти, вийшла. А другого дня вранці роздала мені глечик і послала до колгоспного двору по затірку, яку там роздавали за списками працюючим колгоспникам. Затірка – це грубо змелене борошно і зварене у підсоленій воді.

Коли вже почало достигати жито, з тією ж торбинкою ходив стригти колоски на колгоспному полі. Ховаючись у долинах та борознах, з калатаючим серцем стежив за об'їзником, який сидів високо на коні і чи то справді не бачив мене, чи робив вигляд, що не бачить... Таких, як я, стригалів, мені доводилось бачити, коли їх із зв'язаними назад руками по четверо в ряд водили на станцію Кононівку озброєні міліціонери. То ж моє серце знало, чого калатало.

Так дотягли ми до урожаю. Але життя голодним і холодним було аж до самої осені 1951 р., коли ми перебрались до сяк-так зліпленої власної саманної хати, біля якої було 15 сотих городу. А хліба не наїдались аж до 1954 р., коли мене призвали до армії. Там нас лікарі важили, дехто з хлопців за півроку поважчав на 10–12 кг, хоч рум'янець на щоках не з'явилось ні в кого. Нас лише довели до норми...

Крім нашої сім'ї, у 1946–1947 рр. голодувало багато інших шрамків'ян. Особливо страждали ті, хто втратив у війні батьків-годувальників. Про цей факт можу судити з того, як жили мої однокласники та ровесники. Зі мною в один клас ходив Вася Згонник. Мабуть, не солодко жилось його сім'ї, бо ми завжди після школи блукали в пошуках їжі. Одного разу ми залізли у цукрозаводівську жомосушарку, де граки на третьому поверсі, просто на підлозі, на обладнанні помостили свої гнізда. А в них – пташині яйця. Ми обережно повкладали їх у пазухи. Але граки підняли страшений лемент. А пильний охоронник, помітивши це, прийшов перевірити, хто потривожив птахів. Нам довелося тікати. З третього поверху вели круті залізні сходи. Вася збігав униз тікати з такою швидкістю, що не втримався і вдарився грудьми об якусь залізцяку. Від болю втратив свідомість, упав. Я, злякавшись, зупинився над ним. Злякався й охоронник, запитав: «Чого ж ви тікали?» Він схилився над Васею, привів до тями, допоміг йому встати. «Не ходіть сюди більше, бо попаде й мені і вам!» Ми пішли. Вася, ще блідий і ослаблий, невпевнено тримався на ногах. Грачині яйця, які не розбилися під нашими сорочечками, були зварені у якійсь бляшанці і без солі з'їдені.

Ці наші голодні мандри закінчились благополучно. А ось нашому однокласнику Миколі Бойку не пощастило... Постійно потерпаючи від голоду, він якось задумав пробратись у цукрозавод, щоб хоч трішки роздобути цукру. У глухому закутку між газовою піччю і парокотельнею стояв величезний чан, у якому охолоджувалась кипляча технологічна вода. Над цим чаном був проведений якийсь трубопровід. Коля вирішив, балансуючи, пройти по трубі і таким чином пробратися в цукрозавод. Але у голодного хлопця, мабуть, на висоті голова пішла обертом, він зірвався і впав у окріп. У школі його, навіть мертвого, звинувачували у злочинстві, але ніхто не сказав про істинну причину, яка штовхнула хлопця на ту трагічну стежку.

На рік чи два від нас був старший Вася Дубик. Я його мало знав, бо мешкав він на х. Старополуботівському, за рікою. А в школу не ходив. Але пам'ятаю його пухлим і млявим хлопцем. Коли працював цукрозавод, Вася зі своїми ровесниками підживлювались тим, що, прокравшись до гідротранспортера, вихоплювали з води цукрові буряки і швидко зникали на високих відвалах шлаку, який місцями ще горів. Так, розгрібши червоний жар, хлопці пекли буряки і їли їх. Одного разу, наївшись, Вася приліг на теплому відвалі, заснув і не прокинувся. Учадів...

Володимир Щерба, смт. Шрамківка, Драбівський р-н, Черкаська область».

Шкуркіна Таїсія Василівна, 1926 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка НаУКМА Ірина Мельник, ФЕН-II, гр.1)

«Я, Шкуркіна Таїсія Василівна, народилася 13.04.1926 р. в Іркутському р-ну Орловської області Росії. У 1929 р. разом з батьками переїхала на Донбас в м. Макіївку, де проживала до серпня 1947 р. Потім через голод переїхала разом з кількома своїми однокласниками до м. Кіцмань Чернівецької обл. Тут голод був менший, ніж на Донбасі.

В Макіївці хліб видавався по картках. Але отримати його було дуже важко. Картки були закріплені за певним магазином, а в магазин хліб поступав не кожного дня. Якщо надходив хліб, за ним були великі черги. Щоб зайняти чергу вставали рано, а хліба могло й не вистачити. Пайок був маленький, люди голодні. Пригадую, що якось загрузали хліб в магазин. Підбіг хлопчик років дев'яти, вхопив буханець і побіг, кусаючи на ходу хліб. Його наздогнали, вдарили й відібрали хліб. Такі випадки були не поодинокі... На базарі все було дуже дорого: буханка хліба коштувала дорожче золота. Люди, якщо й купували щось, то в мізерній кількості. Мама на базарі купувала дрібні товари (голки, мило, соду та ін.) і їхала в село, щоб міняти їх на продукти. Мені не раз з мамою доводилося йти пішки за 10–20 км в село й міняти там продукти на наші покупки з базару. Звідти несли через плече по відру або по два наміняних продуктів. І таких, як ми, було дуже багато. Дехто пристосовувався везти це на саморобних двоколісних візочках. В селі також була бідність і селяни давали продукти, міряючи їх стаканами. Їжа була дуже бідною, і там вони жили у великій скруті. Я мусила по кілька днів пити тільки воду і їсти тюльку для того, щоб не хотілось їсти, а тільки пити. Часом їли лушпиння від картоплі.

Якось мама наварила лушпиння і я дуже багато його з'їла й отруїлася. Якраз тоді треба було їхати в Кіцмань. Щоб не відставати від своїх однокласників (я закінчила 9 класів), я поїхала напівхвора, їхала з підпухлими від голоду ногами. Вступила до Кіцманського аграрного технікуму. Нас направляли на практику в поле, тобто на підсобне господарство нашого технікуму. Мені просто не вірилось, що можна під час практики їсти скільки завгодно огірків, помідорів, моркви та інших овочів і фруктів. Коли я написала листа додому і згадала про це, то моя мати, брат і сестра мені позаздрили. В той час вони в Макіївці голодували. Пізніше, у 1950 р. вони також переїхали в Кіцмань. Я не бачила випадків смерті від голоду. Ми були молоді і все це витримували. А ось моя мати, якій було 40 років, але вона виглядала на 60. Вона дуже постаріла за ці роки. Від важкої ноші, що вона носила на плечах, була осанка старшої жінки, з'явилася сутулість, на лиці було дуже багато зморщок.

Молоді тоді не дуже хотіли вчитися. Закінчували 9, а то й 7 класів і йшли працювати, щоб заробити грошей на прожиття...

В нашому районі проводилася така політика, що декотрі сім'ї переселялись у інші області. Потім людям пропонували переселення та вони відмовлялись. Їх довго вмовляли, але й це не допомогло. Ніхто не хотів залишати своє рідне місце. Тоді деякі районні керівники почали давати вказівки про насильницьке переселення. Навіть були такі факти, що зносили будинки і сім'я змушена була переселятися. Селяни не витримували такого і послали скарги в Москву. Після цього керівництво району мало великі неприємності. Декотрі були позбавлені своїх посад. Після таких подій цю політику припинили...»

Мельник Євгенія Гермогенівна, 1941 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка I курсу культурології НаУКМА Анна Сергіївна Купінська)

«У 1946–1947 рр. я ще була малою, але добре пам'ятаю той страшний голод. Ми не мали, що їсти. Рятувалися хто чим міг. Ми, малі, як стало тепло, бігали в ліс по гриби. Але їх ще треба було варити, а їсти хотілося вже. Тому дехто їв сирі гриби, а часто діти не розрізняли їстівний гриб від отруйного, і кілька наших малих сусідів померло від отруєнь і розладів шлунку. А дехто просто вже не мав сили дійти зі здобиччю додому – так у лісі й помирали. Ідеш, бувало, а під кущем дитячий трупик лежить. Яюсь ми з друзями назбирали грибів, а одна дівчинка сіла на пенюк і почала їх їсти. Ми кажемо: «Що ти робиш? Можеш же померти!!!» А вона не слухає – плаче і мовчки їсть, а сама така худа й страшна, мов скелет, та ми всі такі були. То були страшні часи».

ГОЛОД 1947 р.

Гах Стефан Прокопович, 1930 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка НаУКМА Юлія Мисюк, ФСНСТ-2, гр.1)

«Я, Стефан Прокопович Гах, народився 9 січня 1930 р. в с. Хриплин (суч. Івано-Франківської обл.). Село мало 280 дворів, була школа, а церкву закрили.

У 1946 р. я хворів на тиф і залишався вдома. Тоді були високі податки, забирали все до послідньої зернини. Чиновник ходив і описував все, що було у дворі, накладав контингент. Люди, які не мали худоби, мусили купувати м'ясо і віддавати, бо якби не виконали норми, то були б заарештовані й репресовані. До того ж, репресували всіх, хто був причетний до УПА, їх виселяли на Сибір.

У нас голод був не такий сильний, як на сході України. Але й тут ми варили лободу, щавель. Коли достигало жито, то робили з нього борошно й пекли хліб. З нашого села люди ходили пішки в Городенківський р-н і на Тернопільщину за хлібом. По наших селах мало було померлих. Але було багато молдаван, які ходили по селах. Це були і старі, й молоді, і діти, опухлі. Вони сиділи й помирали на дорогах.

У нашому селі колективізація почалася у 1949–1950 рр., колгосп був створений у 1950 р. Ми не були членами колгоспу, нас на той час виселили. Я сидів у Воркутинських таборах...»

Н, 1937 р. н.

(записав 19.05.2004 р. о. Юрій Мицик)

«Я народився у 1937 р. у Києві, тут і живу зараз, шоферу. Дуже люблю футбол, знаю особисто ряд футболістів київського «Динамо», яке вперше завоювало золоті медалі на першості СРСР (у 1961 р.).

Мій батько загинув на фронті, мати лишилася з чотирма дітьми. На картки вона отримувала трохи хліба та продуктів, але цього явно не вистачало. Доводилося мені, 10-річному хлопцю, разом з товаришами йти на сусідній «Євбаз» (Єврейський базар). Зараз тут цирк, універмаг, а раніше був найбільший у Києві базар. Коні, воли, вози, різні ятки і палатки... Тут продавалася навіть чорна ікра в діжках, коштувала дешево, але ж ні в кого не було грошей або принаймні було дуже мало. Доводилося красти, тим більше, що на весь «Євбаз» був усього один міліціонер і то весь час напідпитку. Сам чи хтось із друзів заговорить зуби продавцю, а рукою ту ікру в жменю чи якусь рибину вхопиш і подалі від того місця тут же з'їси...»

Голод 1946–1947 рр. на Дніпропетровщині

(упорядкував о. Юрій Мицик)

Бондаревська Катерина Іванівна, 1929 р. н.

(записали 11.12.1993 р. студенти ДДУ)

«Я, Бондаревська Катерина Іванівна, народилася в 1929 р. у м. Нікополі. У 1936 р. пішла в школу, до війни закінчила 6 класів. Під час війни була на окупованій території. В 1944 р., після визволення, пішла працювати в міськторг, потім працювала на овочевій базі. Рік проробила в колгоспі «Аврора» Нікопольського р-ну. В 1947 р. почалася голодовка. Коровами орали, возили

молоко, зерно. В 1947 р. одержала 16 кг пшениці разом з березкою на трудодні. Та все перемололи на той камінь. Рвали лободу, кропиву запарювали. В кишенях крадений ячмінь з току приносила, сікли з листям, робили коржики і ледве-ледве припікали на плиті. Макуха була як свято. У матері були пухлі ноги. Дуже багато людей помирало з голоду. Робили квашу. Баночку муки, якщо виміняють, заварювали на піввідра води. Цибульку, «козелики», «калачики» їли. «Кашка» з акації була делікатес. В 1948 р. пішла працювати на цегляний завод. Тоді вже стало легше жити...»

(ДІМ. – ВР. – № НВ-19349)

Бородавка Ганна Іванівна, 1938 р. н.

(записали 12.12.1991 р. студенти ДДУ)

«Я, Бородавка Ганна Іванівна, народилася в 1938 р. в м. Нікополь. У 1946 р. пішла в перший клас, а в 1947 р. почався голод. Були хлібні картки. За хлібом займали чергу в час ночі, та й то був хліб не кожен день. На березі Дніпра збирали моллюски, заливали гарячою водою, а потім варили і їли. Хліб давали через день, через два дні. Часто його міняли на макуху. Макуху їли шматочками, щоб притамувати голод. Батько був на Донбасі, а мати працювала на цегляному заводі. Літом робила цеглу, а взимку працювала на різних роботах. Взимку часто дерли сорго. Одного разу мати набрала в кишеню сорго, так її ледве не судили. Із сорго варили кашу і їли. Також їли чумизу. Її мішали із лушпайками і пекли млинці. Із кукурудзи пекли торти з пасльоном, а також варили мамалигу. Були люди, які їли також собак. У 1948 р. ми їздили до батька на Донбас. Пам'ятаю, йому дали багато хліба, так ми уже їли, скільки хотіли. Їли і боялися, щоб не було погано. Одягатися також не було в що. Носили валянки з чунями. В школу ходили спочатку із сумками з мішковини, а потім уже появились кошолки з роґожі. Далі стало уже краще... У 1986 р. пішла на пенсію».

(ДІМ. – ВР. – № НВ-19345)

Козуб Анастасія Єлисеївна, 1910 р. н.

(записав 10.12.1993 р. студент ДДУ)

«Я, Козуб Анастасія Єлисеївна, народилася в 1910 р. в с. Червоногригорівці (суч. Нікопольського р-ну). В 1917 р. померли батько і мати від тифу. Залишилося троє дітей. Самому старшому – 14 років, мені – 7, меншому – 3 роки. Взяли нас опікуни. У дев'ять років я вже пішла в няньки. В 15 років пішла працювати на мойку в с. Городище (Марганець-2). В 1932 р. вийшла заміж. Пережила тяжкий голод 1932–1933 рр. Сама працювала в колгоспі на різних роботах.

В 1947 р., коли я вже була удовою (чоловік помер у 1947 р.) і матір'ю шести дітей, почався новий голод. Мені запропонували двох дітей здати в дитбудинок. Я сказала, що краще помру з голоду, ніж здам хоч одну дитину. Дочки Галина і Поліна працювали як няньки, а син ловив рибу. Була корова, а щоб її не вкрали, то заводили в хату. І корова врятувала. Допомогали брати. Збирали в плавнях водяні горіхи, рогіз. Одержували за чоловіка 240 крб. (зараз 24 крб.). Їли «кашку» з акації, гарбузи, буряки, лушпинки з картоплі сушили, потім варили. В 1947 р. свекрусі давали баланду за сина. В старчачому магазині давали хліб. Діти підросли, і я вже не працювала. Плавні врятували людей. Город садили. Пенсії не одержувала. І тільки в цьому році стала одержувати пенсію».

(ДІМ. – ВР. – № НВ-19347)

Скрипник Іван Левкович, 1937 р. н.

(записав 8.12.1993 р. студент ДДУ)

«Я, Скрипник Іван Левкович, родився в 1937 г. в с. Капулівка Нікопольського р-на. В 1941 г. отец ушёл на войну. Мать осталась с двумя детьми. В 1943 г. пошёл в школу. До голодовки было у нас полкоровы. И мать работала на севе в поле с коровой. Ждали с войны отца. Отец вернулся к родителям и к женщине, которая выкупила его из плена. Навестил нас и уехал. Так он и жил с той семьёй на Урале. В голодовку, в 1947 г., сестра и мать были пухлые от голода. Около села было большое озеро Домаха. В этом озере, как только слой земли размерзлся на 3–4 см, мы немецкими штыками отрывали корешки рогоза, сушили и ели. В колхоз для скота привозили хлопковую макуху (жёлто-серого цвета), и мы ели её. Когда пошла травка, ели «калачики», лебеду, курай».

Как только в плавнях сошла вода, появился дикий лук, шелковица. Ворovali в поле колоски и ели. Стало уже легче. Одеваться не во что было. Одни немецкие ботинки были у матери. Выпросим и пойдём погуляем. Позже уже в селе жил один белорус, который сам клеил чуни и обувал всё село в них. Стеганные валенки шили сами.

Когда я пошёл в первый класс, дали кусочек газеты и огрызок карандаша. До 5 класса был отличником. А потом мать стала инвалидом. Упала с груженой машины. После этого мать работала уже кухаркой. И я с 12 лет пошёл на свой хлеб. Было 18 лошадей, за которыми сам ухаживал. А затем до армии работал прицепщиком... В 50 лет пошёл на пенсию».

(ДІМ. – ВР. – № НВ-19350)

Тюхаев Петро Микитович, 1923 р. н.

(записав у грудні 1993 р. студент ДДУ)

«Я, Тюхаев Пётр Никитович, 1923 г. р., уроженец Тульской области. В Николаполь переехал в 1930 г. Пережил голод 1933 г. Дома кушать было нечего. Отец работал в кузнице. Ижидвенцев кормили в столовой «Коммуны». И потом в «Торгсине» принимали царские золотые деньги. За них давали продукты. Молодёжь выезжала в плавни собирать ягоды (ежевику, шелковицу, дикие груши), ловили рыбу, приносили в лагерь, где были повара, и готовили пищу.

В школу я пошёл в 1933 г., но посещал школу в тёплые месяцы, т. к. не было обуви. Зимой в школу не ходили. В 1940 г. кончил школу и поступил в ФЗО при заводе им. К. Либкнехта в г. Днепропетровске, где 6 мес. учился и 3 мес. проработал. С 1941 по 1945 гг. воевал... После войны возвратился в Николаполь, работал в гараже (ДОАТ) слесарем.

В 1947 г. начался голод. Дома никаких продуктов не было. На поле собирал колоски, картошку выкапывал руками ночью на огородах у людей и этим питался. Ходил в плавни, где резал колхозных коров. Весной уже стали питаться лебедой. Коммерческий хлеб стал появляться. Стало легче уже жить...»

(ДІМ.– ВР.– НВ-19343)

Храмова М. К., 1928 р. н.

(записали 9.12.1993 р. студенти ДДУ)

«Я, Храмова Марія Карпівна, народилася в 1928 р. в м. Нікополі. В школу пішла в 1935 р. До війни закінчила 7 класів. У війну була на окупованій території. Після закінчення війни, в 1944 р., пішла працювати в ОРС заводу ім. Леніна буфетницею. Усі робочі заводу ім. Леніна були закріплені в буфеті. Хліба давали по 400 г на день. Суп варили, крупинка крупинку не доганяла. Люди вернулися з фронту, а біля станків пухли й помирали. Наприкінці 1947 р. приходила уже допомога з США: консерви, джем, крупи...»

(ДІМ.– ВР.– НВ-19348)

Шевченко Валентина Василівна, 1912 р. н.

(записали 12.12.1993 р. студенти ДДУ)

«Я, Шевченко Валентина Васильевна, 1912 г. р., врач-окулист больницы № 1 г. Николаполя.

В 1947 г. начался голод, в больницу привозили погибших от голода детей, женщин, особенно тех, у которых погибли мужья. Администрация больницы поддерживала своих санитарок пита-

нием, потому что те уходили на предприятия, так как прожить на свою зарплату в больнице возможности не было. Врачи особенно голода не чувствовали. Все врачи подрабатывали, полностью отдавались работе. Дежурили бесплатно».

(ДІМ.– ВР.– № НВ-19341)

Соколенко Тамара Петрівна, 1930 р. н.

(записали 12.12.1993 р. студенти ДДУ)

«Я, Соколенко Тамара Петрівна, народилася у 1930 р. в с. Сурсько-Михайлівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

Війну і післявоєнні роки зустріла в рідному селі, де працювала в колгоспі «Зоря», головою якого був Жиган Олексій Григорович. Існував колгосп з 1933 р. Вступ до нього був примусовий, а добровільно люди не хотіли входити до його складу. Я почала працювати з 13-літнього віку, бо була найстаршою в сім'ї і необхідна була підтримка. Діяла церква. На свята там продавали ліплені «коники» із тіста. Бувши дівчинкою, я кожної неділі відвідувала церкву разом з подругами. Було 2 школи: десятирічка і восьмирічка. Я закінчила 3 класи, а далі не було можливості вчитись, бо було ще двоє менших сестричок, яким також треба було вчитись.

Врожай в 1947 р. був зовсім малий... Тоді накладалися податки і на кожне дерево, яке росло в саду. Тому люди самі знищували дерева, бо не мали коштів сплачувати податки... До села дуже рідко переселялись інші люди. В основному населення було корінним. Голодуючих сімей було чимало, особливо голодували ті сім'ї, в яких було багато дітей. І тому деякі змушені були їздити в інші райони вимінювати одягу на хліб, макуху, картоплю. До села ж приїжджали, як з інших сіл, так й із міст, тобто городяни, у яких трудніше було з продуктами. Голод і неврожай робили свою справу. Мати мого чоловіка померла у Пасхальні дні, бо не було чого їсти, а її син Петро, наївшись з голоду колосків пшениці, зразу ж помер, бо давно нічого не їв. Але до крайніх випадків не доходили...»

(ДІМ.– ВР.– АФС-1482)

Куций Григорій Фотієвич, 1913 р. н.

(записала у 1993 р. студентка ДДУ Л. Куца)

Куций Григорий Фотиевич родился в 1913 г. в Дебальцево Екатеринославской губ. Во время голода 1947 г. находился в с. Письменное Днепропетровской обл. Образование 3 класса, работал практически всю жизнь кузнецом. Паспорта не было.

В селе было около 2000 дворов, две школы: одна семилетка, другая десятилетка. Церкви в тот период в селе не было. Колхоз

називався «Червоний маяк», голова був свій, із села, фамілія Тимошенко. Норми здачі продуктів: молока 400 л. Приусадебний ділячок був 40 соток. Переселенців не було. В допомогу голодаючим видавали «сталінську допомогу»: варили її в котлі, об'ємом около 400 літрів. За нею ходили з котелком. Норма була по літрі на людину. Це була мутна вода з небагатьма шматочками огуртка і з пшеницею. Хліба не давали. В селі були часті випадки воровства. Був такий випадок: в саду сільчанина Берлова знайшли убитого людину. Ходили слухи, що його забили самі сільчани за воровство продуктів. Був і такий випадок: бабуся жінки сільчанина Паталахи була задрана в своїй міській квартирі, а із квартири забрали всі речі.

По селах ходило багато бідних. Діти (літ 10-ти) купували в місті тетради і продавали, а на гроші купували хліб. Ще сушили тютюн і продавали в місті. Середня зарплата кузнеца була около 300 рублів, а шматок хліба, товщиною 1 см, стояв на базарі 100 руб.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-2606)

Пискунович (Цабенко) Оксана Тихонівна, 1921 р. н.

(записав у 1993 р. студент ДДУ О. Хмелик)

Пискунович (Цабенко) Оксана Тихонівна, народилася у 1921 р. у Корсуні (суч. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Закінчила в 1940 р. медичну школу в Дніпропетровську.

Під час голоду 1947 р. проживала у с. Спільна Нива Щорсівського району Дніпропетровської обл. Кількість хат становила приблизно 200–300, але мешканців менше, ніж у 1932–1933 рр. Школа була чотирихласна. Колгосп називався «Спільна нива», був заснований з 1929 по 1931 рр. Голова колгоспу – Іван Павлович Шевченко з села Труджовтень. В колгоспі працювала простою колгоспницею, паспорта не мала. В 1946 р. була засуха. Врожай був поганий. Зима була сніжна, дуже холодна. Місто було свій; з містом нічого не забирали. Переселенців не було. Голодуючі приходили в село і ходили в інші села. У самих було що їсти, бо чоловік працював трактористом і отримував пайок. Були претензії до начальства, але не було виступів чи протестів. Вмирали здебільшого діти до десяти років. Випадків людоїдства не було. Згоріли великий план і хліб весь вивезли. Їли те, що на місті виростило, але перебілись до нового врожаю, бо чоловік отримував зерно за роботу, але люди їли і лободу, і акацію, поки не дотягли до нового врожаю.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1966)

Меркотун Васирина Семенівна, 1926 р. н.

(записала у 1993 р. студентка ДДУ Н. В. Меркотун)

Меркотун (Явтушенко) Васирина Семенівна народилася 16.07.1926 р. на х. Солоний Василівської сільради, Межівського району Дніпропетровської обл., де й жила до заміжжя. До війни закінчила 7 класів. Під час війни була у Німеччині. Після війни працювала в колгоспі. Дуже бажала поїхати до міста на вчення, але в колгоспі не давали паспорта.

Хутір був не дуже великий, бл. 100–150 дворів. Він був на відстані 60 км від м. Червоноармійськ Донецької обл. Церкви не було. Школа була на 4 класи. Усі зими тоді були снігові та морозні, і ця зима була теж такою. Врожай був нижче середнього. Люди могли прожити, але всі забрали в місто, бо після війни все було розгромлене, всі склади (якщо не розбиті) були пусті.

Окремо на хуторі колгоспу не було. Був колгосп «Червона хвиля» на два хутори: Човусівка і Солоний... Під час голоду 1932–1933 рр. головою колгоспу був Херсан Ставицький, йому було 40–45 років. Він був з х. Чавусівка. Ставицький був головою колгоспу до війни, а під час війни його вбили. В 1946–1947 рр. головою колгоспу був Дундук (ім'я В. С. не пам'ятає). Його прислали з району. Було йому 50–52 років.

З трьох років батько В. С. був сиротою, а в чотири роки його всиновив і записав на своє прізвище багатий селянин. Хоч у 1932–33 рр. сім'я М. жила не краще за інші, все рівно вони вважалися «куркулями» і до колгоспу їх не прийняли: ні батька, ні мати. Люди порадили батькові оформити клопотання, що він не рідний, а усиновлений. Він оформив це. Після цього його з жінкою прийняли до колгоспу.

Норми здачі продуктів у 1947 р. були такі: молоко (якщо є корова, але корови були майже у всіх) – 300 літрів; м'ясо – 400 кг; яйця – 300 шт. Були ще й інші норми на картоплю, кукурудзу, буряк тощо. Крім цього, платили 1,5 тисячі податку на все, що росло на місті; 700 крб. облігації; 150 крб. за бездітність, хоч В. С. була ще дівчиною. Здача проходила добровільно, але це було як закон. Людям давали квитанції. Років через 2 ці квитанції стребували, але люди багато загубили їх і платили ще раз. Норми ці змінювалися, але ще вводилися норми на інші продукти. В колгоспі «Червона хвиля» МТС не було, вона була у с. Демурино і обслуговувала кілька колгоспів...

Сім'я мала присадибну ділянку розміром 1 га. Туди входили: сад, місто, очерет, балка. В 1946–47 рр. присадибна ділянка була 600 соток. Платили за все, що росло на ній (майже за кожне дерево). Труднощі з обробкою ділянки не було. З колгоспу давали волів, і люди орали свої ділянки. Хоч сім'я була й не дуже великою, але всі разом працювали і встигали все зробити. Сім'ям, які не

могли все зробити, селяни допомагали... Переселенців привозили на х. Солоний із Західної України і Білорусі. Їх привезли десь 10 сімей, але деякі з них поїхали додому. Заселяли переселенців в пусті хати (якщо дуже велика сім'я) і на квартиру до людей. З собою вони мали тільки саме необхідне. Місцеве населення ставилося до них дуже добре. Допомагали.

Голодні з інших сіл не приходили, бо знали, що тут теж нічого нема. До війни ходили старці і просили милостиню. Люди дещо давали...

Сім'я В. С. була небагата, але вони ніколи не були змушені просити хліба по інших селах. В. С. пам'ятає такий випадок. До них приходив сусідський хлопчик. Він вже не просив, а тільки сидів біля хати. Всі люди давала йому що-небудь. Йому було 12 років. І він помер таки від голоду.

В. С. розказувала її мати, що в с. Гаврилівка (у 1933 р.?) мати їла своїх дітей. Інші люди їли лободу, та у них лице покривалося зеленими плямами. В колгоспі (тоді) варили кашу з вівса, і всі разом їли її.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1462)

Кулик Параска Макарівна, 1924 р. н.

(записала студентка ДДУ І. Бірюкова)

Кулик (Булейко) Параска Макарівна народилася 7.11. 1924 р. в с. Герасимівка. Під час голоду 1947 р. була в с. Герасимівка; паспорта не мала. Дітей було п'ятеро, але вони вже були дорослі, і вона з батьками жила сама. Село було невелике, церкви не було; школа була. Вона закінчила 7 класів. Колгосп мав багато назв, перша назва – «Перемога».

У 1947 р. зима була люта, погода погана, врожай маленький. Голодомор у селі був. Батьки були в колгоспі. Переселенців було небагато, сімей п'ять із Західної України. Голодуючі були. Милостиню збирати ходили, але небагато. Були сім'ї, що голодною смертю помирали. Людоїдства не було.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1476)

Назаренко Алла Романівна, 1937 р. н.

(записала студентка ДДУ А. Колмикова)

Алла Романівна Назаренко (Василенко) народилася у 1937 р. в с. Хорошева (суч. Синельниківського р-ну), де й жила під час голоду. Село було невеличке, всього 140 хат. Підпорядковувалося воно Єлизавет-Хорошівській сільраді. Була в селі церква, яка мала назву Миколаївська, і діяти перестала десь у 1960–1962 рр. Що було в ній цінного, забрали в історичний музей, а

ікони розібрали люди, щоб, коли церква почне діяти, повернути їх на місце. Але у 1980–1981 рр. її повністю зруйнували. В самому селі була одна семирічна школа, що містилася в трьох приміщеннях. А. Р. має середню спеціальну педагогічну освіту. Вчилася читати по Біблії та Кобзарю...

Щодо зими 1947 р., то неначе не було великого снігу, і весною не було дощів. Про врожай точно не пам'ятає. Знає, що давали макуху. Пекла хліб, в який добавляла буряк. Борщ варила дуже рідкий. Виливали і їли ховрашків.

А. Р. було дуже тяжко, бо вона на той час була сиротою. Проживала у дідуся і бабусі. Вони були колгоспниками. Мали двох поросят і козенят. Так як батько загинув на війні, вона була на патронаті. Колгосп їй видавав продукти, а весною організували столову для дітей-сиріт і давали похльобку. У родини була присадибна ділянка. Її копали разом з бабусяю. Третю частину засівали житом. Мали також корову. Здавали в колгосп сметану, сир, молоко. Але оскільки дідусь і бабуся виховували сироту, то здавали половину норми.

Хліб самі не продавали. Люди приходили просити. Згадався такий випадок. Одного разу бабуся насмажила гарбузове насіння, а тут прийшло двоє хлопчаків, і вона віддала їм половину... Про людей, які помирали голодною смертю, або про випадки людоїдства А. Р. не чула.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1475)

Григорчук Мотря Трохимівна, 1929 р. н.

(записала студентка ДДУ А. Колмикова)

Григорчук (Іванова) Мотря Трохимівна народилася у 1929 р. в с. Вільне Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. Тут була і під час голоду 1947 р. (Зараз проживає в с. Хорошева Синельниківського району Дніпропетровської області). Існував колгосп «Комунар» Вільнянської сільради. Була невеличка церква, одна школа-десятирічка. М. Т. закінчила 4 класи, зараз пенсіонерка, раніше працювала технічкою у школі.

Зима 1947 р. була морозна й сніжна. Хліба не вистачало. Був великий голод. Колгосп допомагав мало, давав 1 кг макухи. По весні почали ходити на роботу, за що давали по 0, 5 кг хліба і один раз варили похльобку. Дома не було чого їсти. Їли зелені яблука. Дуже багато людей вмирало. Навіть труни не робили, бо не було сили й закопати. Замотували вмерлих людей в рядно і санчатами вивозили на цвинтар, де просто трупи скидали і ледь-ледь пригортали снігом. Дуже пухли і вмирали діти. Люди були у відчаї. Були в селі і випадки людоїдства. Але прізвищ цих людей М. Т. не пам'ятає. Гульбищ в той рік не було. Ніхто голодним не хотів співа-ти. Сиділи без світла. Топили соломю. Інколи ходили в ліс і на

спині приносили дрова. Також в лісі різали траву і робили щітки на продаж.

Якраз у 1947 р. померла мама (вона дуже хворіла, а тут ще й голод), а батько загинув на війні. Так що в 1947 р. М. Т. стала повною сиротою. А до цього мама робила в колгоспі. М. Т. теж працювала в колгоспі. Обкопувала сад, зносила снопи на жнивях, молотила молотарками. Також примушували працювати на залізниці. Ремонтували шлях від зорі до темряви.

Податки були на молоко, крашанки. Крашанок на двір за рік треба було здати 20 шт., молока 150–200 л.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1475)

Микуліна Галина Феоктистівна, 1937 р. н.

(записала студентка ДДУ А. Кондратович)

Микуліна Галина Феоктистівна родилась 1937 г. в с. Березневатка Солонянского р-ну Днепропетровской обл., где и проживала после войны. Образование среднее. Сейчас на пенсии. Во время голода 1946–1947 гг. жила в родном селе. Село было большое. Была школа. Церковь сожгли ещё до войны.

Урожай 1946–1947 гг. был очень плохой: картофель мелкий и свёкла мелкая. Мало кто смог сохранить запасы до зимы. А зима была суровая, снежная, с метелями. Колхоз назывался «Червоне поле». Председатель – Стукан Гнат Петрович, местный. В колхозе работала мать Г. Ф., сестра (1926 г. р.) и брат (1929 г. р.). Отец погиб на фронте. Денег в колхозе не давали, продуктов тоже. Работали за трудодни. А так как в 1946 г. урожая не было, то трудодни переносились на урожай 1947 г. В колхозе абсолютно ничего не давали, но на работу выгоняли каждый день. Мать и старшие дети уже опухли от голода, но их силой уводили на работу.

Через село проходило много голодающих, но никто не задерживался, потому что село было очень бедное. Эти проходящие меняли вещи или драгоценности на самую простую еду. К ним люди относились хорошо, руководство колхоза их не преследовало. Они рассказывали, что есть другие сёла, где выдают хлеб или платят деньги. К таким разговорам большинство народа относилось скептически, потому что о том, чтобы уйти из села нельзя было и думать. Руководство колхоза следило за тем, чтобы все колхозники выходили на работу, часто проверяло документы и угрожало тюрьмой. Но были люди, дошедшие до крайней точки, которые всё-таки бросали всё и уходили. Об их дальнейшей судьбе ничего не известно. Семья Микулиных была в родстве с семьёй председателя. Семья председателя жила относительно хорошо, и жена его иногда давала какие-то лепёшки из чёрной муки или несколько зёрен.

Особенно тяжёлыми были весна и лето 1947-го. В то время умерло около трети населения [села]. Умирили часто прямо на дороге, по пути с работы или на работу. Зимой доедали остатки урожая 1946-го (у семьи была своя делянка с пасекой, но пасеку разорили ещё в 30-х гг., а работать на огороде было некому). Тогда съели всех животных. В округе не было ни кошек, ни собак, ни мышей, ни сусликов. Весной появились растения, и стали люди есть корни лопуха, салат из лебеды, луковицы цветковых растений, одуванчики, корни трав. Было съедено всё перекаати-поле, вернее его плоды. Они представляли собой маленькие зёрнышки, которые располагаются в основании веток. Эти плоды собирали, толкли и делали из них сухие разваливающиеся лепёшки. Большим счастьем считалось, когда удавалось выменять (обычно на семейные драгоценности) очистки от картофеля. Из них варили суп, который спасал семью от смерти на несколько дней. В апреле 1947-го все в семье опухли и не были способны работать в колхозе (а работа была тяжёлая; например, старшая сестра тащила плуг вместо лошади). Тогда мать отправила старших детей на поиски работы, за которую давали бы еду. В то время уже не боялись уйти из села, даже без документов, потому что тюрьма представлялась только как место, где хоть чем-то кормят. Но до города они не дошли. В 30-ти км от Березневатки находилось с. Пашенна Балка (так же 30 км и от города), где был совхоз. Там жизнь была совсем другой. За работу в совхозе люди получали по 200 г белого хлеба; была своя хлебопекарня, сохранились запасы зерна и овощей. Голодающие, приехавшие из Березневатки, в первый же день получили тяжёлое отравление. Выяснилось, что отравились они кукурузными кочерыжками, которые валялись по полям. Оказалось, что село было настолько «богатое», что использовало кочерыжки, пропитав их ядом, для травли грызунов (а в Березневатке кочерыжки были уже давно съедены). И это всего-то на расстоянии 30 км от с. Березневатки, поля, леса и луга которого были черны и пусты, потому что съедена была вся, хоть сколько-нибудь сочная, растительность.

Той же весной 1947 года мать с младшей дочерью Галиной переехали в Пашенну Балку и зажили относительно сытно (приехали уже на последней стадии голодания). А в 1947 г. был уже хороший урожай.

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1468)

Загайко Степан Костянтинович (псевдонім)

(записав у 1993 р. студент ДДУ П. Микитчук)

У повоєнні роки село було не паспортизоване. Якщо треба було кудись виїжджати, то брали довідку в сільській раді за

підписом голови і секретарки, потім у районі завіряли печаткою у райвиконкомі.

Степан Костянтинович Загайко проживав в с. Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області. В селі було 726 дворів. Річка Серет розділяла село на дві частини, тому і було в селі дві церкви: на Доброкуті церква св. Парасковії, на великому боці – церква св. Михаїла. В селі була школа, що мала сім класів.

«Врожай був поганий, той рік був засушливий. Норми здачі зерна: від 1 га – 4 центнери. Другі податки були: молоко, м'ясо, шерсть, яйце, шкіра – від кількості орної землі даного двору. Податок, страхівка, дорожній податок і позика добровільні, але «обов'язкові»; в сумі все це складало від 1500 до 9000 крб. залежно від двору. Приватної власності у колгоспів не було. Було своє поле.

Приходили голодуючі з Прикарпаття, з Хмельницької обл. Були голодуючі приходили і до нас, чим могли, тим ми їм і допомагали. В нашому селі люди помирили від голоду. В цей рік голоду кинулась на цей бідний опухлий народ хвороба «дифтерія» і тиф, що того часу не лікувалися.

Рік був сухий, неврожайний, але який би малий не був врожай, люди вижити могли б. Але був наказ вилучити все до зернини. Люди залишились без зерна, їли лободу, чим могли, тим рятувались, бо хотіли вижити. Багато з них пухли і вмирали. В кого був міцніший організм, той виживав. Страшна хвороба кинулась на дітей і спустошувала двори. «Куркулів» у селі було 22 господарства, які мали 20 шнурів поля, що дорівнює 12 га. Їх судили з конфіскацією майна і вивозили за Урал на Сибір. Вивезли 11 чоловік».

(ДІМ. – ВР. – № АФС-1459)

Рибченко Галина Марківна, 1930 р. н.

(записала студентка ДДУ Н. В. Скорик)

«Я пишу этот реферат со слов моей бабушки – Рибченко Галины Марковны. Родилась она 22.07.1930 г. в с. Пшеничное Новомосковского р-на Днепропетровской обл. В их семье было пятеро детей (старшая Галина, Иван, Лидия, Василий, Сергей – умер в 3,5 года, в 1947 г., от скарлатины). Отца убило на войне. Галина Марковна закончила 7 классов.

Их село находилось за 120 км от города (с. Пшеничное), школа находилась за 7 км (там было крупное с. Тритузное). В селе было 150 хат. Церковь раньше была в районе, но при Сталине (где-то в 1933–37 гг.) её разрушили.

Так как бабушка не помнит голод 1933 г., т. к. была совсем ребёнком, то она рассказала мне о голоде 1946 г. Зима 1946 г. была наполовину суровой, наполовину нет. Голод. Колхоз выдавал на одного человека в месяц 20 кг какой-либо муки, преимущественно ячневой. Т. к. в семье было 5 человек, то получали

50 кг муки. Это всё получали в колхозной кладовой. Летом урожай был очень хороший, но Сталин сделал искусственный голод: урожаем сразу забирали и везли на станцию. Всё везли в Ленинград, Москву, на строительство металлургических заводов и т. д.

Ко всему этому был ещё и государственный заём на восстановление народного хозяйства. Он выкачивал последние средства с крестьян. На этот заём заставляли подписываться всех. Где-то весной, в апреле–мае и целый год выплачивали. Займы были разных размеров: от 800 рублей до 2000 рублей. В целом, село должно было выплатить 800 тысяч рублей, и поэтому правление колхоза заставило брать этот заём всех: от 16 лет до 65 лет. Заём был по 1957 год.

К ужасному положению голодных людей добавили ещё обязательный налог. Вот в чём он заключался на год: 200 л молока, 150 яиц, 20 кг мяса (на душу населения, т. е. от 16 до 65 лет). А если не было какого-то продукта, выплачивали деньгами. С крестьян «драли по три шкуры», да где там по три – до кости!

Теперь несколько слов о колхозе. Колхоз «Пшеничный» в 1955 году переименовали в «Пшеничный – Чкалов». Создан он в 1929–30 гг. Председатель колхоза был из местных – Борисенко Василий Давыдович (женатый, около 56 лет). Бабушка входила в состав колхоза.

Норму иногда увеличивали. Если прежняя норма сдачи была 100 %, то увеличивали до 130 % (норму сдачи увеличивали, а норму выдача колхозом крестьянам уменьшали: на 1 трудодень – 200 г муки). Сдачи нормы проходила в добровольно-принудительном виде.

По 1957 г. брали сверх нормы (придумывали новые налоги): сухая картошка (резали кусочками, клали на лист и на солнце) – на Ленинград, Москву; фрукты, овощи, хлеб.

Была большая МТС, за 7 км, в селе Тритузном. Технику оттягивали конями, волами, а в 1947 г. и коровами (т. к. всех лошадей забрали на фронт).

На конторе висели транспаранты: «Хлеб – Родине!», «Какая бы не была инвалидность, если ты подносишь ложку ко рту – надо работать», «Если ты погиб – ты не солдат, если ты вернулся – ты солдат».

Семья моей бабушки имела огород 50 соток. Село было заселено в 1926 году. Из больших сёл снимали людей и населяли пустующие территории. Были трудности с обработкой огорода, т. к. отца убило на фронте, а дети были маленькие (моя бабушка самая старшая из них), то «пахали как волю». Для того, чтобы вспахать землю нанимали односельчан с лошадьми...

Приходило, вернее, привозили много переселенцев из Винницы, особенно много из Житомира. За душой они не имели ничего, кроме узелка и детей. Летом делали (отгораживали) комнатки в

конюшнях (это на 1-й год), где жил скот. На второй год расселяли участников. На третий год колхоз им наделил участки (50 соток), и они там уже себе что-то строили. Местное население помогало, чем могло (посуда, одежда, еда). Колхоз давал им то же, что и односельчанам.

Во время голода много приходило из соседних сёл (Писчево, Шамшево). Летом люди давали пришлым фрукты (или разрешали рвать фрукты в садку – часть хозяину, а что-то и себе брал тот, кто рвал), осенью – бурак, зимой – яйца, картошку. Люди делились, чем могли.

Несмотря на голод, отношения в селе были очень хорошие (люди не были так озлоблены, как сейчас, хоть и время было более суровое). Делились друг с другом картошкой, кукурузою, фасолью, но чаще всего бураком и кабаком.

Председатель колхоза был очень хорошим, исключительным человеком. Все односельчане очень любили его и уважали. Но был там ещё бригадир – эгоист, зверь. У него на поле люди валились с ног, падали в обморок, а он ведро воды возьмёт, хлюпнет на них – и снова работать. Как бы там ни было, а семья бабушки не ходила по сёлам в поисках хлеба. Выжили только потому, что в 1946 г. собирали мешками фасоль на бросовых полях и складывали на горище. Когда пришёл 1946 год, её и ели, плюс ту муку, что выдавал колхоз. Спасались ещё тем, что ребята весною ходили на поле и заливали норки сусликов водой. Это было мясо.

Голод был страшный, но случаев людоедства не было. Мама бабушке рассказывала про 1933 год: мать порубила свою дочку (ей было около 15–18 лет). А вот от голода в 1946 г. умирали не только дети, но и взрослые. Вот одна история.

У Александры Павловны (к сожалению, фамилии бабушка не помнит) муж и двое сыновей погибли на фронте. Когда немцы проходили по селу, то забрали и третьего. Угнали его в Германию, где он и умер. Ужас женщины трудно представить. Она перебивалась с едою как могла, делала искусственные цветы, меняла их на хлеб, летом – на вишню. Постепенно здоровье стало всё хуже и хуже. И вот, когда возле конторы выступал очередной организатор по новой сдаче налогов с речью: «Надо работать, стране нужна продукция, строительство новых металлургических комплексов требует много ресурсов. Работать должен и мал, и стар, и инвалид, и калека», женщина вышла на трибуну и дала ему пачку печенья со словами: «Это тебе от моих сыновей». Люди плакали, так как понимали её горе. Вскоре она сильно заболела и умерла от голода».

(ДИМ.– ВР.– № АФС-1974)

* * *

Одеська область

Наумчик Галина Іванівна, 1940 р. н.

(записав 10.12.1993 р. студент ДДУ)

«Я, Наумчик Галина Іванівна, 1940 р. н., народилася в м. Запоріжжі. В 1947 р. я жила з матір'ю в с. Піщано-Петрівці Миколаївського р-ну Одеської обл. Тоді, в голодовку, ми їли печені буряки, які треба було ще вкрати. Тоді за два буряки давали 5 років тюрми. Мінjali останнє платтячко на буряк і крупу.

Ми збирали зерно там, де сіяли тракторами, по 15–20 зернин. На 5 літрів води кидали ці розтовчені зерна. Все молоко, яке давала корова, здавали. Тоді ми пристосувалися красти своє молоко. Крали в день по літру молока. За молоком приїжджав комірник, і поки доїли корову, він стояв з бричкою, навантаженою бідонами. Поки він обернеться, а ми беремо в банку молоко і самі тікаємо через дірку в курник. Помирало мало людей...»

(ДИМ.– ВР.– № НВ-19346)

ЗМІСТ

Вступ 5

Частина I

- Вінницька область 16
с. Черліків (Цілінків) і Бохоники 23
- Дніпропетровська область 54
Спогади жителів с. Межирічі Павлоградського р-ну 76
- Донецька область 85
- Житомирська область 87
- Київ 94
- Київська область 104
- Кіровоградська область 119
- Луганська область 125
- Миколаївська область 129
- Полтавська область 133
- Сумська область 150
- Харківська область 163
Свідчення жителів сіл Шевченківського району 164
- Херсонська область 167
- Хмельницька область 175
- Черкаська область 187
- Чернігівська область 213
- Невизначена область України 233
- Українські райони Російської Федерації 235
- Білорусь 242

Частина II

- Свідчення про голодомор в Дніпропетровській і Запорізькій області 245
с. Новопетрівка Бердянського р-ну 259

- с. Мала Білозірка Великобілозерського р-ну 261
с. Рильськ 263
с. Новогупалівка Вільнянського р-ну Запорізької обл. 264
с. Широке Василівського р-ну Запорізької обл. 266

Частина III

- Голодомор 1932–1933 рр. очима жителів с. Куренівки (Чечельницький р-н, Вінницька обл.) 269

Додатки

- Зі статті-спогаду О. А. Наконечного 298
- Зі статті Ю. Мицика «Спогад про соціалістичну демократію» 299
- Уривок зі щоденника селянина Василя Рубля з с. Верхня Білозерка (суч. Запорізької обл.) 300
- Уривки з творів учнів шкіл Томашпільського та Могилів-Подільського районів Вінницької області 300
- Уривки зі статті-спогаду Катерини Марченко, 1919 р. н. 310
- Зі статті вчителя-пенсіонера Олександра Григоровича Литвиненка «Притулок смерті. Голодомор очима свідка» 312
- Уривок зі спогадів канадського українця Івана Гладуна про його відвідини у складі англійської делегації лісопобалів під Архангельськом близько ст. Коноша у 1931 р. 315
- Уривок зі спогадів Б. Демківського про голодомор 1932–1933 рр. у Мазепинцях Білоцерківського р-ну Київської обл. 316
- Витяги зі спогадів Тараса Кохна, 1923 р. н. 320
- Уривки зі спогадів жителів с. Лобачі Решетилівського р-ну на Полтавщині 324
- З книги «Спіймав батько зайця. Біляківські бувальщини в записках Івана Кравченка» 325
- Колективізація та голодомор 1932–1933 років у селах Драбівського району 326
- Зі статті Ф. Шепеля «Справа "ШКОЛА"» 332
- Спогади і стаття Матющенка Бориса Миколайовича, 1937 р. н. 334

Уривок зі статті Павла Рудченка «Спогади друга»
про життя українського письменника Л. І. Лимана
(Григоріва) **402**

Уривок з книги спогадів Г. К. Швидько, 1944 р. н. **403**

Уривки зі спогадів о. Григорія Філя, 1931 р. н. **404**

Спогади про голодомор 1946–1947 рр. **411**

Голод 1947 р. **424**

Голод 1946–1947 рр. на Дніпропетровщині **425**

Одеська область **439**

Документальне видання

**Український голокост
1932–1933**

Свідчення тих, хто вижив

Том 2

За редакцією о. *Юрія Мицика*

Редактор *О. В. Михед*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова, В. А. Гаркуші*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Верстка *Л. Ф. Усаненко*
Коректори *А. Б. Валеня, О. О. Бородіна*

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Підписано до друку 09.09.2004. Формат 60х90/16.
Гарнітура «Pragmatica». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 27,75. Обл.-вид. арк. 28,0.
Наклад 2000 прим. Зам. 4–41.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Конрактова площа, 4.
Тел./факс: (044) 416-60-92, 238-28-26.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

У45 Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. / За ред. о. Ю. Мицика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003.

Т. 2 / За ред. о. Ю. Мицика. – 2004. – 443 с.

ISBN 966-518-302-8

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – голодомор-геноцид 1932–1933 рр., спрямований на вигублення українського народу. Спогади, зібрані впродовж багатьох років, доповнені документальними матеріалами й свідченнями про голод 1946–1947 рр., дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

ББК 63.3(4УКР)615-4